अथकामसूत्रंजयमङ्गलाटीकासहितंसप्ताधिकरणंप्रारभ्यते॥पत्रसंख्या॥३५४

॥श्रीगणेशाय नमः॥ अथ श्रीवात्स्यायनसूत्रभाष्यं लिख्यते॥ शरदिंदुसुंदररुचि
श्चेतसि सा मे गिरां देवी॥ अपहृत्य तमः संततमखिलानर्थान्प्रकाशयतु॥१॥ च
तुर्वर्गफलप्राप्तिः सुखादल्पधियामपि॥ काव्यादेव यतस्तेन तत्स्वरूपं निरूप्य
ते॥२॥ वाक्यं रसात्मकं काव्यं दोषास्तस्यापकर्षकाः॥ उत्कर्षहेतवः प्रोक्ता गुणालं
काररीतयः॥३॥ इति प्रथमपरिच्छेदः॥ वाक्यं स्याद्योग्यताकांक्षासत्तियुक्तः प
दोच्चयः॥ वाक्योच्चयो महावाक्यमित्थं वाक्यं द्विधा मतं॥४॥ वर्णाः पदं प्रयोगार्हा
नन्वितैकार्थबोधकाः॥ अर्थो वाच्यश्च लक्ष्यश्च व्यंग्यश्चेति त्रिधा मतः॥५॥ वाच्यो १
र्थोभिधया बोध्यो लक्ष्यो लक्षणया मतः॥ व्यंग्यो व्यंजनया ताः स्युस्तिस्रः प्राकृस
रसोक्तयः॥६॥ तत्र संकेतितार्थस्य बोधनादग्रिमाभिधा॥ संकेतो गृह्यते जातौ

गुणद्रव्यक्रियासु च॥७॥ मुख्यार्थबाधे तद्युक्तो ययान्योर्थः प्रतीयते॥ रूढेः प्रयो
जनाद्वासौ लक्षणा शक्तिरर्पिता॥८॥ मुख्यार्थस्येतराक्षेपो वाक्यार्थेन्वयसिद्धये॥
तन्मूलालोकयात्राविरुद्धायाः स्वार्थोगरीयान्॥ अर्थप्राप्तिबहुत्वात्तज्जीविकायाः वेश्या
हि कामातुरब्राह्मणेनाभिप्रेतनागरिकविशेषयोर्धर्मिकाम्यवुपनतौ त्यक्त्वा पश्चाद्
विधास्यते इत्यनिष्टे ष्यमर्थार्थे इति प्रवर्त्तते इतीत्यभिवर्गप्रतिपत्तिरनुष्ठानाव
बोधलक्षणोक्तेत्यर्थः॥ विप्रतिपत्तिशब्दिकांसप्रतिपत्तिं दर्शयितुमाह॥ धर्मस्यालौ
किकत्वात्तदभिधायकं शास्त्रमुक्तं॥ उपायपूर्वकत्वादर्थसिद्धेः॥ उपायप्रतिपत्तिः शा
स्त्रात्सूत्रं॥ धर्मस्येत्यादि कामसूत्र एवतद्विप्रतिपत्तिं दर्शयति॥ अलौकिकत्वाद
यथोक्तं प्राकृत्याभिधायकं ज्ञापकं शास्त्रं॥ अर्थसिद्धेरित्यजनिवर्द्धनाख्यार्थसिद्धिः॥

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

अन्यथोपायं विना प्रवर्त्तमानस्यानर्थोपि स्यात्। तस्यं शौयंश्च। तत्र धर्मार्थमिथार्थि
चशार क्तं। कामार्थत्वियुक्तमित्याह। तिर्यग्योनिष्वपि तु स्वयं प्रवृत्तत्वात्। काम
स्य नित्यत्वाच्च। न शास्त्रेण कृत्यमस्तीत्याचार्यस्त्त्रं। तिर्यग्योनिष्प्रति वादि
ष्यति पितमाबद्धस्वेषु शास्त्रोपदेशं विना कामः। प्रवर्त्तमाने ते। किं पुनर्म ष्ये
षु। रजोबद्धस्वेषु न प्रवर्त्तात थाचोक्तो। विनोपदेशं सिद्धो हि कामो नाख्यात शि
क्षितः। स्वकांतारमणोपाये कोगुरुर्मृगपक्षिणां इति। १। नित्यत्वाच्चेति। आत्मा
निद्रव्यपदार्थसाद्विच्छाद्वेषादयो गुणाः स्थिताः। ततश्च नित्यः कामः। तथा चो २
क्तं। मुमुक्षोर्बोधि सिद्धांति विरागाद्रागदृष्टिकात्। विषयेच्छानुबंधिन्यो निस
र्गस्त्रिणीनीधियः॥२॥ तस्मात्प्रवर्त्तमानेन शास्त्रेण कार्यं तन्निवर्त्तने तु युक्तं।

आचार्या धर्मार्थमोक्षवादिनः। अत्र संप्रतिपत्तिमाह। संप्रयोगपराधीनत्वात् स्त्रीपुरु
षयोरुपायमपेक्षते। सूत्रं। संप्रयोगपराधीनत्वाहितविशेषः। सामान्यो वा कामः।
संप्रयोगपराधीनत्वे। संप्रयोगश्च द्विविधः। आयतनसंप्रयोगोऽगसंगयोगश्च।
तत्रायतनं कामस्याधिष्ठानमंगानि रमास्यादीनि तथा चोक्तं। सुखं कामस्तदं
गानि भूषणालेपनं ततः। तथोपवनहर्म्याग्रिवद्धकीमदिरादयः॥३॥ यस्याय
तनमुद्दामरूपयौवनविभ्रमाः। ललना श्चारुदाक्षिण्या श्चारुढजनमानसाः।
॥४॥ इति तत्र आयतने संप्रयोगः। स च द्विविधो बाह्य आभ्यंतरश्च। तत्र योरह
सि सत्त्वां नरा रतीख्याः सविशेषः कामस्य निमित्तं बाह्यः समागमस्त्र रणो
रतस्यायश्च बुद्धींद्रियाणां यथास्वमंगैः संप्रयोगः। सोंग संप्रयोग इति। इंद्रि

यार्थसंनिकर्षणोलक्षणः। सचसामान्यकामस्य निमित्तं अनयोश्च वामयोर्यथा
स्वंशब्देक्तमेवेच्छाकारणं। तत्पूर्वकत्वाद् नरनावेनावात्। तत्राद्यः संप्रयोगोयं
समागमलक्षणः स्त्रीपुंसयोरन्यतरानिच्छयारक्षणलक्षयानयाद्यापारतंत्रा
यांनघटनइति। आवायुसुपायमपेक्षते। रतं तारं नं च पाश्चात्यः चतुःषष्टिप्रयो
गानभिज्ञायां कथंस्यादिति तंत्रमुपायं। द्वितीयोपि संप्रयोगो नित्यो नैनैमि
त्तिकनागरिकवृत्तं विनानभवती। तिउपायापेक्षत्वात्सासानोपायप्रतिपत्तिका
मसूत्रादिति वात्स्यायनः। सूत्रं उपायपरिज्ञानं च कामसूत्रात्। तेनोपदिश्या २
मानत्वात्। वात्स्यायनइति स्वगोत्रनिमित्ता समाख्या मल्लिनागइति। वासंस्क
रकी। गर्गादिषु कथमिति चेन्नरात्तिर्यक्षु योनिषु पुनरनावृतत्वाच्च स्त्रीजात

तस्या। नोयावदर्थप्रवृत्तेरद्युद्धिश्वर्वकित्वाच्च प्रवृत्तीनाम्यनुपायः प्रत्ययः। सूत्रं। पुनः
शब्दो विशेषणार्थः। अनावृतत्वादिति रक्षणाद्यावरणाभावात्। स्त्रीजातिः स्वतंत्रा
किं तत्रोपायेन --- याः -- नुपायः प्रत्ययइति संबंधः। प्रत्ययशब्देनोभय
रूपोपि संप्रयोग उक्तः। नस्यकामोत्य - निमित्तत्वात्। नत्वोयावदर्थमितिज्ञत
कालए -- तवः प्रयुज्यंते। मानुष्यास्तु प्रजार्थमृतौ स्त्रीरमणार्थं चानृताव
पीत्यसमानं तथा चोक्तं ऋता र्त्रमिति। तत्रापि यावदर्थं या
वदेव त्रपि लक्षणोथों निष्पद्यते। तावदेव संप्रयुज्यंते। नत्वृद्धेति
कैमस्यानृपरस्त्रवेति। - स्मादसमानाथ - - दनुपायः संप्रायागः
। तत्र समानार्थजन्यमेव प्रमस्वारक्षणापायनास्तीति। मनुष्येष्वेवमिति

वदन्न एवास्योपायाः। अन्यथा त्वसमानार्थत्वादनुपायः। तत्त्वस्य पुरुषांतरगम
नेन कश्चित्पुरुषार्थोस्येत्यत्र। यथा चोक्तं। भजते सच्युतप्रेमा परं वेदस्य कामि
नी॥ नष्टे धर्मे हाने वृत्ते सुखं दूरे हतं कुलं॥१॥ तस्मात्समानार्थताजन्यमेव प्रे
म स्त्रीरक्षणोपायः। यत्तु स्त्रीरक्षणार्थमनुप्रोक्तमसुकुमारसाधनार्थं कुला
दिष्टत्कर्म तदुपायोद्वेगजननादनुपाय एव। यथा चोक्तं। कर्मण्यसुकुमा
राणि रक्षणार्थं वदन्मनः। तासां त्व जडबोद्धाम गजालानोपसंहितं॥१॥ अस
ति प्रेम्णि तत्सर्वमित्याचार्याविवक्षिताः। समानार्थतयात्त्व न शास्त्रेणोप
दिश्यते इति॥२॥ अबुद्धिपूर्वकत्वादिति। धर्मोऽर्थः पुत्राः संबंधः पक्षवृद्धिः
स्यादित्येवं बुद्धिपूर्वं न प्रवर्तंते। केवलं पशुधर्ममात्रेणेति अनुपायः प्र

त्ययः। अंतरसंप्रयोगाद्यनुबंधोपायरहितत्वात्। तस्मादेवं रक्ता। किंशुका इति
। किं तिर्यग्योनिषु शास्त्रप्रणयनेनानुकूलेषु वा पुरुषेषु इतरत्रेत्तु विपर्यये
नासोपायः प्रत्यय इत्ययुक्तं शास्त्रप्रणयनं। धर्मविप्रतिपत्तिमात्रान्न सुध
र्मंश्चिरदेष्यत्फलत्वात् सांशयिकत्वाच्च। सूत्रं। एष्यत्फलत्वादिति। यागादयो
नेहलौकिकैर्लौ जन्मांतरफलाउक्ता तत्र तल्लगत द्रव्यात्यागेन प्रत्युतावासमीते।
किंचिहैव तेन तृष्यादिफलं निष्पाद्योपभुक्तेन परंपरामपेक्ष्यते। शास्त्रपिक
त्वाच्च न------उपस्कारत्तिपश्चयच्छिशादर्थहृयाज्जनिष्पादिनो
पियज्ञादौ। ततः किं स्वर्गादिफलं स्यान्न वेति---------र्येत्याद
न नियमादज्ञानात्। संदिग्धे च को ऽसंशयितार्थत्यागेन प्रवर्तत इति हेतु

द्वयं। तत्रप्रथमस्यलोकप्रसिद्धिमाह। कोह्यबालिशोहस्तगतंपादगतंकुर्यादितिसू
त्रं। कोहीति। अबालिशः प्रेक्षावान्। यथाकश्चित्स्वहस्तगतंद्रव्यंपरहस्तीगतंकु
र्यात्। तंकार्यकालेस्वयंगत्वासाध्यंहरितंनहरितंवा। अनेनस्यादितिनविप्रत्ययंकरो
ति। यथांजन्मांतरेभोक्ष्येहमितियज्ञादिषुनियोज्यविप्रत्ययंकःकुर्यात्--त्रेन
श्यादित्यदृष्टैस्साध्यंप्रत्यक्षंतावन्मात्रकंतावत्कालंवा। अमुत्रविपरीतमित्याह। व
रमद्यकपोतः। श्वोमयूरात्। सूत्रं। वरमद्येतियथापारिमांसार्थिनिमांसलोम
पूरक्षान्या- अद्यकापोतलाभो--रीयान्। तद्वदिहापी- द्वितीयस्यलोक ५
प्रसिद्धिमाह। वरंसांशयिकान्निष्कादसांशयिकः। कार्षापणइतिलोकाय
तिकाः। सूत्रं। गृहाणकार्षापणं। नोचेद्दास्यामिहेमशतंततोनिष्कंदा

स्यामीति। तत्रप्रत्युपस्थितकार्यस्यासंदिग्धःस्वल्पोपिकार्षापणोगरीयान्। असं
दिग्धनिष्कात्। लोकायतिकाःलोकायतिमधीयते। येतत्कारिपाद्विदिकाः। न
त्रसंप्रतिपत्तिमाह। शास्त्रस्यानभिशंक्यत्वात्। अपिनि--द्व्याहारयोश्च
क्वचित्फलदर्शनात्। नक्षत्रचंद्रसूर्यताराग्रहच- स्यालोकार्थबुद्धिपूर्वकं
मिवप्रवृत्तंदृश्--- वणश्चि ---।लक्षितिलक्षणत्वाच्चलोकयात्राया
हस्तगतस्यचबीजस्यनविप्यतःसस्यास्यार्थेन्यागदर्शनात्। चरेद्धर्मानि
ति वात्स्यायनः। सूत्रं। धर्मस्यालौकिकत्वात्। तदभिधायकंशास्त्रमित्युक्तंत
च्छास्त्रंपौरुषेयमपौरुषेयंचतत्रपूर्वमभिशंकनीयं। किमिदंसत्यंमिथ्ये
ति। पुरुषाहिरागादिभिरविद्ययाचोपप्लुता। वितथमपिब्रुवंति। अपौरु

षेयंत्वेदाख्यंपुरुषसंबंधाभावाददुष्टमभिशंकनीयं।यथोक्तं।दोषाःसंति
नसंतीतिपौरुषेयेषुयुज्यते।वेदेकर्तुरभावात्तुदोषाशंकैवनास्तिनः।इतिअ
पौरुषेयत्वसाधनंअन्यत्रचोक्तमिति।तेनेहाचरेद्धर्मानितिसंबंधः।तेनसंश्रा
यितत्वादितदसिद्धं।अभिचारोहिंसात्मकंकर्मअनुव्याहारः।शांतिकपौष्टि
कंतयोश्चोदितयोरभिचरन्श्येनेनयजेतेत्यादिनाक्वचिदितियत्रप्रयुज्य
तेहिंसापुष्टिफलदर्शनात्शेषस्याप्यग्निहोत्रादेःस्वर्गादिफलंभविष्यती
तिचरेद्धर्मान्।नह्यपौरुषेयत्वेनअभिन्नयोःशास्त्रावयवयोर्वितथावित
थत्वभेदोयुज्यते।वितथत्वंचतस्यापिवितथत्वप्रसंगात्।अदृष्टसाध ६
नमात्रनक्षत्रेति।नक्षत्राण्यश्विन्यादीनि।चंद्रसूर्यौप्रसिद्धौ।ताराग्रहा

गारकादयः।पंचतेषांचक्रमिवचक्रं।असंनिवेशविशेषोद्वादशराशिविभ
क्तस्यलोकार्थंनात्मार्थं।बुद्धिपूर्वकमिवेति।बुद्धिपूर्वकस्येव।यथाकश्चिद्बु
द्धिपूर्वंप्रवर्त्ततेतद्वदेवैतस्य।यदियोनक्षत्रेणयुज्यमानाअन्यथान्यथाप्र
वर्त्तमानादृश्यंते।नचतथैवेतिनार्थः।तथाह्येषांनलोकस्येदंकरिष्यामइ
तिप्रवृत्तिः।सावश्यमंतरेबहुप्रकाराचंद्रादर्शनादितिवचनात्प्रत्यक्षप्रमाणै
सिद्धेतिदर्शयति।तद्ग्रहचारदृष्टवां।असाधारणंप्रतिसत्वंप्रतिनियतंलाभा
लाभसुखदुःख - - - - - - - केदृष्टवां।एवंविधाप्रवृत्तिःकारणांतरमदृष्टं
गमयति।तच्चलोकस्यशुभाशुभात्कर्मणः।किंचैकरूपाणांकारणांतरनि
रपेक्षाणांसदाप्रवृत्तिरप्रवृत्तिर्वास्यात्।ताकालान्नियमइतिचेत्।सोपिका

रणनिरपेक्षःसर्वदास्यात्।तस्माद्स्तितस्तवन्तंक्रमदृष्टमितिचरेखुर्म।उक्तंचान
न्तुत्रयत्नपुंजस्यहन्निग्नं।लोककर्मविच्छिन्नं।क्रमतिश्रुतानास्त्रनमखिलंप्रकाश
यन्नष्टवर्जितमकृतमिति।वर्णाश्रमेति।वर्णाब्राह्मणाद्यः।आश्रमाब्रह्मचारि
गृहस्थादयः।तेषामाचारःस्वधर्मस्तिस्यस्थितिर्व्यवस्था।सेवलक्षणंयस्यालो
कयात्रायासौलोकायतिकेमन्निदन्यव्यवस्थायांमास्यान्यासदिति।इत्यर्थ
वर्णिता।संवर्णमात्रं।हित्रयीलोकयात्राविदइ - - - पंचलोकविश्वासना
र्थमाचरद्भिः।कथंनाचरितोधर्मःमदृष्टार्थश्चयद्यदृष्टार्थोपिस्यात्को ७
विरोधः।एतेननधर्मांश्चरदितिप्रतिज्ञायाअभ्युपगमबाधांदर्शयति।
यच्चोक्तंनेष्यत्यफलत्वादिति।तद्दृष्टेप्यस्ती।तिदर्शयिन्नाह।हस्तगतस्येति

उक्ष्येनविषत्यक्तत्वेसतीतियथैकत्रप्रवृत्तिरन्यत्रनिषय।इत्ययुक्तमुक्तं।नक
दाचित्तत्रदृष्टमितिचेत्।कथंतर्हिलोकवैचित्र्यं।नहिसर्वत्रसमानदृष्ट्वात्का
रणात्।ऐश्वर्यादिफलानेदः।नापिस्वानाविकंसदासिध्य - - गात्।अर्थवि
प्रतिपत्तिमात्।नार्थांश्चरेत्।प्रयत्नतोपिह्येतेनुष्ठीयमानानैवकदाचित्स्युः।
अननुष्ठीयम - - अपियदृच्छयानवेयुः।स्तत्रं॥नार्थानिति।उपायाल्लिकार्थ
सिद्धिः।उपायानुष्ठानंचयत्नः।तथानुष्ठिताद्रित्यर्थः।तदन्वयाव्यतिरेका
नुनुविधानादितिमन्यंते।अनुष्ठीयमानाःप्रयत्नेनेत्यर्थः।यदृच्छयेत्येवमेव
स्युः।अकस्मान्निधानादिदर्शनात्।तस्मादुपायपरिज्ञानार्थंशास्त्रमप्यन
र्थकं।किंकृतंतर्हिएतदित्याह।तत्सर्वंकालकारितमिति।कालोनामद्रव्यप

दार्थोनित्यःतेनकारितंप्रयोजकव्यापारेणपुरुषस्यपरायत्ततामाह।तदेवदर्शयि
न्नाह।कालएवपुरुषानर्थानर्थयोर्जयपराजययोःसुखदुःखयोश्चस्थापयति
।सूत्रं।कालएवेति।हेयोपादेयैःषट्पदार्थाःलाभालाभादयः।तेषुकाल
एवमूलंइतिनत्यागोपादानार्थंस्वयंयत्नमातिष्ठेदित्यर्थेलोकप्रसिद्धिमाह
।कालेनवालिरिद्रःहतःकालेनव्यपरोपितः।कालएवपुनरेणंकर्त्तेतिका
लकारणिकाः।सूत्रं।हिप्रअसुरत्वात्अनरत्वोपिसाक्षेपदेप्रेरितःस्थापि
तोव्यपरोपितइति।परिवर्त्तमानेनतस्मात्पदादपनीयपातालेनियोजि ८
तः।पुनरप्येनंकर्त्तेतिविपरिवर्त्तिष्यमाणःप्रेरयन्इंद्रंकरिष्यतीत्यर्थःत
थाबाहुः।कालःपचतिभूतानिकालःसंहरतिप्रजाः।कालःसुप्तेषुजागर्त्ति

कालोहिदुरतिक्रमः।१।कालकारिणिकायेकालेकारणमधीयंतोईश्वरका
रणिका।अथैवंदृष्टव्या।अस्ययोगरूमत्वात्।अत्रसंप्रतिपत्तिमाह।पुरुषा
कारदैवकालवसवर्धिवृत्तीनामु---प्रत्ययः।सूत्रं।पुरुषाकारदैवकाला
दिति।कालादुपायतोवाअर्थसिद्धौतदर्शितायाःप्रवृत्तयःताः----पु
रुषाकारदैविकादृष्टव्याः।उभयत्रापिपुरुषाकारस्यव्याप्रियमाणत्वात्।
पुरुषकारश्चउपायंविनानार्थंसाधयतीत्युपायप्रत्ययः।कारणसमर्थ
सिद्धिरित्यर्थः।यथैवहिपुरुषकारोऽर्थसिद्धौकालमपेक्ष्यते।तथाशक्ति
देशसाधनान्य--पायमपेक्षंते।तेषुसत्सुकालस्याकिंचित्करत्वात्।अ
सत्तिकालेतेषामसामर्थ्यात्।तस्माच्छक्तिदेशकालसाधनानिपरस्परा

वेश्याणिकार्यस्यसाधकान--।तान्येवोपायस्तत्रशास्त्रादिषुपुरुषकारा-
------नंतगुणेषुत्वदृश्यमेवकदाचित्स्य-यदिय-------
--द्धिः।साप्रियादृष्टिकमेवो--माश्रित्ययदाह।प्रविश्यंनाविनोप्यर्थस्य
उपायपूर्वकि---------स्ती।निवात्स्यायनः।सूत्रं।यतश्चैवतस्मान्न
निकर्मणउपायानुष्ठानरहितस्यनष्टमिति----------निःफलंस
न्यतद्गतिचेत्त्वपरस्परापेक्षंउभयंफलतीतिदृष्टव्यं।यथोक्तं।दैवमानु
-----------तेनदैवमात्रवादोपिप्रयुक्त।कामंविनेतिपश्चिमा ९
त्हानकामांश्चरेत्धर्मार्थयोःप्रधानयोरेवमन्येषंचससतांप्रत्यनीकव
र्त्तित्वादनर्थजनसंसग-स--सायमश्रौचमनायतिंचपुरुषस्यैतेज

जनयंति।सूत्रं।प्रधानयोरित्यान्यांकामोत्पत्तेःप्रत्यनीक-दिति।कामास्तुस
क्तस्यधर्मस्यानाचरणान--द्धिखोमाच्चरणाच्चा।अर्थस्यानर्जनात्अर्जित
स्यमद्यद्यूतादीपरितोषिकामद्ययाद्विरोधवर्तंरकामःसतापितिदानवृधास्त
पोवृद्धाःसंतःकामासक्तत्यजंति।तेषांचप्रत्यनीकवर्त्तिनोअर्थजनाःनटन
र्त्तकिगायनादयःतैःसंपर्कंजनयंति।असद्व्यवसायमसोन्दनव्यवसायेनि
शीथानिसरणंप्राकारलंघनादिकंश्रेयोर्थंयथोक्तशौचाकरणात्अना
यत्तिमप्रभावंकामगर्दनिइति।तथाप्रमादंलाघवमप्रत्ययमग्राह्यतांच।
सूत्रं।तथाप्रमादश्शारीरोपघातंपरदारादिगमनादोलाघवंतारव्यंसल
साप्रवर्त्तनात्।अप्रत्ययमविश्वासमसत्संगात्।अग्राह्यतांहेयतामप्रस्तुप

प्रवृत्तत्वात्। बहवश्च कामवशगाःसगणा एव विनष्टा इति श्रूयंते। सूत्रं। बहवोऽ
नेके कामायत्ता विनष्टा इति सबंधवसगणा न कवलंसे विनाशः। तत्परिवारा
अपीत्यर्थः। तथा च दृढीकरणार्थमाख्यानकं। यथा दांडक्यो नाम भोजः कामाद्ब्रा
ह्मणकन्यामभिमन्यमानः सबंधुराष्ट्रो विननाश। सूत्रं। दांडक्य इति संज्ञा भो
ज इति भोजवंशजोऽभिमन्यमानोऽभिगच्छन्। स हि मृगयां गतो भार्गवकन्या
माश्रमपदे दृष्ट्वा जातरागो रथमारोप्य जहार। ततोऽसौ भार्गवः समित्कुशाना
दायागत्य तामपश्यन्नभिध्यायन् यथावृत्तं राजानमभिशशाप ततोऽसौ १०
सबंधुराष्ट्रः पांशुवर्षेणावच्छन्नो विननाश। तत्स्थानमद्यापि दंडकारण्यमिति
गी- - - - - - अहल्यामतिबलश्च कीचको द्रौपदीं रावणश्च सीतां अ

परे चान्ये च बहवो दृश्यंते कामवशगा विनष्टा- - - - - - - - - - - ॥ देवराज इं
द्रः अहल्यामभिमन्यमान इत्येव स हि गौतमाश्रमे तद्भार्यामहल्यां चकमे। ततः
समि- - - - - - - - तत्तद्भार्यामहल्यामाक्रम्य गमनस्थामकरोत्। तद्देवोपनि
मंत्रणेन गौतमः समागत्य एवाश्रमांतरं गतः। ततोऽनेन योगचक्षुषा समुप
लक्ष्येंद्रागमनेनास्मि समुपनायितमासनत्रयं दृष्ट्वासौ किमेतद्भार्याद्विति
य- ममेति जाताशंको ध्यानेन यथावृत्तमवलोक्य रोषात्सहस्रभगो- वेति
श्रवणाय। ततोऽसौ देवराजोऽपि कामाद्विनाशं प्रख्यातां दशामवस्थामाससाद।
यस्याद्यापि कलंकं च- - - - जार इति। नास्ति मे तेऽतिबलो नाम स
हस्रबलात्तुल्यो सोऽपि कामाद्द्रौपदीमभिलषन् भीमसेनेन हत इति प्र- - -

तत्। भिन्नत्वं ततो दृश्यंत इति। यत्र प्रत्यक्षप्रमाणं। किं तत्र पूर्ववृत्तोदाहरणेनेति म
न्तंा तत्रसंप्रतिपन्नमाह। यथा शरीरस्थितिहेतुत्वादाहारसधर्माणो हि कामाः फल
भूताश्च धर्मार्थयोः। सूत्रं। आहारसधर्माण इति आहारतुल्याः। यथा आहारो अ
जीर्णादिदोषं जनयन्नपि प्रतिदिनं शरीरस्य स्थितये सेव्यते तथा कामोपि अ
न्यथा रागोद्रेकादुन्मादादिदोषेण न शरीरस्थितिरिति फलभूताश्च तौ ध
र्मार्थयोरिति। सुखार्थं धर्मार्थयोः सेवा तदसेवायां तौ वंध्यभूतौ केवलमाया
सफलौ स्यातां। तथा चोक्तं। धर्ममूलः स्मृतः स्वर्गस्तत्रापि परमाः स्त्रियः। गृह ११
स्थधर्मे हि वरो नराणां धरमयत्नजः॥१॥ हितानां चापत्यसंतानं स्त्रियस्त्विह प
रत्र च॥ - - प्रत्ययो नोगः पृथक् पृथि यिवे स्त्रिया॥२॥ यद्येवं दोषप्रसंग इ

त्यादि। बोद्धव्यं तु दोषेष्विव न हि - - - कः संतीति स्थाल्यो नाधिश्रीयंते। न हि मृगाः
संतीति यवा नोप्यंत इति न्यायतः। सूत्रं। बोद्धव्यमिति। अजीर्णादिद - - - व
बोद्धव्यं। प्रतिविधानमिति शेषः। इदमाह। यत्र क्वचन दोषप्राप्तिरवश्यं सेव्य
श्च कामः। तं दोषप्रतिविधानेन से - - - अयं च न्यायो लोकेप्यस्तीति स्त्रीद
ऽयितिनत्यौत्यादिना। तथा चोक्तं। तृणानामिव वह्निव्यर्थं नृणां जन्मसुखद्विषां।
दोषाः खलु परिहर्तव्या इत्याचार्यैः स्थिरीकृतं॥१॥ अनुष्ठानलक्षणायाः प्रतिप
त्तेः फलमाह। भवंति चात्र श्लोकाः। एवमर्थं च कामं च धर्मं चोपाचरन्नरः। इहा
मुत्र च निःशल्यमत्यंतं सुखमश्नुते॥२॥ सूत्रं। एवमिति यथोक्तेन न्यायेन प्रति
ष्ठापिताचरणं अर्थं प्रागाचरणेन ततोधिगतार्थः कामं धर्मं च इहामुत्र च

ति। इहलोके परलोके च निःशल्यं सुखमश्नुत इति अनुतापाभावात्। समग्रो मे पुरुषा
र्थ इति मनःप्रीतिमवाप्नोतीत्यर्थः। त्रिवर्गं ह्यसेवमानस्य न तावदिहलोके नैहिकं
सुखमवाप्तमिति विप्रतिपत्त्या कामानुबंधनात्। नापि परलोके न मया मूढेन प्रावृ
कृतमवदातं कर्मेति धर्माननुषक्तत्वात्। नास्तिक निराहक सुखद्विषस्त्व — ग वि
कल्पत्वाच्छाश्वतमाप्नुवंतीति मन्यते। परस्परस्यानुपघ्नते। कमन्योन्यानुबंधक
मित्युक्तं तस्यैव संग्रहः श्लोकद्वयेन। किंस्यात्परत्रेत्याशंका यस्मिन्कार्ये न जाय
ते। न चार्थघ्नं सुखं चेति शिष्टास्तस्मिन्व्यवस्थिताः॥ सूत्रं॥ किंस्यादित्ति उपघातः १२
पूर्वेणोत्तरस्य उत्तरेण वा पूर्वस्य। तत्र यस्मिन्कार्ये सिसाधयिषिते। यस्य
किंस्यात्। अपायो न पापो वेत्याशंका नास्ति धर्माबाधनात्। यच्च सुखं नार्थहं

ति। तस्मिन्नर्थे सुखे च शिष्टास्त्रिवर्गविदः स्थिताः अनुष्ठातुं। एवं बाधकेऽनुनास्थि
ताः। यस्तु दानेन धर्मोर्थं बाधते ब्रह्मचर्येण विद्याग्रहणमर्थः कामं। तस्मिन्नुत्त
रबाधके स्थित इत्यर्थः। अपि नाम त्रिवर्गेस्मिन्सेवितो न परबाधकं। एवंस्यनु
प्रधानत्वान्न सेव्यः एवं बाधक इति त्रिवर्गसाधकं ---- द्वयोरेकस्य सा
धकं। कार्यं तदपि कुर्वीत न त्वेकार्थद्विबाधकं। सूत्रं। त्रिवर्गसाधकमिति। धर्मा
दीनां यदन्यत्र ---- नुष्ठेयमात्मन इतरयोस्तु साधकं तत्कुर्वीत। अयमु
त्तमः पक्षो ह्यनुबंधेत्वं तन्नूतिः। द्वयोर्वैकस्य साधकमिति। --- णायद्वयो
रात्मन इतरस्य च साधकं। तदपि कुर्वीत नायं मध्यमः पक्षः एकानुबंधेत्वं
तन्नूतिः तमुभयमपि प्रागुदाहृतं यदेकस्य आत्मान एव साधकं तदपि कुर्वी

नायंजघन्योनिरनुबंधोर्थस्तन्निवृत्तिः। तद्यथा। पंचानांमहायज्ञानांप्रवर्त्तनंधर्मोनिर
नुबंधः भृत्याद्यर्जनमर्थोनिरनुबंधः परिचारिकायामनभिप्रेतायांकामोनिरनुबं
धः अस्मिन्त्रिरूपेपरस्परस्यानुपघातकंप्रदर्शयित्राह। नैकार्थद्विबाधकमिति
एकआत्मावाअर्थः प्रयोजनंयस्यतदेकार्थंद्वयोर्बाधकंनकुर्यात्। अतिदानेनध
र्मोर्थंबाधतेकामंचबाधते। तपसाचात्यंतसेवितेनकामंबाधित्वाशरीरक्ष
यादर्थमुपहंति। तथार्थस्तदात्मकउपादीयमानःपु-- दशाद्वधर्मका
मौबाधते। कामस्त्रनमवणसिद्धांउक्तस्यैवअन्यत्रवान्यायसेवितउभयं १३
बाधते। य-- स्यसाधकमन्यस्यबाधकंतत्पूर्वेणनिरबाधौयेत्स्याकुर्या
त्। नचायथोक्तंप्रागिति। ॥इतिवात्स्यायनीयकामसूत्रटीकायांजयमं

गलाभिधानायांविदग्धांगनाविरहकातरेणगुरुदत्तेंद्रपादाभिधानेनयशो
धरेणैकत्रकृतसूत्रभाष्यायांसाधारणेप्रथमेधिकरणेत्रिवर्गप्रतिपत्तिर्द्विती
योध्यायः॥ २ ॥एवंप्रतिपन्नत्रिवर्गस्यसिद्धौप्रथमउपायोयद्विद्याग्रहणंअग्र
हीतविद्यस्यअनंतरव्यापारासंभवादितिविद्यासमुद्देशउच्यते। समुद्देशस्तुसंक्षे
पकीर्त्तिद्विविधानं। निर्देशस्तुशास्त्रांतरात्तुउपदेशाञ्चापेक्षणीयोयथाचतासां
ग्रहणंतथादर्शयित्राह। धर्मार्थांगविद्याःकालाननुपरोधयन्कामसूत्रंतदंग
विद्याश्चपुरुषोधीयात्। सूत्रं। धर्मेत्यादि। तत्रधर्मविद्याश्रुतिस्मृतिश्च। अर्थ
विद्यावार्त्ताशास्त्रंतयोरंगविद्यादंडनीतिः योगक्षेमसाधनत्वात्। आन्वीक्षिकी
तत्वनिश्चयहेतुत्वात्। तासांप्रधानानांयथास्वमध्ययनकालाननुपरोध

यन्नूनपाठान्तरमंतरांतराकामसूत्रमिदमेवतदंगविद्याश्चगीतादिकाअधीयीत
पाठश्रवणाभ्यां।प्राग्यौवनाद्युतिः प्रत्ताचपत्युरभिप्रायात्।योषितां शास्त्रग्र
हणस्याभावादनर्थकमिहशास्त्रशासनमित्याचार्याः।सूत्रं।प्राग्यौव
नात्स्त्रीकामसूत्रंतदंगविद्याश्चअधीयीत।स्त्रियोऽपिएवा तरुण्याःपरिणी
तत्वात्।अस्वतंत्रायाःकुतोऽध्यापनं।युवतिरितिपाठांतरंतत्रस्त्रीपर्यायोद्रष्ट
व्यः।प्रत्ताचेतिप्रकर्षेणदत्ता।निष्ठायामेवउपसर्गाद्दतेःसत्वंउदेत्यर्थः।त्रि
विधंदानं।मनसावाचाकर्मणाचेति।पत्युरभिप्रायादिति।यदापत्युरनुज्ञाता १५
तदाधीयीत।अन्यथास्वैरिणीत्याशंकितायाःशास्त्रग्रहणस्याभावादिति।तासां
शास्त्रानधिकारात्शास्त्रंग्रहीतुमसमर्थत्वाच्चइहेतिकामशास्त्रे।स्त्रियस्तु

ह्यस्यशासनमिदंकार्यंइदंनेत्येवरूपमुद्दिश्यमनर्थकं।इत्याचार्यमिन्यंतोप्रयो
गग्रहणंत्वासांतद्विद्भ्यइतिमाभूत्शास्त्रग्रहणं।सच्चयोषद्दुपयोगिशास्त्रे
णावेदितःक-- न्येरूपदिश्यते।तस्मान्नानर्थकं- शासनं।तत्रकेवलमिहै
वसर्वत्रैवहिलोकेकतिचिदेवशास्त्रज्ञाःसर्वजनविषयश्चप्रयोगः।सूत्रं।तत्र
केवलमिहैवेति तत्प्रयोगग्रहणंनकेवलमस्मिन्नेवकामशास्त्रे।सर्वत्रापीति
शाक्षोहितोसर्वेषुव्याकरणज्योतिःशास्त्रादिषुदृश्यते।तदेवदर्शयतिलोक
इत्यादिना।कतिचिदेवशास्त्रज्ञाः येतद्ग्रहणसमर्थास्तन्यःसमर्थैरसमर्थै
श्चप्रयोगोगृह्यतइतिसर्वजनविषयः।प्रयोगग्रहणंचशास्त्रग्रहणात्प्र
धानं।गृहीतस्यापिशास्त्रस्यप्रयोगज्ञानफलत्वात्।प्रयोगस्यचदूरस्थमपि

शास्त्रमेवलेखुः। सूत्रं। प्रयोगस्यचेति दूरस्थमपीति। विप्रकृष्टमपिशास्त्रं यावत्पर्य
एलेखुः। एकं शास्त्रं तु प्रयोगं दृष्ट्वा---------दृष्टांतमाह। अस्तिव्याकर
णमित्यवैयाकरणा अपियाज्ञिका ऊहं कल्पेषु प्रयुंजते। सूत्रं। अस्ती----
----- विमृश्यच स्थापनमूहः सचप्रातिपदिकलिंगवचनान्तरोपादाने
नव्याकरणे उक्तः। तद्याह--------पयशियात्। इत्यवैयाकरणा
अपियाज्ञिकास्तं कल्पेषु प्रयुंजते तद्यथा। आग्नेयमष्टाकपालं पुरोडाशं नि
र्वपेदिति प्रकृतियोगः। सौर्यं चरुं निर्व---ब्रह्मवर्चसकाम इति विकृतियो २५
गः। अत्र सूर्यमुद्दिश्य चरुं निर्वपेदिति लिंगा सौर्यं चरुं निर्वपेदाग्नेयवदि
ति। अस्तिज्य---मिति आयुर्न्यायेषु कर्मकुर्वतो। सूत्रं। पुण्याहे इति।

ना। स्तिज्योतिषिका अपि कृतास्ते दुपलक्ष्य शास्त्रादिनेषु कर्म कुर्वति। तत्र शास्त्रमे
वलेखुः। तथा अश्वारोहहस्त्यारोहा अश्वगजानश्वानन धीत्यापि विनैयंतो। सूत्रं। न
येतिअनधिगतशास्त्रा अपि हस्त्यश्ववैद्यकं हस्तिशिक्षामनधीत्याम्नायात्पो
षणदम्यादिकं कर्मकुर्वंतिइत्येव। तत्रापि शास्त्रमेवलेखुः। नशास्त्र एवायन्या
यो---स्थमपिलेखुः। किंतु लोकेपीत्याह। तथास्तिराजेति दूरस्था अपि जनप
दानमर्यादामतिवर्त्तंते तद्वदेतत्। सूत्रं। अस्तिराजेति दूरस्था अदृष्टराजत्वा
त् अस्ति व्यवस्थापकोयतइयं व्यवस्थेति तद्भयान्न मतिमर्यादामतिक्रामं
ति। तद्वदेतदिति दार्ष्टांतिकयोजनं। अथवा अस्त्येव शास्त्रेणग्रहणं कासां
चिदित्याह। संत्यपिरवलु शास्त्र------------राजपुत्रोमहामात्र

दुहितरश्च॥ सूत्रं॥ सत्यंपीति शास्त्रेण प्रहतीति खिन्नबुद्धिर्यसि। मितिमत्यामात्रमि - -
- - - - - - मिति। सामंतमहासामंतादृक्तिशिक्षायां बातश्चरूपेण मनुसर्तव्यं।
तस्माद्विश्वासिकाज्जनात्प्रयोगान्शास्त्रमेकदेशं वा स्त्री गृह्णीयात्॥ सूत्रं॥ यस्मा
त्प्रयोगग्रहणं शास्त्रग्रहणं चोभयं तस्माद्विश्वासिकाद्विश्वासात्तद्विलज्जानि
वृत्त्यर्थं प्रयोगान्या शास्त्रग्रहणासमर्था द्विमेधा शास्त्रं तद्ग्रहणासमर्थमिधा
विनी शास्त्रैकदेशं वा शं प्रयोगांगं यामध्यमेधा सा गृह्णीयात्॥ अभ्यासप्रयो
ज्यांश्च चातुःषष्टिकान्प्रयोगान्कन्या रहस्येकाकिन्यभ्यसेत्॥ सूत्रं॥ अभ्यासेति २६
चातुःषष्टिकान्प्रयोगान् चतुःषष्टिनवान्। कन्येति। तदानीमभ्यस्तं यौवने प्र
युज्यते। रहसीति लज्जानिवृत्त्यर्थं। एकाकिनीत्याचार्यनिरपेक्षत्वक: पुनर्विश्वा

सिक इत्याह। आचार्यास्तु कन्यानां प्रवृत्तपुरुषसहसंवर्द्धिता धात्रेयिका तथाभू
ता च निरत्ययसंभाषणा सखी समानवया मातृष्वसापि - श्रद्धातत्स्थानीया वा वृ
द्धदासी पूर्वसंसृष्टा वा भिक्षुकी स्वसा वा विश्वाससंप्रयोगात्॥ सूत्रं॥ आचार्यास्त्वि
ति तुशब्दो विशेषणा - - रुषाणां स्वातंत्र्यात्सुखमुपदेष्टारस्तत्र प्रवृत्तपु
रुषसंप्रयोगा: पुराचानुभूतरसत्वाद्विनिज्ञा धात्रेयिका धात्र्या अपत्यं सा हि
सहसंवृद्धत्वात् विश्वास्येत्येक आचार्य:। तथाभूता चेति प्रवृत्तपुरुषसंप्रयो
गा सखी वा निरत्ययेति। निर्दोषसंभाषणत्वात्। विश्वास्येति। द्वितीया सव
याश्चेति तुल्यवया: प्रीतिविश्वासयोरास्पदं च राष्ट्रात्तथाभूतेति वर्त्तते। मा
तृष्वसा मातुर्भगिनी। तृतीया विश्रब्धेति। विश्वस्तात्तत्स्थानीया मातृष्वसृस्त

स्या माता भगिनी। निसृष्टार्था वृद्धदासी। विदितवद्धृत्तनिति। चतुर्थश्च विकि----
----त्यन्नासा। विश्वास्या। भिक्षुकी। भिक्षुणी। क्षयाका। विलसादेशस्थितकुश
लेति पंचमी। स्वसा----------योगादिति। तदायत्तमप्यविश्वासात्पुरु
षांतरेण संप्रयुक्ता स्यान्यथा स्वसंसारमपि नेषयिति। निरूप्य तद्धात्युक्तं। ग्रहणं का
मसूत्रस्यांगविद्यानां सांगविद्यानामप्युद्देशात्। तत्रांतरे चतुःषष्टिर्मूलकलाः उक्ताः।
सूत्रं। क्रमश्च यथा। चतुर्विंशतिर्विनाद्यथा। नृत्यं गीतं -- एवं क्रियमानविधिः। आ
जीवज्ञानं तिर्यग्योनिचिकित्सितं मायाकृतं पाखंडसमयज्ञानं क्रीडाकौशलं लो १७
कज्ञानं। वैचक्षण्यं संवाहनं। शरीरसंस्कारविशेषकौशलं चेति। द्यूतं तु विंशति
स्तत्र निर्जीवाः पंचदश। तद्यथा। आयुःप्राप्तिः। अक्षविधानं। रूपसंख्या। क्रियामा

र्गः। बीजग्रहणं। नयज्ञानं। करणादानं। चित्राचित्रविधिः। गूढराशिः। तुल्याभिहारः।
क्षिप्रग्रहणं। अनुप्राप्तिलेख्य--स्मृतिः। अग्निक्रमः। छलव्यामोहनं। ग्रहदानं चेति। सजी
वाः पंच। तद्यथा। उपस्थानविधिर्युद्धं रुतं गतं नृत्तं चेति। शयनोपचारिकाः षो
डश। तद्यथा। पुरुषस्य भावग्रहणं। स्वरागप्रकाशनं। प्रत्यंगदानं नखदंतयो
र्विचारणं। नीवीस्रंसनं गुह्यस्य संस्पर्शनानुलोम्यं। परमार्थकौशलं हर्षणं। समाना
र्थता कृतार्थता----------क्रोधप्रदर्शनं। सम्यक्क्रोधनिवर्तनं। क्रुद्धप्र
सादनं। सुप्तापरित्यागः। चरमस्वापविधिः। गुह्यगू----------कलाः।
तद्यथा। साश्रुपातं रमणशापनं। स्वयंशपथक्रिया। प्रस्थितानुगमनं। पुनः
पुनर्निरीक्षणं चेति। चतुःषष्टिर्मूलकलाः। आसामेवांतरनिष्ठानां अंतरकला

नां अष्टादशाधिकानि। यच्चैव। तान्युक्तानि। तत्र कर्माश्रयाः प्रायशश्चावालंगछेलिता।
एकन्यथा विनज्य चतुःषष्टिरप्रोक्ता। यत्तु शयनोपचारिका उत्तरकलाश्चताः प्रा
यशः तत्रस्यांगतां प्रतिपद्यं तद्दति पांचालिक्यामेव चतुःषष्ट्यामंतरकलावे
दितव्यास्ताश्च यथाप्रस्तावं वक्ष्यंते। तत्राप्यौपयिकी चतुःषष्टिमाह। गीतंवा
द्यं नृत्यमालेख्यं। विशेषकछेद्यं। तंदुलकुसुमवलिविकाराः। पुष्पास्तरणं।
दशनवसनांगरागः। मणिभूमिकाकर्म। शयनरचनं। उदकवाद्यं। उदकाघा
ताः। चित्राश्चयोगाः। माल्यग्रथनविकल्पाः। शेखरापीडयोजनं। नेपथ्यप्रयो १८
गाः। कर्णपत्रभंगाः। गंधयुक्तिः। भूषणयोजनं। इंद्रजालं। कौचुमाराश्चप्र
योगाः। हस्तलाघवं। विचित्रशाकयूषभक्ष्यविकाराः। आपानकरसासव

रागयोजनं। सूचीसंधानकर्माणि। सूत्रक्रीडा। वीणाडमरुकवाद्यानि। प्रहेलि
का। प्रतिमाला। दुर्वाचकयोगाः। पुस्तकवाचनं। नटकाख्यायिकादर्शनं। काव्यस
मस्यापूरणं। पट्टिकादानं। वेत्रदनविकल्पाः। तक्षकर्माणि। तक्षणं। वास्तुवि
द्या। रूप्यरत्नपरीक्षा। धातुवादः। मणिरागाकरज्ञानं। वृक्षायुर्वेदयोगाः। मेष
कुक्कुटलावकयुद्धविधिः। शुकसारिकाप्रलापनं। उत्सादने प्रसाधने केशमार्ज
ने च कौशलं। अक्षरमुष्टिकाकथनं। म्लेच्छितकविकल्पाः। देशभाषा - - -
- - - - - - - - तेतकयोगाः। वस्त्रगोपनानि। द्यूतविशेषाः। आकर्षक्री
डा। बालक्रीडनकानि। वैनयिकीनां वैज - - - - - - - - - वद्यानां ज्ञानं
मिति कामसूत्रस्यांगविद्याः। पांचालिकी चतुःषष्टिरपरा तस्याः प्रयोगान्

सांप्रयोगिकव - - - - - - - - - संप्रयोगस्य।आभिरभ्युद्धृतावेश्यारूपशील
गुणान्विता।लभतेगणिकाशब्दंस्थानंचजनसंसदि॥१॥पूजितासासदाराज्ञा
गुणवद्भिश्चसंस्तुता।प्रा - - याभिगम्याचलक्ष्यतांभेचजायते॥२॥योगज्ञारा
जपुत्रीवामहामात्रसुतातथा।सहस्रांतःपुरमपिस्ववशेकुरुते - - -॥३॥त
थापतिवियोगेचव्यसनंदारुणंगता।देशांतरेपिविद्याभिःसासुखेनैव
जीवति॥४॥कलानांग्रहणादेवसौभाग्यमुपजायते।देशकालौत्वपेक्ष्यासां
प्रयोगःसंभवेन्नवा॥५॥नरःकलासुकुशलोवाचालश्चाटुकारकः।असंस्तुतोपि १९
नारीणांचित्तमाश्वेवविंदति॥६॥तत्र।गीतमित्यादिगीतवाद्यनृत्यलेख्या
निचत्वारिखशास्त्रविहितप्रपंचानि।तथापिसंक्षेपतः - - ते।स्वरसपदगं

चैवतथालयगमेवच।चेतोवधानगंचैवगेयंद्वावयश्चतुर्विधं॥७॥आनद्धंचितसं
चघनवाद्यंततंसुषिरमेवच। - - स्यंपुष्करतंत्रीभिर्वेणुनाचयथाक्रमं॥८॥करणा
न्यंगहाराश्चविभावोभावमेवच।अनुभावोरसाश्चेतिसंक्षेपान्नृत्यसंग्रहः॥९॥तन
द्विविधंनाट्यमनाट्यंचेति।तथाचोक्तं।स्वर्गेवामृत्युलोकेवापाताले - - - - - -
- कृतानुकरणंनाट्यमनाट्यंनर्तकाश्रयमिति॥१०॥तत्रांतरेत्रनृत्यभेदज्ञापना
र्थंचित्रपुस्तकंनाट्यक - - - - - - - - - - दाःप्रमाणानिभावलावण्ययोजनं
।आलेख्यविनोदकौतुकानिच।विशेषकच्छेद्यमितिविशेषकस्तिलकोयो
ललाटेदीयते।तस्यभूर्यादिपत्रमयस्यअनेकप्रकारैःछेदनमेवछेद्यं।यत्र
छेद्यमितिवक्तव्यंवक्ष्यतिचपत्रच्छेद्यानि।नानामयस्यअनेकप्रकारैःछेद

उन्निप्रायाश्चतीनिषेधयेदितसूत्रं विशेषयल्लक्षणमादरार्थं विलासिनीनामति
प्रियत्वात्। तंदुलकुसुमबलिविकारा इति। अखंडतंडुलैर्नानावर्णैस्सरस्वती
भुवने कामदेवभुवने वा मणिकुट्टिमेषु भक्तिविकाराः तथा कुसुमैर्नानावर्णैः
ग्रथितैः शिवलिंगादिपूजार्थं भक्तिविकाराः अत्र ग्रथनं माल्यग्रथन एवांतर्भू
तं। भक्तिविशेषेणावस्थापनं कक्षांतरं पुष्पास्तरणं। यन्नानावर्णैः पुष्पैः स्वा
वाणादिवद्गृहेऽन्यस्य वा देववासगृहोपस्थानमंडपादिषु यस्य पुष्पशयन
मित्यपरा संज्ञा। दशनवसनांगरागा इति। रागशब्दः प्रत्येकं योज्यते। तत्रांग २७
रागोऽंगमार्ष्टिः कुंकुमादिना रंजनविधिरिति वक्ष्यते दशनादिलक्षणमा
दरार्थं विलासिनीनां दशनादिसंस्कारस्यात्यंतानीष्टत्वात्। मणिभूमिका

ठत्कुट्टिमादिभूमिः ग्रीष्मे शयनायानकार्थं तस्यां मरकतादिभेदेन करणं। शय
नरचनमिति। शयनीयस्य कालापेक्षया रक्तविरक्तमध्यस्थाभिः प्रायाहा
रपरिणा — वशाद्रचनं। उदकवाद्यं उदके मुरजादिवद्वाद्यं। उदकाघा
तो हस्तयंत्रमुक्तैरुदकैः ताडनं तदुभयं जलक्रीडांगं। चित्राश्च योगा नानाप्रका
रा दौर्भाग्यैकेंद्रियघातीकरणादयः ईर्ष्यया परातिसंधानार्थास्तानौ
पनिषदिके वक्ष्यति। एते च कौचुमारयोगेषु नांतर्भवंतीति पृथगुक्त्या कुचुमा
रेणैतेषामनुक्तत्वात्। माल्यग्रथनविकल्पाः माल्यानि मुंडमालादीनां देवता
पूजनार्थं नेपथ्यानां ग्रथनविकल्पाः शेखरकापीडयोजनं ग्रथनविकल्प एवा
यं किंतु योजनं कक्षांतरं तत्र शेखरस्य शिखास्थाने अवलंबनं न्यासेन — ध्या

पनार्थं नानावर्णैः पुष्पैर्विरचनं योजनं। पुन — — नवचनमादरार्थं तदुभयं नाग-
रकस्य प्रधानं। नेपथ्यांगं नेपथ्यप्रयोगौ। योगाः देशकालापेक्षया वस्त्रमाल्याभ-
रणादीनि। त्रो — र्थं शरीरस्य मंडनाकाराः। कर्णपत्रभंगादं तपत्रं शंखभंगादीनि।
कर्णपत्रविशेषा नेपथ्यार्थं गंधयुक्तिः। सूत्रोक्ता विहितप्रपंचा प्रतीतप्रयो-
जनेवा भूषणयोजनमिति। अलंकारयोगाः सिद्धिविधिः संयोज्यो संयोज्यश्च।
तत्र संयोज्यस्य कंठिकेंद्रछंदादेर्मणिमुक्ताप्रवालादिभिर्योजनं। असंयोज्य-
स्य कटककुंडलादिरचनं। योजनं। तदुभयं नेपथ्यांगं नटशरीरे भूषणयो- २१
जनं तस्य पथ्यप्रयोजगा इत्यनेनैव सिद्धत्वात् ऐंद्रजालयोगाः इंद्रजालादि शास्त्र-
प्रभावयोगाः। ऐंद्रजालबालखेलादि दर्शनोत्थं नवविस्मयनार्थं कौचुमाराः

चमारस्यैते सुभगंकरणादयः उपायांतरासिद्धसाधनार्थाः। हस्तलाघवं सर्व-
कर्मसु लघुहस्तता कालातिपातनिरासार्थं बाह्यानि सुलाघवं क्रीडार्थं विस्मा-
पनार्थं च। विचित्रशाकयूषभक्ष्यविकारक्रियापानकसवरसरागयोजनमि-
ति। चतुर्विधमाहारं भक्ष्यं भोज्यं लेह्यं पेयमिति। ततः भोज्यं भक्तव्यंजनयोर्व्यं-
जनसाधनं। प्रायशो नसुज्ञानमिति व्यंजनार्थस्य शाकसोपादानेन दर्शयति
। तत्र शाकं दशविधं यथोक्तं। मूलपत्रकरीराग्रफलकांडप्ररूढकौलत्वक्पुष्प-
कुटकं चेति शाकं दशविधं स्मृतं। पेयं द्विविधं। अग्निनिष्पाद्यमितितरच्च।
तत्र पूर्वं यूषाख्यं। तच्च द्विविधं मुद्गादिनिर्वृत्तिकृतं क्वाथरसं च। भक्ष्यं खंडखा-
द्यादि। एषां नानाप्रकाराणां क्रियापाकविधानेन निष्पादनं। यदनग्निनिष्पा-

दनं चेयं तद्द्विविधं संधानकृतमितरच्च। तत्राद्यं द्रावितमद्रावितं च। तत्र यद्द्रुतं तिंतिडी
कादिजलेन प्रयोज्य क्रियते तन्न द्रावितं पानकाख्यं यद्द्रावकौषधेन नालसमोचादिफ
लानि योज्य निष्पाद्यते तद्द्रावितं रसाख्यं। आसवग्रहणेन संधानमुपलक्षयति
। तस्मिन्द्रुमध्वीतीक्ष्णसंधानयोजनात्। तथाविधमेव निष्पाद्यते। रागग्रहणं लेह्य
सूचयइति। तस्यैव विध्यादा। यथा चोक्तं। रागो रागविधानज्ञैर्लेह्यश्चूर्णद्रिव्यःस्मृतः
लवणाम्लकटुस्वादुः ईषन्मधुरसंयुत इति। १। एतच्चतुर्विधमास्वाद्यकलायां
प्रपंचितं शरीरस्थित्यर्थं योगविज्ञानेऽग्निजानग्निजकर्मदर्शनार्थं। तत्र पाकेनशा २२
कादिक्रिया विनापाकेन पानकादियोजनमन्यथा ह्या — ह्यविधिरित्ति वक्त
व्यं स्यात्। तस्मात्कर्मभेदात् आस्वाद्यविधानज्ञोऽपि द्विविधः। तद्दशादेकाधिक

लाद्द्विधाकृत्योक्ता। सूचीवाणकर्माणि सूच्या यत्संधानकरणं तीयं कथास्तरणा
दीत सूचीसंथानं। त्रिविधं सीवनं ऊनयनं विरचनं। तत्राद्यं कंचुकादीनां द्वितीय
यं त्रुटितवस्त्राणां। तृतीयं कथास्तरणादीनां। इयं प्रथितार्थैव। सूत्रक्रीडा। नालि
कासंचारान्नालादिसूत्राणामन्यथा अन्यथादर्शनाच्छिन्नदग्धाच्च पुनरवाच्छि
न्नादग्धादर्शनं तच्चांगुलिन्यासादादेवकुलादि दर्शनमित्येवंप्रकारा क्रीडार्थै
व। वीणाडमरुकवाद्यं वादित्रांतर्गतत्वेनैपि तंत्रीवाद्यं प्रधानं तत्रापि वीणावा
द्यं डमरुकवाद्यं मावश्यकार्थं वा लोपक्रमहेतुत्वात्। पुनर्विहितत्वात्। ततोऽद्य
हरा। लिस्पृष्टान्याचार्यमाणानि श्रूयंते। प्रहेलिका लोकप्रतीता क्रीडार्थं वादा
र्थं चिप्रतिमाला। यस्यामत्याक्षरिकेतिप्रतीतिः। सा क्रीडा — वादार्थं चाद्य यथो

क्तं। प्रतिश्लोकं क्रमाद्यत्र संधायाक्षरमंतिमं। पठेतां श्लोकमन्योन्यं प्रतिमालेति
सोच्यत इति। दुर्वाचकयोगाः। शब्दतोऽर्थतश्च दुःखेनोच्यत इति दुर्वाचकं। त
स्य प्रयोगाः क्रीडार्थं वादार्थं च। यथा काव्यादर्शे दंष्ट्राग्रध्याप्राग्योद्राक् यामं व
तस्तामुच्चिक्षेप देवधुक्षिङ्क्लिविकूस्तुत्यो युष्माशासा व्यासप्यालिकेतरलितिश्चास्या
र्थः। दंष्ट्राग्रस्य हंत्साः प्राक् पूर्वं यः द्राक् शीघ्रं याप्यर्थी अंबुनाथं तस्त्रा पातालत
स्तां उच्चिक्षेप। क्षिप्तवान् देवान् द्योतयंतीति देवद्युतो। सुरा देवान् क्षिणोती
ति देवधुक्षित् हिरण्याक्षः पादपुरणो। त्रिःविध्नितस्तुत्यः। सपत्नि अन्नीति सपत्नि २३
सपत्निगरुडः स एवं केतुर्ध्वजो यस्येति। पुस्तकवाचनं भरतादिकाव्यानां पु
स्तकस्थानां शृंगारादिरसापेक्षया गीततः स्वरेण वाचनमनुरागजननार्थं च।

त्मविनोदार्थं च। नाटकाख्यायिकादर्शनं काव्येषु गद्यपद्येषु नाटकस्य बहुप्रपंच
त्वात् आख्यायिकायाश्च प्रधानपद्यत्वात्। दर्शनं परिज्ञानं इत्यादरार्थं विशेषाभि
धानं काव्यदर्शनमिति नोक्तं। तत्र नाटकं दशरूपाणि। यथोक्तं। नाटकमंकोवी
थी प्रकरणमीहामृगो डिमो भाणः। व्यायोगसमवकारौ प्रहसनमिति नाटक
विकल्पाः। काव्यसमस्यापूरणमिति। समस्यते संक्षिप्यत इति समस्या। अर्द्धा
सान्यत संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति वृद्धिर्न भवति। यद्वा कृत्यल्युटो बहुल
मिति अन्यप्रकृतेरपि यद्बहुलग्रहणात्। काव्यस्य श्लोकस्य समस्यापाद इ
त्यर्थः। तस्याः पूरणं क्रीडार्थं वादार्थं च। तद्यथा। काव्यादर्शे त्रिशिश्वासं जनयति
राजमुखमध्यद्रत्ययं वाप्युद्योगपर्वणि विहुयाने त्रिभिः पादैः संग्रथित

व्याहृतसमस्यादत्ता।तत्रत्रयःपादाः।दौत्येनद्विरदपुरंगतस्यविस्नोर्बंधार्थंप्रति
विहितस्यधार्त्तराष्ट्रैः रूपाणित्रिजगन्तिभृतिमंतिरोषाद्दाश्वांसंजनयतिराज
मुख्यमध्येइत्यादि।अत्रविष्णुर्बंधार्थंदुर्योधनादिभिःमंत्रःकृतः।त्रिषुलोके
षुसर्वभृतिमंतिरूपाणीति।ग्रामाशानुबन्धवजनस्यसन्नागतस्ययतीनां
रामकृष्णादीनांराजमुख्यानांचकाङ्क्षीकप्रभृतीनाममध्यइति।एताःप्रहेलिका
दयःषट्वचनकौशलांतरा।कस्मादिहप्रायसउपयुज्यतइति।संग्रहीतां
पट्टिकावेत्रबाणविकल्पाः।छुरिकापट्टिकापट्टिकायावानविकल्पाः।खट्वा २४
याआसनस्यचावेत्रेवाणेविकल्पार्थःप्रतीताः।तक्षकर्माणि।कुंदकमल्यि
पट्ट्यार्थानि।तक्षणंवर्द्धकिकर्मशयनासनाद्यर्थं।वास्तुविद्यागृहकर्मो

पयोगिनी।रूप्यरत्नपरीक्षा।स-- आहतद्रव्यंदीनारादिरत्नंवज्रमणिमुक्ता
दि।तेषांगुणदोषमूल्यादिभिःपरीक्षाव्यवहारांगं।धातुवादः।क्षेत्रवादःसहि
मृत्प्रस्तररसद्रव्याणांपातनसाधनमेलनादिज्ञानंलेश्वरयार्थिः।मणिरा
गाकरज्ञानंस्फटिकमणीनांरंजनविज्ञानमर्थार्थिभूषणार्थंच।पद्मरागादि
मणीनामुत्पत्तिस्थानज्ञानमर्थार्थिं।वृक्षायुर्वेदयोगाः।रोपणपुष्टिचिकित्सावै
चित्र्यकृताःगृहोद्यानार्थाः।मेषकुक्कुटलावकयुद्धविधिरितिसजीवद्यूतवि
धानमेतत्।तत्रोपस्थानादिभिःचतुरंगैर्युद्धविधानंक्रीडार्थंवादार्थंचाश्च
कसारिका-- पनंशुकसारिकाहिमानुषसनाथयाप्रलापितास्तुनाषि
तंपठंति।संदेशंचकथयंति।उत्सादनेकेसमर्दनेकौशलंसंमर्दनंद्विविधं

पादाभ्यां हस्ताभ्यां च तत्र पादाभ्यां यत् मर्द्दनं तदुत्सादनमुच्यते। हस्ताभ्यां य
च्छिरोभ्यंग कर्मतत्प्रसादानं केसमर्द्दनं। कलशनं तत्र मृद्यमानत्वात्। तैरेव तद्य
पदेशः। शेषांगेषु मर्दनं संवाहनं केशग्रहणमत्र दशार्थं। तत्र कौशलं परापधनार्थं। अ
क्षरमुष्टिका कथनं। अक्षराणां मुष्टिरिव मुष्टिका गुप्तिरित्यर्थः। सा साभासा निराभासा च। ता
त्र साभासा अक्षरमुद्रेत्युच्यते। तथा कथनं गूढवस्तुमात्राणां ग्रंथसंक्षेपार्थं। तस्यां आचा
र्यरविगुप्तेन चंद्रप्रभाविजयकाव्ये प्रकारणं पृथक्कृतं। यथोक्तं। गतनप्रसन्न
सर्वांगकृतिपयस्त्रामिमामनंतमुखीअनधीत्या हरस्मुद्रावादसमुद्रेपरि २५
प्लवते इत्यादि। तत्रेदमुदाहरणं। मेवमिकसिंकतुवृधमकुंमीमृधसकांसु
न्यकृनिधकआव्याः। फाचैवैद्येज्येआश्वानाकामायोमाव्वेवती। अस्मा आर्या

या अर्थः। प्रथमपादेन मेषादयो राशय उक्ताः। द्वितीयेन राशीनां लग्नात् प्रभृ
ति मूर्त्तिधनसहजबांधवसुतशत्रुकलत्रनिधनधर्मायिकर्मायव्यया इति। वि
शेषसंज्ञा। इतरार्द्धेन फाल्गुनादयो मासा इति निराभ्यासमुद्रेत्युच्यते। तथा कथनं गु
ह्यवस्तुमंत्रणार्थं यथोक्तं मुष्टिः किसलयं चैव छटा च त्रिपताकिका। पताकांकुशा
मुद्राश्च मुद्रा वर्गेषु सप्तसु॥ १॥ अंगुल्यास्वाक्षरा लेखा स्वराश्चांगुलिपर्वसु। संयो
गादक्षरं युक्तं न्यस्तमुद्राप्रकीर्त्तिता॥ २॥ एवमन्यापि काव्यसंज्ञा न्यस्तमुद्रा द्रष्ट
व्या। म्लेच्छितकविकल्पाय छात्रधुराक्षोपनिबद्धमप्यक्षरविन्यासादस्पष्टार्थं
तल्म्लेच्छितांकं। गूढवस्तुमंत्रार्थं तस्य विकल्पा बहवः पूर्वाचार्योक्ताः। तद्यथा।
कौटिल्यीयं दारदत्तानः स्वरयोर्ह्रस्वदीर्घयोः विंदूष्मणोर्विपर्यासात् दुर्बोधमि

।मितिसंज्ञितं।अर्कोखगोघटोचैवचटोतथोयशोतरा।एतेषामलाः स्थिराः शेषामूल
देवीयमूच्यते॥३॥यत्नयनवसुमितंषट्शाननाख्यानिसागरमुनयः॥इजसना
गंतुंकलंगंतुलिखितंगूढ--त्वमिदं॥--वंप्रचाएअन्येपिद्रष्टव्याः॥देशाना
षाविज्ञानं॥अथप्रकाश्यवस्तु--नार्थातद्वैशीयैर्व्यवहारा---पक्षरा
कृतिकापुष्या॥एतेनिमित्तात्कल्पात्प्रणीताश्चनाश्चनादेशापरिज्ञानपूर्व्वांनि
।मित्रतुदुर्लक्ष्यमपक्वांतवं------------------या
आदेशाद्युरानप्रायज्ञाना॥तिसामान्येनोक्तं॥यंत्रमात्य--------- २६
----------मार्थघट--शास्त्रविश्वकर्मप्रोक्तं॥--एमाष्टकाश्रुत
स्यग्रंथस्य-------------वस्तुकाशास्तथाद्य-------अष्ट

वधारितमेकोग्रंथपठति--------------सरुतथैवयद्वा---
--सीमनसि-------------दाद्विविधातत्रकाश्चिद्ग्रंजनार्हं--श्रो
त्वक्षाया------------तानुस्वारविस---यतेः---------
--अन्यच्चमात्रासंधिसंयोगासंख्याछंदोविन्यासा---रन्यास्मदतीवाह
रं पठतीतिदृश्यविषया॥यद्--येवतानियथाक्रममाख्यातानिश्रुत्वा
दुर्व्विदुत्तीयपठति---.वषयानवन्ति॥शाचाकाशमानसीत्युच्यते॥त
दुनयंत्रीउार्थवादार्थश्च॥काव्यक्रिया॥संस्कृतप्राकृतापभ्रंशकाव्यस्यवर
णंप्रतीतयोजनं॥अभिधानदोकोशः॥अ------सउत्पलमालादिष्ठं
ज्ञानं॥पिंगलादिप्रणीतस्यछंदसोज्ञानं॥क्रिया--न्यः काव्यकरणविधिः॥का

का॰ सू॰ जा॰
२१

व्य - - - - - - - - - यमपि काव्यक्रियांगं परकाव्यावबोधार्थं च। छलितकयो
गः परव्यामोहनार्थं। यथोक्तं। यद्रूपम - - - - - - - - - - ह्वचनं देवेतर
प्रयोगाभ्यां द्वैयं तच्छलितं यथा॥ दिव्यं सूर्येण खारूपं बरचंद्रायुनं दृष्ट्वाछ
लितवानामश्वत्थामुलारामं चंद्रीचकामणं॥ वस्त्रगोपनानि वस्त्रेण प्रका
श्यदेशस्य संवरणं। यथा तद्रूपमपि तस्माप्राप्ये तित्रुटीतस्यात्रुटितस्ये
व परिधानेनैनं महतो वस्त्रस्य संवसनेनादिनात्र स्वीकरणं मोलिगोपनानि। द्यू
तविशेषा इति निर्जविद्यूतविधानमेतत्। तत्र ये प्राप्यादिभिः पंचदशानि २१
रंगे सुद्धिच्छुक्षकादयो द्यूतविशेषाः प्रतीतार्थाः। आकर्षक्रीडा द्यूतविशे
षत्वेपि पुनर्वचनमत्रादरार्थं सश्रृंगारत्वात्तद्दुर्विज्ञेयत्वाद्वा। अरूरदुदया

परिज्ञानेनादिनलयुधिष्ठिरयोरपि पराजयात्॥ बालक्रीडनकानि। गृहकंदुक
पुत्रिकादिभिः। यानि बालानां क्रीडनानि। तानि बालोपक्रमार्थानि एताएकर्ष
कलाउक्ताः। वैनयिकीनामिति। स्वपरप्रयोजनाद्वैनयिकाः आचारशास्त्राणि
हस्त्यादिशिक्षाश्च विजयप्रयोजना वैजयिकी देव्यो मानुष्यश्च तत्र देव्यो अप
राजितादयो मानुष्यो याः यासां व्यायामिकाः शस्त्रविद्या व्यायामप्रयोजना व्या
यामिकी मृगयाद्याः एतास्तत्र आत्मोत्कर्षरक्षणजीवार्थं इति। चतुःषष्टिरंग
विद्या इति कामसूत्रस्यावयविन्यो अवयवभूतास्तदर्थमाविकामसूत्रस्याः -
- पांचालिकञ्चेति। पंचालसंबन्धात्तेनोक्ता - चतुःषष्टिरंगविद्या तज्ञ्च
पितस्याः प्रवृत्तेः। तस्या - - - - - - - - - - नृययथायथं विषयमनुसृत्य

र्मा। प्रयोगिकेऽधिकरणे वक्ष्याम------------------ याष्टमावला
न्ष्टवस्यास्तु चतुःषष्टेः सूत्रांतरे दृष्ट--- त्वादिहनर्दंगताप्रतिपत्य---
------ ग्रहणे फलमाह। अभिरिति। कलाभिन्युज्वलाजातोत्कर्ष---
ति। प्रायशो ग्रहणमस्या---------- मावतः। स्वरूपसंस्थानं वर्ण
अगुणानायिकाश्चावेसिकेव-- णाःगणिकाशब्देति वेश्ये------
--- त्यिविशी -- णिका। निधानं स्वनतो इत्यर्थ एवं लक्षणत्वाद्गुणि--
याः छ------------ बद्धिः संस्कृताश्च साधारणे-- कलाके--- २८
मेतिः---- ताप्रार्थनीया कलोपदेशिनां अभिगम---------
- र्थिनां लक्ष्यभूता---- योगा--- तादिप्रयोगज्ञासतस्मात्पुरमि

ति। प्रभूतदारोपलक्षणं। स्ववशो आत्मनो वशो----- वियोगेप- प्रोते
स्त------ णंगता निर्वदात् त्यक्तस्य------ अपिदेशे सुखेनैव
जीवतिविद्य- परदेशादानाद--षमधि- ह्णानरइति। वाचालइति। कृता
संबद्ध द्वारेणैवव- नाधीनान्यथामाभूदनागरिकत्वप्रसंगइति---र
कः। प्रियस्य कन्नकिलायत्ह णेनादिसंस्कारवलाद्। असंस्तुतोपि अपरिचितो
पिचित्तं विंदतीति गृह्णत्या--नकाक्षन्यपेक्षते। संयोगात् स्त्रीपुंसयोः अरि
णादेवाभिजायते। सो नाग्यं अर्थेनिथप्रतीघातः। कामोयत्र------
--- पिदेशाकाक्षापेक्षो। अस्मिन्देशे नागरिका। काक्षाकुशाक्षाघटादीनि
बंधनादिकानो वन्नि प्रयोगेन---------- पुणादूषो वात्र प्रति

वहंति। देवसाक्षिको नागरकाणमिति। नवे प्रयोगासंभवो ऽन्यथा तत्परिज्ञा
न----------ति। इति वात्स्यायनीयकामसूत्रटीकायां जयमंगलाभिधा
नायां प्रथमेऽधिकरणे तृतीयोऽध्यायः॥ ३ ॥ शास्त्रकार एव प्रकरणसंबं
धमाह। गृहीतविद्यः प्रतिग्रहजयक्रयनिर्वेशाधिगतैरर्थैरन्वयाधिगतैरु
भयैर्वा गार्हस्थ्यमधिगम्य नागरकवृत्तमनुवर्त्तेत। सूत्रे। गृहीतविद्य इति। त
स्य नागरकवृत्तवर्त्तने योग्यत्वात्। गृहीतविद्यस्यापि सति पत्नीयोगे नागरि
कवृत्तस्यासंभवात्। आह। गार्हस्थ्यमिति। पत्नीसंयोगेऽपि यदि गार्हस्थ्येऽगृ २९
हकर्म नागरिकयोग्यं न त्वर्थं विनेत्याह। अर्थैरिति। तेऽपि न विनोपायैरित्या
ह। प्रतिग्रहेति। तत्र ब्राह्मणः प्रतिग्रहेण तद्वृत्तित्वात्। क्षत्रियः शास्त्रंजी

त्वात् जयेन वैश्यः। क्रयेण वाऽपि सहृणार्थेन शूद्रः कारुः कुशीलवादिकृते
कर्मणि यो निर्वेशो विभृतिः। तेनार्जितैर्गृहस्थकर्मशप्राप्येति। ननिः किंचन
स्यायं विधिः अन्वयागतैरिति पितृपितामहागतैः अत्र पत्नीयोगादनंतरमेव
गार्हस्थ्याधिगमः उभयैर्वेति प्रतिग्रहाद्यागतैरन्वयगतैः सत्स्वथान्वयागते
षु----------रिति। नागरिको विदग्धजनः। एतद्वृत्त्यपेक्षया ग्राम
पिष्यद्वृत्त्या नागरिकस्तस्य वृत्तं वर्त्तेति।-------------शिष्टावृ
त्ति। कर्म विनवति। चातुर्वर्ण्य गृहस्थमधिगते कृत्यदंशास्त्र--स्य वेदं प्र
करणं शारीरं तदा------------नुष्ठानात्।- तस्य वृत्तं तत्राश्लिति
मात्। नगरे पत्तने कर्वटे म---वा सज्जनाश्रये स्थानं यात्रावशाद्वृत्तं।

----------ष्टशतग्रामीमध्ये तद्व्यवहारस्थानं पत्तनं यत्र राज---।स्थि
ताकर्वटं द्विशतग्रामीमध्ये महदिति वेति----------ध्ये द्रोणमु
खं नामकर्वटात्---------मन्यनमवस्थानं तन्नि-------तेत
----------संतरेण न संभवतीत्यात्। तत्र भवनमासन्नोद----
वाटिकावद्विभक्तकर्मकक्ष------------------मन्यतमे
भवनं गृहं कारयेदिति संबंधः। आसन्नोदकं नदीवाप्यादिसमीपजलमक
र्थितक्रीडार्थं च। वृक्षव--------यस्यां दिशि जलं तस्यां वृक्ष-- ३०
----होद्यानेन युक्तं। विभक्तकर्मकक्षमिति। कर्म---नकक्षप्रकोष्ठ
--नि। विभज्य उक्तावं चेत्गृहकर्माणि क्रियमाणे गृहं रमणीयं स्यात्। द्वि

वासगृहमिति शय---मध्यमुक्तं एतावद्धस्तोपयोगि गृहविधानं शेषं वास्तु
विद्यायां द्रष्टव्यं। तस्मिन्प्रकारे तेषां ध्येयानां न्यासमाह। बाह्ये च वासगृहे इत्यसु
रभितम्पुनर्योपधानं मध्ये विनतं। शुक्लोत्तरच्छदं शयनीयं स्यात्। प्रतिसज्जि
का चास्य------र्वस्थानं वेदिका च तत्र रात्रिशेषमनुलेपनं माल्यं सि
क्थ--रंडकसौगंधिकपुटिका मातुलुंगि---------तानि वस्फूर्तैं
भूमौ पतद्ग्रहः। नागदंतावसक्ता वीणा। चित्रफलकं। वर्तिकासमुद्गकः। यः कश्चि
त्पुस्तकः-------नातिदूरे च भूमौ वृत्तास्तरणं समस्तकं आकर्षफ
लकं च। तस्य बहिः क्रीडाशकुन्तिपंजराणि एकान्ते तक्षतक्षणस्थानं धन्यासां
च क्रीडानां। स्वास्तीर्णा प्रेंखादोला। वृक्षवाटिकायां सप्रच्छाया स्थंडिलपीठि

का।सुकुसुमेतिनवन्विन्यासः।सूत्रं।बाह्यइति।अभ्यंतरंवासगृहंअंतद्दारिणांश
यनार्थं।बाह्येत्ववहिःप्रकोष्ठेकृतेरत्यर्थेशयनीयंस्यात्।सूत्रं।सुश्लक्ष्णंतनुसंतान
युक्तं।सुरभितं।अंशुवदितिनिर्दूषितं।उभयोपधानंउपर्यधश्चन्निहितोपधा
नद्वयत्युक्तमत एवमध्यभागेनिम्नं।तथाचपादद्वयाश्रयप्रतिपादिकास्व
रणमृदुकसदितमित्यर्थः।शुक्लोत्तरच्छदमिति।शुक्लस्यप्रच्छदपटस्यप्रत्य
हंद्वित्रिवादिवसैःप्रक्षालनीयत्वात्तूलिकायाइत्यवश्यंतदुपरिदेयंप्र
तिशय्यिकाचेति।तस्यसमीपेसंप्रयोगार्थंतस्माप्रतिच्छदिकाकिंचिल्लघु ३१
नोच्छ्रेधायस्यामासंधिकास्यादित्येवंविधिरयमाचारवतंविश्रयाभिको
भिनत्तुशयनीयपदेउन्नयंनिवर्त्तयंति।नतेषांप्रतिसज्जाका।तथाचो

क्तं।संप्रयुज्येतयत्रस्त्रीनायकःप्रिययासहनतत्रोपलतेविद्वान्शयीतन्शाय
नेशुचिरिति।तस्येतिशयनीयस्यपश्चात्पार्श्वभागानानिकृष्टत्वात्।शिरो
भाग-वकूर्चसिनस्यदेवतानुस्मरणार्थस्थिरस्थानंस्यात्।तथाचोक्तं।शय
नीयशिरोभागन्यस्त------------वतायोगोयायाध्ययनमात्म
वात्।वेदिकावेत्तिकुड्यापाश्रिताशयनीयकस्योच्छ्रया----------
देमाचतुरिकास्यात्।तत्रवेदिकायांरात्रिशेषंरात्राबुपयु-रोषंअनुलेप
नंचंदनादि---------स्यंरात्रिशेषंशिक्थकारंडकंकरुपुटिकासु--
घेद्रव्यंनिमित्तंस्वेदापनोदार्थतस्यपुटिका----दिपत्रमायामातुलिं
गत्वचोमुखवैरस्यापनोदार्थंदुष्टमारुत--रणार्थंचायथोक्तं।सायत्ती

ष्टकामीम------श्लिंग- नकल्कं। श्लक्ष्णजरसद्धः खक्षेननय------
--निचसज्जितानिरान--नोगाथ----मोप----नवेदिका
यां तस्याप्रक्रांतला-------------प्रयुक्तांछ्लादि---तए
त---------------यत्राभूमित्वाद्वीणानियोक्षाच्युटि
ता नारदनार्था विचित्रफलकमालेख्यार्थवर्तिकामसमुद्गकालिचकमो---
-------तिसामान्यनिर्देशेऽपेयन्न----र्वताविर्तं तस्य पुस्तके
वाचनार्थस्या-पयदि वगम्यते। करंटकमालश्च ति तांसोसोनामात्र ३२
फलानां सुरतसंमर्दनीया--यमानत्वात् तद्वादृणाच सौभाग्यस्तुतिवि
शेषांनिधानं ॥ एना-णादयोऽनुपघातार्थं वासगृहभित्तिनिहितना

गदंतेष्वासज्यस्थापिताः यथाप्रयोजनं चादातट--अनुरूपस्थाननिवेशा
नमपि वैदिग्धजनानामितिमन्यते। नातिदूरे शानीयस्यां भूमौ नपर्यंकवेत्रा
सुनेवा। तत्रस्थस्याशोणितलावण्यत्वास्तरणं श्लोकेघ्नतीतं समस्तुकमुपरिन्य
स्तमस्तकं आसनार्थं स्या-----------लिकमासनं। आकार्षफलकं द्यूत
फलकं चाक्रीडार्थं भूमौ कश्यो पामितं स्यात्। काले च प्रसारयेतद---
---तिदूरे बहिस्तस्य विधरगारके क्रीडार्थं यि शाकनयतस्पृणानियं ढुना
राणिनागदं तावसक्तानि स्युः------षादिदोषोसगन्धि एकांतदृत्तिए
कोदेशो यत्रास मयेन पश्यंति तत्रा तद्रुकर्मणः। तद्रूणस्य वस्त्रानां अन्या
सांच क्रीडार्थं नजाति रनामेकां नेस्थानं स्यास्ती ले ति। आतपपरिहारार्थं पु

परिघनशाखाप्रतानत्वात् सुप्रछन्ना प्रेंखादोला प्रेरणेयादोल्यते या सुखावहा
वृक्षवाटिकायां क्रीडार्थं स्यान्न गृहांतरे। चक्रदोला तु चक्रपरिभ्रमणेन सा प्रेंखे
ति निगद्यते। सप्रछायेत्युपरिपुष्पलतावछिन्नत्वात् प्रछन्नछायोपेता स्थंडि
लमयी पीठिका चेति। कृतकुसुमवेदिका सकुसुमेति लताकुसुमावकीर्णा स्या
द्वृक्षवाटिकायामित्येव लतामंडपिकेत्यर्थः। तत्र पानकादिभिरवस्थानाद्भवन
विन्यासः उछापनावस्थापनाभ्यां तत्रस्थस्य वृत्तं द्विविधं नित्यं नैमित्तिकं च।
तत्र पूर्वमभिधित्सयाह। स प्रातरुत्थाय कृतनियतकृत्यो गृहीतदंतधावनो मा ३२
त्रयानुलेपनं धूपं स्रजमिति च गृहीत्वा सिक्थकमलक्तकं च दत्वा दृष्ट्वादर्शे
मुखं गृहीतमुखवासतांबूलः कार्याण्यनुतिष्ठेत्। सूत्रं। स इति नायकः प्रात

नात्प्रातरुत्थाय अभ्युदितत्वपरिहारार्थं कृतनियतकृत्यः कृतमूत्रपुरीषोत्सर्गः गृही
तदंतधावनो जग्धदंतकाष्ठः अत्रांतरे यथास्वं संध्यावंदनादेर्दृष्टमस्यानुष्ठानमर्थ
प्राप्तं। मात्रयेति प्रत्यूतानुलेपनादिग्रहणं पुनः नागरिकं स्यात्। कार्यानुष्ठाने प्रत्यु
तत्वात्। धूपमगुर्वादिना स्रजं शेखरकमापीडं वा अलक्तकं विशिष्टरागार्थं दत्वे
त्यर्थात् दोष्ठयोरोष्ठयोरीषद्रंगयालक्तकपिंडया प्रदृष्टतांबूलमुपयुज्य शोक्तकगुटिकपा
ताउयेदितार्थक्रमः। मुखमवलोक्य मंगलार्थं प्रसाधनगुणदोषज्ञानार्थं च गृ
हीतमुखवासतांबूलः इति गंधयुक्तिविहितं तांबूलसगुटिकां कपोलेनिधाय
पुनरुपयोगार्थं च तांबूलं हस्तवर्त्तिकायां गृहीत्वेत्यर्थः। कार्याणि त्रिवर्गसा
धनानि अनुतिष्ठेत्। अनुष्ठितेषु तेषु शरीरसंस्कारार्थमाह। नित्यं स्नानं द्वि

तीयमुत्सादनंतृतीयःफेनकः।चतुर्थकमायुष्यं।पंचमकंदशमकंवाप्रत्यायुष्यमि
त्यहीनं।सात्म्यत्वात्संवृतकक्षास्वेदापनोदः।पूर्वाह्णापराह्णयोर्भोजनं।सायंचारा
यणस्य।भोजनांतेशुककसारिकाप्रलापनव्यापारः।लावककुक्कुटमेषयुद्धानि।ता
स्ताश्चकलाःक्रीडाः।पीठमर्दविटविदूषकायत्ताव्यापाराः।दिवाशय्या।स्वगृही
तप्रसाधनस्यापराह्णेगोष्ठीविहाराः।प्रदोषेसंगीतकानि।तदंतेप्रसाधितेवा
सगृहेसंचारितसुरभिधूपेससहायस्यशय्यायामभिसारिकाणांप्रतीक्षणंदू
तीनांप्रेषणंस्वयंवागमनं।आगतानांचमनोहरैरालापैरुपचारैश्चससहाय ३५
स्योपक्रमः।वर्षप्रमुष्टनेपथ्यानांदुर्दिनाभिसारिकाणांस्वयमेवपुनर्मंडनं
मित्रजनेनवापरिचरणमित्याहोरात्रिकं।घटानिबंधनंगोष्ठीसमवायःस

मापनंउद्यानगमनंसमस्याःक्रीडाःप्रवर्तयेत्।पक्षस्यमासस्यवाप्रतीतेऽहनिसरस्व
त्याभवनेनियुक्तानांनित्यंसमाजः।कुशीलवाश्चागंतवः।तेषांप्रेक्षणकमेषांदद्यु
र्द्वितीयेऽहनितेभ्यःपूजांनियतंलभेरन्।ततोयथाश्रद्धमेषांदर्शनमुत्सर्गोवा।व्या
सनोत्सवेषुतेषांपरस्परस्यैककार्यता।आगंतूनांकृतसमवायानांपूजनमभ्युप
पत्तिश्चेतिगणधर्मः।एतेनतंतंदेवताविशेषमुद्दिश्यसंभावितास्थितयोवि
वीधाघटाव्याख्याताः।सूत्रं।नित्यमितिप्रत्यहंस्नानं।ऊर्जस्करत्वात्।पवित्र
त्वाच्च।द्वितीयकमिति।यस्मिन्दिनेकृतमुत्सादनंतदनंतरंदिनंप्रथमंतस्मा
द्द्वितीयेऽह्निशरीरदार्ढ्यार्थंस्यादेकांतरितमित्यर्थः।तृतीयफेनकमितितृतीये
तृतीयेऽह्निजंघयोःफेनकोदयःस्यात्द्विदिनांतरितइत्यर्थः।अन्यथाऊर्ध्वजं

घेकर्कशोस्यात्। चतुर्थकमिति त्रिःपरस्य चतुर्थमश्मश्रुनखरोमाणि वर्द्धयेदित्ययमा
गमः। अत्र केचित्। चिरागरिकाणां उपायनेदानक्षत्रेदः। तत्रायुष्यं श्मश्रुकर्म क्षुरे
ण चतुर्थेह्नि स्यात् दिनत्रयान्तरितमित्यर्थः। कर्त्तर्यातु इदमन्वहमेव स्यात् प्रत्यायु
ष्यमिति। यत्तु क्षुरेण कर्म तत्पंचमेहनि। यत्तु लोम्नामुत्पाटनेन तद्दशमे
स्यादित्यन्ये। दशमकं चिन्ता। तत्र योम्नां चिरेणोद्गमनात्। तथा चोक्तं। अहीनमि
ति स्नानादिपंचकमविकलं स्यादित्यर्थः। सातत्यादिति सर्वदा कक्षाविवृत्य स्था
तव्यं यदाद्यात्किंचित्कुर्यादिति स्यात्तदा संश्लेषयात्प्रियतमस्याः स्वेदस्तं सततं क ३५
र्पटेनानुदेत्। अन्यथा वैरंग्यमजनयेत्। पूर्वाह्णापराह्णयोरिति। दिनं रात्रिम
प्रधानार्थं पुनर्भुंजीतेति आचार्याणां मतमनुक्तमपि ज्ञेयं। मातं। तदुपन्यासा

त्सायमिति। पूर्वाह्णप्रदोषे चारायणस्य मतं। न तथा पराह्णे द्वितीयं भोजनं
बलमाधत्ते यथा रात्रिरिति तथा चोक्तं। अजीर्णे भोजनं यत्तु जीर्णे न भुज्यते। रात्रौ न भु
ज्यते यत्तु तेन जीर्यतीति मानवाः॥१॥ भोजनानंतरमिति। पूर्वाह्णे भोजनानंतरं शुक
सारिकाप्रलापनार्थं। दिवाशयनान्तो व्यापाराः स्युः तेषामयमेव कालः। तास्ता
श्चेति यायात्। प्रहेलिकाप्रतिमालादिभिः क्रीडा उक्ता पीठमर्दादीन् वक्ष्यति। ते
षायत्ता व्यापाराः संधिविग्रहादयः दिवासय्येति दिवाशयनमध्यमोपि ग्रीष्म
एव हृदयकाले शरीरपुष्ट्यर्थं अनुज्ञातं शरीरस्य धर्मधारणत्वात्। गृहीत
प्रसाधनस्येति। प्रस्तुतव्यापारमुपसंहृत्य गृहीतवैहारिकवेषस्य। अपरा
ह्णे अह्नश्चतुर्थे भागे गोष्ठीविहाराः। गोष्ठ्यां क्रीडा इति एतद्दैवासिकं वृत्तं। रात्रि

नवमाह । प्रदोषे चेति । प्रतिष्ठितायां संध्यायां रजनीमुखे संगीतकानृत्यगीतवा
दित्रकानि प्रकाराणि स्युः । तदंते च संगीतकांते प्रसाधितसंमार्जनपुष्पोप
व्याहारप्रायनास्तरणादिभिः वासगृहे बाह्ये संचारिता विस्तारिताः सुरभिधूपा
यत्रेति । वासगृहं व्याप्य बहिरुपक्रांतइत्यर्थः । ससहायस्येति । सहायान्व
यस्येति तेषामप्यत्र व्यापारादाशय्यायामिति शय्यासमीपे स्थितस्य गौरवानु
रागख्यापनार्थमभिमुखेन कांतं सरंतीत्यभिसारिकाः तासां कृतसंकेतानां
प्रतीक्षके दूतीनां संप्रेषणं संकेतितकालातिक्रमे तेषां प्रेषणे मानादना
गमने स्वयं वागमनं गौरवानुरागख्यापनार्थमिनोहरैरिति स्वागतमिदमा
सनमास्यतां साधु कृतं देवि लयदागतासि तत्प्रतिबद्धजीवित एवास्मि त

ल्किमिति कालोतिक्रमेतइत्यादिभिरालापैरुपक्रमः प्रत्युद्गमदयः ससहा
यस्येति सहाया अपि तद्वचनमनुकुर्वंतः स्वव्यापारेणोपक्रमेरन् । प्रमृष्टं वि
लुप्तं दुर्दिना भिसारिकाः दुर्दिनका अभिसरंतियाः स्वयमेव नान्येन स्वह
न्हृतानां गौरवानुरागख्यापनार्थं पुनर्मंडनं वर्षेणोत्पादितवैकृतत्वात् आस
न्नोपभोगकालत्वश्च मित्रजननात्मनिर्विशेषेण पुनर्मंडनं । नव्यदूतीनां प
रिचरणं चेति । संवाहनबीजनादिकं सर्वासामेव परिचारकैः कारयितव्यं । ए
तद्वाह्यदृश्यानां तदहिषु । अहोरात्रिकमहोरात्रिनवंसांप्रयोगिकं चारात्रि
नवं नैसाप्रयोगिके वक्ष्यति । नैमित्तिकमाह । घटानिबंधनमिति । देवतामुद्दि
श्य यात्रा घटानागरिकाणां तत्र संहत्य मानत्वात् । तस्या निबंधनं गणध

र्मणा वा वेश्मायनं। गोष्ठीसमवायो गोष्ठ्यां नागरकाणां कामकला विषयंसम
वायनं संप्रधारणं प्रजागरद्वये। यदपराह्णे गोष्ठीविहारा इति नित्यकर्मोक्तं न
स्यक्रीडामात्रप्रसक्तादि दर्शयिष्यते। समापानमिति। संभूय समंतादपानं
पानकमित्यर्थः। यत्रापि कयासहैकस्थमात्रया पानं तद्धत्रकारव्यं नित्यमेव
स्यात्। उद्यानगमनं। बहिः स्वकारिते वा उद्याने गमनं च विहारा इत्यर्थः। गृ
ह वाटिकागमनं तु नित्यमेव स्यात्। समस्याश्चेति। समस्येत समग्रीभ
वंति नागरिकाया सु ता समस्याः अधिकरणेषु प्रत्ययः पूर्ववत्संभूय क्रीडा ३१
इत्यर्थः। ता द्विविधाः। एतत्पंचविधानैमित्तिकं कर्म नायेत्। तत्र घटानिबं
धनमाह। पक्षस्य— सस्यावातिक्रांतस्यावसानिके हनी प्रतीत इति यदि

नं यस्या देवताया लोकप्रसिद्धं तत्स्थानं प्रतीतं गणपतेश्चतुर्थी सरस्व
त्याः पंचमी शिवस्याष्टमीत्यादि। तत्र देवतायाः संनिधानात्। स्वरस्ली च ना
गरिकाणां विद्याकलास्वपि देवतातस्यायतने पंचम्यां नियुक्तानामिति।
नायकेन पूजापरिचारकत्वे प्रतिपन्नं प्रतिमासं चये नियुक्ता नगरकाः न
टादयः नर्त्तितुं तेषां समाजः। सव्यापारैरनुष्ठानेन मिलन यस्मिन् प्रवृत्ते
नागरिकाः सामाजिका भवंति। नित्यमिति। तत्र तत्राह। निश्चन्येषु अहस्सु धू
पविलेपनघटानस्यानिबंधनमाह। कुसीलवाश्चेति। आगंतवो न्यस्मादा
गता नटनर्त्तकाः प्रेक्षणकमेषां प्रज्ञातेहनि अन्यत्र वाहनि दद्युः दर्शयियुः। नि
युक्तास्तु वृत्तिप्रतिबद्धा यात्राकुसीलवलात् प्रज्ञात एव दर्शयंति। द्वहम

क्तं भवति। प्रजापरिवारकैः पात्रापात्रमनेयैस्यैव प्रेरणकमवश्यं दर्शयितव्या इ
ति। द्वितीय इति। प्रथमेऽह्नि प्रेरणकमेवैवं दर्शयितव्यं यत्नात् तृतीयादिष्वपि क्रि
ष्टदानं स्यादित्यत इति नियुक्तेभ्यः प्रजाचापरिकेभ्यः प्रजा प्रेरणकं प्रत्येकं नियत
मिति। एतावत्प्रेरणकं मुख्यमागन्तूनामिति एवं व्याख्यातं प्राप्नुयुः। अनियु
नाः प्रेरणकाद्रागादुत्साद्दिदानलक्षणं प्रथमेवाद्विरंगमध्ये नागरिके
भ्यो लभ्येरन्। ततउत्तरकालं यथा स्वयमिति पुनर्द्रष्टुं यदि श्रद्धालि पुनरागं
तूनां कृत्यलीदर्शनिनां चेद्बुस्सर्गः। प्रियाक्षये संप्रेषणं। यदा पुनः पुनर्दर्श ३८
नं कौतुकं तदा दर्शनविशेषमाह। व्यसनोत्सवेषु चैषामिति। आगन्तूनाम
धेकस्य विद्याधीशोकेवा व्यसने तथा विवाहदावुत्सवे व्ययस्थत त्कमति

न्नियुक्तेन कुशीलवेन प्रेरणका न्नियातार्थं संबाध्या---- वाकस्यचि
द्व्यसनोत्सवे तदागंतु नेति परस्परस्यैककार्यतास्यात्कृतसमवायानामिति ये
नागरकपदे निषिद्धाः -- इत्थुमन्यस्मादागता तेषां प्रजाचारीक्तेमरूप्यादि
लेपनादिभिः पूजनं परिषदि नागरिकैश्च यथापरिचयं मंगासिकं ऋस्युप
घन्ति श्चेत्तिव्यसने साहाय्यं तत्प्रतीकारेण गणधर्म इति तत्रत्यानामागंतूना
कुशीलवनागरिकाणां यथा स्वपरधर्मउक्तः एतेनेतिस्वरस्तीघटादिनिबंध
नेनातंनमिति। योयः सांनिध्यो लोके दृष्टातिशायः संभावितः स्त्रिनयइतिदेश
कालापेक्षया कर्तव्यवस्थाः। गोष्ठीसमवायमाह। वेश्याभवने सभायामन्य
तमस्ये--सिते वासमान विद्या बुद्धिशीलवित्तवयसां सह वेश्याभिर

नुरूपैरालापैरासनबंधो गोष्ठी तत्र चैषां काव्यसमर -- लासमस्या वा तस्या
मुज्वलालोककांताः एजाः प्रीतिसमानाश्चहारिताः सूत्रं वेश्याभवन इति
सभायामंडपेऽन्यत --- नागरकस्योदवासितेष्टलेषु नागरिकाणांश्रं
विरुद्धं मेलनं। समानविद्यादीनां सुखातिशयानामसमान --- दीनां
बुद्धिः प्रज्ञा निधायो वा सह वेश्याभिरिति स्त्रीप्रतिबद्धकलाप्रतिपत्त्यर्थं
श्चासां गोष्ठ्यामंतर्भावः अनुरू -- परस्परस्तुल्यानुरागपरिहासानुवि
द्धैरासनबंधो यथायथमासनेवस्त्रानं परुस्यमासस्य वा तद्योग्यत ३९
यात् प्रज्ञातेहनि स्यात्। तत्रैषां समवायमाह। काव्यसमस्या वेति संन्द्र
य दर्शनिं निरूपाणां तत्समस्या चर्चेत्यर्थः। एवं विज्ञावे प्रत्ययः। असगति

दीप्यादानेच्छितिगत्यर्थस्यज्ञार्थत्वात्। नरतादिकाव्यस्य नृत्यादिकलायां
वा चर्चस्यात्। यत्तु काव्यसमस्या पूरणमित्युक्तं तस्य निग्नार्थत्वात्। कलास
मस्या चेत्यंत्रांतर्भावः। तस्या मिति। गोष्ठ्यां चर्चविसामा प्रीतिनिबंधनार्थं
वस्त्रादिदानेन परस्परस्य कलाः एजाः स्युः उज्वलाश्चयास्ता लोककांता लोकमनोहा
राः प्रीतिक्षिमानाः प्रीत्यनुरूपाश्चप्रहारिताः परिचारिकैरानायिताः। समापनमा
ह। परस्परभवनेषु -- यानकानि। सूत्रं। परस्परभवनेषु चेति एकस्यैकदा
भवनेऽन्यस्य वा परुस्यमासस्य वा तत्र योमध्यतया प्रज्ञाते हनि आपान
कानि पानगोष्ठ्यः स्युः। तत्रेत्यापानकेषु विधिमाह। मधुमैरेयसुरासवान्
विविधलवणफलहरितशाकतिक्तकटुकाम्लोपदंशान् वेश्याः पाययेयुः

युरनुपिबेयुः एतेनउद्यानगमनंव्याख्यातं। सूत्रं। मधुमाध्वीकंमैरेयासवौमद्य
विशेषाः। तथाचोक्तं। मेषशृंगीत्वक्क्वाथाभियुतोगुडःप्रतीवायः। पिप्पलीमरि
चसंचाराः। त्रिफलायुक्तोमैरेयः। कपित्थपत्रफाणितप्रस्थोमधुनश्चासवयो
गइति। सुराशैवल्कलतंदुलाभ्यांनिष्पन्नोगुडःतत्रनिक्षिप्यतेमद्यमितिद्रक्ष
वो -- द्योपादानंत्रेधाख्यापनोर्थं तथाचोक्तं। गौडीपैष्टीचमाध्वीचविज्ञेयात्रि
विधासुराः। अत्रसुराशब्दःसामान्यवाचीद्रष्टव्यः। एवंचविविधपानाद्यापा
नकंभवति। विविधानिलवणतिक्तरसन्मूल्यइष्टानिहरितकटुकानिचाश्रि ५०
शुपर्णादीनिभवदंशायेषामिति। तान्वेश्याःपाययेयुःअनुरथनाःपुरःसरं
स्वनुपिबेयुःयथाशास्त्रादौपिबन्तिगौरवानुरागोनप्रकाशितःस्यात्। अत्रस

हस्यर्थइतिदेशप्रवृत्तिरपेक्षणीया। एतेनेतिआपानकविधिनाउद्यानगतेर
प्ययमेवआपानकविधिःकार्यइत्यर्थः। तत्रोद्यानगमनेविशेषमाह। तत्रपूर्वा
ह्णएवस्वलंकृतास्तुरगाधिरूढावेश्याभि -- रूपरिचारिकानुगतागच्छेयुःदे
वसिकींचयात्रांतत्रैवानुभूयकुक्कुटलावकयुद्धद्यूतैःप्रेक्षाभिरनुकूलैश्च
चेष्टितैःकालंगमयित्वाअपराह्णेगृहीततदुद्यानोपभोगचिह्नास्तथैवप्रत्याव्र
जेयुः -- नरचितोद्ग्राहोदकानांग्रीष्मेजलक्रीडागमनमाख्यातं। सूत्रं। नराहिग
तानादेवसिकीयात्रासंपद्यते। स्वलंकृताःगृहीतवैहारिकवेषास्तुरगाधिरूढा
स्तुरगानांलक्षितयानत्वात्। वेश्याभिःसहेतिताश्चैतिपिपश्चादयतोवातुर
गमारोहयितव्याः। परिचारिकाःयथास्वंकर्मभिःपरिचरंतियास्ताभिरनु

गताः पश्चिमेऽस्येसस्यैवातत योग्यतया प्रज्ञातेऽह्नि गच्छेयुः दैवसिकीं यात्रां प्रत्य
हं क्रियमाणां शरीरस्थितिं तथैवोद्यानेषु नृत्यकुक्कुटयुद्धद्यूतैः सजीवनिर्जी
वैर्नटादिप्रयुक्तैर्निरनुकूलैश्च नचेष्टितैर्यथास्वं वेश्यापतियुक्ताः कालं गमयि
त्वा पराह्णे प्रशान्तवेलायां तथैवेति स्वलंकृतास्तुरगाधिरूढाः सह वेश्याभिः
परिचारानुगत इति। विशेषोत्र गृहीतोद्यानोपभोगचिह्ना इति तदुद्यान
मुपभुक्तमिति यानि लक्षयंति कुसुमस्तवककिशलयादीनि तानि गृही
तानि शिरःकर्णकंठेषु कृतानि प्रत्याव्रजेयुः प्रतीयमाना गच्छेयुः। एतेनेत्युद्या ५१
नगमनविधिना तत्रापि गमनं दैवसिकायात्रानुवर्तनं च व्याख्यं। किंच
गृहीततदुद्यानोपभोगचिह्ना इति तेन तत्रैव प्रायशो भ्रमणं तन्नृत्तमिति नै

नैमित्तिकवर्गे प्रथमोक्तं। योत्र विशेषस्तमाह। रचितोद्ग्राहोदकानमिति उद्ग्राहम
विद्यमानकं नीराद्युदकं यस्य तोयस्थानस्य तदुद्ग्राहोदकं वापीदीर्घिकादिकं वि
न्वितमिति स्वार्थे कन्यं तादृग्गुणेनाद्धृतप्रत्ययेन रूपं रचयतीयन्त्र इति च इदं त
त्वान्नवदृष्टिः। तीर्थविन्यासादिभिः कारितरचनमुद्ग्राहोदकयैर्नागरकैरिति
ग्रीष्म इति अन्यदा तु पुनःपुनर्निमज्जनोन्मज्जनोदकवाद्यविद्याताडिप्रका
रायाः क्रीडाया अत्र संभवात्। समस्या क्रीडा अप्रे। यक्षरात्रिः कौमुदीप्रचारः
सुवसंतकः सहकारभंजिका बिसखादिका नृपखादिकोनवपत्रिकोदकक्ष्वे
डिका पांचालानुयानमेकशाल्मली कदंबकयुद्धानि तास्ताश्च माहिमत्यो
देश्याश्च क्रीडा जनेभ्यो विशिष्टतरमाचरेयुरिति संभूय क्रीडा। सूत्रं। यक्ष

रात्रीः सुखरात्रीयक्षाणां तत्रसंनिधानात्। तस्यांप्रायशोलोकस्यद्यूतक्रीडा। कौम
दीजागरः। आश्वयुज्यांहिपौर्णमास्यांकौमुद्यांज्योत्स्नायाप्रकर्षेणप्रवृत्तेनतव
दोलाद्यूतप्रासाक्रीडाः। सुवसंतोमदनोत्सवस्तत्रनृत्यगीतवाद्यप्रायाक्रीडा।
एतामाहिमत्यः क्रीडादेश्याश्चाह सहकारभंजिका। सहकारफलानांभंज
नंयत्रक्रीडायां। अभ्यूषखादिका अभ्यूषाणांकंदविशेषाणांखादनंयत्र। वि
सखादिकामृणालानांखादनंयत्रसरस्समीपवासिनां। नवपत्रिका। प्रथ
मवर्षणेनप्ररूढनवपत्रासुवनस्थलीषुयाक्रीडासाप्रायेणअटवीस ४२
मीपवासिनांआटविकानांच। उदकक्ष्वेडिका उदकक्ष्वेडैःक्रीडायस्यां।
क्रीडायांसामध्यदेश्यानां। यस्यांसुमनिर्भरंशाल्मलीवृक्षमाश्रित्यतत्र

त्यकुसुमाभरणानांक्रीडायथावैदर्भाणांकदंबयुद्धानिकदंबकुसुमैः प्रह
रणंतैर्द्विधाबलंविभज्ययुद्धानिकदंबग्रहणंसुकुमारवस्तुग्रहणमाना
र्थंयच्छाष्टिकादियुद्धानितानिकार्याणि। यथापौंड्राणांयुद्धंक्वचित्क्वचिद्दृश्य
ते। तास्ताश्चेति। यायालोकेप्रवृत्तिरेवंमाहिमत्यइति। महिमामहत्वंत
द्विद्यतेयासामितिसंज्ञायांमत्वाम्यामितिप्रत्ययः सर्वदेशव्यापिनइत्यर्थ
ःदेशेनवादेश्याप्रादेशिन्यइत्यर्थः। जनेभ्योविशिष्टतरामितिघटादयो
नागरकाणामीतिसमस्यात्तुसाधारणाः। तत्रजननागरकाश्चक्रीडंतीति त
स्मात्तेभ्योविशिष्टतरमाचरेयुः। नागरकत्वद्योतनार्थंसंभूयक्रीडाइतिआ
सुनागरकाणांद्रव्यमुपहार्थंसंभूयक्रीडनात्। एकचारिणश्चविभवसा

मथ्यन्तिगणिकायाः सखीभिर्नागरकैश्चसहचरितमेतेनव्याख्यातं। सूत्रं। नाग
रिकाश्चानानावालदृष्टदोषाद्वायः कश्चिदेकएवचरतितिस्यस्त्वभिमवानुरू
पेणपरिचारिकाभिस्सहयहराश्चादयसमस्याएवस्युः। एतेनेति। स्थानग
तन्यासनित्यनैमित्तिकविधिनायथासंभवंगणिकायानायकचचरिवरि
तंव्याख्यातं। तत्रनागराणांगणिकास्थानेसख्योद्यानेनागरिकाइति। उपना
गरकाणांलाकुणद्वारेणवृत्तमाह। अविभवस्तुशरीरमात्रोमल्लिकाफेन
ककषायमात्रंपरिच्छदः पूज्याद्देशादागतः कलासुविचक्षणः तदुपदेशे ५२
नगोष्ठ्यां वेशेचसाधयेदात्मानमितिपीठमर्दः॥ देशाद्देशोविशेषणार्थः। यस्तु
निःकिंचनोयथोक्तंनागरिकवृत्तंवृत्तिर्हेतुमेयोगाः शरीरमात्रःपुस्तक

सत्राद्यभावात्परिवारकद्वितीयः यथोत्पादितविज्ञानावाद्देशाद्दिनकः माल्लि
काफेनशासनीकाशरीरधारणात्पूर्वंनागरकाचार्यैः संकेतितामल्लमल्लिकाधा
रणइतिविधोपादानुसातस्याष्टघतएवआसनार्थत्रायति। प्रवृत्तविषयेछा
त्वाच्चजंघाघर्षणार्थकेनककषायविलिनन्मात्रपरिच्छदोवित्तवोयस्यास्ति
पीठकाद्यासनंनश्चनार्हति। पूज्याद्देशात्दशाल्लिकलाविदग्धपूषितात् तत्रत्यए
वदेशादिदृष्टयागतः। कलाकौशलेषुशालःस्वदेशोचगीतादौचक्षुःषाष्टिपांचा
लिकीचाधीतवान्। तदुपदेशेनगोष्ठ्यांनागरिकाणांविशोचितैवेश्याजनो
चितवृत्तेसाधयेदात्मानमितिआचार्योनिष्पादयेदित्यर्थः। सपीठमर्दः।
उपदेशदानेअधिकृतत्वात्। माल्लिकावंपीठंमृद्नातितीठत्वा। एतेनआ

चार्यकृतमस्य वृत्तं। भुक्तविभवस्तु गुणवान् सकलत्रो वेशे गोष्ठ्यां च बहुमतः त
दुपरीतो विषयेन्यः अविभवस विभवस्तु नागरिक एव स्यात्। तत्रत्यो नान्य
स्माद्देशादागतोऽन्यस्मादागतो भुक्तविभवस्तु आगंतुकः पीठमर्द्दश्च एव गुण
वान्नायकगुणयुक्तः। प्राक्तननागरिकत्वात्। सकलत्रः सानुबंधत्वात्। तस्य
देशत्यागी बहुमत इति बहुमतं यस्य विशेष-- ज्ञानात्। तदुपजीवी वा विटगो
ष्ठ्युपजीवी। वृत्तिमन्यामनिच्छन्। वेश्याजनं नागरकजनं चोपजीवतीति। तदु
पजीवित्वात पोषः परस्य रसं देशं विटतीति कथयतीति विटः। विटशाब्द ४४
इति धातुपाठात्। वक्ष्यति च विटपेः पुरोगा प्रीति-- यदिति तेन तदुपजी
वद्वृत्तमेवास्य वृत्तं। एकदेशदृष्टैस्तु क्रीडनको विश्वास्यश्च विदूषको वैहासि

विद्य

कोवा एते वेश्या-- नागरिकाणां च मंत्रिणः संधिविग्रहनियुक्ताः। सूत्रं यस्तु गी
तादीनां एकदेशज्ञः सो विभवो भुक्तविभवो वा शरीरमात्रः सकलत्रः तत्रत्य आगं
तको वा पूर्ववृत्तसंभवात्। क्रीडनको विश्वास्यश्च भवति। विशेषतः गोष्ठ्यां च वि
श्वास्यतामुपगम्य परिहासशीलवृत्त्या वर्त्तत इत्यर्थः। सच्चे वेश्यां नागरिकं वा
क्वचिन्मायं तं लब्धप्रणयत्वादपवादत इति विदूषकः। क्रीडनकत्वाच्च वेशे
गोष्ठ्यां च विविजध्ये न हासेन चरतीति वैहासिकः इत्युभयनामान एते नाग
रकाणां पार्श्ववर्त्तित्वात् उपनागरिकामंत्रिणः संधिविग्रहनियुक्ता इति सा
मान्यं वृत्तं संधिविग्रहयोः निकर्मणि चनियोक्तव्याः। नाश्च संधिविग्रहा
र्थं कृत्तनाव चालनाश्च कादिन्य इत्युच्यंते। यात्रावशाद्भूमवाहिनो वृत्तमाह।

ग्रामवासीचसजातान्विचक्षणान्कौतूहलिकान्प्रोत्साह्यनागरकजनस्यवृत्तंव
र्णयन्श्रद्धांजनयन्तदेवानुकुर्वीतगोष्ठीश्चप्रवर्त्तयेत्।संगत्या।जनमनुरंज
येत्।कर्मसुचसाहाय्येनचानुगृह्णीयात्।उपकारयेच्चेतिनागरकवृत्तं।सू
त्रं।ग्रामवासीचेतिसजातान्समानजातीयान्तत्रापिविचक्षणान्प्राज्ञान्कौ
तूहलिकान्कौतुकवतःप्रोत्साह्यकथमित्याह।वृत्तंवर्णयन्।अमुष्मिन्नगरे
इत्थंगोत्रपुत्राणांनागरिकाणांलोकमनोहारिचेष्टितंदृश्यते।भवतामपि
युक्तंवेषचेष्टितादिरूपंजीवितफलंतदनुकर्तुमितिश्रद्धांजनयन्यात्रा ४५
मपितद्दर्शनेनगोष्ठीश्चप्रवर्त्तयेत्।तैःसहसंगत्याजनमेनमनुरंजयेत्मे
त्रमित्यर्थः।साहाय्येनानुगृह्णीयात्।यात्राविवाहादिषुप्रवर्त्तनानां।उपचार

येच्चपरस्परमुपचरंतं।तैश्चैषांचबलसमस्याकलासमस्याचेत्युक्तं।तत्रवि
शेषमाह।भवंतिचात्रश्लोकाः।नात्यंतंसंस्कृतेनैवनात्यंतंदेशभाषया।कथां
गोष्ठीषुकथयन्लोकेबहुमतोभवेत्॥१॥यागोष्ठीलोकविद्विष्टायाच
स्वैरविसर्पिणी।परहिंसात्मिकायाचनतामवतरेद्बुधः॥२॥लोकचित्तानुव
र्त्तिन्याक्रीडामात्रैककार्यया।गोष्ठ्यासहचरन्विद्वान्लोकेसिद्धिंनियच्छती
ति॥३॥कश्चिद्देवसंस्कृतंवेत्तिदेशभाषांकथाकाव्यकलाविषयांचचर्चयेगो
ष्ठीति।यदास्वयंगोष्ठींनप्रवर्त्तयेत्तदान्यप्रवर्त्तितांयायादाह।यापियालो
कविद्विष्टालोकस्यासंमतास्वैरविसर्पिणीस्वातंत्र्येणप्रवृत्तानिरंकुशेत्य
र्थः।परहिंसात्मिकापरदूषणपरानतत्रावतरेद्बुधंस्यैतत्रह्यवतरणमनु

वा॰का॰जा॰
वा॰सू॰जा॰
५६

धस्यदृश्यते। कथासविस्तरे दिव्यात्। लोकचित्तानुवर्त्तिन्या क्रीडामात्रैककार्यये
ति। लोकचित्तानुरंजनं क्रीडा च फलं गोष्ठी सिद्धिं नियच्छति प्राप्नोति लोके सि
द्धो भवति किं पुनः स्त्रीषु इत्यर्थः। स्वयं गोष्ठीप्रवर्त्तनीयायमेव विधिः॥ ॥
इति वात्स्यायनीय कामसूत्रटीकायां जयमंगलाभिधानायां विदग्धांगना
विरहकातरेण गुरुदत्तेंद्रपदाभिधानेन यशोधरेण एकत्र सूत्रभाष्यायाप्र
थमेधिकरणे नागरिकवृत्तं चतुर्थोध्यायः॥४॥ ॥नायकसहायदूतकर्मवि
मर्श उच्यते। सूत्रं। गार्हस्थ्यमधिगम्य नागरिकवृत्तं तद् इत्युक्तं तत्र के स्युः सहायेः ५६
किंच दूतकर्मेति तेषां विमर्शो निरूपणमिति नायकसहायदूतकर्मविमर्श
उच्यते। इत्यर्थः। नायक इति पुमान् स्त्रीत्य– –पनिर्देशात् नायकापुत्राय

तः स्वैरिणीयमन्यतोपि बहुशः खंडितचारित्रा तस्यां वेश्यायामिव गमनमु
त्तमवर्णायामपि न धर्मपीडां करिष्यति पारदारिकं एष बभ्रोवाचेत्युक्तं। त
त्र विपर्यस्तेयुरर्थमाह। स यदा मन्यते सूत्रं। स इति नायक मन्यते अधि
गच्छेत्। स्वैरिणीयं स्वैरिणी स्वतंत्रा तदेव दर्शयति अन्यतोपि बहुशो व्य
वसितचारित्रा तस्यां वेश्यायामिव पुनर्वर्णगमनमुत्तमवर्णिरायामपि
न धर्मपीडां करिष्यति पुनर्भूरिपराया। सूत्रं। अन्येति। यथा मामभियुं
जानात्री क्षं खंडयति। तथा नेष्यपि बहून् वारान् व्यवसितचारित्रा खंडि
तत्रीक्षा ततश्च वेश्यातुल्यात तस्यां वेश्यायामिव पुनर्भावमित्येनान्वयः।
यतः। एकस्मात् द्वितीयं प्रा– –नन्तः। सा च न बाहुशः खंडितचारित्रेति स

मानोदृष्टांतः उत्तमवर्णिन्यामिति किमसवर्णाधमवर्णयोरेवं मन्यते — पि
न दोषः। यथोक्तं। जात्सकामुकिवत्सावानदद्यादात्मविशुद्धया वक्तृणामि। पिव
र्णानां नारीर्हत्वा वध्वौष्ठताइति। अस्यार्थः। जात्संजयधर्मतुंवं ब्राह्मणायद
द्यात्। क्षत्रियां कार्मुकं वैश्यां वत्सं शूद्रामविधमिति। यत्र हिंसापि फल्गुदो
— — त्रान्निगमनन कस्यापि धर्मेपि घातिस्यादित्याह। गमनमपि कारणव
शात्क्रियमाणं न धर्मपीडां करिष्यति। अधर्मस्याभावात् पुनर्भूरियं कथ
मित्याह। अन्यपूर्वविरुद्धानात्रशंकास्ति। अन्यः पूर्वो यस्याः सेयं क्षतयोनि ४१
रनेनावरुद्धा संगृहीता नात्रशंकास्ति। गमनेनाधर्मस्यादित्यनुत्तमवर्ण
नीत्वात्। तत्र यद्यपि धर्मस्य पीडा नास्ति। अशंकाभावात्तथापि न सुखं निमि

तीक्षत्य प्रवर्त्तेति निषिद्धत्वात् किंतु वक्ष्यमाणमेव कारणं। तेन विषयावि
शुध्यर्थमिदमासंबुक्तं। यथोक्तं। विशुद्धिविषयस्यादौ कारणानि च तत्वतः।
प्रसमीक्ष्य प्रवर्त्तेत परस्त्रीषु न भावतः इति। ९। कारणान्याह। पतिवा महांत
मीश्वरमस्मद्मित्रसंसृष्टामियमवगृह्य प्रभुत्वेनचरति। सा मया संसृष्टा
तस्मादेनं व्यावर्त्तयिष्यति। सूत्रं। स्वशत्रुमित्रं च व्यावर्त्तयति। सा मया संसृ
ष्टास्नेहात् संयोगात्प्रवृद्धस्नेहान्तस्मादेनं व्यावर्त्तयिष्यति तस्माद्मित्रा
त्रपकर्तुकामात् पतिं प्रनर्वर्त्ती — व्यावर्त्तयिष्यति। शिष्टत्वाद्योमेन
विष्यति अन्यथा महांतमीश्वरमाश्रितो मामेवापकृतपुरुषार्थंहिनिष्यात
विरसं वा मयि सत्त्वमकर्तुकामं प्रकृतिमापादयिष्यति। सूत्रं। विरसंवेति

कार्यवशान्मयि वि — पतिसक्तमप्रतिविधेयमकर्त्तुकामं करात्मस्यायक
रिष्यामीति बहुत्वनुसार्यं प्रकृतिमापादयिष्यतीति। प्रजवंतीति मयासंसृष्टा
पूर्वविश्लेषभावं नेष्यतीति तया वा मित्रीकृतेन मित्रकार्यममित्रप्रतीघात
मन्यद्वा दुःप्रतिपादकं कार्यं संसाधयिष्यामि। सूत्रं। तयावेति। प्रजवंत्याम
या संसृष्टया मित्रीकृतेन तस्याः पत्या मित्रकार्यं तत्साध्यं मित्रकार्यं तदर्थं
हि प्राणानपि त्यजेत् नरकमपि विशेत्। अमित्रप्रतीघातं स्वशरीरत्राणा
र्थमन्यद्वा स्वकार्यं दुःप्रतिपादं दुःसाधकं साधयिष्यामि। संसृष्टो वानया ह ४८
त्वास्याः पतिं अस्माद्भाव्यं तदैश्वर्यमिवमधिगमिष्यामि। सूत्रं। संसृष्टो वान
येति। संप्रयोगादाहितस्नेहया कृतसंधिकोहत्वास्याः पतिं दूषयन्मित्रत्वा

तद्विषंतं हन्तीदंतेनास्म अस्या वा मैश्वर्यमपि तदा स्वकीयमेनाद्यमित्यर्थः
एकुलं हत्वामर्थो तोऽपि गृहाद्यालिङ्गनेन प्रसह्य भुज्यते तत्प्राप्स्यामि। ततोऽस्या
नतायित्वाद्यापादनमपि नाधर्माय। निरत्ययं वास्यागमनमर्थानुबद्धमहं
च निस्सारत्वात् क्षीणवृत्त्युपायः। सोऽहमनेनोपायेन धनमतिमहद् कृच्छ्रा
दधिगमिष्यामि मर्मज्ञा वा मामपि दृढमभिकामा मामनिच्छंतं दोषं विख्याप्य
नदूषयिष्यतीति। सूत्रं। निरत्ययं रहस्याभावात् निर्दोषमन्यत्र एयेतद्दृष्ट
वं अर्थानुबद्धमाढ्यत्वादस्याः अहं च निःसारत्वात् निर्द्रव्यात् क्षीणं वृत्त्यु
पायद्वृत्तिः वृत्तिर्जीविका तदुपायः कृष्यादि स क्षीणो यस्येति। सोऽहं कृच्छ्र
बन्धरणासमर्थो निनोपायेनाभिगमनलक्षणेन तद्धनमतिमहद्दुमादि

साधनमधिगमिष्यामि। स्वयाऽधिगमेनाधिगच्छेदितिमन्यते। अरुच्छ्रा
दिति। तयास्नेहाद्गृह्यमानं अन्यथादृष्टादृष्टसाधनं नस्यात्। तस्मात्कुटुं
बार्थमकार्यमपिकार्यंस्यात्। तथाचोक्तं। माताहृद्धापिताचैवसाध्वीभार्या
सुतः शिशुः। अप्यकार्यशतंकृत्वाभर्तव्यामनुरब्रवीत्। मयीदृढमपीयंनिका
मेति। अन्निमुखेनकामयतइत्यनिकामा। इदंमयिजातरागेत्यर्थः। मान
मिच्छंति। स्वतोन्यस्माद्वादोषात्। दोषविषयख्यापनेनमर्मज्ञत्वात्। लोके
दूषयिष्यति। राज्यकामुकोयमितियेनमेविनाशः स्यात्। राजापथ्यकारी ५८
ति। असद्भूतंवादोषंश्रद्धेयंदुःपरिहारंचहेष्यतियेनमेविनाशः स्यात्।
सूत्रं। असद्भूतंचेति। मयासंप्रयुयुक्षुरयमितिमिथोवदोषामिमुखा

प्यश्रद्धेयं। कृतकमदनलेखेनजातप्रत्ययमेवंचदुःपरिहरंयिहेष्यतिस
मारोपयिष्यतियेनमेविनाशः स्यात्पारदारिकइति। आयतिमंतंवावश्यं
पतिमतोविभिद्यद्विषतः संग्राहयिष्यति। सूत्रं। आयतिमंतंचैवावश्यमाव
मुक्तपतिंवश्यंयथोक्तकारिणंमत्तोविभिद्यमत्तोनियच्छती। मित्रीभूतं। विश्लिष्य
द्विषतः। संग्राहयिष्यतिअस्मच्छत्रुमैत्रीं सर्वंस्वकारयिष्यतिततश्चसंगृही
तप्रभावामामाहनिष्यतिस्वयंवातैः सहसंसृज्येतमदवरोधानांदूषयितान
दस्याहमपिदारानेवदूषयन्प्रतिकरिष्यामि। सूत्रं। स्वयंवातैः संसृज्येत
समर्थैरस्मदुपघातार्थंमदवरोधानांचेति। अस्मत्परिगृहीतानांदाराणा
अभिगमनेनदूषयन्प्रतिकरिष्यामि। राजानेतृवन्निनि — वासस्यनिर्हरिष्या

मि। सूत्रं। राजनियोगाद्वेति। राज्ञा ह्यमर्थ्यन्तरं निरूपयितुं नियुक्तः। तमुपायां
तराभावादस्य विश्वस्तया संसृज्य निःक्रामयिष्यामि गुरुत्वात्स्वामिकार्यस्य
। यामन्यां कामयिष्ये सास्य वशगा तामनेन क्रमेणाधिगमिष्यामि। कन्याम
लभ्यां वात्माधीनां अर्थरूपवतीं मयि संक्रामयिष्यति। ममामित्रो वास्याः पत्या
सहैकीभावमुपगतः। तमनया रसेन योजयिष्यामि इत्येवमादिभिः कारणैः
परस्त्रियमपि प्रकुर्वीत। सूत्रं। यामन्यामिति। प्रस्तुतनायिकया अन्यां प्र
कृष्टकारणवशात् कामयिष्ये सास्या इति प्रस्तुतनायिकाया वशगा यथो ५०
क्तकारिणी। तामप्रस्तुतामुपायान्तराभावादनया संक्रमं लम्भयिष्या
मि। अलभ्यां मया निर्द्धनत्वादियोगात् आत्माधीनां तदायत्तां अर्थरूप

नवंतीं त्रिवर्गहितुं मयि संक्रामयिष्यति। कन्याम् इति सा वा संप्रयुज्यमाना उ
नयं संघटयीयतीति। ममामित्रो वा प्राणहरः। अस्याः पत्या सहैकीभाव
मुपगतः। साहासनशयनयानभोजनादिभिः। प्राक् पतिममित्रसंसृष्टमि
तिः संश्लेषमात्रमुक्तं। तमनया संसृष्टया रसेन कालान्तरप्राणहारिणा वि
षेण योजयिष्यामि। एवमादिकारणं। यदा मन्येतेति प्रवर्त्तते तदा प्रकु
र्वीत प्रपूर्वः करोतिरत्रागमे वर्त्तते इति। साहसिकं आत्मनि पदेषु न
केवलं रागादेवेति परपरिग्रहगमनकारणानि। एतैरेव कारणैर्महामा
त्रसंबद्धा राजसंबद्धा वा तत्रैकदेशचारिणी काचिदन्या वा कार्यसंपादि
नी विधवा पंचमीति चारायणः सैव प्रव्रजिता षष्ठीति सुवर्णनाभः गणे

कायादुहितापरिचारिकावा॥ऽनन्यपूर्वसिसर्मघोटकमुखः।उत्क्रांतबालभावा
दकृक्षयुवतिरूपचारान्यत्वादष्टमीतिगोनर्दीयः।कार्यांतराभावादेतासाम
।पिपूर्ववत्स्वियोपलक्षणंतस्मात्तस्रएवनायिकाइतिवात्स्यायनः॥निस्रत्वा
त्तृतीयाप्रकृतिपंचमीत्येके।कृत्रानरागेणविषयस्याश्रद्दत्वात्प्रकुर्वीत
।किंतुकारणोरित्यर्थः।एतैरितियथोक्तैर्विधवापंचमीतिसंबंधः।प्राक्
जीवतनष्टेकेतिविशेषस्तत्रापिपत्युरभावात्।महामात्रेणराकायस्तावा
संबंधात्तत्रैकदेशचारिणीतदीय—दुवैकदेससंवल्हिकात्रन्यावाका ५१
।चिदन्यजनसंवादासंपादिनीयज्जनसंबद्धातत्कार्येषुव्याप्रियमाणाश्रा
ऽश्रुतिस्तेषुविधवास्वैरिणीपुनर्भूयती।सेवेतिविधवाप्रव्रजिताराजन

मद्दामात्रयोरन्यस्यवासंबद्धातत्तुल्यान्युपगच्छंती।नत्रापिपूर्ववत्कारणा
।नियोजयेत्।गणिकायादुहितानन्यपूर्वपुरुषरूषेणसंसृष्टापरिचारिका
वात्वंद्रापीडस्येवपत्रलेखातत्रपूर्वविशेषाकन्यानासावक्ष्यमाणपाणि
ग्रहणेनेशाक्षिप्यते।द्वितीयाकन्यायथतपाणिनयिकंपरिचरतीतिविशे
षातो।उत्क्रांतबालभावाकृक्षयुवतिरितिकृक्षकान्येवोढासतीकालेनाक्रांत
बालभावासमुपारूढयौवनाकृक्षभावाकृक्षयुवतिरूपचारान्यत्वाद्द
त्युपचारभेदात्सातिनकस्यैन्यावदुपाचरेत्।कन्यायामुपचाराअपरि
स्फुटविकल्पेनचप्रयुज्यतेप्राप्तयौवनायास्तुपरिस्फुटाःसमुच्चयेनचे
ति।कार्यान्तराभावादेनासामपिपूर्ववत्स्वियोपलक्षणंतस्मात्तस्माएवना

च का इति वात्स्यायनो भिन्नत्वात्तृतीया प्रकृतिः पंचमीत्यन्ये। कार्यांतराभावा
दिति कन्यादिति षु च तत्सु सुखकार्यमुक्तं तद्व्यतिरिक्तानां विधवादीनां कार्या
भावात्। पूर्वस्यैवोपलक्षणमुपदर्शनं। तत्रैव यथासंभवमुपलक्षयेदि
त्यर्थः। तत्र विधवा प्रव्रजिता वान्यकारणवशात्परपरिग्रहे द्रष्टव्या। गणि
का दुहिता परिका च सुखकार्यत्वाद्वेश्यायां कुलयुवतिः पुत्रफलत्वफलत्वा
त्कन्यायां तृतीया प्रकृतिर्नपुंसकं स्त्रीत्वपुंस्त्व - वाद्भिद्यते। तत्र चोपरि
ष्टकर्मणि सुखलाभात्। नष्टपल्लवादिव्यापारेण पंचमीत्येके। अन्यथा सुख ५२
कार्यत्वात् वेश्याविशेष एवा नायकविमर्शमाह। एक एव तु सार्वलौकिको
नायकः प्रच्छन्नस्तु द्वितीयो विशेषलाभात् उत्तमाधममध्यमतां तु गुणागु

णतो विद्यात्। तात्तु उभयोरपि गुणागुणान्वैशिके वक्ष्यामः। तत्र नायकावद्दे
दात्स्नाभाव एक एव सर्वलौकिकः कन्यापुनर्भूवेश्यासु प्रवर्त्तमानत्सु सर्वलौ
किकः विदितः। स एव परपरिगृहीतासु सुखव्यतिरेकेण कार्यविशेषलाभा
त्पश्चाच्च प्रवर्त्तमानः प्रच्छन्नो द्वितीयः। गुणव्यवहारेण सत्त्रिविध इत्याह।
गुणागुणा इति। गुणसमुदायादुत्तमः। पादद्वयाभावान्मध्यमः। पादत्रया
भावादधमः। सर्वगुणाभावादनायक इति। उभयोरिति। नायकस्य नायि
कायाः कन्यादीनां विशेषानभिधानात्। पुनरगम्यतया विमर्शमाह।
अगम्यास्त्वेताः कुष्ठिन्युन्मत्ता पतिता भिन्नरहस्या प्रकाशप्रार्थिनी गतप्रा
ययौवना। अतिश्वेता अतिकृष्णा दुर्गंधा संबंधिनी सखी प्रव्रजिता संबंधि

सखिश्रोत्रियराजदाराश्च। स्वतंत्रा नायकस्य तु कन्या द्विविधा वा गम्यत्वं सूचयति
अशिष्टविशेषणार्थः। एवकारो — र्थः। सत्यपि कार्ये ष्टिता अगम्या इत्य
र्थः। कुष्ठिनी। तिजुगुप्सितत्वाः स्युपलक्षणार्थं उन्मत्ता यत्किंचन कारणेनि
सुख — हापतिता स्वजात्यपेक्षया महापातकाचरणात् तत्संपर्कात्पतितः
स्यात्। निरस्तरहस्या लोके रामं प्रकाशयन्ती — लज्जयन्ती। प्रकाशप्रार्थिनी प्र
कटनाटकमन्निक्षयं ती त्रपयन्ती अनर्थं च करोति। गतप्र — वनातसेवा
यां आयुः तेजश्च हीयते। अतिश्वेतेति अतिकृष्णा च। अप्रशस्तकन्यापुन ५३
र्नृश्विज्ञेया। अन्या अपि यथासंभवं योज्याः। दुर्गंधा गुह्ये वक्रे च दुष्टगंधा। सं
योगे वैमुख्यं जनयति। संबंधिनी भ्रातुरपत्यस्य भगिन्या वा परिणयसंबं

ध्येन न वा संबद्धा। सखी नाय्यवियस्या तदनुरोधात्। प्रव्रजिता कन्चिल्लासनेगृहीत
व्रता धर्मवैलोम्यात्। संबंधे सखिश्रोत्रियराजदाराश्चेति। विद्यासंबंधेन रा
जसंबंधेन वा संबद्धा संबंधिन स्तेषां दाराः आचार्याणां शिष्यभार्याद्व — यो
दृत्यादयोपि धर्मवैलोम्यात्। सखिदारा मित्रभार्या। अधर्मद्रोहादिभयात्।
तथा चोक्तं। रेतःसेकः स्वयोनिषु कुमारीष्वन्त्यजासु च। सख्युः पुत्रस्य च स्त्री
षु गुरुतल्पसमं विदुः। १। श्रोत्रियदाराः ब्रह्मदाराधर्मप्रत्याधर्मवैलोम्यात्। रा
जदाराश्च चतुराश्रमगुरुभार्या दृष्टादृष्टविरोधादित्येतदाचार्याणां मतम
नुक्तमपि ज्ञेयं। अत्र च यथोक्तव्यतिरेकेण परपरिगृहीताः सर्वा एवा
म्यास्युः इति। वात्स्यायनमतं अवस्था दृष्टं पंचपुरुषानागम्या काचिदस्तीति वा

वीयः। सूत्रं। स्वपतिव्यतिरेकेण दृष्टाः पंचपुरुषाः पतित्वेन यस्याः सा स्वैरिणी
चकारेण ब्रह्मा सर्वैरेव गम्या। तथा च पंचभिर्नाथवंधकीति पराशरः। एकस्या
दौ दृश्यन्ते तु सत्स्वपि कारणेष्वनैवेत्यर्थः। द्रौपदी तु युधिष्ठिरादीनां स्वपति
त्वादन्येषामगम्या। कथमेकस्यानेकपतिरिति चेत् लूह्णासिकाः प्रष्टव्याः। बा
भ्रवीया इति। बाभ्रवीयशिष्या बाभ्रवमतानुसारिण एवमाहुः। तत्रापि गो
णिकापुत्रो विशेषं वक्तव्यमित्याह। संबंधिसखिश्रोत्रियराजदारावर्ज
मिति। सूत्रं। गोणिकापुत्रः सहाध्यायी उक्तोपि उपकारसंबंधसमानशील ५४
वासनं त्यच्छास्परहा निवमभाणि च विंद्यात्। यस्यान्वधात्र्यपत्यं सहसंव
र्द्धितं पितामहविसंवादकमदृष्टवैकृतं वचस्यं। ध्रुवशोषमैत्र्या समपरिहा

रिर्यमिमंत्रविश्रावीति। मित्रसंपत्। रजकनापितमालाकारिकगांधिकतांबूलिक
सौरिकभिक्षुकपीठमर्दविटविदूषकादयो मित्राणि लघोषितमित्राश्च नागरि
कास्युरिति वात्स्यायनः। यदुभयोः साधारणमुभयत्रोदारं विशेषतो नायिका
याः सुविस्रब्धं मित्रसंपत्। तत्र दूतकर्मसु पटुता धृष्टतेंगिताकारज्ञता प्रतारणं
कार्येषु चाविषह्य यक्तुद्धिलं लघ्वी प्रतिपत्तिः सोपायता चेति दूतगुणान्वदंति
चात्र श्लोकः। आत्मवान्मित्रवान्युक्तो भावज्ञो देशकालवित्। अलभ्यामप्य
यत्नेन स्त्रियं संसाधयेन्नर -- बंधिसखिश्रोत्रियराजदारवर्जमिति
दृष्टपंचपुरुषानागम्येति वदन्ति। अयमभिप्रायः। संबंधिनायां स्वैरिण्य
पिवि- योनिसंबंधेनान्तरेण संबंधेन संबद्धत्वादगम्या संबंधिनश्च

बा०ह्य०ना०
५५

बाह्येनेतरगम्यैव। सखि-- यच्चस्यगम्या निनायकस्य सखीलक्षणायविय
स्यात्वतो मैत्रीव्यवहारस्याप्रस्तुतत्वान्मैरन्श्रोत्रियस्य क्रियावत्वात्तुरगत्रं च
त्तराश्रमगुरुत्वात् दाराःखं उत्तनीत्वाश्रयपि दृष्टादृष्टविरोधादगम्याः संहृ
यविमर्श। त्रिधा भेदतो गुणतो जातितश्च तत्राद्यमधिकृत्याह मित्रं
त्विष्टतीति मित्रं नवप्रकारं तत्र सहपांशुक्रीडितं एकत्यादन्तवासित्यत्वा
त्। स्निग्धं स्निह्यति। उपकारसंबंधं अर्थेन जीवितरक्षया चोपकृतत्वात् मैत्र्या व
र्तते। यच्चास्य नायकस्य कुमारिकायामेव यत्त्वहरस्सिन्नवा निबंधात्। तदु ५५
नयं मर्मगूढं रहस्यधरं च नायकप्रीतेरास्पदत्वात्। इति सख्यतौ। यस्य चोति।
यस्य नायको मर्माणि रहस्यानि च विंधात्। तदुनयं तस्मिन् सम्मानितस्नेह

त्वात प्रीत्या वर्त्तते। सहसंवृद्धं धात्रीको उनायकेन सहन्यस्तेयानादिना संबं
धं। धात्र्यपत्यं सहपांशुक्रीडितं तत्रापि प्रीत्यर्थं स्निह्यतीति प्रकर्षार्थे वचनयदे
कस्मिन्ग्रामे वा सहसंवृद्धं सहपांशुक्रीडितं दृष्टवानिति नवधा मित्रं गुण
तो विमर्शमाह। पितृपैतामहं पितृः पितामहादागतं पितृपैतामहं नायक
स्य तु प्रपितामहयथा तयोर्मैत्री तद्वत् पित्रोः पितामहयोश्च आसीदित्यवि
संवादकं। यथादृष्टश्रुताधिकारणं अदृष्टवेरुतं तत्तदात्मककार्यस्यादिमध्या
वसाने घटदृष्टवान् निचारं वर्त्तयथोक्तकारेणं ध्रुवं न त्यजति। अनोनन्त्रालं
नन्तरं संयाप्रवर्त्तते। अपरहार्यं न परैरपह्रियते। अनुकूलत्वात्। अमंत्रविभे
विगूढमंत्रं मित्रसंपत्। मित्रसंबंधात् मित्रगुणाधर्मिद्धारणोक्ताः। जाति

त्तो विमृश्यंते। रजकादयो नायकं स्वकर्मनिरूपकं कुर्वंति। परस्तु वनं च विशंति। त
त्र गांधिको गंधद्रव्यस्य विक्रेता गंधः पण्यमस्येति। तथा सौरिकः शौंडिकः। भि
क्षुकी निर्ग्रंथी स्त्रीलिंगः। तद्योपित् मित्राश्चेति। न तथा पुरुषा यथा योषितः। पुर
नवनं विशंति। विश्वासयंति चाल्पियः। दूतस्य यत्कर्म तत्कुर्यादित्याधारता
विमृश्यंते। यादृशि तिमित्रो उनयोरिति नायकस्य नायकायाश्च मैत्र्यावस्थमा
नत्वात्। साधारणं यथोक्तं मानिधत्रेउनयोत्रोदारमाप्तन्त्रत कार्यकोशलादि वि
शेष इति। नायकाया सुहृद्विस्रब्धविश्वस्तं तस्याः। साध्यमानत्वात्। तत्र मि ५६
त्रे दूतकर्मदृष्टतां क्रियासिद्धहेतुत्वात् नान्यत्रेति। तत्रापि यदि दूतस्य गुणाः स्यु
रतो गुणतोपि विमृश्यते। पटुताप्रज्ञानुविद्धया वाचा वक्तृत्वानुकन्त्रासनाधार्ष्ट्यं

प्रागल्भ्यमिति। इंगितं चित्तवृत्तिः। आकारं वदनं नयनादिगतो विकारः। तत्कृ
तया तदनुरूपमनुतिष्ठति। प्रतारणं कालज्ञता कालेस्मिन् प्रोसर्पितव्यि
ज्ञा वचन -- विषह्य युक्तिमिति संशयेषु विषह्य विमर्शं हि माधुर्यं स्ये
त्थि विश्रब्धभावप्रत्ययेन योज्यः। लघ्वी प्रतिपत्तिः --- वेति दूतगुणाः। का
र्यं विमृश्य तदेवोपायपूर्वकं अनुष्ठानं न कार्यातिपातनं इदानीम -- णार्था
नुष्ठाने बलं प्रयोजनं चाह। आत्मवानिति। तत्र त्रिवर्गप्रतिपत्त्या समुद्देशेन
चात्मन्याहितगुणत्वात्। आत्मवासाहाय विश्वोनिमित्रवान् युक्त इति नाग
रकवृत्तानुष्ठानेन युक्तः। स्वकर्मनिर्दिष्टः भावज्ञो नायकनायिकाविमर्शेन
तत्स्वरूपज्ञ इत्यर्थः। दूतकर्म चित्रपरिमर्शनेति फलं। अलभ्यामप्ययत्नेन

।स्त्रियं विपरिमर्शितां साधयत इति फलप्रयोजनं। एवं च नृतस्य दि स्त्रीसाधनयो
गत्वादिति। नायकसहायदूतीविपरिमर्शः पंचमं प्रकरणं पंचमश्चाध्यायः।
॥ ॥इति वात्स्यायनीयकामसूत्रटीकायां जयमंगलायां साधारणं प्रथम
मधिकरणं समाप्तं॥ ॥स्त्रियं सा — तदुक्तं स्त्रीसाधनं चावायः। सत्त्वावि
ज्ञातत्त्वात्स्यन युज्यत इति चावायात् प्राक् तंत्रं सांप्रयोगिकमुच्यते तत्रापि
संप्रयोगात् रतं तस्मिन्प्रमाणादिभिः ज्ञातस्वरूपे यथायथमालिंगना
दयः प्रयुज्यंत इति प्राक् प्रमाणकालभावेभ्यो रतावस्थापनमुच्यते। हेतौ ५७
पंचमी प्रमाणादिना रतस्य व्यवस्थापनमित्यर्थः। तत्र लिंगसंयोगाद्भा
वकालाविति ताभ्यामपि प्राक् प्रमाणेन रतावत्तरतावस्थापनमाह। श

शो वृषोऽश्व इति लिंगतो नायकविशेषाः। नायिकाः पुनर्मृगी वडवा हस्तिनी चेति
।सूत्रं। लिंगत इति। लिंग्यते स्त्रीत्वादयोऽनेनेति लिंगं लोकप्रतीत्या लिंगं
मेहनमुच्यते तत्रापि पोढं उन्नतं दैर्घ्यं प्रमाणं च शास्त्रव्यवहारतोऽप्या
त्। यो हीनः शश इव शशः तथा समात् वृषो महतोऽश्व इति नायकभेदाः नायिका
पुनरिति पुनः शब्दो विशेषणार्थः। लिंगस्य निम्नत्वात् संज्ञाभेदः प्रयुज्यंत
इति पूर्वाचार्यैर्मृग्यादिनिरूपमिताः शशादिनिरूपमितास्तथा चांगुलद्वेणां
षडष्टो द्वादशोत्सेधमायामेन यथाक्रमं। शशादिभेदभिन्नानां त्रिधा साधनसंस्थि
तिः। परिणाहेन तुल्यं स्यात् आयामस्य प्रमाणतः। नियतं नेत्रिके चेत्तु परि
णाहं प्रवक्षते। स्त्रीणां संसारमार्गेऽपि तद्वदेव प्रतिष्ठते। आयामपरिणाहौ

णोभ्यां मृग्यादीनां शशादिवदिति॥२॥ तत्र सदृशसंप्रयोगे समरतानि त्रीणि
।सूत्रं। तत्रेति। नायकनायिकयोर्निर्दिष्टसदृशो विसदृशो वा संप्रयोगः स्यादित्या
ह। सदृशसंप्रयोग इति। शशस्य मृग्या वृषस्य वडवया अश्वस्य हस्तिन्या
सह हस्तिन्या सह सदृशः संयोगः। इंद्रियसमाप्तिलक्षणोऽस्त्यादिभिर्लिंगसा
दृश्यात्। तस्मिन्सति त्रीणि समरतानि। रंध्रसाधनयोराश्रयाश्रयिभावे
न यंत्रसाम्यात्। विपर्ययेण विषमाणि षट्। विषमेष्वपि पुरुषाधिक्यं च
दनंतरसंप्रयोगे द्वे उच्चरते व्यवहितमेकमुच्चतररतं पुनर्द्वे नीचरते व्यव ५८
हितमेकमुच्चतररतं विपर्यये पुनर्द्वे नीचरते व्यवहितमेकं नीचतररतं च
तेषु समानि श्रेष्ठानि तरशब्दांकिते द्वे कनिष्ठे शेषा— —मध्यमानि। सूत्रं।
। विपर्ययेणेति। शशस्य वडवया सा हस्तिन्या च। वृषस्य मृग्या हस्तिन्या च। अ
श्वस्य मृग्या वडवया चेति विसदृशः संप्रयोगो लिंगवैषम्यात्। तस्मिन्सति
षड्विषमाणि रतानि। यंत्रवैषम्यात्। विषमेष्वपि तेषु व्यवहारार्थं विशेषसं
ज्ञामाह। पुरुषाधिक्यं चेति। यदा लिंगतः पुरुषस्याधिक्यं स्त्रिया न्यूनत्वं त
दानंतर्यो व्यवहितो वा संप्रयोगः स्यात्। तत्र अश्वस्य वडवया वृषस्य मृग्येति
। वैलोम्येनानंतरसंप्रयोगस्तस्मिन्समरतात्। द्वे उच्चरते। साधनस्योन्नया न्न
रंध्रमवपीड्य व्याप्रियमाणत्वात्। व्यवहितमिति। अश्वस्य मृग्या सह व्य
वहितसंप्रयोगो वडवाव्यवधानात्। तस्मिन्सति उच्चतररतं स्यात्। उच्चत
ररतं साधनस्यात्युच्चतया निःपीडितेन कथंचिद्व्यापारात्। विपर्यये पुन

रिति। पुनःशब्दो विशेषणार्थः। स्त्रिया आधिकालत्वं तत्र संप्रयोगे शशस्य व
यादृषस्य हस्तिन्येत्यानुलोम्येन समरतात्। हीनीचरते साधनस्य निकृष्ट
त्वयार्द्धं संप्रयोगे न वैपुर्यव्यवहारात्। व्यवहितेव रवयां नरिति प्रयोगे श
शस्य हस्तिन्यां सहेति नीचरते नीचतरते। तत्रानवैपुर्यैव व्यवहारात्। ए
षामुन्नमादीन्याह। तेषु त्रिनवसु रतेषु षड्भि विषरतेभ्यः समानि श्रेष्ठा
नि प्रशस्तानि। तत्र यंत्रसाम्यादुभयोः परस्परसुखातिशयात्। तदशाद्दां
किते कनिष्ठे उच्चरते द्वे नीचरते चरशाद्दांकिते अधमे तत्र यंत्रस्यातिपीडना ५९
दति रोधि रध्यान्वस्य परसुखस्याभावात्। शेषाणि चत्वारि उच्चरते द्वे नीच
रते द्वे मध्यमानि। श्रेष्ठकनिष्ठत्वाभावात्। तत्राद्यन्तपीडनादनतिशेति

त्यान्वस्य परसुखस्य समत्वात्। तत्रापि मध्यमानां विशेषमाह। साम्येप्युच्चांकनी
चांकात् ज्यायः। इति प्रमाणतो नव रतानि। सूत्रं ज्येष्ठकनिष्ठाभावाद् तस्य साम्ये
पि मध्यस्थेपीत्यर्थः। उच्चांकं नीचांकात् ज्याय इति। उच्चरते हि योषित उत्कुष्टका
दिना प्रसार्यजघनं संविष्टायाः साधनाधिक्यात् कंडूतिप्रतीकारोधिकः। नानी
चरते तु संपुटकादिना अवबद्धासितजघनायाश्छेपिन तत्प्रतीकारोस्ति। यथो
क्तं। न लक्ष्यसाधनः कामी चिररक्त्योपि वानरः। कंडूतेरप्रतीकारान्नातिस्त्रीप्रि
य उच्यते। १। इत्युक्तमेवेति। भावतोपि रतावस्थापनमाह। यस्य संप्रयोग
काले प्रीतिरुदासीना वीर्यमल्पं क्षतानि च न सहते स मंदवेगः। सूत्रं। भावतो
हि कालस्य पश्चाद्भाविनात् फलरूपस्याभावात्। तस्यापरिच्छेदात्। तथा

ष्टिहेतुफलभेदात्। अत्र द्विविधो भावः। तत्र कामिता खेदहेतुस्तस्मिन्सति संप्र
योगात् रतान्ते च भावः फलं तस्मादुभयरूपात् रतमवस्थाप्यते। स च मृदु
मध्यातिमात्रभेदात्त्रिविधः। तत्र यस्य संप्रयोगकाले प्रीतिरुदासीना सं
प्रयोगेच्छा मनाग्भवति रतिर्वीर्यमल्पं संप्रयोगे मंदो व्यापारः। शुक्रधातु
र्वल्लीकः। क्षतानि च नायिकया दंतनखैः प्रयुज्यमानान्युपलक्षणत्वात्प्र
हरणं च न सहते य इत्यर्थः। छिनक्रिरि परिणामः। मृदुभावत्वान्मंदवेगो मृ
दुराग इत्यर्थः। तद्विपर्ययौ मध्यमचंडवेगौ भवतः। तथा नायिकापि। सू ६०
त्रं। यथोक्तस्य विपर्ययो यस्य संप्रयोगे प्रीतिर्मध्या वीर्यं मध्यं क्षतानि च
यः सहते स मध्यभावत्वात्। मध्यवेग इत्येको विपर्ययः। संयोगे प्रीतिर

धिका वीर्यमल्पं क्षतानि चात्यर्थं सहते सोऽधिकभावत्वाच्चंडवेग इति द्विती
यः। तथेति पुरुषवत्। यस्य संप्रयोग इत्यादिना मंदमध्यचंडवेगा इति ना
यिकाभिसंबन्धः। तत्रापि प्रमाणवदेव नवरतानि। सूत्रं। भावेऽपि प्रमाणवदेते
-- इति संप्रयोगे समरतानि त्रीणि विपर्यये विषमाणि षट्। तद्वत्क
लतोऽपि शीघ्रमध्यचिरकालनायक -- भावप्रमाणाभ्यां तथा कालतो नव
रतानि भावोत्पत्तिनिमित्तस्य कालस्य शीघ्रादिभेदेन त्रैविध्यात्। यदाह
शीघ्रमध्यचिरकाला इति। शीघ्रेण कालेन रतिर्यस्य तथा मध्यचिरका
लाभ्यां नायका इति। नायकश्च नायका चेति पुमान्स्त्रिया इत्येकशेषनि
र्देशः। तत्र स्त्रियां विवादो न स्त्रीपुरुषतद्भावमधिवागच्छति। सूत्रं। तत्रेति

नायिकानायकयोः स्त्रीपुंसयोः स्त्रियां विवादः स्त्रीविषये मतभेद इत्यर्थः। तत्रौ
द्दालकेर्मतं। न स्त्री नायकपुरुषवद्भावमधिगच्छतीति यादृशं सुखं विसृष्टिप्रभवं
पुरुषोऽनुभवति। तादृशमेव न स्त्री शुक्राभावात्। किमर्थं तर्हि पुरुषेण संप्र
युज्यत इत्याह सा तत्वात् तस्याः पुरुषेण कंडूतिरपनुद्यते। सूत्रं। संवादकस्यास्व
भावतः कृमिजुष्टत्वात् तत्र निसर्गसिद्धा कंडूतिः। तथा चोक्तं। रक्तजाः कृमयः
सूक्ष्माः मृदुमध्याधिशक्तयः। स्मरसद्मसु कंडूतिं जनयंति यथाबलमिति सा त
स्याः पुरुषेणापनीयते। सा तत्वादिति। अनवरतस्य धनव्यापारेणेत्यर्थः। अन्य ६१
था तत्प्रतिबंधे कंडूत्युत्कोप एव स्यात्। अपद्रव्येणापि स्वयमपनयतीति वेदा
त्। सा पुनराभिमानिकेन सुखेन संसृष्टा रसांतरं जनयति तस्मिन् सुखबुद्धिरस्याः

पुरुषप्रतीतिश्चाभिमानिकत्वात् कथं ते सुखमिति प्रष्टुमशक्यत्वात् कथमेतदुपल
भ्यत इति चेत् पुरुषो हि रतिमधिगम्य स्वेच्छया विरमति न स्त्रियमपेक्षते न
त्वेवं स्त्रीत्यौद्दालकिः। सूत्रं। सा च कंडूतिरपनीयमाना पत्रक्षारितिकया कर्णकं
डूतिरिव आभिमानिकेनेति। आभिमानिकं चुंबनादिसुखं वक्ष्यति तेन संसृष्टा
अनुगता रसांतरमिति सुखांतरं जनयति। यत् कंडूतिप्रतीकारमात्रं तु न सु
खबुद्धिः तस्या अप्राधान्यात् षष्ठतः स्वतंत्रविशेषयाभिमानसुखानुविद्धा
पुरुषवत्यर्थप्रतीतिः प्राधान्यादित्येतद्विशेषलक्षणं अस्यां विशेषो यदत्र
न पुरुषवत् शुक्राभावात्। तत्र रसांतरं मारंभात् प्रभृति संतानेन सर्वथा कं
डूत्यपनोदात् प्रवर्तनेन पुरुषसुखं तु विसृष्टिनावितत्वादत एव तयोः स

रूपतः कालतश्च न सादृश्यमिति न कालभावाभ्यां न रतानि। ननु पुरुषवद्रति
स्त्री नाधिगच्छतीति कथमेतदुपलभ्यते। यस्मात्पुरुषप्रतीतेश्चेतोधर्मत्वेना
तींद्रियायाः प्रत्यक्षेणानभिहितत्वात् स्त्रियाश्च रागात् स्त्रीप्रीतेश्चानभिहितत्वात्स्त्रि
त्पुरुषस्य यदा स्त्री पुरुषायमाणा स्वव्यापारेणात्मनः प्रीतिं जनयति। तत
श्च तदसंवेदनादेव स्वभावात् प्रीतिरस्या इति कथमुपलभ्यते। दृष्टान्तोऽस्यती
त्यपि नास्तीत्याह। कथमिति। कथं केन प्रकारेण तव सुरतं किं विसृष्ट्या यथा
स्माकं किं किंचान्येनेति। तत्रास्त्रिया विसृष्टिसुखस्यासंवेदनात्। प्रकारांतः ६२
सुखस्य च पुरुषेण संवेदनात् प्रष्टुमपि न शक्यते किमुत तद्वचनादप
रिज्ञानं तस्मात्पुरुषवद्भावं नाधिगच्छतीति कथमेतदुपलभ्यत इत्या।

शंक्योद्दालकिरुपलब्ध्युपायमाह पुरुषो हीति। रतिमधिगम्य विसृष्टिसुख
मनुभूय कृतकृत्यत्वात् स्वेच्छया तद्व्यापाराद्विरमति। न स्त्रियमपेक्षते व्या
प्रियमाणामपि न त्वेवं स्त्रीति सापि यत्पुरुषवद्विसृष्टिसुखमधिगच्छेद्यत्
दा तदधिगम्य पुरुषनिरपेक्षा स्वेच्छया यंत्रविश्लेषपूर्वकं विरमेत्। न चैव
मन्यत्र पुरुषविरामात्। विरतेऽपि पुंसि पुरुषांतरसापेक्षत्वात्। तथा हि।
केनचित्पुंसा संप्रयुज्य तथा वाञ्छितैरेवापरैः संप्रयुज्यमाना काचिद्दृश्यते
। एवं कृतोक्तं। अग्निस्तृप्यति काष्ठैर्नोनापगाभिः पयोदधिः। नांतकः सर्वभू
तेषु न पुंभिर्वामलोचनेति॥१॥ तस्मात्स्वेच्छया विरामाभावान्न विसृष्टिसु
खाधिगमो यथा प्राक् विसृष्टेः पुरुषस्येति। तत्रैतत्स्यात् चिरवेगे नायके

।स्त्रियोनुरज्यंते।शीघ्रवेगस्यभावमनासाद्यावसाने।भ्यसूयिन्योभवंति।तत्स
र्वंभावप्राप्तेश्चलक्षणमिति।सूत्रं।मान्द्यात्स्वेच्छया।विराममनुपलंभात्स्त्रीपुं
।विसृष्टिसुखानुमतिःअनुरागदर्शनात्तुस्यात्।तद्यथा।चिरवेगेनायके।चि
रमुपसृप्य।विसृष्टिसुखाधिगमात्।विरते।भिध्यंतीत्यर्थः।शीघ्रवेगस्यचना
यकस्यमुपसृत्यसुखाधिगमात्।विरतस्यरतांतेभ्यसूयिन्योद्वेषिण्योभवं
।ति।तत्सर्वमित्यनुरागोविरागश्चोभयंलक्षणंज्ञापकमित्यर्थः।कस्येत्याह।
भावस्यप्राप्तेरप्राप्तेश्चेति।तत्रानुरागोयोषितांसुखप्राप्तिंज्ञापयति।विरा ६३
गश्चदुःखाधिगमात्दुःखाप्राप्तिं।विरागस्यविरुद्धकार्यत्वात्।अनुरागवि
रागौचसुखदुःखत्वेतुकौपुरुषेषुदृष्टांतत्वेनसिद्धौ।तेपिहिपुरुषा।यि

तो।निरवाद्यत्य।विरतायांयोषित्य।निभतसुखा।चिरवेगात्अनुरज्यंते।लक्षण
विरतायांचदुःखाधिगमात्भावाप्यइतिसुखं।विरज्यंते।तस्मात्पुरुषस्येवयोषितो
प्यनुरागोपलंभात्।विसृष्टिसुखाधिगमःप्रतीयतइति।तच्चनकंडूतिप्रतीका
रोपिहिदीर्घकालंप्रियइतिएतदुपपद्यतएवतस्मात्संदिग्धत्वादलक्षणमि
ति।सूत्रं।तच्चनेत्यनुरागोभावप्राप्ते।र्लिंगमित्येतन्ना।स्तिसाधारणत्वादस्य
।यदाह।कंडूतिप्रतीकारोपिहीति।तस्माच्चिरवेगनकंडूतिर्यःप्रतीकारःप्र
तिक्रियादीर्घकालइति।अतिचिरकालःसोपिस्त्रीणांप्रियः।नकेवलंवि
सृष्टिसुखजननमेतदुपपद्यतएवनत्वनोपपद्यतइत्यनेनायोगव्यवच्छे
देनभवत्यलक्षणमेतदस्तीतिदर्शयति।अन्यथाविसृष्टिसुखाधिगमेपि

कंडूतेरप्रतीकारात् न तत्रानुरागः । ततश्च किं विसृष्टिसुखाधिगमात् अनु
रागोऽस्याः किं वा कंडूतिप्रतीकारसमुत्थ इति संदिग्धः तथानधिगमात् तस्मा
देतदुभयं संदिग्धत्वाद् विसृष्टिसुखस्य प्राप्ते — — स्वाभ्युद्धरणमज्ञापकं
उभयत्र वर्त्तमानत्वात् । तस्मात् स्वेच्छया विरामाविरामावेव ज्ञापकौ तौ
च — — यावद्वर्त्तमानोऽस्त इति न पुरुषवद् इतिमधिगच्छतीति स्थितं । एतदेव
मतमौद्दालकिर्गीतेन श्लोकेनाह । तत्र श्लोकः । संयोगे योषितः पुंसां कंडू
तिरपनुद्यते अभिमानसंसृष्टा सुखमित्यभिधीयते । सूत्रं । तत्र त्वपनो ६४
दसमुत्थं स्पर्शसुखं अभिमानसंसृष्टेति कारणे कार्योपचारात् अभिमा
निकसुखानुविद्धं सुखमित्यभिधीयते योषितः । क — — भ्रमतमाह । स

तत्या युवतिरारंभात् प्रभृति भावमभिगच्छति पुरुषः पुनरंत एव तदुपपन्नत
रकं नह्यसत्यां भावप्राप्तौ गर्भसंभव इति बाभ्रवीयाः । सूत्रं । द्वावपि विसृष्टिसु
खमधिगच्छतः । स्त्री त्वारंभात् यत्र योगात् प्रभृति सा तत्पारंतवेगेन सा हि पु
रुषेणेव स्पृष्यमाणाभिजलसन्तानवत्सततैः क्लिन्नसंबाधा भवतीति प्रत्य
क्षसिद्धमेतत् । सुखं पुरुषस्येव विसृष्ट्यनुविद्धमित्यारंभात् प्रभृति भावमधि
गच्छति पुरुषः पुनरन्ते भावमधिगच्छति । तदा मी शुक्रविसर्गात् एतदिति य
थोक्तमुपपन्नतरकं प्रमाणसिद्धत्वात् ततश्च तयोर्भिन्नकालत्वात् न सादृश्य
मिति न कालतोऽनवरतानि भावतस्तु संति । विसृष्टिसुखसादृश्यात् तान्तु सं
बाधोद्रणस्वभावत्वात् उपनुद्यमानः क्लिद्यतीत्याह । नहीति । रसप्राप्तौ वि

सृष्टिसुखाधिगमेऽस्मात्। हि स्त्री गर्भं धत्ते। यथाह। वरकः कारः। निद्रा विकारगौरव
मंगसादः तंद्रा प्रहर्षो हृदयव्यथा च। तृप्तिश्च बीजग्रहणं स्त्रियो गर्भस्य
सद्योनुगतस्य लिंगमिति। तस्मिंस्तु भावः स च न शुक्रविसृष्टिं विनेत्यभिधाय
आन्तर्वं विसृजति न शुक्रमिति केचित्। यदाह। कामाग्नितप्तचित्तस्त्रीपुंसंयु
(दुनादृनतिक्रोति स्यात् तस्य शुक्रसुखस्य समत्वात्। तत्रापि मध्यमानां विशेष
(माह। साम्येपि उच्चां कं नीचां कां तज्ज्यायः। इति प्रमाणतोऽनवरतानि। सूत्रं ज्ये)
(ष्ठकनिष्ठाभावादृतस्य साम्येपि मध्यस्थेपीत्यर्थः। उच्चां कं नीचां कालज्याय) ६५
(इति। उच्चरते। हियो। वित्तउत्फुल्लकादिना प्रसायजिघनं संविष्टाया साधन)
(।धिक्यादकं इति प्रतीकारो धिक्। सा मनः। नीचरते तु संपुटकादिना अवज्ञा।सि)

तजघनायाश्चापि न तत्खलीकारोऽस्ति। यथोक्तं। न्योन्यदेहसंसर्गात् अरलीदृढा स्वामि
व वह्निः शुक्रान्तर्विमथनादिति। आस्ति तावत् तृप्तिनिबंधनं। कितदिति चिंत्यते य
दि तत् शुक्रं कथं योषितो गर्भसंभव उत्पद्यते। यथाहि। पुरुषसंसर्गात् स्त्री गर्भं
धत्ते तथा योषित्संप्रयोगादपि। यथोक्तं सुश्रुते। यदा नारी च नारी च मैथुनायो
पपद्यते। अन्योन्यं मुंचतः शुक्रमनस्थिस्तत्र जायते। तस्माद्रसधातोरुत्पन्नो
स शुक्रधातुरेव कस्यांचिदवस्थायां आन्तर्वा शुक्रधातुस्तु मन्नधातोरुत्पद्यत इति
। अत्रापि तावेव आशंकापरिहारो भूय। सूत्रं। बाभ्रवमतेपि तावेवेति। एवो
क्ता वाशंकापरिहारौ वाच्यौ। तत्र यद्यारंभात्प्रभृति भावाधिगमस्तदा विर
वेगेऽनुरज्यंते। शीघ्रवेगस्य चावसानात्पस्य योनिरित्ययं न दोषो न युज्यते। त

त्राप्यासां भावाधिगमात् दृश्यते च भेदः। यस्मादनुरागस्तस्मादंते पुरुषवद्भावस्य
प्राप्तिः। यतः सा सूयात तस्मात्प्रारंभात्प्रभृतीत्याशंका। परिहारोपि तत्राकंडूति
प्रतीकारोपि दीर्घकालः प्रियइति। कंडूत्यपनोदाभावाच्च शीघ्रवेगे च प्रद्वेषं
सत्यपि भावाधिगमे कंडूत्यपनोदस्याधिकक्षाभस्याभावात्। अथवा दीर्घ
कालं भावजननमपि प्रियमिति योज्यं। भावस्याधिगतत्वात् शीघ्रवेगेप्य वि
रज्यंते चिरकालं भावस्याजननात्। योषितो हि चिरानुबंधनं भावमुत्पाद्य
मानमिच्छंति तासामद्विगुणकामत्वात्। नैपुनै विंसैष्टि एवं सति न पुं निर्वा ६६
मक्षोचनास्वथ्यंतीतियुक्तं। तेषामेकगुणकामत्वात्। न पुनर्विसृष्टि सुखाभा
वादिति। न्त्वयश्चेति। पुनराशंकापरिहारो। यदाह। तत्रैतस्या सततेन रस

प्रासावारंभकाले मध्यस्थचित्तता नातिसहिष्णुता च ततः क्रमेणाधिको राग
योगशरीरेपि निरपेक्षत्वं अंते धातुक्षयात्। विरामाभीप्सेत्येतदुपपन्नमि
ति। सूत्रं। रतस्यारंभकाले मध्यस्थचित्तता नखदंतादीनामप्रयोगो नातिस
हिष्णुता च। नखदंतादीनीप्रयुज्यमानानां नातिरूमिता ततः चक्रमेणारंभा
दुत्तरकालं तरतमभेदादधिको रागयोग इति मध्यस्थचित्ततायां विपर्ययः
शरीरेपि च निरपेक्षत्वमित्यतिसहिष्णुतायां अंते च विरामाभीप्सा प्रयोग
निवृत्तीच्छा एतत्सर्वमवस्थांतरं योषितः सातत्वाद् सप्राप्तौ सत्यामनुपपन्नं
प्रारंभात्प्रभृति एकरूपतया सातत्येन विसृष्टि सुखस्य प्रवृत्तत्वात्। न हि
पुरुषस्य विसृष्ट्यवस्थायामेतदवस्थांतरं योषिद् दृश्यत इति। तत्र मनसा

मान्येपि भ्रांतिसंस्कारे कुलालचक्रस्य भ्रमरस्य वा भ्रांतावेव वर्त्तमानस्य प्रारंभे
मंदवेगता ततश्च क्रमेण वेगस्येत्युपपद्यते धातुक्षयाच्च विरामाभीप्सेति त
स्मादनाद्येयं सूत्रं नैवानुपपन्नं कुलालचक्रादिवदुपपद्यत एवात्र भ्रमरकं
काष्ठमयं क्रीडनकद्रव्यं यद्दीर्घेण सूत्रेण वेष्ट्यक्षा। उत्का भ्रमयंति। यथैत
योर्दृढसूत्रप्रत्याहितयोर्भ्रांतिसंस्कारे समानेप्यादिमध्यावसानेषु भ्रांत्या
मेव वर्त्तमानयोरन्यथा भ्रांत्यभावात् तत्संस्कारोस्तीति कथं प्रतीयते। प्रारंभे
मंदवेगता मंदभ्रमणं। ततः क्रमेण तरतमभेदेनापूरणं वेगस्य यथात ६७
त्कुलालचक्रं भ्रमरकं वा निश्चलतरमिव लक्षितमिति। एवं योषितोपि पुरुषे
णोपसृष्टादिभिः प्रत्ययैः क्रियमाणे विसृष्टिसुखे समानेप्यादिमध्याव

सानेषु प्रारंभकाले मंदवेगता मंदा रतिः तत्रैव मध्ये रसाचित्तता नातिस
हिष्णुता च ततः क्रमेणापूरणं वेगस्याधिक्यं रतेः। यत्राधिकष्टत्वं तत्
यस्मा शरीरनिरपेक्षत्वमिति। सा तत्त्वेन भावस्य प्रवृत्तत्वात् कथं विरामाभी
प्सेत्याह। धातुक्षयाच्चेति। समुत्पन्नकामितास्येन भावेयः शुक्रधातुः स्वस्था
नाच्च्युतः स्वनाडीं प्रतिपद्यते तस्यारंभात्प्रच्युतिस्थाने २ स्यंदनात् क्षये नि
वृत्तरागत्वात् विरामाभीप्सा तत्स्मादनापेक्षा इत्यर्थः। विसृष्टिप्रभवस्य भा
वस्य संतानेन प्रवृत्तस्यावस्थांतरमनुपपन्नमिति निरस्तं चक्रभ्रमरकवदु
पपत्तेर्न्नस्त्विमेवार्थं बाभ्रव्यगीतेन श्लोकेनाह। सुरतांते सुखं पुंसां स्त्रीणां
तु सततं सुखं धातुक्षयनिमित्ता च विरामे सोपजायते॥१॥ एवं पक्षद्वय

मान्येपिभ्रांतिसंस्कारेकुलालचक्रस्यभ्रमरस्यवाभ्रांतावेववर्त्तमानस्यप्रारंभे
मंदवेगतातत्तश्चक्रमेणैमवेगस्येत्युपपद्यतेधातुक्षयाच्चविरामाभीप्सेतित
स्मादनादेयासूत्रं।नैवानुपपन्नं।कुलालचक्रादिवदुपपद्यतएव।भ्रमरकं
काष्ठमयंक्रीडनकद्रव्यंयद्दीर्घेणसूत्रेणवेष्टयित्वाडिकाभ्रमयंतीयथौत
योरंडसूत्रप्रत्याक्षिप्तोवभ्रांतिसंस्कारेसमानेप्यादिमध्यावसानेषुभ्रांत्या
मेववर्त्तमानयोरन्यथाभ्रांत्यभावात्तत्संस्कारोऽस्तीतिकथंप्रतीयते।प्रारंभे
मंदवेगतामंदभ्रमणं।ततःक्रमेणतरतमभेदेनआपूरणंवेगस्ययथात ६७
लुलालचक्रंभ्रमरकंवा।निश्चलतरमिवलक्षितमिति।एवंयोषितोपिपुरुषे
णोपसृष्टादिभिःप्रत्ययैरुत्पद्यमानेविसृष्टिसुखेसमानेप्यादिमध्याव

सानेषुप्रारंभकालेमंदवेगतामंदारतिःतत्रैमध्यरूढचित्ततानातिस
हिष्णुताचततःक्रमेणआपूरणंवेगस्याधिकारतेः।यत्राधिकरूढत्वात्
यस्याःशरीरनिरपेक्षत्वमिति।सातत्येनभावस्यप्रवृत्तत्वात्कथंविरामाभी
प्सेत्याह।धातुक्षयाच्चेति।समुत्पन्नेकामितास्येभावेयःशुक्रधातुःस्वस्था
नाच्युतःस्वनाडीप्रतिपद्यतेतस्यारंभात्प्रच्युतिस्थानैः२स्यंदनात्क्षयेनि
वृत्तरागत्वात्विरामाभीप्सात्स्मादनापेक्ष इत्यचोद्यं।विसृष्टिप्रभवस्यभा
वस्यसंतानेनप्रवृत्तस्यावस्थांतरमनुपपन्नमितिनिरस्तंचक्रभ्रमरकवदु
पपत्तेरमुमेवार्थंवाभ्रव्यगीतेनश्लोकेनाह।सुरतांतेसुखंपुंसांस्त्रीणां
तुसततंसुखंयावत्तयानिमित्ताच्चविरामेसोपजायते॥१॥एवंपत्तइय

मुपन्यस्य सिद्धांतमाह। तस्मात्पुरुषवदेव योषितोपि रसव्यक्तिर्द्रष्टव्या॥सूत्रं॥
यत एवं विवादः तस्माद्रसव्यक्तिः रत्युत्पत्तिर्यथा पुरुषस्य विसृष्टिरंते च तद्व
देव योषितोपि द्रष्टव्या। पुरुषसुखेन हि स्त्रीसुखस्य वैसादृश्यं स्वरूपतः दिका
तोवा स्यादित्याह। स्यपति। कथं हि समानायामेवाकृतावेकार्थाभिपन्नयोः का
र्यवैलक्षण्यं स्यादुपायवैलक्षण्यादभिमानवैलक्षण्याच्च। कथमुपायवैलक्ष
ण्यं च सर्गात् किं तर्हि पुरुषोऽधिकरणं युवतिरन्यथा कर्ता क्रियां प्रतिपद्यतेऽन्यथा
चाधारस्तस्मान्नोपायवैलक्षण्यादभिमानवैलक्षण्यमभियोक्ताहमिति पुमान ६७
नियुक्ताहमनेनेति युवतिरिति वात्स्यायनः।सूत्रं। कथं हीति तत्र विजातीय
योः पुरुषवडवयोर्न वैसुखं विजातीयं कार्यस्य सुखस्य स्वरूपतः कालतश्च

भेदादित्यर्थः। ये च समानजातयः संतः एकार्थाभिपन्नास्तेषां सदृशं कार्यं न हि
मेषयोः समानाकृत्योरेकस्मिन्युद्धलक्षणेऽर्थे प्रवृत्तयोरभिघातः कार्यकाल
स्वरूपाभ्यां भिद्यत इति पुनः पुनः शास्त्रकार एव परपक्षमपोहन्नाह। स्यादुपा
यवैलक्षण्यादिति। भवेत्तत्र कार्यभेदः उपायभेदात् उपायभेदात्कथमुपायवै
लक्षण्यं। वसर्गादि। कर्ता हि पुरुषोऽधिकरणं युवतिः अन्यथा हि कर्ता क्रि
यां प्रतिपद्यते। अन्यथान्येचारस्तस्मान्नोपायवैलक्षण्यात्सर्गादभिमानवै
लक्षण्यमपि भवति। अभियोक्ताहमिति पुरुषोऽरज्यते। अभियुक्ताहमने
नेति युवतिरिति वात्स्यायनः। कथमिति स चोपायभेदो निरूप्यमाणः स्त्री
पुंसव्यापारव्यतिरेकेण नास्तीत्याह। उपायवैलक्षण्यं वसर्गादिति उपाय

वा॰कु॰मा॰

नेदः सृष्टिरित्यर्थः। एषैवातिसृष्टिः स्त्रीपुंसयोर्यदेकः कर्त्तान्यश्चाधार इति। तदेव
योजयन्नाह। अन्यथेति। एकस्य निर्भ्रमेहनमपरस्योन्नतं। ततश्च ग्रासकृता
वातमेहनयोः क्रिया नेदः। स्वयमुत्थापितं पराङ्गान्तरं दुःखमिति तत्रेतस्यादुपा
यवैलक्षण्यवदेवाहि कार्यवैलक्षण्यमिति पि। कस्मान्नस्यादिति तत्राह नहे
तुमदुपायवैलक्षण्यं तत्र कर्त्राधारयोर्भिन्नत्वादहेतुमत्कार्यवैलक्षण्यम
न्याय्यं स्यादाकृतेरभेदादिति। सूत्रे। तत्रेतादिति। उपायवैलक्षण्यं निबंध
नं कार्यवैलक्षण्यं यत्त्वदुक्तं तदेतन्नुस्यान्नरचनहेत्वित्यनेन वक्ष्यमाणम ६८
दुक्तं कस्मान्नस्यादित्यन्वयः। तत्रेति। नसंगतित्वमुपायवैजात्यं नहेतुमत्
नकारणतावच्छिन्नं कार्यवैलक्षण्येऽप्रयोजकमित्यर्थः। तत्र एवं निद्रि

सति कर्त्राधारयोर्भिन्नलक्षणत्वात् कार्यवैजात्योपभोगिसुरूपादतिरिक्तस्व
रूपत्वादप्रयोजकत्वादितियावत्। अहेतुमत् अप्रयोजककारणकं कार्यवैजा
त्यं अन्याय्यं अनुपपत्तिकमित्यर्थः। ननूपायवैलक्षण्यं कथमप्रयोजकमत
आह। आकृतेरिति। सुखव्यक्तेः साजातीयत्वादित्यर्थः। तथा च कार्येण कारणानु
मानादुपायनिष्ठं वैजात्यं सुखवैजात्येऽप्रयोजकमिति भावः। तथा चोक्तं पु
रादयनाचार्यैरारोपे सति निमित्तानुसरणं नतु निमित्तमस्तीत्यारोप इति।
पुनरपि सुखवैजात्यमुद्भावयन्नाह। तत्रेतस्मात्संहत्याकारकैरेकोऽर्थोऽभि
निवर्त्यत इति पृथक् परस्परस्वार्थसाध॰कैः पुनर्भिन्नोत्पद्यत इत्युक्तमिति। सू
त्रे। तत्रेति। संहत्या समूहेन मिलितैरितियावत्। यथा तंदुलेध्यनपानीय

स्थाल्यादिसंपादकैः संभूय एकोर्थो निष्पाद्यते ओदनरूपस्तत्रौदनमात्रसाधक
त्वं सर्वेषामित्येकस्वार्थसाधकत्वात्प्रकृते त्वत्राधारो युवतिः पुरुषव्यापारैर
सापेक्षा स्वसती स्वयमपि चुंबनालिंगनयंत्रयोजनादिनिजव्यापारैः स्वार्थं सा
धयति पुरुषश्चैवं कर्त्रा स्त्रीव्यापारापेक्ष इति। एतच्च भिन्नार्थसाधकत्वं का
रकाणामयुक्तमोदनादावदृष्टत्वाद् दृश्यते च स्त्रीपुंसयोः स्तत्र भिन्नार्थसा
धकत्वमपि कारकाणां यथा स्त्रीपुंसयोः कर्त्राधारयोः सुखरूपं पृथक् पृथ
क्कार्यं तथा सप्तानां स्थितित्वमपि। तदेव कार्यं किंलक्षणरूपाभ्यां विसदृशं स्या ६९
दित्यभिप्रायः। तच्च न युगपदनेककार्यसिद्धेरपि दृश्यते यथा मेषयोरभि
घाते कपित्थयोर्भेदे भक्ष्ययोर्युद्ध इति न तत्र कारकभेद इति चेदिहापि

न वस्तुभेदस्तु उपायभेदेन तच्चेत्युच्यतां पुरुषस्त्रीणामुभयोरपि सदृशी सुखप्रतिपत्ति
रिति। सत्यं। तच्च नेति। नैतद्युक्तं किं त्वयुक्तमेव। युगपदनेककार्यसिद्धिदर्श
नात् यथा मेषयोरभिघात इति अभिघातविषये युगपदनेककार्यसिद्धिर्द
श्यते युगपल्लब्धिधान्यभिघातो भवतीत्यर्थः। एवं कपित्थयोर्भेदे भक्ष्ययोश्च
बाहुयुद्ध इति। तथा स्त्रीपुंसयोः कारकयोः पृथक्कार्यं सदृशं च स्यादिति मेष
कपित्थभक्ष्यग्रहणं तिर्यगचेतनमनुष्येषु पक्षस्यैतस्य व्याप्तस्य प्राप्तिख्याप
नार्थं। न तत्र कारकभेद इति चेदिति। मेषादिषु द्वन्द्वप्रतियोगिनो कर्त्तारो
न तत्र कारकांतरभिदस्तु कर्त्राधाराविति। कथं किं सदृशं रागमित्याख्यातं इ
हापीति। स्त्रीपुंसयोरपि न कश्चित्परमार्थतः कारकयोर्भेदः अपि तु द्वावप्य

तो कर्त्तरि क्रियां निवर्त्तयंतो केवलं करणाधिकरणादयो भेदाद्बुद्धिकल्पिता व्य
वहारार्थं व्यवस्थाप्यंते। एवं च सत्युपायवैलक्षण्यं च सर्गादिति। यदुक्तं तद
भिहितं प्रतिविहितं पुरस्तादित्यर्थं द्रष्टव्यं। कर्त्राधारलक्षणस्यैवाचालत्ववला
द्। तेन प्रतिविहितेनोनयोरपि स्त्रीपुंसयोः सदृशी सुखप्रसिद्धिः कालस्व
रूपाभ्यां सदृशं सुखमुत्पद्यत इत्यर्थः। अन्यथा कथं तयोः रागद्वेषयोरुपशमः।
तामेवार्थ्यं तिक्तीमानंदावस्थामधिकृत्योपस्थेंद्रियमानंदेंद्रियमितिगीयते।
अमुमेवार्थं शास्त्रकारः संग्रहश्लोकेनाह। श्लोकः। जातेरभेदाद्दंपत्योः सदृशं सु ७०
खमिष्यते। तस्मात्तथोपचर्या स्त्री यथाग्रे प्राप्नुयाद्रतिं।१। सदृशात्वस्य सिद्ध
त्वात् कालयोगीन्यपि भावतोपि कालतः प्रमाणवदेव नवरतानि। सूत्रं।

दंपत्योः स्त्रीपुंसयोरेकार्थाभिनिपन्नयोरित्यर्थः। एतावत्तु स्यादवांतरस्त्रीजा
तिभेदात्परपरमस्याः कंडूत्यपनोदनात्सुखं। यच्चोपसृद्यमाने संबाधे स्पंदनं
शुक्रस्य विसृष्टे सुखं तु पुरुषवदंत एवेति। यथा चोक्तं। कंडूत्यपगमात्स्त्रीणां स्म
रणाच्च सुखं द्विधा स्पंदनं च विसृष्टेश्च शुक्रस्य स्मरणं द्विधा। कीर्तितां केवलस्पंदा
द्विसृष्टेर्मूर्च्छनासुखं। अंते त्वाक्षिप्तवेगाया विसृष्टिर्नखलक्ष्यतेति। तत्र सदृशा
दंपत्योः समकालावेव वृत्तिरुत्तमः परुः समरतत्वात्। भिन्नकालाचेत्पुरु
षस्य प्रागधिगतभावत्वात्पानध्वजेनम्रतपस्त्रीभावमधिगच्छेत्। तस्मात्स
मरतात् विससरते तथोपचर्यतो स्त्रीचुंबनालिंगनादिभिरुपचरेर्यथाग्रे
प्राप्नुयादिति। स्त्रिया प्रागधिगते भावे पुरुषः युक्तयंत्र एव थशंकयादित्म

त्मनोभावंनिर्धारयितुमिति।कालयोगीन्यपिइति।अपिशब्दाद्भावयोगीन्यपि।
अन्यथाविसृष्टिसुखस्यैवसादृश्यात्कथंभावतोनरतानि।रतिरितितयोर्व्य
वहारार्थंपर्यायांतरमाहरसोरतिःप्रीतिर्भावोरागोवेगःसमाप्तिरितिपर्या
याः।संप्रयोगोरतंरहःशयनंमोहनमितिसुखपर्यायाः।फलावस्थाहेत्वव
स्थाभेदेनरतिरितितयोःपर्यायाःशब्दानामेकार्थविषयत्वेऽपिनिमित्तंनिर्धृतं।य
थैश्वर्ययोगादिंद्रःशक्तियोगाच्छक्रः।तथोपस्थेंद्रियेणरसनादनुभवनाद्र
सः।फलावस्थायांसुखत्वेनचित्तपरिस्पंदेनरमणाद्रतिः।।चित्तप्रणयात्प्रीतिः ७२
कामिताख्येनभावेनभाव्यमानत्वाद्भावः।कामिताख्योऽपिभाव्यतेफलरू
पेणेतिभावः।।चित्तरंजनाद्रागः।अकधातोःसुखानुविद्धस्यनारीसुखादप

यवक्रमणाद्वेगः।नरतस्यसमापनात्समाप्तिरिति।दंपत्योःसम्यक्प्रकृष्टोयोगःसं
प्रयोगः।हेत्ववस्थायांवाक्कायचित्तपरिस्पंदेनरमणाद्रतं।दंपतिद्रव्यातिरिक्तम
न्यंरहयतीतिरहः।शयनीयप्रतिसज्जिकायांशयनाच्छयनं।अन्यव्यापारेषुमो
हनाद्वैचित्त्यकरणान्मोहनमिति।प्रमाणकालभावजानांसंप्रयोगाणामेकै
कस्यनवविधत्वात्।तेषांव्यतिकरेसुरतसंख्यानशक्यतेकर्तुमितिबहुला
त्सूत्रं।प्रमाणकालभावजानांत्रयाणांरतानामेकैकस्यनवविधत्वात्स
मुदायेनसप्तविंशतिः।द्विविधंरतंशुद्धंसंकीर्णंच।तत्रशुद्धस्यासंभवात्
संकीर्णमेवयुक्तमभिधातुमितिमन्यमानःशास्त्रकारआह।तेषामिति
सप्तविंशतेरतानांव्यतिकरेसंयोगेतत्रापिनद्वाभ्यांसंभवात्।त्रिभिरे

वव्यतिकरः।सुरतसंख्यानशक्यंतेवक्तुंप्रत्येकंनिर्देशेनअतिबहुत्वात्।तेषुहिप्रते
कंनिर्दिश्यमानेषुग्रंथगौरवंस्यात्।संक्षेपेणचसंख्यानस्यप्रयोजनंनास्ति।
तस्मात्पूर्वसंख्ययैवयोजनीयमित्यभिप्रायः।तत्रसमंविषमंचसंकीर्णकं।
तद्यथा।शशस्यमंदशीघ्रवेगस्यमृग्यातथाविधया।शशस्यमध्यमंमंदवेगस्य
मृग्यातथाविधया।शशस्यचंडवेगस्यमृग्यातथाविधया।शशस्यचंडशीघ्र
वेगस्यमृग्यातथाविधयेतिसदृशासंयोगेसमानिनवसंकीर्णरतानिए
षामेवनवानांशशानांएकैकस्यनवप्रकारतयोयातथाविधयावडवयायो ७२
गेविषमाणिनवसंकीर्णरतानि।एवंतथाविधानिरष्टाभियोगिष्वासमाति
रितिविषमाण्येवंएवंहस्तिन्यावंत्येव।विषमाण्यसितिविषमाणिचेति।सं

क्षेपेणशशस्यत्रिचत्वारिंशंशतद्वयंतावदेववृषस्याश्वस्यचसमुदायेनसै
कोनत्रिंशानिसप्तशतानि।तेषुतत्कृदुपचारान्प्रयोजयेदितिवात्स्यायनः।
सूत्रं।संकीर्णरतेषुबुध्यापरिच्छिन्नेषुतत्कृदुपचारान्प्रयोजयेत्।प्रमाणका
लभावजेषुयेयथायथमालिंगनादयउपचारानुक्तास्तेसंकीर्णा
नेवयोजयेत्।यथातत्रशासमरतमेवप्राप्यतेतियेकंस्यादित्यर्थः।अत्रबाभ्र
वीयाः।श्लोकः।पौरुषंमेहनंयत्रगमनेनिरिधृष्यते।नावकालोसमानोचतद्र
तंश्रेष्ठमुच्यते।१।मृद्यतेमेहनंयत्रधृष्यतेचनसर्वशः।विषमोनावकाशो
वकानिष्टंतदुदाहृतं।२।सुरतंसर्वसाम्येस्यात्वैषम्येदूरतंस्मृतं।मध्यमा
निचशेषाणितेषुचाल्पबलाबलं।३।बलीयान्सर्वतःकालःकालेपिहि

श्रोत्रोपि सन्ना संसृज्यत्वेव सर्वत्र हस्तिनी मेहनोदरं॥४॥एवंवाजीवकथ्येत
त्रात्रोंकालप्रकर्षणेः।ततःप्रमाणमेवाद्धबलीयः सर्वत्रोपरोप॥५॥बलीया
न्वेगद्रव्यन्येयस्माद्श्वोप्येवेगवान्नेवसाधयितुंशक्तोवेगस्यवप्रकर्षणेः।
६।एवंतुनैवखिद्येतमंदवेगापिनायिका।यथाविषयमेतासांतस्माद्ज्ञेयं
बलाबलं॥७॥हीनोभावप्रमाणाभ्यांवेगकालविवर्जितः।कालप्रमाणहीनश्च
तत्रत्रोषेणसाधयेदिति॥८॥तत्रस्वभावतोयोयस्यभावःकालश्चस्वभावां
तरंकालांतरंचयदाप्रतिपद्यतेतदाभावकालंतरसंक्रांतिस्तांदर्शयितु ७३
मान्॥तत्रप्रथमरतेचंडवेगताशीघ्रकालताचपुरुषस्यतद्विपरीतमुत्तरे
षुयोषितःपुनरेतदेवविपरीतमाधातुक्षयादितिप्राभ्रवस्त्रीधातुक्षयात्तु

रुषधातुक्षयइतिप्रायोवादः।सूत्रंशीघ्रमध्यचिरवेगानांमंदमध्यचंडवेगानां।
अन्यतमस्यप्रकृतिस्थस्यप्रथमरतेसमेदायेहशीघ्रवेगताचद्रष्टव्या।तदानीं
प्रवृद्धत्वाद्रागः।चंडायमानोद्भूतंप्रशाम्यति।तद्यथा।चिरचंडवेगस्यप्रथमर
तेमध्यवेगताचंडतरवेगताच।कालभावाभ्यांमध्यवेगस्यशीघ्रवेगताचंडवेग
ताचद्रष्टव्या।तदानींप्रवृद्धत्वाद्रागः।चंडायमानोद्रुतंप्रशाम्यति।गतानचिरमं
दवेगस्यकालभावाभ्यांमध्यवेगता।चिरमध्यवेगस्यमध्यवेगताचंडवेगताचे
ति।नत्वप्रथमरतेसंक्रांतिरतानितद्विपरीतमुत्तरेष्वपि।प्रथमरतेयदुक्तंत
स्यविपरीतंद्वितीयादिषुरतेष्वित्यर्थः।तत्रकामस्यैकगुणत्वात्।पुरुषस्य
प्रशांतरागत्वात्द्वितीयरतेप्रकृतिस्थतेवाभावकालनरसंक्रांतिः।ततःशनैर्ही

र्धमानरागत्वात्तृतीयादिषु स्वनेदापेक्षया चिरचिरतमवेगतादयो मंदमंदतर
तमवेगतादयश्च धर्माः। यावच्छुक्रधातुक्षय इति पुरुषस्य भवति कालांतरसं
क्रांतिर्योषितः पुनरेतदेव विपरीतमिति। अत्रापि प्रकृतिस्थायाः प्रथमरते स्व
नेदापेक्षया चिरवेगता मंदवेगता च दृष्टव्या। अस्या अदृष्टगुणो हि रागो निसर्गा
देव प्रथमरते न संधुक्ष्यते। ततश्च तदानीं मंदायमानश्चिरेण प्रशाम्यतीति त
द्यथा। चंडवेगायाः प्रकृतिस्थायाश्चिरतरवेगता त्वभावकालाभ्यां मध्यवेगा
याश्चिरवेगता मंदवेगता चेति शीघ्रमंदवेगाया मध्यवेगता मंदवेगता चे ७५
त्येवं। शेषास्वपि षट्कं संयोज्य तद्विपरीतं पुनरेषु द्वितीयरते प्रकृतिस्थेत्वेवसं
क्रांतिः। ततः शनैः २ संधुक्षणात् प्रवर्द्धमानरागवेगयोः स्वनेदापेक्षयाद्रुती

यादिरतेषु शीघ्रतरतमवेगतादयः चंडचंडतरतमवेगतादयश्च धर्मा यावत्
छुक्रधातुक्षय इति। स्त्रीपुंसयोस्तुल्ये धातुक्षये विशेषो यत्पुरुषस्य धातोरेक
गुणत्वात्। योषितश्च पश्चाददृष्टगुणत्वात्। यदाह। प्रागवोचदिति। प्रायोवादइ
ति। न पुंसि --- चनः दृष्यतीति। प्रमाणांतरं संक्रांतिर्वा योषितो जघनप्र
सारणावहासाभ्यां पुरुषस्य च वृद्धिविधिना स्यादिति। शीघ्रमध्यचिरवेगतां य
काइत्युक्तं वेपुनस्तइत्याह। श्लोकः। मृदुत्वादुपमृद्यत्वान्निसर्गाच्चैव योषितः।
प्राप्नुवंत्याशु ताः प्रीतिमित्याचार्या व्यवस्थिताः॥ निसर्गास्त्रिभावतो यास्त्रियो
मृद्व्यो उपमृद्यायोपि याश्चुंबनादिभिर्बाह्यैरांतरैश्चांगुलिकर्मादिभिरुप
मृद्यंते। ताः शीघ्रतरं प्रीतिं प्रसुवंति। शीघ्रवेगा इत्यर्थः। तद्विपर्यये तामध्य

चिरवेग इत्यर्थः॥ तथा पुरुषोऽपीति। तत्र मृदुत्वं स्वाभाविकं लक्षणं। शेषं कृत्रिममि
त्याचार्या व्यवस्थिता इति। सर्वेषामेतदेव मतमव्यभिचारित्वात्। एतावतैव युक्ता
नां व्याख्यातं। आलिंगनादीनुपचारान् कुत्स्नेन योजयंति। न मंद इत्युदय इति। न
देवावापार्थविस्तराभिमानं धातुप्रमाणकालभेदेभ्यो रतावस्थापनं नाम षष्ठ
प्रकरणं॥ ॥यथा त्रिधा रतमवस्थापितं तथा लक्षणस्वरूपाभ्यां प्रीतिरपि
व्यवस्थापिता किंतु तद्व्यतिरेकेणान्या अपि प्रीतयो भिन्नशास्त्रे संभवंतीति तद्
र्शनार्थं प्रीतिविशेषा उच्यंते। अभ्यासादभिमानाच्च तथा संप्रत्ययादपि॥ ३९
विषयेभ्यश्च तंत्रज्ञा विदुः प्रीतिं चतुर्विधां॥१॥ सूत्रं॥ अभ्यासादित्यादिना तं
त्रज्ञाः कामसूत्रज्ञा आचार्याः लक्षणमाहुः। शब्दादिभ्यो बाह्येभ्यो भूतायाः कर्माभ्या

सात् लक्षणा प्रीतिः साभ्यासिकी ज्ञेया॥ मृगयादिषु कर्मसु॥ सूत्रं॥ कर्मसु क्रियामा
त्रेषु तत्रत्या शब्दादिविषयानाश्रित्य या स्यात्। सा विषयप्रीतिरेव। यत्तु
कर्माभ्यासलक्षणा कर्मणां पुनः पुनरनुष्ठानमभ्यासः तेन लक्षणत्वात्तल्लक्ष
णा प्रीतिः। साभ्यासेन निर्वृत्ताभ्यासिकी कर्माश्रयकलाव्यसनानां भवति। य
दाह मृगयादिष्विति। आखेटकं मृगया व्यायामिकी विद्या आदिशब्दान्नृत्यगीत
चित्रपत्रच्छेद्यादिषूपसंग्रहः। अनभ्यस्तेष्वपि पुरा कर्मस्वविषयात्मिका। संकल्पा
ज्जायते प्रीतिर्या सा स्यादाभिमानिकी पुरा कर्मस्वनभ्यस्तेष्वपीत्यपि शब्दा
दभ्यस्तेष्वपीति येनापि मृगयादिकर्मनाभ्यस्तमभ्यस्तं वा सोपि तत्कर्म
कृत्वा मनसा सुखायते। अभ्यासिकीति कर्माभ्यासादेव इति विशेषः। अविष

अविषयात्मिकेति। नापि विषयेभ्यः शब्दादिभ्यः आत्मलाभो ऽस्याः इत्यर्थः। ततस्तु
नीहीत्याह संकल्पाज्जायत इति। मनःसंकल्पात्मकत्वाद् मानसीत्यर्थः। सा चै
वंविधाभिमानिकीत्युच्यते। अभिमानोऽहंकारः। स प्रयोजनमस्या इति। सा क
थमस्मिन्नात्मनि संभवतीत्याह। प्रकृतेर्यद्वितीयस्याः स्त्रियाश्चैवोपरिष्टकान्ते
षु तेषु चाविज्ञेया चुंबनादिषु कर्मसु ॥१॥ सूत्रं। तृतीया प्रकृतिर्नपुंसकं स्यात ते
। स्त्रियाश्च मुखचषणायां चौपरिष्टके मुखे जघनकर्मण्यभ्यस्तेऽपि विज्ञेया
न पुनः कायिकी विषयप्रीतिस्तेषु तेषु चेति स्वभेदैर्भिन्नेषु चुंबनादिषु आ ७६
दिशब्दादालिंगननखदशनच्छेद्यप्रहणनेष्वनभ्यस्तेष्वपि रतिकाले प्रयो
क्तुमसौ प्रीतिर्यस्यापि प्रयुज्यन्ते। तस्यापि तत्र तत्प्रस्थाने प्रयुज्यमानेषु

रागसंकल्पवशान्मानसी प्रीतिर्न कायिकी -- तत्रसंवेदनाद् दुःखाभिभूते
षु कार्येषु तत्प्रीतिकारास्सन कायिकी। नान्योऽयमिति यत्र स्यादन्यस्मिन् प्रीतिका
रणे तत्रज्ञैः कथ्यते सा प्रीयेति संप्रत्ययात्मिका। सूत्रं। स एवायमित्यर्थः। य
त्र कुचनन्नन्यस्मिन्निति अपूर्वास्मिन्विषये पुंसि स्त्रियां वा स एवायमिति पू
र्वप्रीत्यधारियणया स्त्रियाः पुंसो वा चित्तप्रीतिः प्रीतौ कारणे प्रीतिहेतौ अ
ध्यारोपणे निबंधने या पूर्वप्रीतस्य ये गुणाः प्रीतिहेतवः ते अत्रापि संतीति
दर्शयिते। एवं च सा पूर्वप्रीतिसंप्रत्ययरूपत्वात्स्वभावबलात् संप्रत्ययात्मिका
मस्सूत्रवद्भिः कथ्यते। तथा च प्रियसादृश्यं गमनकारणमिति वक्ष्यति। प्रत्य
क्षालोकतः सिद्धा या प्रीतिर्विषयात्मिका। प्रधानफलभूतत्वात् सा तदर्थश्चेत

राज्यपि। शब्दादिविषयानुकूलानां संख्याश्रोत्रादिद्वारेण या प्रीतिस्तत्फलं सा वि
षयाध्यवसायानुगतत्वात् प्रत्यक्षासती लोक एव सिद्धत्वान्नात्र लक्षणेनाभि
निवेशः। सा चैवंविधा नैमित्तिक नागरकवृत्ते दृष्टव्या। प्रधानफलत्वं लाभेति।
साक्षाद्विषयोपयोगफलेन युक्तत्वादित्यर्थः। अंतरात्मेति तस्या स्तदर्था श्चेति
विषयप्रीत्यर्थ एव तदंगत्वात्। चशब्द एवकारार्थः। प्रीतिरेताः परामृश्य शा
स्त्रतः शास्त्रलक्षणेः। यो यो यथा वर्त्तते भावस्तं तथैव प्रयोजयेत्। १। चतस्रः
शास्त्रतः परामृश्य निरूप्य शास्त्रलक्षणादिति तेषु तेषु स्थानेषु शास्त्रेणाने ७१
न लक्ष्यमाणत्वात्। यो यथा वर्त्तते भाव इति कुमन्यासादीनां चतुर्णां विर्णां
नां प्रकाराणां येन प्रकारेण यो भि प्रायो वर्त्तते। स तेनैव प्रकारेण वर्त्तयेत्।

तज्जन्यप्रीत्यर्थमेव। तथा हि। अतथा प्रवर्त्तमाना अनीप्सिता प्राप्तिरप्रीतिरे
व स्यात् इति प्रीतिविशेषः॥ ॥इति वात्स्यायनीयकामसूत्रटीकायां जयमं
गलाभिधानायां विदग्धांगनाविरहकातरेण गुरुदत्तेंद्रपादाभिधानेन सोध
रेणैकत्रकृतसूत्रभाष्यायां सप्तमं प्रकरणं॥ ॥द्वितीयेधिकरणे प्रथमो
ध्यायः॥ ॥आदितः षष्ठ इति प्रथमाध्यायात्प्रभृति षष्ठोयमित्यर्थः। एव
मुत्तरत्रापि योज्यं। एवं रतमवस्थाप्य तदंगभूतां चतुःषष्टिं निर्दिदिक्षुराह। सं
प्रयोगं चतुःषष्टिरित्याचक्षते। चतुःषष्टि प्रकरणत्वात्। सूत्रं। संप्रयोगस्य
चतुःषष्ट्यात्मकत्वात्तस्यांगं चतुःषष्टिरित्याचक्षते। पूर्वाचार्यास्तिस्मात्तां व
क्ष्यामः। तत्र चतुःषष्टिरित्याचक्षते। पूर्वाचार्यास्तिस्मात्तां वक्ष्यामः। तत्र चतुः

षष्टिशब्दः शास्त्रैकदेशो वा वर्त्तते। उभयथापि व्यवहारांगमिति दर्शयन्नाह।
शास्त्रमेवेदं चतुःषष्टिरित्याचार्यवादात्। सूत्रं। शास्त्रमेवेदमिति। शास्त्रमाह। तच्च
संप्रयोगस्यांगं तदुपायस्य तंत्रस्याख्यानप्रकाशनात्। आचार्यवाद इति।
शब्दविदो हि आचार्या एवंविधा एव किंचिन्निमित्तमाश्रित्य चतुःषष्टिशब्द
स्य प्रवृत्तिं वदंति। तच्चेलायाञ्चालीति शास्त्रैकदेशो वर्त्तत इत्याह। कलानां चतुःष
ष्टित्वात्। तासां च संप्रयोगांगभूतत्वात् कलासमूहो वा चतुःषष्टिरिति विंदसन
याना चतुःषष्टिसंज्ञत्वात्। इहापि तदर्थसंबंधात् पंचालसंबंधाच्च बह्वृचैरेषा ७८
पूजार्थसंज्ञा प्रवर्त्तितेत्येके। सूत्रं। अत्र हि गीतादयः कलाः चतुःषष्टिरुक्तास्त
तः तत्समूहो वा संप्रयोगांगं। चतुःषष्टिः सांप्रयोगिके वा शास्त्रैकदेशो वर्त्तते। न

हि पांचालिकी चतुःषष्टिः कथ्यंते। कथं ता चतुःषष्टिरित्याह। दशतयीनां चेति। द
शावयवा मंडलानि यासां ऋचामित्यवयवेन तयट्। दशतय्यस्ताश्चतुःषष्टिरिति
संज्ञिताः इत्यापीति संप्रयोगांतदर्थसंबाधादिति दशावयवार्थसंबंधात् चतुः
षष्टिरिति संज्ञिताः इत्यापीति संप्रयोगांतदर्थसंबाधादिति दशावयवार्थसं
बंधात् चतुःषष्टिरिति संज्ञा प्रवर्त्तत इति संबंधः। संप्रयोगांगं हि दशावयवा
। यथोक्तं। आलिंगनं चुंबनं दशनकर्म नखक्षतं। सीत्कृतं पाणिघातं च संवेश
नं चोपसृप्तोपरिष्टं नरायितं चेति। दशांगमाहुरिति। पंचालसंबंधाच्च प्रव
र्त्तिता पंचालेन महर्षिणा चतुःषष्टिर्निगदिता बाभ्रव्येनापि पांचालेन स्वतं
ते सांप्रयोगिके अधिकरणे आलिंगनादयस्ते अष्टयोरर्थैकगोत्रनिमित्त

समासेन पांचालेन निगदनात्संबंधोस्ति। पूजार्थे त्वनयोरपि पदयोरूढ्येदेक
देशावच्छिन्नापि संज्ञा बहुलैः शिष्टाचारैरालिंगनादिषु पूजार्थप्रवर्त्तितां केचिदा
हुः। तत्पूजां च वक्ष्यति। विदग्धैः पूजितामेतां खलैरपि सुपूजितां। पूजितां गणि
कासंघे नंदिनीकोन पूजयेत्॥ १॥ आलिंगनचुंबननखच्छेद्यदशनच्छेद्यसंवेश
नसीत्कृतौपरिष्टकानां। अष्टानां अष्टधा विकल्पभेदात् अष्टावष्टकाश्चतुः
षष्टिरिति बाभ्रवीयाः॥ सूत्रं। आलिंगनेत्यादि। बाभ्रव्यस्य शिष्याः पुनरन्वर्था
तामाहुः। अष्टधा विकल्पभेदादिति। एकैकस्याष्टधा विकल्पभेदादित्यर्थः। ७९
ततश्चाष्टौ संतोष्टगुणा अष्टावष्टकाश्चतुःषष्टिः विकल्पवर्गाणामष्टानां न्यू
नाधिकत्वदर्शनात् प्रहणनविरुतपुरुषोपसृप्तचित्ररतादीनामन्येषामपि

चवर्गाणामिह प्रवेशात् प्रायोवादोयं यथा सप्तपर्णो वृक्षः पंचवर्णो बलिरि
ति वात्स्यायनसूत्रं। विकल्पेति। अन्येषामपीति प्रकृतत्वात्चुंबनादीनामन्यो
न्यसामीप्येति तेषामसंभवात्। इहेत्यष्टवर्गप्रवेशनादेतान्यपहाय यथेति।
यथा पर्णानां न्यूनत्वेपि वर्णानां च बहुत्वेपि बाहुल्येन क्वचिद्दर्शनात्। तद्ध्युपदेशो
रूढिवशात्। तथाष्टानां बाहुल्येनाष्टधा भेदात्। तद्व्यपदेशेनाष्टावष्टा
ध्येति तत्र शास्त्रस्य चतुःषष्टिप्रस्तुतत्वात् कलासमूहस्य च विद्यासमुद्देशे स
मुद्दिष्टत्वात्। पांचालिकी चतुःषष्टिमाह। तत्रासमागतयोः प्रीतिलिंगद्योत
नार्थमालिंगनचतुष्टयं स्पृष्टकं विद्धकमुद्घृष्टकं पीडितकमिति। सूत्रं। तत्रा
लिंगनपूर्वकत्वात्चुंबनादीनामालिंगनविचारा उच्यंते। विचाराश्च कालस्व

रूपाण्यां तत्रालिंगनमसमागते च तत्र एवमभिधित्सयाह । असमागतयोरिति । अ
संघटितपूर्वयोः संघटितयोः प्रीतिलिंगद्योतनार्थमित्यनुरागस्य लिंगिनः स्पृ
ष्टकादिलिंगतत्प्रकाशनात् । तदभियोगकाले द्रष्टव्यं । स्पर्शगोचरे सति तद
न्यावसंक्रान्तकर्माभियोगिकं वक्ष्यतीति सर्वत्रसंज्ञार्थनैव कर्मातिदेशः । सूत्रं
। सर्वत्रेति चुंबनादिष्वपि । संज्ञार्थेनैव कर्मातिदेश इति । अन्वर्थतां दर्शयति
। स्पृष्टकादिसंज्ञानां प्रवृत्तिनिमित्तार्थः स्पर्शनादिकः तेनैव कर्मातिदेशः इद
मेव कार्यमिति संमुखागतायां प्रयोज्यायामन्यापदेशेन गच्छतो गात्रेण गा ८०
त्रस्पर्शनं स्पृष्टकं । सूत्रं । संमुखागतायामिति । नायिकाभिमुखमागतायां प्र
योयोज्यायामिति । आलिंगनादि प्रयोजयितुं तत्र वा प्रयोक्तुं न शक्यते । अन्या

पदेशेनेति । अन्यदपदिश्य आगच्छतः प्रयोक्तुः यथान्यो न जानाति बुद्धिकाऽस्विम
स्येति गात्रेण स्वस्य गात्रस्य प्रयोज्यायाः स्पर्शनमिति संज्ञालेन कर्मातिदि
शति स्पृष्टकमिति । नपुंसकेनाविन्त्कः पश्च संज्ञायां कन् एवमुत्तरत्रापि योज्यं ।
अस्याः संमुखागतेन नायकेनापि प्रयोक्ता: नायिकाया अष्टिगात्रेण संस्प
र्शनमिति ज्ञेयं । प्रयोज्यं स्थितमुपविष्टं वा विजने किंचिद्गृह्णतीव पयोधरेण
यविद्धो नायकोऽपि तामवपीड्य गृह्णीयादिति विद्धकं । सूत्रं । प्रयोज्यमिति ना
यका प्रयोक्त्री प्रयोज्यं नायकं स्थितमुपविष्टं वा न गच्छेत् नवासंविष्टं प्रणे
गासं न बाला । विजनेऽन्यत्र तु न प्रदर्शनिस्यापि दुर्लभत्वात् । अपध नोपा
यमाह । किंचिदिति । तद्दुःस्थानसमीपे वा किंचिदर्थजातमाददाना पयोध

रेणेति।यथासंभवंप्राक्षेष्वंगेषुसातथावङ्कुशो।व्याप्रियमाणां।पार्श्वयोस्तद्गावि
त्वात्स्तनप्रहारेणस्वत्वेनासकृदादिना।अपविध्याद्दिति।वक्ष्यसिश्लिष्टेपार्श्व
योस्तद्गावित्वात्स्तनप्रहारेणस्यरेकेनबाहुपाशेनपुरस्ताद्बाभ्यांपृष्ठतश्चप्रति
निवृत्तार्थांअवपीडयगृह्णीयात्।यथाकथंचिदनुरागंमयियदिप्रकाशतेमा
मपविध्यतीति।एवंचद्वयोस्तनस्यवर्त्तःप्रविष्टत्वात्।विद्धकंभवतीति।स्वेप
ण्युकेवलमपिविद्धकंनाम।तद्द्वैकत्वात्अत्रैवागतमस्यकर्मणो।विप्रयोक्ता
।विद्धकस्यउभयजन्यत्वात्।द्वाप्ययोक्तं।।विचेष्टितापविध्येतकामनीस्तन ८१
मा।लिनी।।विद्धकेनेतरस्तत्रकचाकर्षणेकर्मणीति।४।तदुभयमितिस्पृष्टकंवि
द्धकंचअनतिप्रवृत्तसंभाषणयोरेवासमागतयोस्तत्रोभयस्यासाधारणयितृका

कत्वात्।अशक्यमेवद्वेयं।जनसंवादयति।जनशंकुलेअंधकारादिषुसंभवात्।प्र
योगसांकर्यमितथागतेगमिनमपिस्युक्तमेवंचसतिनातिदूरस्थकारं।चिरकालमुद्धे
षणेसिद्धंभवति।परस्परस्यतिनायकमात्रेणनायिकागात्रस्यतद्गात्रेणचेतर
गात्रस्यघर्षणमुदघृष्टकंउभयजन्यमेकनिष्पाद्यं।उद्घृष्टकं।वामतोत्रैवांतर्गतं
तदेवेत्युद्घृष्टकं।पीडितकंभवति।कथमित्याह।कुड्यसंदेसेनोतिसंदंशउभयो
तोग्रहणं।अर्थान्नायकः।परतःकुड्यस्तंभोवातेनस्फुटकंदृढमवपीडितेसति
तत्पीडितकं।एकजन्यमेवद्विविधंउद्घृष्टकंपीडितकंचाद्दृष्टवाभ्यंगतपरस्य
राकारयोरतिगृहीतान्योन्यभवयोरसमागतयोःसंप्रयोगःतत्कालेचलत्वा
र्युपगूहतानि।तत्राद्यायोरेकजन्यत्वेपिनायिकैवप्रयोक्तीतदनुरूपत्वात्।

ष्टेषयोरुभयजन्यत्वात् । उभावपि लतेवाक्षिप्तमिति । यथा लता वृक्षमावेष्टयते ।
तद्वन्नायिका नायकमूर्ध्वस्थितमभिमुखं कृत्वायाः कंठबाहुलताभ्यामावेष्टयेदिति ।
स्तद्विविधं लतावेष्टितकं । चुंबनार्थिनी यत्तु मुखमवनमयेत् । नायकस्य दृढस्योन्न
त्वात् तथाश्लिष्टाभ्यामेव बाहुपाशाभ्यां तच्छरीरानवनमनात् । मुखमवनमितं
भवति । अनेन प्रयोगसंस्कारमाह । प्रयोगांतरं परिसंस्कृतं सुतरां मनोहारि
स्यात् । तमाश्लिनावेति द्वितीयं फलं यद्वा । तथैव नायकमाश्लिना अन्यत्र वाम
लेखादेस्तन्मुखस्य दर्शनपरा । किं न स्यरामणीयकमुन्मुखीपश्येत् । तद्वृता ८२
वेष्टितमिव लतावेष्टितकं । प्रकृतिकेनचरणेनेति स्वेनचरणं आक्रम्य द्विती
येन चरणेनोरुदेशपार्श्वभागेनाक्रमती यथा जघनघटनस्थानं संश्लिष्टं स्यात्

तत्र वामदक्षिणभेदात् द्विविधं वेष्टयंती वेति वाहिनी । त्वा द्वितीयभागमानमये
च्चरणमित्यर्थः । तदपि वामदक्षिणभेदात् । द्विविधं ह्यान्याञ्च यदा कक्षमसुर्वो
र्वेष्टनं तदुभयमपि वृक्षाधिरूढकं । अत्रैवांतर्गतं सामान्यविधिमाह । तस्य एक
त्रैकबाहुरिति नायकपृष्ठे लतावेष्टवत् तस्य एको बाहुः । वामो दक्षिणो यस्या
द्वितीयेन बाहुना स्कंधभागमवनामयंती ईषदिति अनुरागकौशलात् । मंदानि खि
न्नानि श्वासितकादीनि यस्या इत्यर्थः । अनेन संप्रयोगसंस्कारमाह । अत्र सीत्कृतं सी
त्कारणमेव । कूजितस्य लक्षणं वक्ष्यति । चुंबनार्थमेव ननरामणीयदर्शनार्थी
मनागुरूढ्वा मृतस्य संभवादधरपल्लवचुंबनेनोढ• व्यतिसेन प्रयोगफलानु
द्दा । धिरूढकमिति दृष्टवत् । तदुभयं स्थितकर्मेति । ऊर्ध्वस्थितयोर्यत्रयोग ।

स्याद्बाह्यारागजननार्थं तावदिदं कर्म शयनगतावेवत्ररु व्यत्यासेन चेति क्रियाविशे
षणं। व्यत्यासो विपर्यासः। तत्र वामपार्श्वसुप्तायाः स्त्रियाउपरितरे दक्षिणपार्श्वसु
प्तः पुमान् वाममूरुं दक्षिणेनोरुणा नरेद्व वामभुजं न प्रवेशयेत्। योषिदपि पुंसः
इत्येको व्यत्यासः। इतरपार्श्वसुप्तायां द्वितीयस्य संघर्षमिव संसाधमिव घ
नं निरंतरं सस्वजेते। स्त्रीपुंसौ उपगूहेते तिलतंडुलकमिति। ऊरुभुजानां तनु
लक्षाणां तिलतंडुलानामिव ऊर्ध्वं स्थित्या संमिश्रणात्। अनयेक्षितात्ययावि
ति। रागांधत्वादसमीक्षितक्षिणंगादिदोषौ परिष्वजमानौ परस्परमनुप्र ८३
विशत इव बाहुयंत्रेणेति परिनात्। मृत्पिंडावि व क्षीरोदकवत्तादात्म्यं
प्रतिपद्येते इव। यथोक्तं। नावासक्ताः कामुकाः कामिनीनां इत्यंगेष्वंजसीव

प्रवेष्टुमिति। कथमिदं निषाद्यत इत्याह। उत्संगगतायामिति। नायकोत्संगे वा दि
रूरू विन्यस्य त्रिसुपविष्टायां। अत्र करुयोर्वैकरुयार्यथायोगं संश्लिष्टयोरुच
योर्बाहुयंत्रं स्यात्। शयनेवेति पार्श्वयोरित्यर्थः। तिलतंडुलकं पुनरत्रैव तदु
नयमिति रागस्य वृद्धत्वात्। तत्काल एव दृष्टव्यौ संप्रयोगकालविशेषश्च राग
कालो यत्र पुंसां स्थिरलिंगता। स्त्रियाश्च क्लिन्नसंबाधता। तत्र च यत्र योगाल्प्रा
वृ यथोक्तमेवालिंगनं। यत्र योजनेनस्तु संवेशनप्रकारानुरोधाल्योज्यं। बाभ्र
त्तियाइति। बाभ्रवीयेनप्रोक्ताः उपगूहनप्रकाराः सुवर्णनाभस्य त्वधिकमिति
एकः प्रकारः। तेनोरोरुध्यो नागेन जघनेन यंत्रस्यायोगे योगे वा जघनमवपी
ड्य त्येचिकं दर्शयति। एकांगोपगूहनचष्टयं संप्रयोगकाल इति वदंति। एके

नांगेन सजातीयस्यांगस्य प्राधान्येन संश्लेषणात्। तथा चोक्तं। एकमूरुद्वयमेवेति।
पार्श्वसुप्तस्य पुंसः स्त्रिया वा अत्र विशेषाभावाद् द्वयोरपि प्रयोज्यत्वं। यस्योपस्थ
लमिति विपुलं स प्रयोक्तो इति केचित्। सर्वप्राणमिति क्रियाविशेषणं। अतिपीड
नं हि मांससंस्थानेऽत्यन्तसुखकारित्वात्। जघनेनेत्यन्त्रस्यायोगे वा। जघनमवपीड्ये
ति द्वितीयः। तत्र स्त्रीजघनस्यासिश्रृंगारत्वात्। सैव शोभते विशेषतो विपुलज
घना प्रकीर्यमाणकेशहस्तेति प्रयोगसंस्कारः। नखादीने स्वेच्छया प्रयोज्य इति
तत्प्रयोजनेऽनुफलमुपरि लंघयेत्। नायकस्योपरि निषीदेदित्यर्थः। स्तनाभ्यामुर ८४
इति। आसने पार्श्वशयने वा। एष भागं न सीदत्य स्वनाभ्यां नायकोरस्थलं प्रविश्य
तत्रैवेत्युरसि भवमारोपयेत्। मुखेमुखमासज्येति उत्तानसंपुटे पार्श्वसंपुटे वा

वक्त्रं वक्त्रं संयोज्य। अक्ष्णोरक्षिणी दृष्ट्या लक्ष्मीकरणेनासज्य नासिकायां मुखनय
नमध्यमुखवर्त्तित्वात्। तत्संयोजनमर्थोक्तं। ललाटं द्विस्त्रिराहत्य च तत्रैव ना
वमारोपयेदित्येवास्य नायिका प्रयोक्त्री तेन ललाटिकेव ललाटिका। नायकल
लाटस्य संक्रान्तिविशेषेणालंक्रियमाणत्वात्। संवाहनमपीति त्वङ्मांसास्थि
सुखकरणेन त्रिविधं संवाहनं। अंगमर्द्दनं। तदपि संस्पर्शयुक्तत्वात् उपगूह
नविकारमेव द्रष्टव्यमित्येके। पृथक्कालत्वाचार्याः। सर्व एव पृथक्कालोऽस्येति
पृथक्कालमुपगूहनं। संस्पर्शित्वेनाभेदेऽपि संवाहनं। कालतो भिन्नं। असाधा
रणत्वात् उपगूहनं हि अनंतरप्रयुक्तं द्वयोरप्येकस्मिन् काले नैककार्यकारी
ति साधारणं। संवाहनं च पुंसा प्रयुक्तं स्त्रियाः कार्यकारि स्त्रिया च नायक

स्येति। असाधारणं च तो गीतादिवच्चतुःषष्ठ्यां उत्सादने केशमर्दने कौशलमित्य
दृष्टव्यं। संस्पृष्टे लिंगचुंबनादीनामपि तद्विकारप्रदानप्रसंगात्। आंगिं। नचु
पगूहः। पृच्छतामिति। पृच्छतां श्रृण्वतां पार्श्वे स्थितानां कथयतां परेषां उपगूहन
विधिरिति उपगूहनमुपगूहनः। नावेद्यद्वा। ऊरू निरविशेषं कं चित्कस्य वि
दनिप्रायात्। रिरंसारंभमिच्छा संजायते। अनुक्रान्तिदेशमात्। येपीत्यनि
धायकत्वेन शास्त्रं सजातं। येषां ते शास्त्रिताः। ये नैवं विधाः किं तत्स्वेच्छया प्रे
रिताः प्रयोज्या इत्याह। शास्त्राणामिति। अप्रवृद्धरागादि शास्त्रोक्तक्रमसं ८५
योगेक्रमं चापेक्षमाणाः शास्त्राणां विषयः रतिचक्रे रागोत्पादे प्रवृत्ते तद्
शादृशास्त्रितानामपि अदुष्टानां तदानीं न शास्त्रं स्यात् नामापि क्रमः संयोगा

नां योयेवपिर्येत्यावत्वेन प्रवर्त्तनं। तस्मान्मान्तु। शास्त्रस्य क्रमस्य च। अनर्थक्य
मित्यनुक्रमिति दृश्यते॥ ॥इति उपगूहनविचारा अष्टमं प्रकरणं द्वितीये
धिकरणे द्वितीयोध्यायः॥ आदितः सप्तमः। एवं परिरंभचुंबनं। नखच्छेद्यं
दशनच्छेद्यं वा पश्चादिति। नास्त्येषां प्रयोगक्रम इत्याह। न पूर्वापर्यमिति। रागां
वशादिति। रागयोगाद्गुणा विशेषाद्धि। न क्रममपेक्षते। अयं तु विशेषो प्राक्संयो
गात्। प्रायं तत्र योगे प्रधान्येन बाहुल्येतरागाभ्यासाद्वा प्रबोधेनार्थप्रयोगो नाय
कनायिकाभ्यां यत्रयोगेषु प्राधान्येत्यर्थः। प्रहरणसीत्कृतयोस्तु संप्रयोगो
नायकैनायिकाभ्यां यत्रयोगे प्राधान्येन प्रयोग इत्येवा तदाहि प्रवृद्धरागयोः
प्राधान्येन घातसहत्वं प्रहरणे बाहुल्येवत्तदुद्भवस्य सीत्कृतस्यापि बाहु

स्येप्राधान्येनेत्यर्थोक्तिः। एकीयमतमेतत्। उत्तरपक्षदर्शनात्। यदाह। सर्वंस
र्वत्रेति चुंबनादिपंचकं प्राक्प्रयोगे च प्रधान्येन प्रयोक्तव्यं। रागस्यानपेक्षि
तत्वादिति। चंडवेगो हि प्रधान्येन अप्राधान्येन वा अयं योनपेक्षते। मंदवेगयो
स्तु पूर्व एव पक्षः। अयं तु विशेषपक्षो द्वयोरपि तुल्य इत्याह। तानि चुंबनादीनि
पंच प्रथमरत इति। रतस्यारंभेनातिवक्तानि नातिस्फुटानि यथा लक्षण
स्यासमापनात्। विश्रान्तिकया विकल्पेन चेति। इदं वेदं वेत्येकमेव प्रयुंजीत
न समुच्चयेन। तद्यथा। चुंबनं वा नखच्छेद्यं वा चुंबनं वा दशनच्छेद्यं वा चुंबनं वा प्र ८६
हरणं वा चुंबनं वा सीत्कृतं वा। इति चत्वारि नखच्छेद्यं। त्रिधा दशनच्छेद्यं द्विधा
प्रहरणं एकं वेत्यनुलोमाद्दश तावंत एव प्रतिलोमा एकत्र विंशतिः प्रयोगाः

तथाभूतत्वादिति। आरंभकाले हि मंदो रागः। न तत्र मध्यच्छिन्नतानातिसंश्लि
ष्टतान्चेति। तदनुरूपा एव प्रयोगाः। ततः परमिति। आरंभादुत्तरे काले समाधिक्रो
रागयोगः शरीरेपि चानिरपेक्षितत्वमिति तदनुरूपमिति त्वरया विशेषवद्धिक्र
स्यवर्गानुष्ठानात्। समुच्चयेन चेनं --- घटितापि विंशति प्रयोगाः। किमर्थं
मेवं प्रयुंजीतेत्याह। रागसंधुक्षणार्थं अनेन क्रमेण रागो वर्द्धते -- इति। इत्था
न्यथा विच्छिन्नरसं रतं स्यादिति एवं परस्परविश्रब्धयोर्न चुंबनादीनां पौर्वाप
र्यं यदा तु विश्वासप्रवे- कंग्रहणं मल्लवदाल्लवेत्येषां। पौर्वापर्यं उत्तरोत्तरस्या
धिक्यात्। सत्सात्म्यमिश्रकत्वादिति। आलिंगना --- यत्न नक्षत्रांच्यं
ते। ते च चुंबनभेदाः नवस्थानभेदं विनेत्याह। तत्र व क्षपुरुषस्यास्थाने ---

दंतशेषास्तूभयोरपि । ओष्ठमुत्तरमधरं च अंतर्मुखं सुखं तत्स्वादितत्वात् अंतर्मुखे जि
ह्वया चुंबनं --- इत्यपीष्टस्थानेषु चुंबनमविरुद्धत्वात् सर्वाचार्याणां मतं ऊरु
संधिबाहुमूले स्थितिः ऊरुसंधिं ----- मूलं कक्षेन तथापरं दशनच्छदं
वच्छति । नाभिमूलं च वरांगं पूर्वं ललाटानामिति । तेषामेकांत - स्थानानी
ति मत्ता रागवशादिति । यानि रागाद्यनिर्देशः प्रवृत्तानि स्थानानि चुंबंति दे
शप्रवृत्तेश्चेति -- ललाटविषये प्रवृत्तत्वात् ऊरुसंध्यादीनि तत्र वा चुंबंति
। तानि संति न तु सर्वजनप्रयोज्यानि सर्वेण - जनप्रयोक्तुमशक्यानीति शि ८१
ष्टैरुत्सृष्टत्वात् दशकानि तेषामष्टावेव स्थानानि । तत्र मुक्तजीहते -
-- नं । चुंबनमिति लोकप्रतीतं । तत्र स्थानविशेषेण यद्ग्रहणं कर्म तस्य भेद

न भेदः कथ --- स्थाने आस्यस्य मुख्यत्वात् । तत्र चुंबनमुच्यते । तत्रापि उत्त
राधरसंपुटभेदात् । त्रिविधं तत्र ---- अधरमं घट्टयत्याह । कन्यां चुंबनादी
नि असंगतायजातविस्रंभत्वात् । कन्येव नायिका एषां ---- रेणहतान्चुं
बंति । नियुक्ता मुखे नायकस्य मुखं स्वसाधनं न्यस्येत्ति । लज्जया न विचेष्टते । अध
र ---- कमिति संज्ञायां कन् । चुंबनक्रियामात्रत्वात् परिमितमित्यर्थः ।
वदनेनायिकायाः प्रवेशितं च । ---- केन किंचिच्छ्लथीकृतलज्जानुरक्ता
तमिच्छंती समयग्रहणेन कथं तत्क्रियते इति वदाह । स्पं ---- मोघमधरं
चलयतीति सैवमैवैग्रहणेनोत्तरमोष्ठमुत्सहते । स्पंदयितुमथ तन्निमपिय
दि चलपन्ती ग्र ---- हणेन स्फुटरितकमधरेण स्फुरणात् ईक्षत्वार

ख्योतिसर्वथात्रयानराभात्। समंनायका---- ततस्तोग्रहीलास्पष्टगृह
नात्। समग्रहणंनामचुंबनंवल्याति। निमीलितनयनालज्जा----यति। स
र्वतोभ्रमणे। स्पृशंतीत्यर्थः। करेणनयनेतस्यावछादयंतीमेवमवस्था। मामयं
द्राक्षीति- कमधरथट्टनात्। सर्वत्रसंज्ञाश्चेनेवकमादितिदेशइति। अधि
कृतोवेदितव्यमेषामानुपूर्व्वेणेवप्र-- दानीशेषेणनायकनायकानांकर्म
न्नेदादधरचुंबनविकल्पानाह। समम्मिति। ओष्ठपुटेनाधरेयं-- तत्रयस्सर्व
मात्रिमुखंस्पृश्यतेतस्समयग्रहणं। यछात्वीरुतेनोष्टपुटेनसर्वविलुलीठव्यश ८८
ह्यते। त--णं। यच्चिबुकेशिरांसिचगृहीलामुखंभ्रमयिलागृहीलागृह्यते
। तद्भ्रांतंपरस्पराधरग्रहणमित्यर्थः। तन्नितयमवपीडितंभ्रवपीड्यग्रह

णात्। पूर्वत्रनपीडितमिति विशेषः। तत्रोभाभ्यामेवात्ततपीडितं--डितंयज्जिह्वा
ग्रेणसहतदवलीढपीडितं। तन्नूकृणमधरपानंचेति। नामद्वयेनोच्यतेपंचमं
ग्रह--गुलिसंपुटेनेतितर्जन्यंगुष्टसंपुटेनपिंडिकृत्यगृहीलाततोनिर्दशनं
दशनव्यापारंविनाओष्ट--पीडयेत्। अत्रपाठनेपिबहिः पीडिताकर्षणंवि
शेषः। पंचकेतदाकृष्टचुंबनंवनंनामग्रहणं। एवंक--मधमधरचुंबनमुक्तं
प्रीणिकल्पाचुंबनानिपंचग्रहणंचुंबनानीति। तत्रकर्मणाचुंबनन्नेदंश्र--
--घेवंअवसरप्राप्तत्वादधरचुंबनेद्यूतमाह। द्यूतंचेति। अत्रेत्यस्मिन्नधर
चुंबनेनान्यस्थानेचुंबनेविज्ञानत्वात्। द्यूतमनुरागवर्द्धस्यात्। तत्रजयपरा
जयफलत्वात्द्यूतस्यतल्लक्षणमाह। एवंमिति। आवयोः परस्परंचुंबतो

येनपूर्वंप्रथमतोधरस्यग्रहणंविधिनासंपादनंकृतंतस्मिन्सतितेनजितंकिंत
दित्याह।इदमित्यनेनतदानींद्वयोरभिमतपणंसूचयति।द्यूतंचकपटेनअकप
टेनवास्यात्।तत्रयल्लौकिकेनैवचुंबनेनद्वाविवपरस्परस्याधरंचुंबतः।तदकप
टंचवक्ष्यति।तत्रतस्मिन्नकपटेद्यूतेप्रवृत्तेनायकेनपूर्वमन्यतमेनग्रहणंचुंब
ननगृहीताधरत्वाज्जिताअकपटद्यूतेनायिकायाअबलत्वात्।सैवजिताशोभ
ते।कपटद्यूतेवास्यास्तदनुरूपत्वाज्जयंवक्ष्यति।नायकेनतुकपटद्यूतेनजेत
व्यातस्याअननुरूपत्वात्।तत्रोत्तरस्यजयेनपरस्यकलहोवक्ष्यमाणोवाद्यूत ८९
स्यकलहास्पदत्वात्।इतिकलहयोजनं।रागदीपनार्थमाह।सार्द्धहृदित
मितिक्रियाविशेषणं।चेनत्।अधरपीडोपलापनार्थंसंहार्थहृदितेनतु

तत्केनकरंविधूनयेत्।कंपयेत्।प्रणुदेत्।नजयेत्।अंगवैलक्ष्यात्।नायकंक्षिपेत्।
दशेत्।अश्लेषमधरग्रहणं।क्षुधार्दितैःखंडयेत्।परिवर्त्तेत।मुखेनासक्ताचेत्।का
येनाधरमोक्षार्थंविवदेत्।नैवजिता।त्वमेवजितेतिकलहयेत्।पुनर
स्तुअपरःपणइति।पुनःक्रीडामः।पूर्वस्मात्प्रादयः।सपरःपणइतिब्रूयात्।
तत्रापीति।द्वितीयेपिपणेद्विगुणमायस्येदितिकरधूननाद्यधिकंकुर्यादि
त्यर्थः।कपटद्यूतमाह।विश्रब्धस्येति।तस्मिन्नेवसुखेसुखचुंबनद्यूतेअंतरा
विश्रब्धिकयानायिकयाविश्रंभयेत्।ततोविश्रब्धस्यप्रमत्तस्यवाचाकस्माद
अन्यत्रगताचित्तस्याधरमवगृह्योष्ठसंपुटेनततोदशनांतर्गतमनिर्ग
मंकृत्वातयथातदंतर्गतमनिर्गमिंकृत्वातयथानदंतमपिप्रमादान्निर्गच्छति।सा

पराधत्वाद्।पक्षोद्गृहीताधरामुक्ताधरा वा।यथासंनवमुत्तरं व्यापारं कुर्वतिष्ठलग्इ
तरत्रा।यिकपटेद्यूतेस्खलितप्रमादायैरेवैवा जयोदृष्टइत्येवं कपटेन जिला हसे
ता।रात्राष्ट्रमिन्नरं वा अत्यंतपरितोषणात्।उत्क्रोशेत् मया जितमिति ष्टलुयल्हि।
यथास्यमित्राणिश्टएवं।ति।स्वसखो वां तजयेत्।अन्नोसीदानी।खंडया मितेधर
मिति।वक्षोत्ता स्हे वा सविक्षासंगात्राणि चिक्षिपेत्।आह्वयेसंखां तमेवा यस
ज्यगछदर्शितां स्वयोरूपमिति।नृत्येत तत्पहितइष्वा।स्तुवा चेति एकोद्दारक्रमे
णसमुत्रमिति न्त्रूणमुखेनेति।विहितसंस्कारः विहसंती कलहावसानत्वात् ८०
।नातितानीति।जानिजयार्थयुक्तानि रागदीपनानि।मन्यंते।चुंबनद्यूतकल
हइति अकपटे कपटे चेति।आद्यौ तद्विमर्दविमलाता इत्यंतं ज्ञेयः तत उत्तरो

ष्टे विधिमाह।तस्यामिति समग्रहणेनेति।जिह्वायुद्धेन वदनग्रहणमिति दूतात
द्धदने चेति।उत्तरोष्ठे विधिमाह।तस्यामिति।समग्रहणेन नायिकाधरं चुंबनो ना
यिकायामयमपि नायकः प्रसंगस्या उत्तरोष्ठं समग्रहणेन गृह्णीयात्।उत्तरचुं
बितमुत्तरोष्ठग्रहणेन प्रासंगिकमिदं केवलं तु सत्यधरेण प्रयोक्तव्यं ग्राम्यत्वा
त्।नासिकपुटपानवत्।प्रासंगिकत्वे वतिर्यग्ग्रहणादीनामसंनवादेकमुत्तर
चुंबितमेकविधिमेव समग्रहणं नाम अस्य नायिकापि प्रवृत्तीय दिपुरुषो
नजातव्यंजनइयोपियुगपद्विधिमाह।ओष्ठसंदंशेनेति।उभाभ्यां ग्रहणं संदं
शः।तेनौष्ठद्वयमवगृह्य वक्रांतः प्रवेश्य आनिचुंबेदिति।स्वसत्कारं स्वमोष्ठपु
टमवगृह्य वक्रांतः प्रवेशयाति चुंबेदिति।स्वासत्कारस्वमोष्ठयुदसाकोचयेदि

विधावा

त्यर्थः। सर्वत्र चुंबनप्राप्तेरोष्ठोच्चारणं कार्यं। संपुटक्रमोष्ठद्वयग्रहणात्। एतच्चतुर्वि
धं समं तिर्यग्भ्रांतमवपीडितं च मन्तव्यं। नियोज्यमशोभितत्वात्। स्त्रियेति पुंसा प्र
योक्तव्यं तदोष्ठयोर्निर्लोमत्वात्। स्त्रियापि पुंसश्चाजातव्यंजनस्यान्यस्य रूढश्मश्रो
रितरस्य लोमभिर्वक्त्रपरिसरणसुखावहं स्यात्। एवमोष्ठचुंबनं त्रिविधमुक्त्वा संपुटां
तर्गतत्वात् अंतर्मुखचुंबनविकल्पमाह। तस्मिन्निति संपुटचुंबने इतरो नायक
को नायिका वा यस्य संपुटकं प्रायोक्तुमस्यति। प्रयोक्तुर्विवृतत्वास्यत्वात् उपर्यधश्च
दशनात्। जिह्वाया साधयेत् संमार्जयेदित्यर्थः। तालुजिह्वयोश्च प्रसारितया ९१
जिह्वां वा जिह्वाप्रसारितया घट्टयेत्। जिह्वायुद्धं कुर्यादिति शेषः। परस्परप्रे
रणेन। एतच्चतुर्विधमंतर्मुखचुंबनं दशनचुंबनं तालुचुंबनं जिह्वाचुंबनं चेति

जिह्वायुद्धेन नवदनकलह इति रिरंसाद्युदनेनस्येति। अकपटे कपटे च चुंबनद्यूतकलह
उक्तः। यदि वा नायकोऽपि जेता जितो वा तथा चेष्टेत। अन्यथा कथं कलहः स्यात्। तद्य
था। दृढमधरमवपीड्य उत्संसाक्रंतं च शिरो विधुनयात्। नुदती मुपसर्पेत् हसा
ती प्रतिदंशो वा पारेवर्तमानां प्रति निवर्तयेत्। विवदमानां प्रति विवदेत्। तेषु
त्वयमपरः पण इति। पूर्वकमेव नाबलाप्रयच्छेदिति च ब्रूयात्। तत्रापि जेता द्वि
गुणमायस्येति पणद्वयसाधनार्थं साधयेत्। जितोऽपि विलक्षाद्विहसेत्। जि
तं जितं मयेत्युत्क्रोशंत्यां मिथ्या मिथ्येत्युत्क्रोशेत्। तर्जयंती प्रति तर्जयेत्। व
लांवीत द्वात्रसंयमनेन प्रतिबध्नायेत्। आह्वायंती प्रत्याह्वयेत्। नृत्यंती करता
लिकया प्रति नर्तयेत्। विहसंति तानि तानि ब्रुवंती तद्वचनानिषेधार्थं प्रतिब्रू

यादिति। तथाचोक्तं। जितोवायदिवाजेताचुंबनद्यूतकर्मणि। तस्याएवविचेष्टाभि
कलहंप्रतियोजयेत्॥१॥ एतेनेतिचुंबनद्यूतकपटेनाकपटेनचतत्राथयमेवबि
द्धिः। तद्यथा। पूर्वंनखच्छेद्यादिसंपादितेजितमिदंस्यादित्यादिग्रंथेनचद्यूतप्रव
र्तनंनखदशनच्छेद्यानांप्रहरणस्थानेष्वेवमोहनेनस्यात्। सीत्कृतद्यूतकलहस्त
प्रथमंनसंभवति। प्रहरणकलहेदृष्टव्यस्तदुद्भवत्वात्। तत्रजेतासमसीत्कृ
तंप्रहन्यात्। जीयमानश्चससीत्कृतंप्रहन्यात्। प्रहननंप्रतीच्छेत्। एषामिति
कलहानांतद्वाम्यादिति। ईदृशैरेवचेष्टितैश्चंडवेगयोः सात्म्यंनमंदवेगयो ९२
स्तद्विमर्दासहत्वात्। ततउत्तरोष्ठविधिमाह। तस्यामितिवदनग्रहणमिति
हठाद्दन्तेनवदनस्यदशनैर्दशनानांग्रहणेपरस्परस्ययुद्धमितिग्रहणद्व

कंवदनयुद्धंरदनयुद्धंचव्याख्यातं। दानंचेति। एकचुंबयित्वाहठाद्दन्तंददाति। ग्रह
यित्वावादशनानन्योन्यंगृह्णातीत्युभयोर्दानंएवंकेवदनयुद्धंरदनयुद्धंचेति। शेषांगे
ष्विति। शेषांतर्मुखेभ्योन्येषुललाटादिस्थानेषुकर्मनिर्देशात्। समचुंबनंपीडितचुं
बनंअंचितचुंबनंमृदुचुंबनंचेति। चतुर्विधस्थानविशेषयोगादिति। यद्यत्रप्रयु
ज्यतेतत्तत्रस्यादित्यर्थः। तत्रोरुसंधिकक्षावक्षस्सुसमंनपीडितं। नातिमृदु
तेनकपोलकक्षामूलनाभिमूलेषुपीडितंललाटचिबुकयोः कक्षापथा
तेचुंबनमारूढंललाटेनयनयोर्मृदुस्पर्शमात्रकरणमिति। एवमेवतेकर्म
भेदात्। चुंबनभेदाउक्ताः। तएवावस्थाभेदाभ्यामांतरंप्रतिपद्यंतेइत्याह। सुप्त
स्येति। मुखमालोकयंतीत्याहितभावत्वंदर्शयेति। स्वाभिप्रायेणेति। यथास्व

यं धृतिं लभते तथा चुंबतीत्यर्थः। एवं च सति तस्या एव रागसंधुक्षणाद्रागदीपनं
नायकस्यैकस्य च सुप्तं वा मानस्य प्रतिबोधाकांक्षायतो ह्येवमेतत्संभवति। तत्र तद
वस्त्रीकं सा प्रयोगिकमेव स्यात्। निद्राव्याघातार्थमिति उपलक्षणमेतत्प्र
मत्तस्य गीतालेख्यादिषु प्रसक्तस्य तमाकूव्याघातार्थं विवदमानस्य त्वया सह
कलहव्याघातार्थं अन्याभिमुखस्य अभ्यंतो दृष्टिव्याघातार्थं सुप्ताभिमुखस्य
सुखस्यतो निद्राव्याघातार्थं निद्रादिव्याघातार्थमिति। पाठांतरं बलितकमि
ति। प्रमादादिना नायकस्य चलनं चलितकं तत्करोतीति णिच्। तदंताच्चल ९३
यतीत्यच्। ततः संज्ञायां कन्। चलितकं। अत्र नायिकैव प्रयोक्त्री शोभते। चिररा
त्राविति। असंचारवेलायामागतस्य प्रायानुसंबंधलक्षणा षष्ठी शायन

सुप्तायाः प्रयोज्याया रागतश्चपल इति प्रतिबोधकं। प्रतिबोधप्रयोजनं मुखाव
लोकनस्याभिप्रायाद्रागदीपनार्थं विद्यते। तत्र विश्रंब्धिकं यां रागादीपनं। सापि लिति
बोधिकं। भावजिज्ञासार्थिनी किंचित्पश्यामि सुप्तत्वनुरागोऽस्तीनेति संमानार्थिनी नाय
कादेव वैलक्ष्यसुप्तास्यादिति। व्याजेन कृतकनिद्राया शायितेत्यर्थः। यदि मयि
भावितस्तदा प्रतिबोधकं दद्यात्। मानेयि सा वाकंपितेति मानेन पादपतनादि
ना संमानात्सापयेत्। एतां त्रिविधयावश्यकं समागतयोरात्। आदर्शादीति
कुड्यदीपाद्यालोयुक्ते प्रयोज्याया इत्युपलक्षणार्थत्वात्। नायकस्यापि प्रयो
जस्य विशेषाभावात्। छायाचुंबनमिति दर्पणादिषु प्रयोज्यप्रतिबिंबस्य समी
पालोक्यकमेव ब्रुवंतं वैहासिकं कार्यमाकारप्रदर्शनार्थमिति भावसूचकमा

कारप्रदर्शनार्थमिति भावसूचकमाकारं प्रदर्शयितुमित्यर्थः। यनरतदर्वस्त्कां दृष्टो
नरो मन्यते। मय्यनुरक्तो यदेवमाकारयतीति। कुड्ये त्वन्वेहासिके किंतु छायावद
नेवदनं विदध्यात्। एवमित्याकारप्रदर्शनार्थं बालस्योंतो। स्वांकगतस्य लाडीकस्य
चित्रकर्मणा आलेख्यस्य प्रतिमाया मृच्छिलाकाष्ठादिमय्याः प्रयोज्या समक्षचुंब
नं संक्रांतकं तदध्यारोपयात्। आलिंगनं च संक्रांतकं यथासंभवं चुंबनाधिकारेऽपि प्र
संगादुक्तं। छायाचुंबनं संक्रांतकं चोभयमावांछिकं स्पर्शगोचरातीतयोरनानि
ष्टत्वसंखौ नाषणयोरसमागतयोर्द्रष्टव्यं। तथेत्याकारप्रदर्शनार्थं निशिराज्यो ९४
वेक्षणके वानटादिदर्शने वा स्वजनजे वा ज्ञातिसंबंधुषु संनृयस्त्रीतेषु प्रयो
क्तारहस्तांगुलिचुंबनमिति नदात्तस्य सुलक्षत्वात्। तमन्यापदेशेनारुह्यत

दंगुलिचुंबनं संस्पृष्टस्य चेति। नायिकासमीपे शयितस्य च तद्धस्तांगुलिचुंबनं च
नदानीं सुप्तयोरपि सुलक्षत्वात्। तत्र हस्तांगुलिचुंबनस्य द्वावपि प्रयोक्तारौ पादांगु
लिचुंबनस्य नायकेनैव नरो गर्हितत्वात्। संवाहिकायाश्चेति नायकं संवाहयति
या काचित्संवाहनद्वारेण नायकमभियुंक्ते आकारयंत्या भावसूचकमाकारं ग्राह
यंत्या अकामायइवेति चुंबितुमनिच्छंत्या इव नायिकाकारस्य रहीतत्वात्। अत
ऊरुकनिद्रयासा नायकस्योर्वोश्चुंबितं चुंबनं तं वदनं निधत्ते। पादांगुष्ठचुंबनं च पा
दावारुह्य संवाहयंत्या बुद्धिकारीतमपि न दोषाय सुखं गुप्तयोस्तदानीं परस्प
राश्लेषसंभावात्। एतान्यंगुलिचुंबनादीनि स्पृष्टकादिनाश्लेषोऽनुगात्रस्पर्शयो
रनुभि प्रहन्नसंभाषणयोरसमागतयोराभियोगिकानीति। आभियोगप्रयो

जनानिछायाचुंबनादीनितदानीप्रयोगंतानिचालौकिकचुंबनवत्।प्रयोक्तव्या
निकर्मनिदर्शनवात्।संप्रयोगाच्चिकालयोःसामान्यविधिमाह।भवतिचात्र
चेति।सांप्रयोगिकेआनियोगिकेवाप्रयोक्तकृतेप्रयोज्यःप्रतिकृतिंकुर्यादि
एकोदाहरणार्थमाह।ताडितेचुंबनेचेति।अन्यतरसंप्रयोगेस्तंभमिवेनंमन्य
मानोनिर्विवलित।ततश्चनिकृष्टःसंप्रयोगःस्यात्।आनियोगेवाकारिनेनावनुं
व्यतइति।पशुमिवपरिनवेत्।ततश्चनिकृष्टःसंप्रयोगःस्यात्।आनियोगे
वाकारिनैनसमागमोर्थःसिध्येत्।तत्रापिकरणेनचतेनैवेति।येनेष्टकर्मनि ९५
दैनसंप्रयुक्तेतेनैवप्रयोजयेदेवंरतमायाकारग्रहणेनस्फुटरसंस्यात्।त
च्चितानुविधानादिति॥ ॥इतिनवमंप्रकरणंद्वितीयेधिकरणेतृतीयोध्या

यः। एवंचुंबनेनोपक्रम्यतेतोधिकेननखच्छेद्येनोपक्रमयेत्तंनखरदनजात
यउच्यते।नखविलेखप्रकाराइत्यर्थः।तदेवस्वरूपेणदर्शयिष्यन्नाह।संघर्षात्मिक
इति।प्रदेशस्यनखैर्यस्मिंततोघर्षणमवयवस्पृष्टचक्रंतंनखविलेखनंतस्यभा
वत्वात्।तच्चरागवृद्धौसत्यांयतुनखच्छेद्येनच्छेदनंतद्रागमाधेसतितत्रच्छेद्यस्या
भावात्।नखविलेखनस्यैवकप्रकाराःकथ्यंतेतस्यकप्रयोगः।कदाचेत्याह।त
स्यांति।नखविलेखनस्यअचंडवेगयोरितिमंदमध्यवेगयोर्ननित्यप्रयोगः।क
दान्तरहीत्याह।प्रथमसमागमेतथाप्रवासप्रत्यागमनेनयोरुत्कंठितयोःप्र
वृद्धरागत्वात्।प्रवासगमनेस्मरणार्थंक्रुद्धप्रसन्नायामिति।नायकेनप्रसा
दितासहीहर्षिद्धरूद्धरागानवति।मत्तायांचमत्तमदेनसंगस्यास्फुटत्वात्।

एवंक्षुद्रप्रसक्तेमन्तेचनायकेद्रष्टव्यं।चंडवेगयोस्तदाचप्रयोगो।नित्यमर्थोक्तं।न
थादशनछेदस्यप्रयोगइत्येवंतस्यैनावतानुक्तत्वादित्यतिदेशः।तेनःस्वरूप
मपियोज्यं।रागविवृद्धौसंघर्षात्मिकंदशनछेद्येरागमाध्यंस्थेदशनग्रहणमिति।
सात्म्यवशाद्वातयोःप्रयोगोयदिनथातच्चंडवेगोःप्रकृतिसात्म्यान्नसहेतांत
दानैवेत्यर्थः।नदितिनखविलसनंरूपतइतिसंस्थानतः।द्विविधंलिंगरूपवद्रू
पवत्।चतत्रयत्।कस्याश्चिदनुकारित्वद्रूपंद्रष्टव्यंप्रकारकं।अछुरितकादित
स्यलक्षणंवक्ष्यति।तदननुकारितद्धनुरूपवत्त्रिविधंमृदुमध्याधिमात्रयो ९९
गात्।स्थानानिकक्षास्तनगलपृष्ठजघनोरूरूएतेष्वेवषट्सुनखछेदैःस्त्री
पुंसयोरत्यर्थनिवृत्तेरित्याचार्याणांमतमुत्तरपक्षदर्शनात्।तत्रगलइति

सामीप्यात्।तथा।अंजघनशब्दः।समुदायेकटिभागेतदेकदेशेचपुरोभागेवर्त्तते।
तदिहसमुदायवृत्तिः।तेननितंबलेखनमपिसिद्धं।तथाचोक्तं।ग्रीवायांश्रोरुकक्षे
षुकटिपृष्ठस्तनेषुच।संप्रयोगेप्रयुंजीतनखछेद्यादियोषितामिति।प्रवृत्तिरिति
चक्रामणमिति।प्रवृत्तिरागोत्पीडनांनास्थानमिति।अंगंप्रत्यंगंवासिद्धंसर्वमेव
नखक्षतस्यस्थानं।यद्यप्येवं।तथापिशास्त्रकारोरूपवंतीनिपतस्थानंवक्ष्यति।त
त्रापिपरस्त्रागंस्तनंतइतिछेद्यस्यनस्वाधीनत्वात्।तेषामाश्रयतःकल्पनातो
गुणतःप्रमाणतश्चविधेयात्।तत्रेतिनखकर्माणिसव्यहस्तानि।आभ्यय
न्नावेता।महस्तोयेषामिति।दक्षिणस्यप्रायशोव्यतया।पारोदेशांनंगोपि
स्यात्।प्रत्यग्रशिखराणीति।अचिनवघटिताग्राणिद्विशिखरकाणिवा।क

कच्छसुखवत्। कल्पितानि तानि शिखरकाणि। अनतिविस्तीर्णस्थूलत्वात्प्रभुतान्नि
र्यन्ते। तद्विपर्ययाणि मध्यमन्दवेगयोरित्यर्थोक्तिः। तत्र षडश्रमृष्टाग्राणि शूर्पा
कृतीनि मध्यवेगयोः प्रमृष्टाग्राण्यर्द्धचन्द्राकृतीनि मन्दवेगयोरिति। तिस्रो नख
कल्पना गुणेनाह। अनुगतराजीनि अनुगतानि वर्णमिश्रेखायस्य समानि
प्रोन्नतानि पृष्ठमुखसमाग्राणि कमलानां वा। अतलिनं नातिनतं नुअपाटितम
स्फुटितं विवर्द्धितं सुवर्णं निशीलं मृदुन कोष्ठप्रख्यं स्निग्धदर्शनमिति दृश्यते।
द्युतिदर्शनं रूपं रत्नस्फुटो बहुलमिति स्फुटानां तनुरूप्यमस्येति प्रमाणतस्त्रिधा ८१
। तत्र दीर्घाणि हस्तशोभीनि तल्लशोभा यच्छेंशीलं येषां नखच्छेद्यं कर्तुमिद्रूम
त्वालाअलोकदर्शनि चित्तग्रहीणि योषिद्भिः दृश्यमानानि तासां चित्तं हरन्ती

ति द्विगुणद्वयतानि स्वशक्तिरलाघ्वायशोगोरानाह्रस्वानि कर्मसहिष्णूनि लेख
मादिकर्मसहन्ते। दीर्घाणि कुर्युर्जन्ते। विकल्पयोजनानि। अर्द्धचन्द्रादयो ये विक
ल्पास्तेषां पादनासुखेच्छा वयानि निप्रयोगतु रेखया स्थाने यो न पातः। संविद्यते येषां
वस्तु दीर्घाणि मितिगुणद्वयं तानि रेखराग लाघ्वाद्धाहरणात्यानाम मध्यमानि दीर्घाणि तौ
नाति ह्रस्वानीति उभयनाजि दीर्घह्रस्वानीति गुणनाजितानि वेलरूपण्यात्स्वायशोमहा
राष्ट्रकाणां। आच्छुरितकादिलक्षणं परनोगार्थं च। प्रयोगस्थानमाह। तैरिति म
ध्यमैर्नखैः पंचानि रपि। सुनियमितैरिति सुसंश्लिष्टैर्मध्यमावस्थापेक्षया द्वंद्व
चनं प्राग संश्लिष्टान्यवस्थाने निवेश्यंते। ततश्च शनैरारुह्यमाणानि सुसंयमि
तानि भवंति। न प्रयोगे वा सुसंयमितानि लोके तथा प्रयोगदर्शनादाल्पसुव

रणकरणमिति। सद्योक्रियायां क्षेप्नीति यथाहतं न भवति। यथा दोलानुद्भूतलेखा-
मिति। किमर्थं तर्हि स्यात्। स्पर्शमात्रजननाद्रोमांचकरमेतदिति स्पर्शनीक्रियाया
नखपातादिनिरंगुष्ठेन नखेन प्रतिनखास्फालनादुद्धमानचटचटाशब्दं वयेदे-
वंविधं कर्म तदाच्छुरितकं नखेनाच्छुरणात्। एवं च नखच्छेद्याभावः। तत्र तु दे-
शोधरेवं सर्वासामेघनायकानामाच्छुरितकमेव नान्यत्। नखकर्मेति दर्शना-
र्थं उभयोर्ग्रहणं स्तनयोराधिक्येन प्रयोक्तव्यमिति ख्यापनार्थं वचनं। तत्रापि
स्पर्शकित्वात्। अ॰ अन्येषु स्थानेषु अवस्थापेक्षया प्रयोगमाह। प्रयोज्यायां ९८
च कन्यायां तस्य प्रयोग इति विश्रंभणार्थं। नान्यस्येतरवं कर्मणः संवाहने यत्र
यत्र स्थाने मर्दनं। तत्र तत्र शिरः कंडूयने शिरस्येव पिटकानां शरीरोत्थानां नेद-

नेतद्दृश एव व्याकुलीकरणे किंचित्कर्तुमशक्यं यच्छक्यं नीयत्नेन नयं दर्शयितु-
मित्यर्थः। एते संवाहनादिष्ववरिष्ठाः सर्वास्वेव नायिकासु अस्यावस्थिकाः का-
र्यवशात् नायिकायि प्रयोक्तव्या वायामिति। ग्रीवापार्श्वे बहिर्मुखा स्तनपृष्ठे वो-
र्ध्वमुखा अर्द्धचंद्रवद्वक्रो अर्द्धचंद्रः सूच्यग्रेण कनिष्ठांगुष्ठेन निष्पाद्यो मध्यमांगु-
ष्ठेनार्द्धचंद्रेण तावेव द्वाविति। अर्द्धचंद्रौ। क्रोडनावेन परस्पराभिमुखमंडलं
तदाकारत्वान्नाभिमूले रसना नायकवदेवास्थितं। ककुंदरयोर्नितंबस्योपरि
कूपकयोरंतर्निहितप्रतिकूपकं मनोहारि वंक्षणयोरूरुसंध्योस्तु लेखिकाल-
कारवज्जघनस्य सर्वस्थानेति। लेखायाः संस्थानविशेषाभावान्नस्थानविशे-
षाः। तेन ग्रीवत्रिकपृष्ठपार्श्वयोरुरुमूलबाहुषु नातिदीर्घस्थानविशेषात्

द्यंगुलाग्रं लवाप्रत्यग्रशिखरकेण शिखाग्रासेवेति। लेखा लनुमुखादुत्थाथाग्र
ग्रतो वक्रीकृता व्याघ्रनखकं दृढवत्। स्तनकंठमलंकरोति। पंचभिरपि नखैः स
चाग्रशिखरकैश्चूचुकाभिमुखा इति स्तनमुखस्याधस्तात्। अंगुष्ठकनखं विन्य
स्यापचसंश्लिष्टांगुलिनखानि चूचुकस्याभिमुखान्याकर्षयेत्। मयूरपदकं त
दाकारत्वात्। तदिति मयूरपदकं संप्रयोगश्लाघ्याया इति नायकसंप्रयोगश्ला
घायस्यास्तस्या विधेयं। सर्व एव हि स्त्रियः स्तनमुखं सर्वनखविलुप्तं बहु
मन्यंते। यथोक्तं। सतेमनसि तत्वं गिसखिप्रागिवव्रत्ति। स्तनवक्त्रं विशाखा ९९
ह्रियन्ते शिखिपदांकितमिति। १। स्तनचूचुक इति सामीप्ये सप्तमी। संनिकृष्टा
नीति। नखाग्रपंचकमेकीकृत्या वष्टभ्य निदध्यात्ततः पंचपदानि संनिकृष्टे।

।नि शशाकप्लुतकं तत्पदाकारत्वात्। उत्पलपत्राकृतीति उत्पलपत्रसंस्थानं तदेक
मेव स्तनपृष्ठे मेखलापथे चेति। यथा मेखला निबध्यते तत्र पथग्रहणात् नैक
मपि किं तिर्यगुत्पलपत्रमालामिव शोभार्थं निदध्यात्। नाभिमूलस्तनमंडल
मध्ये स्यान्नायकरत्नावदानानि। स्मारणीयकमिति प्रोषितं स्मारयतीयन्नख
छेद्यं लेखा खंडन्यस्पुटो बहुलमिति कत्थयिनायः। ततः संज्ञायां कन्। ततः प्रयोज्या
यात्रावेः प्रवासं गच्छतः प्रच्छन्नस्य नायकस्य प्रयोक्तुः स्तनपृष्ठे सार्वलौकिकस्य सं
हनाद् इति निरंतरमेखलार्थमान्तूरुविरविप्रयोग इति च तस्मात् दीर्घप्रवासेति।
योऽल्पस्य प्रवासे शंखाकवक्र्वेखा एषामर्धचंद्रादीनां देशकालकार्यविशात्
।न्यायिकान्यपि प्रयोक्ता नखकर्माणि इत्येतानि रूपवंतीत्यर्थः। अरूपिणाऽ

अनिबद्धरूपत्वात्तत्स्थाननियमःसर्वत्रैवउक्तस्थानेप्रयोगः।अन्येषामपि
देशमात्।आकृतिविकारयुक्तानीति।संस्थानविशेषयुक्तान्यन्यान्यपियन्हि
कुसुमकलशपत्रावल्यादीनिनखकर्माणिप्रयोक्तव्यानि।अनेनविकल्प
स्याधिक्यंदर्शयित्वोचार्याणांमतंविकल्पानामपरिमितिरिति।अष्टविकल्पमेवास्ति
स्तुनान्यानितेषांछेद्यंप्रकाराणांनिरूप्यमाणानामानंत्यात्।अतस्तान्को
ऽभिसमीक्षितुमर्हतीतिसंबंधः।तदभिसमीक्षिणाकौशलमप्यपेक्षणीयं।
तस्यचप्रतिविकल्पंभिन्नत्वादानंत्यमित्याह।आनंत्याच्चेति।कौशलविधेः १००
कौशलकरणंसचनाभ्यासंविनेत्ययमपरः।तृतीयोऽपेक्षणीयः।सोऽप्येक
त्रकृतोऽन्यत्रकौशलंनिष्पादयतीति।सर्वगामिनाभवितव्यमित्याह।अ

भ्यासस्यचसर्वगामित्वात्।तदियंमल्लीपरंपरेति।कःप्रकारानभिसमीक्षते।
किंचरागात्मकत्वात्।छेद्यस्येतिरागजन्यत्वात्।तदात्मकंनखछेद्यं।रागविवृद्धौ
हिनखविलेखनंतत्रतदानीरागांधत्वात्।अरूपवदेवप्रयुंक्तेकोऽत्रछेद्यवस्तुनिप्र
कारंप्रयोक्तुमर्हतिनदानीमष्टविकल्पमपिनवक्तव्यमितिभवति।हिरागेऽपी
तिहिशब्दोऽवधारणेरागकालेऽपिकेषांचित्।सत्यथानंत्येवैचित्र्यापेक्षाभवत्ये
वाऽपिशाष्टादरागकालेऽपि।यदाहवैचित्र्याच्चेति।आहार्यरागेकृत्रिमरागेच
रतेपरस्परामउत्पद्यमानःसरूविनावैचित्र्यमितितज्जननार्थंवैचित्र्यपेक्ष्या।
केषुनस्तेरागेसत्यरागेचवैचित्र्यमपेक्ष्यंतदित्याह।वैचरुएवयुक्तस्येति।त
इतयायुक्तादेवदन्तासदृशौगणिकास्तत्कामिनश्चमूलदेशासदृशास्तेनचवि

।शिष्टतार्थिनःपरस्परस्यप्रार्थनीयात्तज्ज्ञा भवंति।माभूद्वदन्यत्रखलुरतमिति।नत
तथ्वतेषांवैचित्र्यमेवरागंजनयति।धनुर्वेदादिष्वपतिशास्त्रांतरेणास्यसाधर्म्य
दर्शयति।आदिशब्दात्खङ्गतरवङ्गादिशास्त्रपरिग्रहःशास्त्रकर्मशास्त्रेष्विति।ज्ञानवि
द्याचेतिद्विविधांविद्या।धनुर्वेदेहिपरशराणामागच्छतांशरैःछेदनंएकसंधाने
नानेकशरास्फालनमित्यादिकं।कर्मवैचित्र्यंकिंपुनरिहकामसूत्रेयत्रवैचित्र्यमे
वसुखमभिप्रेतमन्यथानागरकानागरकयोःकोभेदः।सर्वत्रचवैवरूप्येष्वयु
क्तेषुवैचित्र्यप्रतिषेधमाह।नत्विति।परिपरिगृहीतासुखेचैवरूप्येष्वयुक्ता १०१
स्वयोषमेवाभिति।वैचित्र्यंयुक्तंतासांप्रच्छन्ननायकोपभोग्यत्वात्।प्रच्छन्नेष्विति।
उरूजघनस्तनादिषुअनुस्मरणार्थमिति।येनस्वेछेद्यविशेषात्रानिदर्श्या

स्मरंतिनित्यसमागमस्यदुर्लभत्वात्।रागवर्द्धनंचिरनिष्प्रमोदमात्रस्वरूप
त्वात्।विस्मृष्टिक्षतरूणांप्रीतिंमहतींजनयंति।स्मरणमधिकृत्यात्रयव्यतिरे
कान्यांप्रशंसामाह।नखक्षतानीति।गूढस्थानादिष्वपि।नवःप्रथमसमागम
इवप्रीतिःस्नेहः।पेशलाश्रूरुत्रिमाचिरोत्सृष्टेष्वनुभूयचिरपरित्यक्तेषुपरास्त
वंविनाशंरागायतनसंस्मारीतिरूपंयौवनंगुणाश्चेतिरागायतनंतस्मार
यितृंशीलंयस्येतिनखक्षतदर्शनात्।तद्रूपादिषुस्मरणंततःप्रीतिवासना
प्रबोधःसामान्येनप्रशंसामाह।दूरादितितत्प्रकारमनुपलभ्यापिअच्छि
ष्टंपरिच्छिन्नंबहुमानात्।तिमोरवं।पारस्यापियेनापिनसंगतारांजयोगइति
।रागेणयुज्यतइत्यर्थः।पुरुषश्चेति।तथापुरुषस्यतथायोषितोपिपुरु

बंदष्टा रागः प्रदेशेषु सदशेषु दर्शयितुं शक्यं। फलत्वदर्शनार्थं प्रासंगिकं चिह्नि
तो। वि। लिखितः तपश्चरणादिनिश्रीयत्तमपि प्रायश्चलयतीति प्रकृतेरि
त्यर्थः। नान्यदिति। रागयोगेभ्यः पटुतरं रागवृद्धौ योग्यतरं। कर्मणां गतय
इति। छेद्यानां प्रवृत्तयो यथा देशांतराश्रिता। प न तथा लोके अन्यदस्ति संप्र
योगेपि रागवर्द्धनं सर्वस्वमिति वक्ष्यति। एवं नखरदनजातयोः॥ ॥
इति दशमं प्रकरणं द्वितीयेधिकरणे चतुर्थोध्यायः॥ आदितो नवमः॥
एवं नखच्छेद्यान्युपक्रम्य तदधिकेमदशनच्छेद्येनोपक्रमितुं दशनैर्विधे १०२
यः। तथा। लिंगनादयो देशप्रवृत्तिमननुरूपप्रयुज्यमाना न रागहेतवइ
ति। दशेषु भवादेस्याउपचारा इति। प्रकरणद्वयमात्राध्यायेनत्र छेदस्य

स्त्वनुपविषयकालानां सर्वत्र दृष्टत्वात्। स्थानानीत्याह। उत्तरोष्ठमिति चुंबन
वदिति। चुंबनस्येव तत्रोत्तरोष्ठे छेद्यमानमसुखावहं अंतर्मुखं जिह्वारो
षमपि दशनगोचरत्वात्। नयनयोः छेद्यासंभवात्। पर्यंतपीडाकरत्वात्।
वैरूप्यकरणाच्च मुक्ता शेषा ललाटाधरोष्ठगलकपोलवक्षस्तनास्तथा
ललाटानां ऊरुसंधिबाहुनासिमूलानि संति। तानि स्थानानि नवसर्वजनप्र
योज्यानीति। एतत्सर्वं योज्यं चुंबनेन सहैकविषयत्वात्। दशनरदनस्था
नामिदं तु विशेषनस्थानानि उत्तरोत्तरवैचित्र्याद्दशनार्थं चुंबनविकल्पा
नंतरमिव चोक्तं। गुणानाह। समाश्च कूटालास्तुल्यच्छेद्यं निषादयंती
ति। स्निग्धच्छाया अपरुषा रागग्राहिण स्त्वां हि लसद्दलदोनरपुष्पादंता इति

गुणद्वयं शोभार्थं युक्तप्रमाणेनद्वक्षत्वा थकृतोनच्छिद्राद्यनाविद्धत्वा याइ
दृष्ट
त्यिगुणत्रयं छेद्यार्थं शोभार्थं च रोसुद्धतादिति मध्येस्फुटीलाक्षेखाउद्धृता
येषामिति। अहितान्यादिषु इष्टत्वं। गुणविपर्यये दोषसिद्धिः। अपि प्रधान
दोषख्यापनार्थं पुनरुक्तं। तेन रागाद्याहित्वं न दोषः। छुद्रा एव दन्ताः प्रा
यशो वर्ण्यन्ते। अत्रापि रास्फुटत्व परुषविषमाणामानन्दकांतिपरिपंथित्वं
करालादीनां त्रिशेषाणां कार्यकरणे असमर्थत्वं। यदि दोषाच्छेदनं विकल्प्या
इति। संक्षेपत उक्ताः। तेषां लक्षणं प्रयोगस्थानं चाह। रागमात्रेणेति। राग २०३
एव रागमात्रं हतामावात्। अतिलोहितेनेति। तस्याधिक्यमाह। तेनविभा
वनीयं विज्ञेयं। एवं च मूढमिव मूढकं। अस्फुटितत्वात्तदेकेनेव राजदन्तात्रे

णावहस्त्यनिषाद्यं। तदोष्ठ्येनेगूढकं यदापीत्यनिषाद्यते। तदा जातश्चपृथु
त्वात्। उच्छूनकात् दुनयगूढकमुच्छूनकं च बिंदुरित्ययमिति। शाष्टश्यार्थे बिंदु
श्च वक्ष्यमाणलक्षणः। त्रीतयमधरमध्ये तेषां स्वस्थाने गत्वात्। उच्छूनकस्य
वै ओषिकं स्थानमाह। उच्छूनकं प्रवालमणिश्च वक्ष्यमाणलक्षणः। कपोले तस्य
सकलक्रियत्वात्। कश्चित्कपोल इत्याह। सव्यकपोलमंडनानिति। यथाक
र्णशिरश्चारुत्वात्। वामेक्षणेति विन्यस्तो वामकपोलस्य मंडननिषादनेनेति उ
त्तरदंताधरोष्ठाभ्यां वा स्थानस्य संयोगाय यद्गृहीत्वा पीडनं तस्याभ्यासः पुनःपु
नःकरणं। स एव निषादनं यस्याः सिद् निषाद्यंते। अनेनेति स्थला। तथाहि।
तदाभ्यासात्प्रवालमणिरिव लोहितः कृत विवर्जितोदंताग्रपदविन्यासोनि

निष्पाद्यते। मणिमालया च दंतोष्ठसंयोगाभ्यासान्निष्पादनात् सिद्धिरित्येव। अत्राप्यय
मेव प्रकारः। किंत्वेकं निष्पाद्यं तदनंतरमपरं यावद्वा मालापूर्तेति। अल्पदेशायां
इति। स्थानापेक्षया तत्र गले मुद्गमात्रया अधरे तिलमात्रया ललाटे च दशनद्वय
संदंशायेति। उत्तरेणाधरेण च दशनाग्रेण त्वचमाकृष्य संदंशः खंडनं तस्मात्
जायत इत्यर्थः। बिंदुसिद्धिरिति। बिंदुरिव बिंदुः। स्वल्पदेशखंडनात्। सिद्धिस्त्व
त्रैव ऋजुर्निर्दिशानेरल्पदेशायां सर्वैर्युगपत्संदंशज इत्यर्थः। बिंदुमाला
तदाकारत्वात्। तस्मान्मालाद्वयमपीति मणिमाला बिंदुमाला च गलकक्ष १०४
णप्रदेशेष्वभयत्वं गतत्वादेषां ललाटे चोर्वोरितिति। तत्राधूर्वन्तिलयं क्लि
रिवच्छिन्नां स्यात्। तिर्यक् परिमंडलमिवेति। स्थानगयोर्विच्छेदे पि परिमंडल

मिव लक्ष्यते। विषमकूटकयुक्तमिति। विषमैः पृथुमध्यास्त्रैर्दशनपदैः समंततो
युक्तं। खंडाभ्रकं तत्सादृश्यात्। स्तनपृष्ठ एवैकस्य दिशो नितलात् पुरुषस्य व
च्यतीति। अथ दिवगंतव्यां तत्र कंठोपगतलक्षणेन निष्पाद्यं संहता इति स्तन
पृष्ठस्यैकतो भागात्। स्वल्पदेशांतरं दशनपदपंक्तिसंदेशेन चर्वयेत्। या
वदपरं भागमित्यनेन क्रमेण उपर्युपरि च वर्णान्निरंतराः प्रदीर्घा विद्धाश्च
पद तक्षः। षट्त्वाद्दशनपंक्तयो निष्पाद्यास्तासां चांतराला संमूर्छितरक्तत्वात्।
ताम्राणि भवंति। अतो वराहस्येव चर्वणात्। वराहचर्वितकं। स्तनपृष्ठ एव
बाहुल्यमांसलत्वात्। तदुभयमपि खंडाभ्रकं वराहचर्वितकं च छेद्यं खंडव
गयोस्त्वाभ्यादेषां। यैकापि प्रयोक्ती द्रष्टव्या। अनयोरपि शास्त्राधि

आकारात् देशकालकार्यवशात् किंचिदेकस्य चित् असाधारणं एतावंति दश
नछेद्यानि सांप्रयोगिकास्युक्तानि। प्रयोज्याशरीरे प्रयोज्यमानत्वात्। अभि
योगे संजत्वात्। आकारप्रदर्शनार्थं संक्रांतिकमाभियोगिकमाह। विशेषक इति।
भूर्जपत्रादिकृलिखितेति लकेः कर्णपूरे नीलोत्पलादौ पुष्पापीडयोपरि इत्युपल
क्षणं। शेखरे संसज्जितं ताडीपत्रेन मालयंत्रे सुरभिण्यनंगलखीडतेएषाछे
द्यविषत्वात्। इतिशाहुः प्रकारे प्रयोज्यागमिष्यतीति गमिष्यंतीति गामिनः। भ
विष्यतिगम्यादय इति निपातनात् नाडा प्रयोज्यागमिनि विशेषादयः गम्मिग १०५
म्यादीय इति निपातनान्नाना मितिसमासः। तेषु हि छेद्यानि संक्रांतिकानि आभि
योगिकानि भवंति। नखदशनछेद्यादीनां तिनखछेद्यं आभियोगिकं पांड्यं।

इत्येकविषयत्वादेकीकृत्योक्तं॥ ॥दशनछेद्यविधय एकादशं प्रकरणं॥ देशप्रवृ
त्त्यो देश्या उपचारास्तानाह। देशसात्म्यादिति। लब्धोयेयं पंचमी सात्म्यं द्विविधं
देशतः प्रकृतितश्च। तत्र चुंबनादीनां येन यस्मिन् देशे सात्म्यमवच्छितं तदपेक्ष्य
ते। न तत्र योषित उपचरेत्। स्वयं तच्छीलवद्भवेत्। उपलक्षणमेतत् पुरुषान
पियोषित्। तत्र मध्यदेशस्य प्रधानत्वात् तत्सात्म्यमाह। मध्यदेश्या इति। हिम
वद्विंध्यायोर्मध्ये यत्प्राग्विनशनादपि प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्त्तितः
इति भृगुः। गंगायमुनयोरंत्यैक इति वसिष्ठः। अयमेव शास्त्रकृतां प्राधान्येना
भिप्रेतः तत्र नवा मध्यदेश्याः अस्मुपचाराः आर्यप्रायत्वात्। चुंबनादित्रयं दुष्टं
शीलमासामां लिंगनमिच्छंति। प्रहरणेषु मध्यावाह्लिकदेश्याउत्तरापथिका

आवंतिकाउज्जयिनीदेशभवाः।आदौअंते च स्थुचिल्लचयोः अविविक्तसमुदाचाराश्च नि
नमयदि इत्यर्थः।महाराष्ट्रिका इति नर्मदाकर्णाटविषययोर्मध्ये महाराष्ट्रविषयः
तत्रभवाः।सकलायाः चतुःषष्टेः पांचालिक्याः गीताद्यायाश्च प्रयोगेण रागस्तासां
भवतीति तत्प्रयोगरागिण्यः।अश्लीलं ग्राम्यं परुषं चा निष्ठुरं वाक्यं वदंति।सहं
तेचेति।तद्वीयाः।शयने चेति।संप्रयोगे रभसोपक्रमा इति।वृषलोद्वेष्टत्वरभ
सेन पुरुषमभियुंजत इत्यर्थः।नागरिका इति।पाटलिपुत्रिकास्तथाविधाए
वेति।तेनैव प्रकारेण सकलस्य चतुःषष्टिप्रयोगरागितया अश्लीलपरुषवाक्य १०६
प्रियतया च रहसि विजने प्रकाशं तो।सत्रपत्वात्।महाराष्ट्रिकावत्प्रसह्य रह
सि वेति विशेषः।शयने च रभसोपक्रमत्वं अस्यैं द्राविड्य इति कर्णाटविषयात्।

दक्षिणेन द्रविडविषयस्तत्र भवा अभियोगादिति यंत्रयोगात् आकृष्य आलिंगनमभियोगात्।
प्रकृतिपुरुषेण मृद्यमाना बहिरंतश्च शिथिलीक्रियमाणावयवा मंदमंदं प्रसिंचंत
इति स्तोकं स्तोकं मूर्छनासुखवर्जितं क्षरणं कार्यंत इति।अमदत्वात्।ततोऽन्ते समा
श्लिष्टवेग।विसृष्टिस्तेनैकस्मिन्नेव रते निर्वृत्तरागा भवंतीति दर्शयति।वानवासिका
इति।कुंकणविषयात्पूर्वेण वनवासविषयस्तत्र भवा मध्यवेगाः भावतः क्षमास्त
श्च समालिंगनादिकं सहंते।व्यक्तमात्मनः शरीरदोषं प्रच्छादयंति।परस्योपह
संति।कुत्सितं रूपेण व्यवहारेण च अश्लीलं ग्राम्यमिति।अथ प्रद्योतिकाः उज्ज
यनीदेशभवास्ता एवापरमालव्यश्चुंबनादिद्वेषिण्यः इत्यन्यो विशेषमाह।चि
त्ररतेष्विति।चित्ररतानि वक्ष्यंते।तेष्वभिनिवेशोऽतिप्रीतिकरत्वात्।मालव्य इति

पूर्वमालवभवाः परिष्वंगचुंबनानि प्राधान्येनेछंति क्षतविवर्जिताः स्तोकदंतन
खदंताभ्यामिछंति। प्रहणनसाध्याः। प्रहणनेन जातरतयः। आभीर्य इति
आभीरदेशः। श्रीकंठकुरुक्षेत्रादिभूमिः। तत्रभवाः सिंधुषष्ठानां चेति। सं च न
द्यस्तासामंतरालेषु भवा औपरिष्टकसात्म्या इति। सत्यपि परिष्वंगचुंबनादौ
मुखे जघनकर्मणि खरवेगाः प्रीयंत इत्यर्थः। आपरांतिका इति। पश्चिमसमु
द्रसमीपे अपरांतदेशः तत्रभवाः। अत्रत्यैः किल अर्जुनसकाशात् विसोरंतं
पुरमाछिन्नमिति। लाटाश्चेति। अपरमालवात् पश्चिमेन लाटविषयः। त १०७
त्रभवाश्चंडवेगाः। मंदसीत्कृता इति। हतानि मंदं च प्रहारं सहंत इत्यर्थः। तदु
द्भवत्वात्। स्त्रीहतस्य राज्य इति। वज्रवंतदेशात् पश्चिमे स्त्रीराज्यं तत्र कोशला

यां च योषितः। सत्यथालिंगनादौ दृढप्रवाहैः प्रीयमाणा युज्यंते। खरवेगा एवेत्य
वसाधारणात्। सर्वदेवेत्यर्थः। कंडूतेराधिक्यात्। राधंगः खर इत्युच्यते। तद्भा
वेन चंडवेगचंड इति विशेषः। एवं च सत्यपद्रव्यप्रधानाः। कंडूतिप्रीकारार्थं
प्राधान्येन कृत्रिसमाधानमिछंतीत्यर्थः। आंध्र इति। नर्मदाया दक्षिणे द
क्षिणापथः। तत्र कर्णाटविषयात् पूर्वेण आंध्रविषयः तत्रभवाः प्रकृत्या स्व
भावेन मृद्वंग्यो न प्रहणनादिसंहतेः किंतु रतिप्रियाः। पुरुषाय सुखमिछंती
त्यर्थः। अशुचिरुचयः। अविविक्तसमुदाचारा निचाराश्चेति। प्राकृदृष्टयां व्य
वहारेण वा। आश्लीलयाम्यं परुषं परिहरंति। न तेन संप्रयुज्यंते। प्रदर्श
नं चैतदन्यदपि लक्षयेत्। प्रकृतिसात्म्यमिति। प्रकृतिस्वभावस्तस्सात्म्यमेव

मन्यते।देशप्रकृतिसात्म्येनैवोपचारः।उभयसंनिपातेविरोधेसतिदेशसात्म्य
त्प्रकृतिसात्म्यंबलीयइति।अंतरंगत्वात्।नतत्रदेश्यस्योपचारः।सुवर्णनाभ
स्यआचार्याणांतुप्रकृतिसात्म्यपरिहारेणैवदेशसात्म्येनोपचरेदितिमंत
स्येत्यत्रस्वंकृतोपिसुवर्णनाभमतमेवअभिमतंअप्रतिषिद्धत्वात्।कालयोगा
च्चेति।कालांतरेणदेशात्तथातत्रान्यानुपचारान्विषयंनेपथ्यंलीलांचेष्टांविषे
समनुगच्छंति।तच्चेति।देशांतराद्यनुगमनंतत्वतोविद्यात्।अन्यथोपचारादि
दर्शनितद्देशजेयमिति।उपचर्यमाणाह्यनुगुणास्यात्।तस्मात्सचारिगुणत्या १०८
गेनस्वापिदेशप्रभवोरवअवधार्यप्रकृतिसात्म्येनोपचरेत्।उपगूहना
दिष्वीति।आलिंगनचुंबननखदशनच्छेद्यप्रहरणसीत्कृतेषु।षष्ठ्यबहिः

कर्मसुपूर्वंपूर्वंरागवर्द्धनं।तत्रसीत्कृताच्छ्रुतिरमणीयात्।प्रहरणंस्पर्शकरंरागवर्द्ध
नं।ततोदशनच्छेद्यमितिस्पर्शकरं।ततोपिपरिहारेणनखच्छेद्यंतस्मादपिचुं
बनंमृदुस्पर्शकरं।ततोपिसर्वांगिकमालिंगनमतिस्पर्शकारीतिविचित्रमुत्त
रमुत्तरमिति।तत्रापगूहनात्।सूक्ष्मकर्मणश्चुंबनंकुटिलकर्मविचित्रं।ततो
नखविलेखनंतस्मादपिदशनच्छेद्यं।अतिकुटिलंततोपिप्रहणनंयतःत
दुल्लक्षाद्यवात्।मंदकर्मपरिहारेणरागंदीपयति।ततोपिसीत्कृतः।यदुप
देशोपिदुर्ग्रहमिति।एवंदेशसातपत्परस्परमुपचितोच्छेद्यकलहोपिस्या
त्।तत्रप्रीतिविच्छित्तिकरणार्थंचेष्टितंसूच्यते।तद्द्विविधंरहसिप्रकाशेचसेव
ते।तत्रपूर्वमाधिकृत्यात्।वार्यमाणइति।आंगिकोनवाभिनयेननिषेध्यमाणः।

प्रकृतिसात्म्यात् ---निषिध्यमाणस्तदाकृतेप्रतिकृतं कुर्यादिति। अयमेव प
क्षेतद्द्विगुणयोजनं कलहाभावादद्भुतकलहेऽपि धृतसमाधिकृत्योक्तं। इह सात्म्य
हितो गुणः - मृष्यमाणेत्यस्य ---द्विगुणप्रयुक्तादाधिकं छेद्ययत्नदवनविजा
नीयं --योजयेत्प्रतीपं योजयेत्। कस्यातिं द्विगुणमित्याह। बिंदोरिति। मा
लेति बिंदुमाला तस्यापि अत्रखंडकं प्रतीकारः। इत्येवं द्विगु -------
--- कलहं प्रतितथात्रखंडस्य वराहचर्वितं गूढकस्योक्तं। तस्य प्रवा
क्षमणिः। तस्यापि ----------दुरिति। तत्र पूर्व- चत्वारि त्वचि लि १०९
खितानि। शेषाणि त्वचमतिक्रम्य क्रोधादिवाविष्टेति। कृतकोपनदाशात। व
स्त्रांतराकलहांतं कृतकलह --नाधसुखं पिबेदधरपानाख्येन चुंबनेन।

तत्र चायं विदग्धक्रमः। सकचग्रहमुन्नम्येति। पाणिने --चो- द्वितीयेन चिबुके
च परिगृह्य नानीकृत्येत्यर्थः। निलीयेत दृढं संश्लिष्येत दशोश्च तत्र तत्र छेद्यालो
नेयत्र यत्र वा तेन दष्टा मदेरिता। यानमदोरिता। नादेव सुचेष्टं सुखयति उ
न्नम्येति विधानांतरमाह। संश्लिता वक्षस्था खिमेकेन बाहुपाशेनावेष्ट्य कचमु
न्नम्य द्वितीयेन --चिबुकं गृहीत्वा मणिमालां प्रयुंजीत। गलेस्वस्थाने कंठिका
मिवाह। यच्चान्यदपि लक्षितं। दशनच्छेद्यं मनोहारि। तत्रापि वैचित्र्यापेक्षितं। सू
चयति। प्रकाशे चेष्टितमाह। दिवापि। तिरात्रौ नायिकया यत्कृतं। चिह्नं तद्दिवा
पि नायकेन कथमस्मिन् कृतं न सम्भूतेषु छायामिति भावमाकारं यात् येत्सद
र्शयित्वा उद्दिश्य स्वयं कृतं चिह्नमिति दुष्टस्यायमेव नियमो युक्तः शनि चावंग्रा

हयंतीहसेत्। अनेरलच्छितेतिनायकेनाथलच्छितेनियोज्यं। अन्यथाह्यावयनाग
रकोजनसबाधेस्यातामितिसापितच्छता। निविड्मानिप्रदर्शयेदित्याह। विकू
णयंतीचव्यथांचुंबनार्थंसंकोचयंतीवसंकोचस्येष्टत्वात्। ऊसयंतीचच्छन
यनविकारे। श्लिष्टंविदग्धमिति। तर्जयंतीवेति। पाठांतरं। फलमस्याप्राप्स्यसी
ति। तर्जनंसासूयेवारूममाणेवर्तादिति। तस्मात्संवत्सरशतेनपुरुषायुःप्र
माणेनेत्यर्थः। प्रीतिर्नपरिहीयते। स्थिरीभवतीत्यर्थः। भोजनमपिह्येकर
समुपसेव्यमानंविरागंजनयति। इतियउपचाराद्वादशमंप्रकरणं॥ ॥ ११०
द्वितीयेधिकरणेपंचमोध्यायः॥ आदितोदशमः। एवंदेशप्रकृतिसा
त्म्यापेक्षया। लिंग ------ गयोः संवेशनयोग्यत्वात्। संवेशनप्रका

रास्तथासंवेशनविशेषत्वात्। चित्ररतानीतिप्रक ---------- दात्। रागका
लइति। रागकालोयतस्तल्लिंगनासाधनसंबाधयोःसंयोगार्थसंवेशनं। तच्चत
दानीमवयुज्यते। तेनप्रमाणतोरतमधिकृत्यसंवेशनप्रकारादुपलक्षणंचै
तत्। उच्चैररतेश्वश्वेनसंप्रोच्यमानेतिविशालयंतीवसंवेशनात्। तत्रातिदेश
--ति। अवक्लासयंतीवेति। ऊर्वोःसंश्लेषणात्संकोचयंतीवयथासंवृतमु
खंभवति। हस्तिनीनीचरतेवृषेणसंप्रयोज्यमाणासंविशेदित्येवतस्यावहल
रंध्रत्वात्। शशेनतनीचतररतेपत्रह्रासयंतीत्यत्राथतिदेशंवक्ष्यति। न्याय्यो
यंयत्रयोगस्तत्रसमपृष्ठमिति। यत्रयमित्यन्यायादनुपेतोयोगःस्वभावसि
द्धत्वात्समरतइत्यर्थः। तत्रसमपृष्ठंसंविशेदित्येवक्रियाविशेषणमेतत्। सं

कोचनप्रसारणभावात्। समंजघनपृष्ठं यस्यां क्रियायामिति अन्यांवडवा ख्याते
तिसा स्युच्चरतो। श्वेन प्रयोच्यमाणा विशालयंतीव शशेनावडवासयंतीवन्या
योयत्रवृषेण तत्रसमपृष्ठं संविशेदिति। मृगीहस्तिनीभ्यां व्याख्याता। यतथा
चोक्तं। विवृतोरुच कमुच्चरूढनीचेस्यासंवृतोरुकं। यथास्थितोरुकं वापि समपृ
ष्ठं समेरतो। संवेशनस्य प्रतियत्नमाह। तत्रेति संकोचनप्रसारणभेदात्। स
मपृष्ठाच्च त्रिविधेसं------ प्रनेनस्वेन प्रतिगृह्णीयात्। श्लथ्यलिंगप्रतीले
दित्यर्थः। अपद्रव्याणिचेति। वृषेण शशेन वा प्रयुज्यमान------- - २११
वडवाहस्तिनी वा प्रतिगृह्णीयात्। इत्येकनेत्राभिपि विशेषः। यदि समरंतसा
धनसदृशं कृत्रिमं त---------- यंतीव ततोप्यधिकं चेत्। विशाल

यतीव प्रतिगृह्णीयादित्यर्थः। नीचरतइति। उद्धृते अपद्रव्यप------ य
थायुक्त्या। विवृत्तसंवृत्तेंवाजघनंस्यात्। तद्यथाक्रममाह। उत्फुल्लकं विजृंभितकं
--णिकंचेति। उत्फुल्लकमिति। समरते सोपि कीयुक्तिरुक्ता। न-- या। लोके
हि ग्राम्यनागरकभेदात् उत्तानायासं- शानद्वयं--- पार्श्वसंपुटकं। तत्रि
तयमपि समपृष्ठं प्रट--ति---क्तं। ग्राम्यमासीनकातोरु विन्यस्तप्रमदो
रुकं नागरं-- रोरुस्कंधोपादौ नोरुहोदरमिति। १। त्रितयं मृगयाप्र-णात्रि
---मिति। अवयवसंवेशनं प्रायेणेत्युक्तं तेन शिरो विनिपात्य ऊर्ध्वजघन
मुत्फुल्लकं शिर इति जघनशिरो भाजैनेगवमेस्ताल्। सव्यायां विनिपात्य उत्ता
नमूर्ध्वजघनं कुर्यादिति भेदमेवं पश्चा---दित्यर्थः। यद्यपि तस्वतोभवति।

नथापिअतिविस्तरेणार्थमुपर्युपरिश्लिष्टाहस्तमित्तैष्टद्येत्रिकभागंविनिवेशये
त्।-------- द्यतः।एवंचजघनस्योर्ध्वंविवृतत्वात्।उत्फुल्लमिवउत्फुल्ल
कंतत्रापसारंदद्यात्।तत्रेत्फुल्लके---- नायकेनयंत्रेणसंयोज्यमानाक
टिभागेनापसरेत्।नायकोवाशनैःशनैःसंयोज्यापसरेद्यावसार्दुसंबाधना
नभवति।साहसोपक्लृप्तप्रायाहीयंराणानायकस्यचलिंगचर्मोद्भिन्नंनि।यदेव
पाटिकेति।देश्यैरुच्यते।अनीचैसक्थिनीइति।ऊरूतिर्यगवसज्येति।तिरश्ची
नेकृत्वा।तत्रापिशय्यायांयादयोरुत्तानविन्यासदपितिरश्चीनेभवतः।किंतु ११२
नीचैरित्याह।अनीचैरिति।प्रतीच्छेन्नायकः।जृंभितमिवसम्यक्कार्यं।विन्यस्यपा
र्श्वयोरिति।जंघासंश्लिष्टावूरूपार्श्वयोर्जानुनीतिदद्यात्।कक्षाबाहिर्भागयोरि

त्यर्थः।एवंचबाहुमूलाभ्यांअवष्टभ्यगृहीतत्वात्।पूर्वस्माद्विवृततरंभवति।अभ्या
सयोगादिति।सहसानिष्पाद्यितुमशक्यत्वादस्याःइंद्राणीतिशचीप्रोक्तत्वादन्व
र्थसंज्ञयाव्यपदेशः।तत्राप्यपसारंदद्यादिति।योग्यतयाउच्चरतरतस्यापिपरि
ग्रहः।तथेति।इंद्राण्याउच्चतररतस्यापीति।नकेवलंसेमिंद्राण्याअमुंवृषंप्रति
गृह्णीयात्।अस्वमपितस्याद्धृतरागत्वात्।विवृतरागहेतुत्वात्।तत्।उच्चतर
रतेतिविशालयंतिचेतिद्वंभवति।तत्फुल्लजृंभितकाभ्यांवृषमेवबडवापिता
भ्यामेवाश्वमित्यर्थोक्तं।पूर्वमितिदिष्टत्वात्।संपुटेनप्रतिग्रह्णनीचरते।संपु
टेनप्रतिग्रहोनीचतरइति।हस्तिनिसंपुटकेनवक्ष्यमाणलक्षणेनवृषंप्रति
गृह्णीयादितिअर्थः।नीचतररतस्यापिसंपुटकंपीडितकंवाउवकमिति।नीचतर

रतेपीति।शयानमपिगृह्णीयादित्यर्थः।तस्यसंवृतत्वेऽलाभावेनचप्रतिगृह्णीतेपी
डितकंवाडवकमिति।नीचतररतेपीति।शयानमपिगृह्णीयादित्यर्थः।तस्यसं
वृतत्वेऽलाभावेनचप्रतिगृह्णीतेपीडितकादिप्रयोक्तव्यं।तेनाथनासवैयंती
वेतिसिद्धत्वेऽप्यपिसंपुटकेनशयानप्रतिगृह्णीयादित्यर्थोक्तंपूर्वमितिदिष्टत्वा
त्।संकोचयुक्तमाह।संपुटकमिति।हस्तिन्याऋजुप्रसारितावुभावपिउभयो
श्चरणाविति।संपुटःसज्येतिप्रगुणंप्रसारितौयथायंत्रयोगःस्यात्।उभयो
रितिस्त्रीपुंसयोःसंपुटइतिसंपुटएवानयोरेकत्रसंश्लेषात्।सद्विविधः। ११२
पार्श्वसंपुटउत्तानसंपुटश्च।तथाकर्मयोगाच्चपार्श्वेणतुशयानोदक्षिणेनना
रीमधिशयीतेति।सार्वत्रिकसंपुटः।तथाकर्मयोगादिति।तेनप्रकारेणानु

नुष्ठानयोगादित्यर्थः।तत्रपार्श्वसंविष्टयोःपार्श्वसंपुटउत्तानसंपुटयोरुपर्युप
रिसंवेष्टयोरेकोपिविपर्ययेणद्वितीयइति।द्वितीयेसउत्तानसंपुटकोऽन्यतरेण
व्यपदिश्यते।कथमत्रयंत्रयोगइतिनाशंकनीयं।सुकरत्वात्।पार्श्वसंपुटकेतु
नायकस्यकटिरुपधानिकायांतिष्ठेन्नायिकायाश्चशयनीयेऽन्यथाशयनीय
स्थयोर्द्वयोःकटिभावयोःविश्लेषात्।यंत्रंकदाचित्।विघटेत।कात्यायनस्तुसंपुटम
न्यथाह।आश्लिष्टंचितस्तनानार्यःसंक्रीडन्तौकटिःपुनःन्यस्तश्चनरयोगात्तुसम्मु
खःसंपुटःस्मृतः।अत्राह।संहतोरुत्वात्।जघनावहासोनसंभवति।अतोननी
चरतेहस्तिन्यांसमरतेत्रस्यात्।यथाछिन्नोरुकतयास्यसौकिकत्वात्।पार्श्वे
तुशयानइति।निष्टंगत्वादक्षिणेननारीमिति।एनपायोगेद्वितीयानायदक्षिण

भागेआत्मनोवामेनपार्श्वेणसन्नपरिणनायशमीयमधिशायितेत्यर्थः।सावंत्रिक
मिति।सार्वस्त्रिवमृग्यादिनायकात्स्वयंनिद्राकालेभवत्यविरोधात्।रतकाले
तुतद्विपरीतात्।हस्तिन्यायेनसंकोचहेतुत्वात्।वामहस्तश्चतत्रगुह्यस्पर्शनादे
शिष्टानुज्ञातस्यात्।संपुटकप्रयुक्तजंत्रेणेतिपीडनात्।संपुटकमेवपीडितमि
तिसंवृताकारंभवतीतिरूढत्वात्यसेत्।संपुटकेयंत्रेत्येव।यउत्तानसंपुटकेवाम
दक्षिणतोवायदक्षिणंवामइति।तदेवपरस्परोरुवेष्टनाज्जघनं।एवंस्मासं
वृततरंभवति।तत्रानावेनसिद्धत्वात्।निष्ठुरनिश्चलमवगृह्णीयात्।संबाधो ११५
ष्टपुटेनसाधनमित्यर्थः।वाडवकंवडवायाइवएतेननीचतरतस्यापिपरि
ग्रहात्।रदक्रमश्चाभ्यासिकंसहसाप्रयोगेप्रयोक्तुमशक्यत्वात्।आंध्रीषुप्रायेण

दृश्यते।तासांयत्नपरत्वात्।तस्याभ्यासोपायश्चसंप्रदायनिरूप्यस्तत्तोभ्यासात्।तंनि
रपेक्षग्रहणमिति।बाभ्रवीया।बाभ्रव्यमेवोक्ताः।सभैवसंवेसनप्रकाराः।अनेनविक
ल्पवर्मस्यन्यूनतामाह।सौवर्णनाभस्तुहस्तिन्यामितिवर्तते।सुवर्णनाभेनप्रोक्ताः।
अनेनद्वैविध्यमाह।उत्तानानायकाद्वपस्पृष्टेरुस।श्लिष्टोऽधवविवावस्थापयेत्।
नयकोपिजान्तरालद्वाभ्यामाश्लिष्टोपसर्पेत्।तद्भुग्नकइति।ऊर्वोरूर्ध्वमिति।अ
तत्वात्।चरणादूर्ध्वमिति।नायकोपियाजानुसंधीस्कंधयोर्विन्यस्यचरणादू
र्ध्वनायकेनधारितोभवतः।इतिजृंभकं।तत्कुंचितोधारयेदित्येवनायकोरसि
चरणौनिदध्यात्।नायकोपिबाहुपाशेननायकायाग्रीवामावेष्ट्यायसर्पेत्।
एवंचरणादूर्ध्वमकुंचितोनाधस्तादुरसाधारितौतोस्यातांद्वयोश्चोरसिपीडनात्।

पीडितकंतदपिडितकं।एकस्मिन्चरणेप्रसारितेव्यत्यासेनेति।द्वितियमपित्रि
ईपीडितकं।अर्द्धपीडितकात्।नायकस्यांसेस्कंधेनामञ्चरणस्थितः।रूणत्तु
तदधस्तात्।प्रसारितइत्येकं।पुनर्विन्यासेनदक्षिणोर्लोलस्कंधोवामः।प्रसारित
इतिद्वितीयं।वेणुदारितकमिति।वंशस्येवदारणंपाटनं।एकइत्तिवामोदक्षि
णोवाचरणःशिरसइतिनायिकायाद्वितीयइति।दक्षिणोवामोवाधः।एवंद्वि
विधंशूलचितकं।शूलइवारोपणात्।शूलमिवशरीरस्थलक्ष्यमाणत्वा
त्।आस्यासिकं।अन्यथाकथमुपरितनजंघाकांउरस्थगितकःस्यात्।संकं ११५
चितोनायिकाचरणोजानुसंकोचात्।स्ववस्तिदेशेरवनाभिमूलेनिरुध्या
त्रायकः।कर्कटिकमिति।कर्कटस्येवकर्म।यदग्रचरणोतथातिष्ठतः।ऊर्ध्वा

वास्तेर्व्यत्यस्येदिति।उत्तानंवामंदक्षिणत्तोनयत्।दक्षिणंवामतःपीडिकं।जघनपी
डनात्।जंघाव्यत्यासेनेति।उत्तानानायिकादक्षिणपादंवामोरूमूलेनिरुध्या
त्।वामंचदक्षिणेपमासनमिति।प्रतीतंपृष्ठमिति।यत्रनविश्लिष्यपूर्वकायेन
णपरावृत्तस्यनायकस्यपृष्ठमेवगूढत्मानायापरावृत्तकं।पराङ्मुखेननायकेन
संप्रयोगात्।उपलक्षणंचेत्।पृष्ठमुपगूढमानपराङ्मुखाःपरावृत्तकं।आन्या
सिकं।सहसाकर्तुमशक्यत्वात्।एतेसंवेशनप्रकाराःनचित्राः।लोकेहिलक्षपृष्ठ
तःपार्श्वतोवाशयनंप्रतीतं।ततोन्यच्चित्रं।तदेतेरूपलक्षयेदिति।दर्शयन्ना
ह।जलेवेति।चकारात्स्थलेचा।तत्रास्युक्तीरायांकूलशिरोनिधायसंवेष्टयोः।सं
वेशनात्मकोपिचित्रःस्थर्शनावाचित्रयोगः।तंसंपुटेनचोपलक्षयेत्।उपविष्टस्य

वा०सू०ना०
११६

नायकस्यउपवेशनात्मकः।तंसर्वैरेवप्रकारैरूर्ध्वस्थितायाःस्थितात्मकः।स्थूलशा
यनाभावात्।चित्रोयोगः।तंश्वाचितकोतथासुकरत्वादिति।तैःप्रकारैःसंयो
गस्याप्सुसेवुर्यात्।वार्त्तत्विति।तथासुकरत्वादिति।सत्यं।चार्त्तितदसारमि
त्यर्थः॥शिष्टैरपस्मृतत्वादिति।स्मृतिकारैर्निषिद्धत्वादित्यर्थः।तथाचगौतमी
यंवचनं।अप्सुमिथुनसंयोगेनरकइतिप्रायश्चित्तविधानेभार्गववचनं।रतं
सितजलेचैवकृच्छ्रंचांद्रायणंचरेदितितस्मात्।स्थलप्रयोज्यमेवचरेत्॥ सं
वेशनप्रकारास्त्रयोदशमंप्रकरणं॥ अथचित्ररतानीतिप्रकरणसंबंध ११६
मात्।अथेति।संवेशनप्रस्तावेनद्विशेषत्वात्।स्थलप्रयोज्यानीत्युच्यंते।तत्रो
र्ध्वमधिकृत्यात्।परस्पराश्रययोरिति।आश्रयांतराभावात्।बाहुपाशेना

न्योन्यापाश्रययोःकुड्यस्तंभाश्रितयोरिति।नायिकायांकुड्यस्तंभेवाश्रिता
तायांद्वितीयोपितदाश्रयादाश्रितइत्युक्तं।स्थितरतंतयोरूर्ध्वस्थित्याकरण
त्रयमवोचत।यथोक्तं।उच्छ्रितप्रमदायादमेकेननरपाणिना।प्रसारणविशे
षेणव्यायतंसंमुखंस्मृतं।नारिपादतलन्यासात्नरहस्ततलस्थयत्कुंचिता।प्रम
दाजानुद्वयंद्वितलसंस्थितं।२।नरकूर्परविन्यस्तस्त्रीनिकुंचितजानुकं।जानुकूर्पर
मुद्दिष्टमितिसुरतेविधाःस्मृतः।३।कुड्याश्रितस्येत्युपलक्षणार्थत्वात्स्तंभाश्रया
श्रितस्यवानायकस्यकंठावसक्तोवक्षग्रीवाबाहुपाशोयस्याइतिविग्रहः।तद्धस्तपं
चरेदिति।नायकस्यहस्ताभ्यांवेणीबंधेनघटितपंजरसमुपविष्टायात्ररूपाशो
नजघनंनायकस्यवेष्टयंत्याश्चरणक्रमेणवक्षायंत्याइति।कुड्यस्तंभवाणुनः

पुनःचरणविक्षेपणस्वकटिंप्रेंखयंत्याश्चचलंविलतकं।नायकंनायकायाश्चचलं
वनात्।एतदुभयंवैहासिकत्वाच्चित्रं।भूम्यांचतुःपदवदवस्थितायावृषलील
याचावस्कंदनं।धेनुकं।सूत्रं।चतुःपदवदिति।सामान्यनिर्देशोवक्ष्यमाणापेक्षः।
तत्रधेनुकाचतुर्भिर्गात्रैरधोमुखमवस्थितायावृषलीलयेतिवृषचेष्टायानाय
कस्यावस्कंधनंकटिभागेआश्रिततनंधेनुकमिति।धेनुकायाइदं।एतच्चामनु
ष्यधर्मंचिरेणात्चित्रं।तत्रपृष्ठपुरःकर्माणिक्षमंते।सूत्रं।तत्रेतिधेनुकेपृष्ठ
पुरःकर्माणिक्षमंतइति।यानिनायकोरसिप्रहरणच्छेद्यापघ्रानादीनितानि ११७
पृष्ठेप्रयुंजीतइत्यर्थः।एतेनैवयोगेनसौवनमैथुनं।छागलंगर्दभाक्रां
तंमार्जारललितं।व्याघ्रावस्कंदितं।तुरगाधिरूढकमिति।यत्रयत्रविशेषो

णयोगोऽस्पर्शः।तत्रतदुपलक्षयेत्।सूत्रं।एतेनेति।धेनुकयोगेनसौवनादिकमु
पलक्षयेदित्यर्थः।श्वानादीनांचतुःपादत्वात्।तदुक्तमनेनव्याख्यातमिवगच्छेदि
त्यर्थः।विशेषप्रतिपत्त्यनुकारणमाह।यत्रयत्रेतियस्मिन्।येनयेनविशेष
णस्वरगतेनकायगतेनवयोगो।अपूर्वोदृष्टोतो।तदुपलक्षयेत्।तत्रश्वानी
वदवस्थितास्वलीलायानायकस्यावस्कंदनं।एवंछागलीवत्।छागललील
याछागलंएणीवत्।एणलीलयाऐणेयं।एदापाटकृत्यापारस्यापिविकार
त्वात्।गर्दभवत्।गर्दभलीलयाक्रमणं।गर्दभाक्रांतकं।मार्जारीवत्।मार्जारली
लयाचललितं।मार्जारललितकं।व्याघ्रीवत्व्याघ्रलीलयावस्कंदनं।व्याघ्रावस्कं
दितकं।गजवत्।गजलीलयाउपमर्दितं।गजोपमर्दितकं।तुरंगवत्तुरगव

स्त्रीलया। धिरोहणं। तुरंगाधिरूढकं। अत्र स्तनादीनां स्वरगाकायतं चेष्टितं। प्रत्यक्ष
तावगंतव्यं। अप्रत्यक्षीकृतस्य प्रयोक्तुमशक्यत्वात्। मिश्रीकृतसद्भावाभ्यां द्वाभ्यां
सह संघातकं रतं। सूत्रं। मिश्रीकृतसद्भावाभ्यामिति। दंपत्योरिव रतं। द्वाभ्यां उप
रस्परोपजनितविश्वासाभ्यां नायकाभ्यां सहैकनायकस्य रतं। चित्रसंघाटका
ख्यं। एकशयने स्त्रीयुग्मस्य युगपत्संप्रयुज्यमानत्वात्। यदैव हि पुरुषो यसुप्तेय
देकस्या रागापनयनं तदैवापरस्याश्चुंबनादिना रागजननं। ततोस्या रागापन
यनं। प्रशांतरागायाश्च रागजननमिति। बह्वीभिश्च सह गोयूथकं। सूत्रं। ब ११८
ह्वीभिः संमिश्रीकृतसद्भावाभिः। सहैकस्य चित्ररतं। गोयूथकं। वृषस्येव गोयू
थे स्त्रीसमूहे वर्तनात्। वारिक्रीडितकं। छागलमयणेयमिति। तत्कृतानुकृति

योगात्। तथा वा उपदिश्यत इत्यर्थः। यथैकस्य द्वाभ्यां बह्वीभिश्च तथा द्वाभ्यां नायका
भ्यां बहुभिश्च एकस्यां रतं संभवति। तत्र नायकसंघाटकेन। एकस्या वक्ष्यमाणयोगेन।
काम्यमानतुल्यसंघटकरतं। द्वयोर्वा सविशिष्टयोः पुरुषायितेन काम्यमानत्वात्। यथोक्तं।
ऊरुविन्यासः संविष्टः परिवर्तितदेहयोः। वृषायोरुत्तानं चित्रं तत्स्त्रिया पुरुषा
यितो। १। बहुभिश्च गोयूथकं। वृषगोयूथस्येव। एकस्या गवि नायकयूथस्य प्र
वर्तनात्। तथा वारिक्रीडितकमित्यादि। तत्कमनुकृतियोगात्। तदेव गोयू
थादिकादिवत्। देशप्रवृत्तं दर्शयन्नाह। ग्रामनारीविषये स्त्रीराज्ये च बाह्लीके ब
हवो युवानोन्तःपुरसधर्माण एकैकस्याः परिग्रहभूतास्तेनामेकशो युगप
च्च यथासात्म्यं यथायोगं च रञ्जयेयुः। सूत्रं। ग्रामनारीविषय इति स्त्रीराज्यः

स्त्रीप एवणरतो ग्रामनारी विषय इति। युवानो बलवापक्रमाः। पुरसधमलिले
क्रमणयोगादस्वतंत्रा एकस्यायोषित। परिटाहंगंता। खरवेगत्वात्तानेकेनयुद्गी
रिति। तेतां कथं रंजयेयुरित्याह। एकैकशो युगपच्चेति। एकैकेन क्रमेणायोग
पद्येनचेत्यर्थः। यथासात्म्यं यथायोगं चेति। येनयस्या उपचारेण सात्म्यं यत्र
यस्याश्चयुत्यते प्रयोगः। तेन तामनुरंजयेयुः। तस्याश्चप्रतिंजनयेकैरित्यर्थः। त
देवैकैकं कर्मयोग पद्यंच दर्शयिन्नाह। एको धारयेत्तैदेतान्योजघनं। मुखमन्यो
मध्यमन्य इति वारंवारेण व्यतिकरे व्यतिकरेण चानुतिष्ठेयुः एको धारयेत्। ११९
यस्यां क्रमणाश्रित्य संविष्टा मुखस्यान्यो निषेवेत। चुंबननखदशनच्छातेज
घनमन्य उपसप्तकैर्मध्यं मुखजघनयोश्चुंबननखच्छेद्यप्रहरणैरन्य इत्ये

कैकेन कर्मणा युगपच्चेति। तत्रापि पुनर्विधानांतरमाह। वारंवारं नानुतिष्ठेयुरिति।
वारं नियोगं वारेण परिपद्यते। त्रयो जघनं विनिषेवितवान्सनिवर्त्तरागत्वात्।
वारेण वारमनुतिष्ठेत्। वारेण वारिको मुखवारं तद्वारिको मध्यवारिको म
ध्यवारं तद्वारिकश्च जघनवारिमिति। व्यतिकारेण चेति। द्वितिय कर्मसंयोज
नेन च तद्यथा। जघनसेवको जघनं मध्यं च निषेवते। मध्यसेवको मध्यं मुखं
चातत्सेवकश्च मुखं मध्यं च। वारको धारयेत्सुखं च। निषेवत्यनेनाविधिना ता
वदनुतिष्ठेयुः। यावत्सर्व एव जघनवारमनुप्राप्ताः एतयागोष्ठीपरिग्रहा।
वेश्याराजयोषा गोष्ठीपरिग्रहश्च व्याख्यातः। सूत्रं। एतयेति। यथोक्तया क्रि
यान्यत्रापि देशे संभवत्यं तदतिदेशेन दर्शयिति। गोष्ठीपरिग्रह इति विटः।

।विश्रान्तूयपरिगृह्यते।यावेस्यागोष्ठीयेषांपरिग्रहः इतियोषिद्गृहसमानार्थेयोषा
गाष्ठ्यः।संहत्यांतःपुरिकाभिः।योषिद्भिर्येपरिगृह्यंतेपरंपुरुषाः।वक्ष्यत्विंतिच।
संहत्यानवदेशेत्येकेकंयुवानंप्रच्छादयंति।प्राच्यानामितिवेश्यांविटायुवानं
चास्त्रियःपूर्वंचवसुरंजयेयुरित्यर्थः।वद्धं।निश्चगायूथकमित्येतत्।स्वदारेषु
नायकव्यापारमधिकृत्योक्तं।अधोरतंपायावपिदाक्षिणात्यानामितिचित्र
रतानि।सूत्रं।आधारतमिति।उपानस्यजघनाधिष्ठितत्वात्।तत्रस्त्रीपुंस
विषयेभेदेनद्विविधंतदपिविभागनिहनाच्चित्रं।अथोपरिष्टकंतत्तृतीया
प्रकृतिविषयत्वात्नचित्रं।स्त्रीपुंसयोश्च।चित्रमेवनिवागमित्युक्तानां।दाक्षि
णात्यानामिति।देशप्रवृत्तिंदर्शयति।पुरुषायत्वस्थानि।पुरुषायितेनवक्ष्याम

।सूत्रं।पुरुषोपसृप्तानिसंवेशनानंतरत्वात्।अवसरप्राप्तान्यपिपुरुषायि
तेवक्ष्यामः।तत्राप्युपयोगित्वाच्चित्रस्यवर्द्धमानमाह।जनानांत्रश्लोकौ।पशू
नांयतंगानांचविविधमेः।तैस्तैरूपायैश्चित्रयोगान्विवर्द्धयेत्।१।सूत्रं।
पशूनामिति।तत्राधोदशनाःपशवःऊर्ध्वाधोदशनामृगाः।पतंगाःपक्षिणस्ते
स्तैरिति।येयेप्रत्यक्षतउपलब्धाविचित्रमैरितिविचेष्टितैः।२।स्वरकाययातेश्च
त्तकृतिश्रिनिःप्रायंबुध्वेत्यर्थः।इतियोगामितिरित्यर्थात्।योगान्विवर्द्धय
त्।अपरानपराप्रयुंजयेदित्यर्थः।तद्विवर्द्धनेकिंफलमित्याह।तच्छात्म्यादिति
।नायिकायाःप्रकृतिसात्म्यात्देशसात्म्यंप्रागुक्तं।तैस्तैरिति।पश्वादिविभ्र
मैमविरिति।भावलब्धत्वात्।प्रयोजितेनायिकयाप्रयोजिकयातदचिप्रा

येण हि नायकेन प्रयुज्यमानत्वात्। भावैव प्रयोजकैरिति योज्यं। अह। सन्ति
रागस्तत्र बहुमानो गौरवमिति। चित्ररतानि॥ चतुर्दशमं प्रकरणं॥ द्विती
योऽधिकरणे षष्ठोऽध्यायः॥ ॥आह्निन एकादश॥ एवं संविष्टायां यंत्रयो
गे प्राधान्येन प्रहणमिति। प्रहरणप्रयोगः। प्रहरणेऽङ्गत्वाच्च सीत्कृतस्य
तद्युक्ता एव सीत्कृतक्रमा इति। प्रकरणद्वयमात्राध्याये यथा प्रहाणस्य
प्रयोगः इति सूचनार्थं क्रमग्रहणं प्रहणं द्वेषजननं। कथं सुरतोपयो
गीत्याह। कलहरूपं सुरतमाचक्षते। विवादात्मकत्वात्। वामशीलत्वाच्च २२१
कामस्य सूत्रं। कलहरूपमिति। कलहसदृशमित्यर्थः। कथमित्याह। वि
वादात्मकत्वेति। प्रतिकूलस्वभावत्वात् कामस्य यस्तु कुमारक्रमलञ्ज

ऽमनोऽपि मनोऽपि मनोज्ञवस्य सुरतेऽन्निगदयोपक्रमेणेति बाध्यमानत्वात्। तथा चो
क्तं। आदन्तानखपादैः परिताश्चुम्बिता। निघ्नन्दन्तनिपातैः। सौकुमारिगुणसंस्कृ
तीकान्निर्वाम एव सुरतेष्वपि कामः। अत्रापि शास्त्रोऽभिन्नक्रमः। सौकुमार्यगुण
संस्कृतकान्तिरपि सुरते रैक्षु वाम एवेति। तेन हेतुः प्रतिकूलस्वभावेनावस्थानात्।
कामस्य स्वभाव इयं। एकः संप्रयोगेच्छालक्षणोऽन्यो विसृष्टलक्षण इति
। तस्मात्प्रहणस्थानं। अङ्गं स्कंधो शिरस्तनान्तरं पृष्ठं जघनं पार्श्व इति स्थाना
नि। सूत्रं। तदिति प्रहणं घातश्चतुर्विधमपहस्तकादि प्रहननस्य चतुर्वि
धत्वात्। प्रहण्यते न स्थानमनेनेति प्रहणमयहस्तकादीनि। करणेष्वु
क्तं तत्रापहस्तपृष्ठप्रसृतं मुष्टिप्रसृतकं वक्ष्यति। मुष्टिप्रसिद्धः समतलकं।

स्वरसंहस्तत्वंयस्थमुक्तके तिप्रसिद्धः। द्वितीयं प्रकरणं प्रहणणंणांतर्गतमिति
दर्शयन्नाह। तदुद्भवं च सीत्कृतं। तस्यार्त्तिरूपत्वात्। तदनेकविधं। सूत्रं। तदुद्भ
वं चेति। तदुद्भवं प्रहणणादुद्भवत्वादिति। उत एतदित्यात्। तस्यार्त्तिरूपत्वा
दिति। सीत्कृतं हि पीडया तन्यमानत्वात्तद्रूपमित्युक्तं। यथाकक्षत्वेन प्रहण
णात् पीडया सीत्कृतं क्रियते। तथोष्ठापि पीडाद्योतनार्थयिछद्रितं तत्सी
त्कृतमिव सीत्कृतं। एवं चार्यैः संज्ञितं। तद्वसीत्कारणमिव सीत्कृतं। यदाह।
नदिति। सीत्कृतमनेकविधं हीकारादिभेदात्। विरुतानि चाष्टौ। सूत्रं। विरुता १२२
नि। तानि मूलसर्गेण संगृहीतानि। सीत्कृतप्रकरण एव ध्वनिसमानत्वादुक्ता
नि। तेषां वा रतिजन्यत्वात्। प्रहणने चाप्रहणने च मनोज्ञत्वात्। प्रयोगः सी

त्कृतस्यत्र प्रहणन एव इति विशेषः। हिंकारस्तनितकूजितरुदितसीत्कृतफू
त्कृतफूत्कृतानि। सूत्रं। तत्र हिंकारयोऽयः सानुनासिकेन हिशब्देन क्रि
यते। कंठनासिकाभ्यां मूर्द्धगच्छन्मधुरो ध्वनिर्निःपाद्यते स्तनितं मेघस्येव यद्गं
भीरं ध्वनितं तच्च कंठाद्दृशब्देन निष्पाद्यते। रुदितं प्रसीतं तच्च मनोहारि स्यात्।
सूत्कृतं रणं श्वश्वासितापरिणामकूजितफूत्कृतानां लक्षणं वक्ष्यति। सप्तैतान्य
व्यक्ताक्षराणि। अंबार्थशब्दाश्च वारणार्थमोक्षणार्थाश्च। अलमर्थाः इति त्वा
र्थयोगात्। तत्र एवार्थ इति। अम्ब मातरित्यादयः। वारणार्था नाचेहेतिरि
त्यादयः। अलमर्थ निवर्त्तय पर्याप्तिरित्येवमादयः। मोक्षणार्थास्त्यजमुंचेत्या
दयः। ते तेवारणार्थयोगादिति। अन्येपि फलार्थयुक्ता मृताः स्मि परित्राय

वा०सू०जा०
१२३

त्येत्येवमादयः। पारावतपर -- वविरुतहारीतशुकमधुकरदात्यूहहंसकारं
डवलावकविरुतानि। सीत्कृतभूयिष्ठानि विकल्पशः प्रयुंजीत। सूत्रं। पाराव
तादीनां विरुतानि पारावतविरुतानि। दात्यूहायस्यज्ञानक इति प्र
सिद्धः। सीत्कृतभूयिष्ठानीति। सीत्कृतबहुलानि। प्रहरणेकालेपि सीत्कृ
तस्य प्राधान्यात्। अंतरांतरा प्रयुंजीतेत्यर्थः। सीत्कृतं हि स्वरांतरं संश्लि
ष्टं मनोहारि स्यात्। विभागा। श्लिष्टगितवत्। तत्रापि विकल्पशः। विकल्पं
विकल्पमेकैकमित्यर्थः। प्रहरणसीत्कृतयोर्यत्रिदेशोऽवस्थायां च प्रयोगः। १२३
तदुभयमाह। संगोपविष्टायाः पृष्ठे मुष्टिना प्रहारः। सूत्रं। उत्संगोपविष्टा
याइति। नायकस्योत्संगे पृष्ठे मुष्टिना प्रहारः स्यादनुरूपत्वात्। तत्र सासू

याइवस्तनितरुदितकूजितानि प्रतीघातश्च स्यात्। सूत्रं। तत्रेति मुष्टिना प्रहारे सासू
योद्रव प्रहारमसहमानाया इव। प्रयोक्तव्यानि तदर्थद्योतकानि स्तनितकूजित
रुदितानि स्युः। तत्प्रहारानुरूपत्वात्। प्रतीघातश्चेति मुष्टिनैव तत्पृष्ठे प्रतीघातः
स्यात्। युक्तयंत्रायास्तनांतरेऽपहस्तकेन प्रहरेत्। सूत्रं। युक्तयंत्राया उत्तानाया
स्तनांतरे स्तनयोर्मध्ये अपहस्तकेन प्रहरेत्। नान्यैरननुरूपत्वात्। मंदोपक्र
मं वर्द्धमानरागमापरिसमाप्तेः। सूत्रं। मंदोपक्रमं वर्द्धमानरागमिति क्रियावि
शेषणं। आरंभे मंदया वृत्त्या प्रहारं ततो यथा रागो वर्द्धते तथाधिकमेवेत्य
र्थः। आपरिसमाप्तेः श्लिष्यावत्। स्तनांतरे हि रागास्पदस्य हृदयस्य स्थाना
वस्थानात्। योषितो हि त्रीणि रागस्थानानि। शिरो जघनं हृदयं चेति। तेषु

हन्यमानेषु चिरं चंडवेगापि रागं मुंचति। तत्र हींकारादिनामनियमेनाभ्यासेन वि
कल्पेन चेतत्कालमेव प्रयोगः। सूत्रं। तत्रेत्यपहस्तप्रहरणेन हींकारादीनां स
मानां अनियमेनेति। मृदुना हृदयस्य हन्यमानत्वात्। सर्वेषामेवार्त्तीसूचका
नां संनवः। विकल्पेन मृदुमध्याधिमात्रभेदेन अभ्यासेन च यो नः पुन्येन तत्का
लमेवेति। अपहस्तप्रहरणकालमेव तस्य समाप्त्यवधिकः कालः। शि
रसि किंचिदाकुंचिताङ्गुलीनाकरेण विवदंत्याः फूत्कृत्यस्य प्रहरणं। तस्य
स्तुतकं। सूत्रं। किंचिदाकुंचितांगुलिना प्रसृतकरेणेत्यर्थः। विवादंत्या १२८
इति। अपहस्तेना सुखायमानाय यदि प्रहरांतरागकांक्षया प्रत्यक्ष्वति है
तु। तदा अस्याः प्रथमेरागस्यादि शिरसि तदनुरूपेण प्रसृतकेन घट्टण

णमपरं मंदोपक्रमं संवर्द्धमानरागमापरिसमाप्तेर्विधेयं। फूत्कृत्येति रा
गदीपनार्थं तत्रांतर्मुखेन कूजितं। फूत्कृतं च तत्रेति प्रसृतकाघाते कूजितं
। फूत्कृतं च नायिकाया स्यात्। कथमित्याह। अंतर्मुखेनेति। सुखस्यांतः स्था
नं अंतर्मुखं। तत्र कूजितं। तत्संवृतेन कंठेन कूजत्यनेनाव्यक्तं शब्दितं। यदि विवृते
न जिह्वामूलेन च तत्फूत्कृतं। तस्याश्च अनुकार्यं वक्ष्यति। बदरस्येवेति। तांते
वश्वासितरुदितेवेणोरिव स्फुटिता शब्दानुकरणं फूत्कृतं। रतांते च श्वासित
रुदिते तदानीं धातुक्षयात्। श्रमोपपन्नेः श्वसितं रुदितं चामधुरकोक्तप्र
योक्तव्यं। वेणोरिव पुरुषव्यापारेण ग्रंथिस्थाने स्फुटतः। तच्छब्द फूत्कृतं। अस्तु
बदरस्येव निपातितः शब्दानुकरणं फूत्कृतं। सूत्रं। तालव्यायादुपरिभागस्य जि

वा० सू० भा०
वा० सू० भा०
१२५

नागस्य जिह्वाग्रे संश्लेषाद्युत्पद्यते । वदरस्येवेति । द्वन्द्वत्रुटिकोपलक्षणार्थं नि
पतितः शब्दानुकरणमिति । वदन्तीयस्येदं लक्षणं । सलिलेशर्करापातका
लनिश्वनितध्वनीति । सर्वत्र चुंबनादिषूपक्रांतायाः ससीत्कृतं तेनैव प्रत्युत्त
रं । सूत्रं । चुंबनादिषूपक्रांतायाइति । चुंबननखदशनच्छेद्येषु पुरुषेणाभि
युतायाः ससीत्कृतं तेनैव प्रत्युक्तांतरं । सूत्रं । येनैव चुंबनादीनामन्यतमे
नोपक्रांता । तेनैव हीकारादिसहायेन प्रत्युत्तरं दद्यादित्यर्थः । अनेनकृतप्रति
कृतं कुर्यादिसमरयति । रागवशात् प्रहरणाभ्यासे वारणमोक्षणाय १२५
मर्थानां शब्दानामेवार्थानां च सततं ताता तासु श्वसितरुदितस्तनितमिश्री
कृतप्रयोगा विरुतानां च रागावसानकाले जघनपार्श्वयोः प्रहननमिति ।

अतित्वरयाचापरिसमाप्तेः । सूत्रं । येनैव चुंबनादीनामन्यतमेनोपक्रांता । तेनै
वहीरागवशात् प्रहरणाभ्यासइति यदा रागस्योद्रेकान्नायकः योनःपुन्ये
न प्रहरेत्तदा वारणार्थानां प्रयोगो युक्तः । किंरूप इत्याह । सततेति सह खि
न्नाभ्यां श्वसितरुदिताभ्यां वर्त्तते । यत्र स्तनितं तेन योजित इत्यर्थः । पाराव
तादिविरुतानां च प्रयोगः । एवंविध एव रागावसानकाल इति । लिंगादा
सन्नवर्तिनां रतिरिति ज्ञात्वा जघने तृतीये रागास्पदे पार्श्वयोः कक्षाधस्ता
त्ताडनं समतलेनेति यासरिसे स्यात् । अन्येसमतलकेपि नेति पठन्तेवा । अ
तित्वरयेति विश्रब्धक्रियाल्लिताडनमार्गमपि व्याहीरति निवर्त्तते । तत्रास्ताव
कहंसविकूजितं शाश्रीतं स्यात् । मृदुमधुरत्वात् । तत्त्वरयेव प्रहरणस्ये

त्वरितत्वात्। स्तननप्रहणनयोगादिति। सीत्कृतविहितात्मनः शक्तितस्य प्रहण
नसात्म्यप्रयोग उक्तः। स्त्रीपुंसयोः प्रहणनसीत्कृतेषु कस्य किं सहजं तेज इ
त्याह। श्लोकावत्र भवतः। पारुष्यं रभसत्वं च पौरुषं तेज उच्यते। अशक्तिरार्ति
र्व्यावृत्तिश्च अबलत्वं च योषितः॥ १॥ रागसात्म्यप्रयोगसात्म्याच्च व्यत्ययोऽपि क्वचिद्भवेत्
। न चिरं तस्य चैवांते प्रकृतेरेव योजनं। स्त्रं। पारुष्यमिति रोतिशब्दी शरीर
स्य च कठोरता रभसत्वमिति अविमृश्यकारिता धार्ष्ट्यं च तद्द्वयं पुरुषस्य इदं
तेजो धर्म इत्यर्थः। तद्योगात्पुरुषः प्रहरंति। अशक्तिर्हंतुमसामर्थ्यं हिंसासी १२९
त्कृमार्यार्ति। आर्त्तिः पीडा धृंतं न त्वाव्यावृत्तिः। पुरुषेण हंतुं नियुक्तायाः स्त्रि
या अबलत्वं निःप्राणता स्वयमीषदीरणात्। एतेन स्त्रेणा धर्मा इत्युक्तत्वात्
ह

नप्रहरणं। सीत्कृतमेव तद्द्वयं। अतः सीत्कृतप्रहणने विषयप्रतिनियते क्व
चिदिति। सर्वत्र रते व्यत्ययोऽपि स्यात्। कारणमाह। रागप्रयोगसात्म्यादिति
। रागस्य प्रकर्षेण योगात् देशसात्म्याच्च स्त्री स्वधर्मान्नित्यक्त्वा पौरुषं तेजो वि
भर्ति। प्रहरंति। तदा पुरुषः स्त्रीप्रहणनार्थं स्वधर्मं त्यक्त्वा। तद्धर्मान्। स्तंभसी
त्कृतविरुतानि कुर्यात्। तानपि न चिरं क्रियतामपि कालकलां व्यत्ययः स्या
त्। ततः किं स्यादित्याह। तस्य चैवांते। तस्यैव व्यत्ययस्यांते प्रकृतेरेव यो
जनं स्यात्। यथास्वतेजसा स्त्रीपुंसयोर्वर्त्तनमित्यर्थः। तदेवं व्यत्ययप्र
कृतियोजना प्रवृत्तेयातां। असमाते रागप्रयोगसात्म्यानावेव प्राकृत एव वि
धिः। तत्र व्यत्ययाभावात्। प्रहणनं चतुर्विधमुक्तं। यथा तदृष्टधा दर्शय

आह। कीलामुरसि कर्त्तरीं शिरसि विद्धां कपोलयोः संदंशिकां स्तनयोः पार्श्वयो
श्चेति। पूर्वैः सह प्रहणनमष्टविधमिति दाक्षिणात्यानां तद्युवतीनामुरसि
कीलानिति तत्कृतानित्थ दर्शयन्तो देशसात्म्यमेतदाह। कीलामुरसीति।
तत्र मुष्टिरेव तर्जनीमध्यमयोर्बहिः पृष्ठभागेन निःक्रान्तयोरुपर्यङ्गुष्ठयो
जनात् कीला तया धामुखेन ताडनं। कर्त्तरी द्विविधा। प्रसृतकुञ्चितांगुलि
भेदात्। तत्र प्रसृतांगुली द्विविधा हस्तेनैकेन तद्रूकर्त्तरी द्वाभ्यां संश्लिष्टाभ्यां
यमलकर्त्तरी या कुञ्चितांगुलिरङ्गुष्ठायोपरिन्यस्त कुञ्चिततर्जनीका सा १२७
शष्टकर्त्तरी प्रयुज्यमानाश्रयांगुलित्वात् दर्शितशष्टवतोऽवतीति केचि
दुत्यस्यपत्रिकेत्युच्यते उभाभ्यामपि कनिष्ठिकाभागेन शिरसि ताडनं तर्ज

नीमध्यमयोर्मध्यमानामिकयोर्वा मध्येनांगुष्ठनिकास्य बद्धमुष्टिर्निर्विद्धा तयां
गुष्ठकूबदनया कपोलयोर्वियोर्मध्यमानामिकयोर्वा मध्येनांगुष्ठं धनमेव ता
डनं मुष्टिरेव तर्जन्यंगुष्ठकाभ्यां तर्जनीमध्यमाभ्यां वा संदंसनात् संदंसिका स्तन तया
योः पार्श्वयोश्च मिसणपूर्वकं मांसस्याकर्षणमेव ताडनं पूर्वैरित्युपहस्तादि
भिः। अष्टविधमिति दाक्षिणात्यानां आचार्यलिङ्गुक्तचतुर्विधं चलक्षेतमत्यदे
णदर्शयितुमाह। कीलानिति। तद्युवतीनां दाक्षिणात्यानां तद्धननामुरसिरत्यु
पलक्षणं उरसि कीलाकृतं शिरसि सीमन्तमुखे कर्त्तरीकृतं कपोलयोर्वि
द्धाकृतं देशसात्म्यमेतत्। यद्रागवणसान्त्रकृतं विद्धं वैरूप्यकारणमपि
स्याद्यतो। तेनान्यत्रमपि प्रयोक्तव्यमित्याह। कष्टमनार्यवृत्तमनादृतमि

ति वात्स्यायनः। सूत्रं। कष्टमिति दुःखावहं निर्दयकर्मत्वात्। अनार्यवृत्तं असाधुच
रितं। अनादृतमित्यनादरणीयं। दोषावहत्वात्। तथात्वान्यदपि देशसात्म्या
त् प्रयुक्तमन्यत्र न प्रयुंजीत। सूत्रं। तथान्यादपि प्रकाराद्यहननं देशसात्म्या
त्प्रयुक्तं। दाक्षिणात्यैरन्यत्रेति। आत्ययिकं तु तत्रापि परिहरेत्। सूत्रं। आत्ययि
कं विनाशागवेक्षमवैक्ष्यप्रकरणं। तत्रापि परिहरेत्। यत्रापि प्रयुक्तं तमेवात्य
यं दर्शयितुमाह। रतियोगे हि कीलया गणिकां चित्रसेनां चोलराजो जघान॥
सूत्रं। रतियोग इति। रत्यर्थे योगे यंत्रसंयोगे चोल्यचोलराजः। चोलविषयो रा १२८
जा। तेन हि चित्रसेना गणिका रतान्ते दृष्टमार्गिकी तासौ कुमायति शरीर
पीडामनजति तथा प्रदर्शितावस्थामपि तां सुकुमारां पक्ष्मां रागांधात्वा

।णिनन्द्दुलः कीलपोरसि प्रयुक्ता याव्यायदिस्यात्। नवात्रां कर्त्तर्येति। कुंतलः कां
तिशांतिकर्णिः सातवाहनो महादेवी। सूत्रं। कुंतल इति। कुंतलविषये जा
तत्वात्। तत्समाख्यः शांतकर्णिः। शातकर्णस्यापत्यं शांतवाहन इति संज्ञा।
स हि महादेवीं मलयवतीं अचिरप्रतिविरितमादिव्यादं ज्ञात बलामापि म
दनोत्सवे गृहीतवेषां दृष्ट्वा जातरागस्तामभिगच्छन् रागाद्राक्षिप्रचेताः शिरसि
कर्त्तर्या क्षितिबलया जघान॥ नरदेव विपाणिर्विद्धया दुःप्रयुक्तया नटीं
काणां चकारेति। सूत्रं। नरदेवा पांड्यराजस्य सेनापतिः कुयाणिः। श
स्त्रप्रहारात्कुणिहस्तः स हि राजकुले नटीं चित्रलेखां नृत्यंतीं दृष्ट्वा जा
तरागः संप्रयोगे रागांधो विद्धया कुयाणित्वात् दुःप्रयुक्ता कपोलस्तलस्म

प्राथां द्दिम्रया कारणांच कारो। संदिग्धिकानोदाहृताः स्वभावतो नात्ययिकत्वा
त्। यवशाद्युक्तं। परिहरति। दर्शयन्नाह। भवंति चात्र श्लोकाः। नास्त्यत्र गण
ना काचिन्न च शास्त्रपरिग्रहः। प्रवृत्ते रतिसंयोगे राग एवात्र कारणं।१। स्वप्ने
ष्वपि न दृश्यंते ते भावास्ते च विभ्रमाः। सुरतव्यवहारेषु ये स्युस्तत्क्षणकल्पि
ताः।२। यथा हि पंचमीं धारां संप्राप्य तुरगः पथि। स्थाणुं श्वभ्रं दरीं वापि वेगांधो
न समीक्षते।३। एवं सुरतसंमर्दे रागांधौ कामिनावपि। चंडवेगौ प्रवर्तेते स
मीक्षेते न चात्ययं।४। तस्मान्मृदुत्वं चंडत्वं युवत्या बलमेव च। आत्मनश्च ब १२८
लं ज्ञात्वा तथा युंजीत शास्त्रवित्।५। न सर्वदा न सर्वासु प्रयोगाः सांप्रयोगि
काः। स्थाने देशे च काले च योग एषां विधीयते।६। सूत्रं। नास्तीति द्विधो

हि कामी शास्त्रतत्त्वज्ञस्तद्विपरीतश्च। तत्र शास्त्रतत्त्वज्ञोद्देशस्य ग्रंथग्रहणेन विधान
स्वभावतो गणनास्ति। काचिदिवमात्ययिकमिदमित्यपेक्ष्येत्यर्थः। न च शास्त्रपरि
ग्रहः शास्त्रविहितानुष्ठानात्। तस्मादस्य प्रवृत्ते रतिसंयोगे राग एवात्र ग्रहण
णविधौ प्रयोक्तव्ये कारणं। नागरज्ञानं शास्त्रतत्त्वज्ञस्य तु सत्यपि रागे प्रवृत्ति
कारणं ज्ञानमपरं कारणं। ततश्च विमृश्यकारिणो गणनासौ शास्त्रपरिग्रह
श्चात्ययमेव भवति। तस्मादुभयोरपि प्रवृत्तौ रागः कारणं। तत्रैकस्य ज्ञानप
रिष्कृतो ऽन्यस्य तद्विकलस्त्विति विशेषः। यदा चानयो रतिप्रवृत्तौ रागस्तदा त
द्वशाद् दृष्टश्रुता अपि प्रयोगा भवंतीति दर्शयन्नाह। स्वप्नेष्वपीति। असंभा
व्यवस्तुप्रकाशनयोगेष्वपि भावा अपि प्रियाविभ्रमाचेष्टिता मे सुरतव्यवहा

रेषुपरस्परचुंबनालिंगनादिव्यापारेषुतत्क्षणनिर्मिता तत्कालकल्पितान
शास्त्रिता। इत्यर्थः। तत्रैकस्यज्ञानपरिच्छेदत्वात्। रतिजननएवोत्पद्यंते।
अन्यस्यज्ञानवैकल्याद्यथावाह्यापीति। तस्मादयंज्ञानविकलांतिप्रद
र्शनात्। प्रवर्त्तमानोत्ययंनपश्यतीतिदृष्टांतेनदर्शयिन्नाह। यथाहीति
।अश्वस्यविक्रमोबलि। तमुपलक्ष्यमुपजवोजवश्चेति। पंचधारागतयस्तु
रगशिक्षायामुक्ताः। तत्रयंमीजवाख्यांप्रकृष्टामास्थायस्थितेत्यर्थः। तत्र
स्थाहिवायुगतिर्भवित्यश्वः। श्वभ्रंपोरुषंगर्त्तादिरंदिवनिर्मिताः। एवमिति १३०
दार्ष्टांतिकयोजना। सुरतसंमर्देषुसंकुलेकामिनोस्त्रीपुंसौपुमान्स्त्रीवेत्ये
कशेषः। यस्मात्ज्ञानवैकल्यादयुक्तंदृश्यते। तस्मात्ज्ञानप्रधानेननवि

तव्यमितिदर्शयिन्नाह। तस्मादिति। मृदुःत्वंचंडत्वमितिमंदवेगतांचंडवे
गतांचेत्यर्थः। चवलंप्राणंआत्मनश्चमृदुत्वंचंडत्वमितियोज्यं। तथेतिमृ
द्वादिप्रकारेणप्रयुंजीतप्रयोगान्। शास्त्रविदा। अन्यथा। शास्त्रेतरयो
कोन्नेदःस्यात्। वक्ष्यतिच। अनशास्त्रज्ञस्यतत्ज्ञोनसारागात्। प्रवर्त्तनाम्मृ
द्वादिभेदेनप्रयोगयोजनंसर्वेसर्वदासर्वासुस्त्रीषुस्युरितिदेशाहानस
वदिति। तत्रस्थानेप्रयोगोयथा। पतस्तस्येत्यादि। युक्तयंत्रायामुपहस्त
स्यासंगोपविष्टस्यमुष्टिरित्यादिकालप्रयोगाः॥ पंचदशमंप्रकरणं।
॥तद्युक्तश्चतदंतर्गताःसीत्कृतक्रमाःषोडशंप्रकरणं॥ सप्तमोध्यायः
॥आदितोद्वादशः। एवंप्रहणनादिव्यापारेणपरिश्रांतेननायकेननायिका

पुरुषवदाचरेदिति। पुरुषायितं तदुपयोगित्वाच्चानन्तरं तद्गतानि पुरुषोपसृप्ता
नीति प्रकरणद्वयमात्राध्याये। तत्र कारणान्याह। नायकस्य रताभ्यासात्परि
श्रममुपलक्ष्य रागस्य चानुपशममनुमता तेन तमवपात्य पुरुषायितेन सा
हाय्यं दद्यात्। स्वाभिप्रायाद्वा विकल्पयोजनार्थिनी नायककौतूहलाद्वा। सू
त्रं। नायकस्येति संतताभ्यासादिति रतस्य यौनः पुनेनानुष्ठानाद्यः परिश्र
मं सर्वाङ्गिकश्रमं। रागस्य चानुपशममशान्तिमुपलक्ष्य तत्राप्यनुमता ते
नेति। नायकेनानुज्ञाता ह्रियोऽपि द्विसदृशमाचरन्तीति स्त्रैणैव स्यादतः तम १३१
धः पात्य नायकमधस्तात्कृत्वा। एवं हि पुरुषवदाचरितं। तेन साहाय्यं सा
हायकर्म प्रतिपद्यते। कार्यस्याभिःपन्नत्वाद्। स्वाभिप्रायाद्वेति। अननुमतापि

तेनाज्ञातविश्रम्भा विकल्पं पुरुषायितभेदं योजयितुमर्थिनी तच्छीलत्वाद्वा ना
यककौतूहलाद्वेति। नायकस्यात्र कौतुकमस्तीति ज्ञात्वा वा तेनाननुमतापि परि
श्रान्तस्यापि दद्यादित्येव। तत्र युक्तयन्त्रेणैवान्तरेणोत्थाप्यमाना तमधः पा
तयेत्। एवं च रतमविच्छिन्नरसं भवति। तथा प्रवृत्तमेव स्यात्। इत्येकोऽयं मा
र्गः। पुनरारम्भेण वेति एष उपक्रमेणेति द्वितीयसूत्रं। तत्रेति पुरुषायि
ते द्विविधः क्रमः। तत्रायं प्रथमो युक्तयन्त्रेणैवापरित्यक्तशाल्यसंयोगेनै
वान्तरेण नायकेनाव्याकुलितेनासीनेन च उत्थाप्यमाना बाहुपाशसंरा
त्तिता सत्युपरि क्रियमाणं तं नायकमवपातयेदिति। एवं सति रतमवि
च्छिन्नरसं तथा प्रवृत्तमेव स्यात्। यन्त्रं हि विश्लेष्य पुनःसंधाने रतमपूर्वमिव

पुरुषवदाचरेदिति। पुरुषायितं। नदुपयोगित्वान्तरं तद्गतानि पुरुषोपसृप्ता
नीति प्रकरणद्वयमात्राध्याये तत्र कारणान्याह। नायकस्य रतात्यासात्परि
श्रममुपलक्ष्य रागस्य चानुपशममनुमता सेनैतमवपात्य पुरुषायितेन स्या
हाय्यं दद्यात्। स्वाभिप्रायाद्वा विकल्पयोजनार्थिनी नायकेन कुतूहलाद्वा। सू
त्रं नायकस्येति सततात्यासादिति रतस्य योनः पुनेनरनुष्ठानात्परिश्र
मं स्वाभाविकश्रमं। रागस्य चानुपशममशांतिमुपलक्ष्य तत्राप्यनुमता ते।
नेति। नायकेनानुज्ञाता हियोषिद्विसदृशमाचरंतीति क्लेशेनैव स्यात्। तम १३१
धः पात्य नायकमधस्तात्कृत्वा। एवं हि पुरुषवदाचरितं। तेन साहाय्यं। सा
हायकर्म प्रतिपद्यते। कार्यस्याभिः पन्नत्वात्। स्वाभिप्रायाद्वेति। अनेनानुमतापि

तेन जातविश्रंभा विकल्पं पुरुषायितमिदं योजयितुं अर्थिनी तच्छीलत्वात्। ना
यककुतूहलाद्वेति। नायकस्यात्र कौतुकमस्तीति ज्ञात्वा वा तेन अनुमतापरि
श्रांतस्यापि दद्यादित्येवं। तत्र युक्तयंत्रेणैवान्तरेणोत्थाप्यमाना तमधः पा
तयेत्। एवं च रतमविच्छिन्नरसं भवति। तथाप्रवृत्तमेव स्यात्। इत्येकोयं मा
र्गः। पुनरारंभेणादित एवउपक्रमेतेति द्वितीयसूत्रं। तत्रेति पुरुषायि
ते द्विविधः क्रमः। तत्रायं प्रथमो युक्तयंत्रेणैवापरित्यक्तशायसंयोगेनै
वेतरेण नायकेन शास्त्राश्लिष्टेन आसीनेन च उत्थाप्यमाना बाहुपाशसंदा
तिता सत्युपरि क्रियमाणा तं नायकमवपातयेदिति। एवं सति रतमव
च्छिन्नरसं तथाप्रवृत्तमेव स्यात्। यंत्रं हि विश्लेष्य पुनः संधाने रतमपूर्वमिव

स्यात्। न पूर्वप्रकारत्वं। यथा प्रवृत्तश्चास्य रागो विच्छिद्यते। तस्य चाकस्माद्विच्छेदेना
सौमनस्यमित्यत्र कामिनः प्रमाणं। अयं मार्गः श्रमव्यधो रागस्यानुपशमे
द्रष्टव्यः। स्वाभिप्रायादिषु पुनरारंभेनेति। यदा तस्य पुनरारंभः तदा ते
नारंभेण पुरुषवदादावेवोपक्रमेत्। प्रवृत्ते तद्द्वितीयो मार्गो नापरस्तृतीया
यदंतरो यंत्रं विश्लेष्य प्रयोक्तव्यं। पुरुषवदापि तं द्विविसर्गावस्तिनान्या
पुरः पीरयंती पुनः पुनः शिरो नामयंती याचेष्टाः पूर्वमसौ दर्शितवांस्ता
ता एव प्रतिकुर्वीत पातितो ता प्रतिपातयामीति। हसंती तर्जयंती प्रति १३२
घ्नती च कुर्यात्। पुनः स्वश्रोणिं दर्शयित्वा श्रमं विरामाभीप्सां च। पुरुषोपसृ
तैरेव चोपसर्पेत्। सूत्रं। सति स्वशिरसः प्रकीर्यमाणानि केशकुसुमा

निर्वेदमानया ययेति वियुक्तः। श्वासेन विच्छिन्नोजोल्लासः। क्षोभितयस्याः। अस
ला
दृष्ट्वा व्यापारेण जातश्रमाभूत्। वक्त्रं संत्यगर्थं लज्जया चुंबनदशनछेद्यार्थं त्वना
न्यासुरेनायकस्य परिरयंतीति स्तनोपगूहनमेतत्। पुनः पुनः शिरोनाम
यंती लज्जया सदमितत्। क्षोणेन तेजसा चेष्टितमुक्तं। पौरुषेनाह। या इति
चेष्टाया चुंबनाव्यापारान् पूर्वमसौ दर्शितवान्। पारुष्यरभसाभ्यां ता ए
व प्रतीयं कुर्वीत। तदेव स्फुटयन्नाह। पातितेति। यथाहं त्वया निर्दय र
तेन खेशितस्तथा त्वामपि प्रतीयं पातयामीति ब्रूयादिति संबंधः। तत्रापि
हसंती रागनिःसिकतया तर्जयंती तर्जन्या प्रतिघ्नती चात्यथमिय हस्तादिना
तदुभयपारुष्यं दर्शयेदिति। ततश्चासौ क्षीणतेजः ख्यापनार्थं अव्रडिता

।पित्रीडामश्रां तापि श्रमं हंत्रं मिछंत्यपि विरामाभीक्ष्णमुपेत्य दर्शयेत्। पुरुष
वदाचरितं हि योषितः पुरुषायितं। ततश्च पुरुषस्य योषिति यदुपसर्प
णमुपसृष्टं तदथाचरंत्याः पुरुषायितं। प्रायशश्च पुरुषोपसृप्तानान्यत्।
पुरुषायितमिति निमयन्नाह। पुरुषोपसृप्तैरेवं चोपसर्पयेदिति। तानि
च वक्ष्यामः। इतः प्रभृति पुरुषोपसृप्ताख्यं प्रकरणमिति दर्शयति। तानि
द्विविधानि बाह्याभ्यंतराणि च। तत्र बाह्यान्याह। पुरुषः शयनस्थाया यो
षितः। तद्वचनाव्याक्षिप्तचित्ताया इव चित्ता नीवीं विश्लेषयेत्। तत्र विव १३३
दमानां यकोलचुंबनेन पर्याकुलयेत्। स्थिरलिंगश्च तत्र तत्रैण परिस्पृ
शेत्। प्रथमसंगता चेति संहतान्तरघट्टनं। कन्यायाश्च तथा स्तनयो।

हस्तयोः संहतयोः कक्षयोरंसयोर्ग्रीवायामिति चाखैरिण्यां यथासात्म्यं यथा
योगं वा। अलकचुंबनार्थं निर्दयमवलंबेत्। हनुदेशे चांगुलीसंपुटेन तत्रे
तरस्याश्रीडिता निमीलनं च। प्रथमसमागमे कन्यायाश्च। सूत्रं। यदा पुरुषं
प्रयोक्तानदा पुरुषेपस्कृप्तं। अत्राचेत्पुरुषायितमिति दर्शनार्थं पुरुषयह
णं। एवं च पुरुषायितेन सहास्य वचनं। शयनस्थाया इति। शयनाख्याद्
रतारंभं प्रकारेणं वक्ष्यति। तद्वचनव्याक्षिप्तचित्ताया इवेति नायकोक्ति
निरन्यचित्ताया। नाप्यकाया तत्कारव्यापनार्थं दर्शनायोतीवार्थः। नीवी
ति वसनबंधः। तत्रेति विश्लेषणे विवदमानां कुचमर्दनी कपोलचुंबने
न समंतादाकुलयेत्। यथा नीवी पुरखेन रत्नस्याति। स्थिरलिंगश्चेति जात

बा॰ह॰ना॰
१३८

रागत्वात्सिद्धलिंगः। तस्यां च जातरागायां सिद्धकार्यं नोद्वेदाह। तत्र तत्रेति क
क्ष्योरःस्तनादिषु एनां नायिकां रागजननार्थं हस्तेन परिस्पृशेद्योग्यादिति। एत
दसकृन्नायकेन संगतयामिति विस्रब्धयामुक्तं। यदि प्रथमसंगता तदास्या
नीवीस्रंसनसंस्पर्शनं नास्त्येव। लज्जायां संहतयोश्चोर्वोरन्तरे च संधौ वस्त्रे
न संघट्टनं च लक्षनं। यथा विवृत्त्योः स्यात्तां कन्यायाश्चेति। कन्याविस्रम्भणे
विस्रब्धायाश्च प्यस्या लज्जायां संहतयोरं घट्टनं नीवीस्रंसनं स्पर्शनं च।
अस्याश्चाधिकमाह। स्तनयोः संहतयोर्भुजमध्यास्याहस्तयोः परस्प १३
राश्लिष्टयोः प्रत्येकं वा बद्धमुष्ट्योः ऊर्वोः प्रत्येकं कृतसंकोचयोरंसयो
र्हस्तयोजनाद् ग्रीवा बाहुशिरोयोजनाद् संहतयोर्ग्रीवाया हस्तपाश

संश्लेषयाद् संहतायां संघट्टनमित्येव। स्वैरिण्यामिति। या नायकारूढविस्रंभ
त्वात्सुरते निर्लज्जा यथेष्टचारिणी सा स्वैरिणी अनियोक्रीत्यर्थः। तस्या य
थासात्म्यं यथायोगं चेति यद्येन सात्म्यं यच्च यत्र युज्यते तत्तत्र स्पर्शनिमि
त्यर्थः। चुंबनार्थमेनामिति। कृतकोतिश्चर्योक्तं स्वैरिणीं चालके निर्दयमव
लंबेताद्भुतरस्या इति। नायकाया विधिमाह। य प्रथमसंगता कन्या च तस्या
व्रीडालज्जानिमीलनं चाक्ष्णोः स्यात्त्वति विस्रब्धायाः स्वैरिण्याश्चेति। ए
वं नीवीविस्रंसनघर्षणघट्टनावलंबनेष्ववस्था विद्धि रूपस्य से शयनस्थां वि
श्वास्य सा प्रयोगांश्चुंबनादीन् प्रयुंजीत आत्यंतराणि अरिधाद्भुमाह। रति
संयोगावेनां कथमनुरज्यत इति प्रवृत्त्या परीक्षेत। सूत्रं रतियोगे चेति। र

त्यर्थे यंत्रसंयोगे सति। एनामिति बाह्यैरुपसृप्तां प्रकृत्या चेष्टायातच्च रसिका परीक्ष्य
यथाकथंचिद्द्वात्र्यंतरे रूपसर्पेदित्यर्थः। तत्र प्रवृत्तिमाह। युक्तयंत्रेण
चोपसृप्यमाणा यतो दृष्टिमावर्त्तयेत्। तत्र तत्रैवैनापीडयेत्। एतद्रह
स्यं युवतीनामिति। सुवर्णनाभः। सूत्रं। युक्तयंत्रेणेति। यतदृतियंत्रसंबाध
स्यांतरं जागं कर्त्रीकृत्य साधनेनोपसृप्यमाणा तत्स्पर्शसुखात् दृष्टिमावर्त्त
येत्। दृष्टिमंडलं भ्रमयेत्। तत्र एवेति। तमाश्रित्य पीडयेत्। साधनेनेत्यर्थ
मुपसर्पयेत्। तत्र स्त्रीपीडनाद्द्रुतं रतिमधिगच्छति। एतद्रहस्यं। स्त्रीनिरप्रका १३५
स्यत्वात्। तथा हि रतिप्राप्त्यर्थमिन्यैः प्रकारांतरमुक्तं। आस्त्रकृतः। सुवर्णना
भमतमत्रिमतप्रतिषिद्धत्वात्। अत्र चिररतिसंबंधनमेकोपलब्धवदिति के

चित्प्रदेशा विवादस्तत्रोपसृत्यमाणा यस्मिन्नियते। नियतेवादेशो स्पृष्टुं द
ष्टिमावृत्तयेत्तस्मिन्नेव पीडयेत्। इत्येकप्रकारः। बद्धेष्वप्यस्मिन्नरुपसृ
प्यमाणा यावद्भावस्यातिस्त्रीवल्ला। प्राप्तः प्रत्यासन्नः संयुज्यमाने श्चेतियं
त्राणां लक्षणमाह। गात्राणां स्रंसनं नेत्रनिमीलनं क्रीडनाशः। समधिका
च रतियोजनेति स्त्रीणां भावलक्षणं। सूत्रं। तत्र गात्रावसादो नेत्रनिमील
नं च प्राप्तस्य लिंगं। व्रीडानाशो लज्जानिवृत्तिः। रतियोजनेति। रत्यर्थं योज
नायंत्रयोजनेत्यर्थः। सा स्वाजघनस्य नायकजघनेन अत्यंतलग्नाद्। स
माधिकेति प्रत्यासन्नस्य भावलक्षणमिति। प्राप्तप्रत्यासन्नस्येत्यर्थः। सं
युज्यमानस्येत्याह। हस्तौ विधुनोति स्विद्यति दशति। यादेनाहंति। रताव

बा॰ स॰ ना॰
१२९

सानं। यस्पुरुषायितवर्त्तिनी॥ सूत्रं॥ हस्ताविति। विधुनोति कंपयति। उत्क्षाङ्गं ददा
ति। यंत्रयोगात्पुरुषायितवर्त्तिनी। ति। पुरुषस्य रतिश्रमेण न मतिक्रम्य जघनव्या
पारेण वर्त्तत इत्यर्थः। तस्याः प्राक् यंत्रयोगात् करेण संबाधं गजइव क्षोभ
येदामृदुभावात्। ततो यंत्रयोजनं। सूत्रं। तस्याश्च हृतमीदृशं बुध्वा यंत्रयो
गात्। प्राप्नुयात् स्वयं रतमाधिगम्य पश्चात्तदानीमस्यारतं विच्छिन्नरसं स्यात्।
तत्तुर्विधं। यथोक्तं। अंगनः पद्मदलस्य च गुटिकावक्त्रयोपितः। वासिनं च
बरांगं स्यात् गोजिह्वाककर्कशं तथैव नि। २। तत्राद्यं त्यक्त्वा शेषकं इति विषय १३१
त्वात् करेण क्षोभयेत्। अमृदुभावादिति। यावन्मृदुतां गतं ततो यंत्रयोज
नं। मृदुन्मृते हि तस्मिन् उपसृप्यमाणं द्रुतं रतिमधिगच्छति। गजइवेति।

करो रूपस्यार्थे गजाकरिणेत्यर्थः। तथा चोक्तं। अनामिकाप्रदेशिन्योर्मध्ये ज्येष्ठ
यासह गजहस्ताग्रसादृश्यात् तत्संज्ञं कृत्रिमं स्मृतं। २। एवं च करग्रहणं कृत्रिमसा
धनोपलक्षणार्थं तेन कृत्रिमेण अभ्यंतराणि उपसृप्तानि। सूत्रं। न्यायमृजु संमि
श्रणं उपसृप्तं कं। हस्तेन लिंगं सर्वतो भ्रामयेत्। इति मंथनं। नीचीकृत्य जघनं
उपरिष्टाद्घट्टयेत्। इति बद्धक्षतं देव विपरीतं सरभसं अवमर्दनं। लिंगेन स
मा हत्य पीडयेत्। चिरमिवतिष्ठेत्। इति पीडितकं सुदूरमुत्कृष्य वेगेन स्वजघ
नं अवपातयेत्। इति निर्घातः। एकत एव भूयिष्ठं अवलिखेत्। इति वराह
घातः। स एव उभयतः पर्यायेण तु थाघातः। सकृन्निसृतमतिक्रम्य तत्र त
त्रैव द्वित्रिचतुरिति घट्टयेत्। इति चटकविलसितं। लिंगेन संबाधस्याभि

बा॰सू॰भा॰
२३७

श्रणात्। सर्वमिवोसमंतत्रयलस्तमुपसृपएंनायांश्चगोपाश्वांगनं। प्रसिद्धमिश्रणं
।सूत्रं। तदुपसृप्तकमिति। कन्यत्वयेन विशेषसंज्ञादर्शयति। हस्तेनलिंगंगृही
त्वावंभाभ्यंतरे सर्वतोमंथान्निव भ्रमयेत्। नीवीकृत्यजघनमिति। स्त्रीकटि
मध्यंकृत्वा उपरिष्टादिति। अभ्यंतरस्योर्द्धभागेनगंबद्धलेनैवलिंगेनावघट
येत्। तदेवेतिघट्टनं। विपरीतमुच्चीकृत्यजघनमधस्तादितिविशेषश्चाप
रोयः। सरजसमिति। रजसेनमृद्वीयादित्यर्थः। अधोभागस्यकंडूतिबद्ध
त्वात्। लिंगेनेति। वेगादामूलंप्रवेशमानेनसमाहत्यपीडयन्नगमेव २३७
तिष्ठेत्। तिष्ठेताचिरमिति। यावंतंकालंलिंगोन्नमनानिकर्तुंसमर्थःसदृर
मितिप्रवेसीतंलिंगंश्रामनिबंधमांकृष्यवेगेनजघनएवनिर्घातवदाहि

पेत्। एकतएवएकतरइति। एकस्मिन्नेवपार्श्वेन्न्यंसुबहून्वारान्वराहवद्दंष्ट्र
याव। लिखेत्। सएवेतिवराहस्याघातउभयइतिउभयोःपार्श्वयोपरिघाद्यो
वृषभवत्। शृंगाभ्यांअवलिखेत्। सकृत्निसृतमिति। एकवारंप्रवेशितंलिं
गमनिःक्रमय्यानिष्कास्यवहिरभ्यंतरमेवकिंचिदाकृष्यआकृष्यचटकव
त्तत्रैवलिंगंसंघट्टयेत्। द्विस्त्रावपिकर्षणेचतुरिति रागावसानिकंव्याख्या
तं। करणंसंपुटकमितिसूत्रं। रागावसानीकमेतत् विसृज्यद्धारस्थाया
मेवस्वनावलात्। व्याख्यातमितिकरणसंपुटं। तच्चव्याख्यातं। ऋजुप्रसारि
तउभयोश्चरणादिति। तत्रलिंगमनिष्क्रमय्यजघनेनजघनमवगृह्य
त्रं। मिश्रणंतदपिसंपुटंइत्युक्तं। तेषांस्त्रीसात्म्यात्। विकल्पेनप्रयोग। सूत्रं।

नेसा। मिति। उपसृप्तकादीनां स्त्री सा तस्मा। द्वितियेन यस्याः सात्म्यं तस्य तस्याप्र
योगः। विकल्पेन मृदुमध्याधिमात्रभेदेन तत्र पुरुषोपसृप्तेषु यद्बाह्यं भीतावि
श्लेषणादिकं। तद्द्वितीये मार्गे नायकः करचा। बंध। विश्लेषणादि बध्वं पुरुषा
।यितं यत्राभ्यांतरमुपसृप्तं तन्मार्गद्वयेपि। आभ्यंतरं पुरुषायिते द्रष्टव्यं। पुरु
षोपसृप्तप्रकारेण सुक्ता विषाणि। धिगच्छया। पुनः पुरुषायितमाह। पुरुषा
।यिते तु संदंशो भ्रमरकं प्रेंखोलितमिति राधिकानि। सूत्रं। पुरुषायिते त्विति।
आभ्यंतरे पुरुषायिते। प्रावर्त्तमानाया स्त्री एवाधिकानि वाडवेन लिंगमवगृह्य १३८
निःकर्षयंत्याः पीडयंत्या वा चिरावस्थानं संदंशः सूत्रं। वाडवेनेति। वडवागुह्य
संदंशेन लिंगमवगृह्य निःकर्षत्या अंतः समाकर्षंत्या स्थानमवतिष्ठेति। युक्तं

यंत्रा चक्रवद्भ्रमेदिति भ्रमरकः। आभ्यासिकः। सूत्रं। युक्तयंत्रेति व्रशप्रवेशि
तलिंगा ऊरुलासनचक्रवद्भ्रमं चिलचरणानायकांगे हस्ताभ्यां शरीरं विष्टमरु
त्वात्भ्रमेद्यंत्रमभ्यासाद्भवति तत्रेतरः स्वजघनमुत्क्षिपेत्। स्वजघनमेव दोला
यमानं सर्वतो भ्रामयेदिति प्रेंखोलितकमिति। सूत्रं। तत्रेति भ्रमरके इतरो ना
यको यंत्राविश्लेषार्थं भ्रमरकं सौकर्यार्थं चिरं च जघनमूर्ध्वं क्षिपेत्। दोलायमा
नमिति। पृष्ठतो विलाग्रतो नयेत्। कथं पार्श्वनीत्वा द्वितीयमित्येवं तत्प्रेंखण
प्रेंखोलितकमंदलेखं तु भ्रमंती। मंथनाथस्तुतं। तेषां पुरुषसात्म्याद्विकल्पेन
च प्रयोगः। इत्यत्रापि योज्यं। युक्तयंत्रैव ललाटेस ललाटं विधाय यथ विश्राम्येत।
सूत्रं। युक्तयंत्रैव विश्राम्येता न विश्लिष्ट यंत्रा रागस्यानुपशांतत्वात्। ललाटेस

य
लोटं विधायेति। श्रमानयनकारणं। विश्रांतायां पुरुषस्य पुनरावर्त्तनमिति
पुरुषायितानि। सूत्रं। पुनरावर्त्तनं पुनरुपरिगमनमित्यर्थः। रत्यधिगमात्तु
परिश्रांतायां पुनरावर्त्तनमित्यर्थोक्तं। यथा रतेपरिश्रांतेन साहायिकार्थं पुरु
षायितेत्यनुमन्यते। तथा तत्स्वभावप्रतिपत्यर्थमिति। तत्र नियोज्यादित्रयि
त्र्याह। भवंति चात्र श्लोकाः। प्रछादितस्वभावापि गूढाकारापि कामिनी। विवृणोत्येव
भावं स्वं रागादुपरिवर्त्तिनी।१। यथाशीला भवेन्नारी यथा च रतिलालसा। तस्या एव
विचेष्टाभिस्तत्सर्वमुपलक्षयेत्।२। सूत्रं। प्रछादितस्वभावापीति। लज्जया प्रछा १३९
दितोभिप्रायो यया कथमित्याह। गूढाकारेति। अभिप्रायसूचकस्य गोपितत्वा
त्। सा त्वपरिवर्त्तिनी कामयमाना स्वभावापीति। लज्जया प्रछादितोभिप्रायो यया
तो

कथमित्याह। गूढाकारेति। अभिप्रायसूचकस्य गोपितत्वात्। सा त्वपरिवर्त्तिनीका
मयमाना स्वभावमात्मीयमभिप्रायं रागात् प्रकाशयति। न गूहितुं शक्नोति। अतो
नियोज्यं तदेव स्फुटयन्नाह। यथाशीलेति। यादृशः स्वभावो यस्याः। यथा च रतिला
न
लसा। येथांप्रकारेण रतो जातरसा तस्या उपरिवर्त्तिन्या विचेष्टाभिः। तत्प्रकारा
भिस्तत्सर्वं भीतिशीलं रतिप्रकारं च सर्वमुपलक्षयेत्। येनोत्तरकाले तथैव सु
रते त्वनुपक्रमेण। तत्रापवादमाह। न त्वेवर्त्तौ न प्रसूतां न मृगीं न च गर्भिणीं। न चाति
व्यायतां नारीं योजयेत्पुरुषायिते। सूत्रं। न त्वेवेति। ऋतौ न नियोजयेत्। गर्भ
ग्रहणभयात्। पुनरावर्त्तने च गर्भग्रहणाद्दारकदारकेवारतनशीलेस्यात्।
न प्रसूतां अचिरप्रसूतां। उदरकरिणी गर्भियात्। न मृगीं वृषाश्वयोर्विपादिका

का॰सू॰ना॰
१५०

नयादानगर्विणीगर्भस्रावनयात्। नातिव्यायतां। अनिसृष्टां व्यापारयितुं अ
शक्यत्वात्। पुरुषायितं। समदशमं प्रकरणं। तदंतर्गतानि पुरुषोपसृप्तानि।।
अष्टादशं प्रकरणं।। द्वितीयेधिकरणे अष्टमोध्यायः।। आदितस्त्रयोदशः।
आलिंगनादि पुरुषायितांतं च नरस्य नायकास्यैकं। उद्धुजमाने च गात्रे रुरूना
यकस्योर्या प्रसृत परिचयाचोरुमूलं सजघनमितिसंस्पृशेत्। तत्रास्थिरलिं
गतामुपलभ्य चास्य पाणिमंथेन परिघट्टयेत्। चापलमस्य कुत्सयंती बला
सात्। कृतलक्षणेनाप्युपलब्ध वैकृतेन चोद्धतद्गतिरेवास्ययमुपक्रमेत्। पु १५०
रुषेणतु चोद्यमाना विवदेत्। कृच्छ्रेणचाप्युपगच्छेत्। सूत्रं तु दशाधिविशेषणा
र्थः। रतिरोपरिष्टकं कुर्यां वृत्तंत्वरयंतथगिति। यदात् प्रछन्नकामेति। अनिमानि

कौप्रीतिकामः सप्रछन्नोयस्याः। सा पुरुषरूपिणीत्वात्। पुरुषेण सहसानसं
प्रयुज्यतइति। तं लक्ष्युमिछतीसंवाहकत्वात्मुपजीवेदिति। ओकें गमर्दनकर्मणा
जीवेदित्यर्थः। एवमपि विश्वसेनावाल्कथं रतिरति विश्वासनार्थमाह। तत्रेति। सं
वाहने संविष्टस्य नायकस्योरुस्वगात्रेरप वृत्तपरिचयत्वात्। उपगूहमानेव
गृह्णीयात्। एवं मद्वंतीप्रसृतपरिचयाच्चेदूरुमूलमपिसंस्पृशेत्। सजघन
मिति। लिंगस्थानं त्यक्त्वा सह जघनस्य स्तोकेन भागेन ऊरुमूलमित्यर्थः। स्थिर
लिंगातमिति। सजघनभागोरुमूलसंस्पर्शादिस्तब्धलिंगतां पाणिमंथेनेति
। आगोपाक्षादिप्रतीतेन लिंगं घट्टयेत्। नयथा कथंचित्। चापलं कुत्सयंती
वेति। ईदृशास्तु वयमीदृशरूपस्य दर्शनमात्रात्। लज्जालिंगोसीति निंदयंती सा

ऽभिप्रायख्यापनार्थं हिंसेत्। अनुरूपात्। कृतलक्षणानीपीति। सत्त्वाक्लिष्टत्वं रागस्य
लक्षणं तत्कृतं। यस्य नायकस्य उपलक्ष्यवैकृतेनेति। ज्ञातं सुखचापलेन यदि
न चोद्यते। कस्मात् सुखचापलमिति तदा तस्मिन् स्वयमेवंविधं कर्म चोदनायोप
क्रमे द्वाः पुरुषेण उ उपलक्ष्यवैकृतेन अनुपलक्ष्यवैकृतेन वा चोद्यमाना नार
मेवंविधं कर्मेति। सत्संशीकरणप्रतिषेधार्थं विवदेत्। तदेव स्फुटयन्ति स्फु
छुरणं चेति। स्त्रीरूपिणीं सुप्रकटकामत्वात्। अचोदित्याः पिंड्रादित एवोपक्र
मेत्। तस्य क्रियाभेदान्भेदमाह। तत्र क्रमाष्टविधं समुच्चयप्रयोज्यं। निमि १४१
त्तं पार्श्वयोर्नोदष्टं बहिःसंदंशः अन्तःसंदंशः चुम्बितकं परिमृष्टकं आम्रचु
षितकं संगर इति। सूत्रांतत्रेति। औपरिष्टके समुच्चयप्रयोज्यमिति क्रमेण

सर्वसमुच्चयेन योज्यमित्यर्थः। तत्रापि नात्माभिप्रायेणेत्याह। तेषु एकैकमभ्युपग
म्य विरामाभिप्रायं दर्शयेत्। सूत्रं तेष्विति। निमित्तादिषु एकैकं प्रथमाद्युक्तेऽप
गमः कृत्वा परित्यागेच्छां दर्शयेत्। कौतुकजननार्थमभ्युपगमनया परं प्रयोक्ष्यामी
ति। नायकोऽपि कस्मिन्नभ्युपगते किं प्रतिपाद्यत इत्याह। इतरस्तु एवं सन्नि
ति निमित्ते तदुत्तरं बहिःसंदंशमिति। अनेन क्रमेण सर्वसमुच्चयेऽभ्युपगते तदु
त्तरमेवापरं निर्दिशेत्। तस्मिन्नपि सिद्धे तदुत्तरमिति। सूत्रं इतरस्त्विति। नाय
कः एतस्मिन्नयेन निर्दिशेत्। स्वरागपरिसमाप्त्यर्थं तस्माच्चाभिमानिकसुख
जननार्थं नायकोऽपि तथैव प्रयुञ्जीतेति। अयं चोदनायां विधिः। स्वयमुप
क्रमे वस्त्वाभिप्रायेणैव समुच्चयप्रयोज्यं। तत्कर्म द्विविधं। बाह्यमन्यंतरं च।

वा०ह०ना०
१४२

तत्रवाद्यमाह।करावलंबितमोष्ठयोरुपरिविन्यस्तमपविंधमुखंविधुनुया
त्।तन्निमित्तं।सूत्रं।करावलंबितमिति।अवनमनकारणार्थकारणगृहीतं।ओ
ष्ठयोरुपरिविन्यस्तमग्रभागेनअपविद्धेति।ओष्ठेनवओधोष्ठतेनअवष्टभ्य
मुखंखंविधुनुयात्।कंपयेदोष्ठयोरुपरिविन्यस्तत्वात्।निमित्तं।हस्तेनाग्रमव
ष्टभ्यपार्श्वतोनिर्दशनिमोष्ठाभ्यामवपीड्यनवलेतावदितिसांत्वयेत्।तत्पा
र्श्वतोदृष्टं।सूत्रं।हस्तेनाग्रमवष्टभ्यमुष्टिग्रहणेनततःपार्श्वतोलिंगमोष्ठाभ्याम
वपीड्यनिर्दशनिमितिक्रियाविशेषणं।दंशवर्जनमित्यर्थः।दंतैस्तुग्रहणम १४२
क्तं।यदाह।नवलेतावदिति।एतावदेवास्तु।तद्ग्रहणेनपरंखंडनमितिसां
त्वयेत्।भूयश्चोदिता।संमीलितोष्ठीनस्याग्रंनिष्पीड्यकर्षयंतीवचुंबेदिति

बहिःसंदंशः।सूत्रं।भूयश्चोदितेति।पार्श्वतोदृष्टेसंचोदिता।पुनरन्यत्रचोदिता।
स्वयमुपक्रमेतचोदितेवा।संमीलितोष्ठीति।लिंगस्याग्रमंतःप्रवेश्यसंमीलिता
वोष्ठौययासाताभ्यामेवनिष्पीड्यकर्षयंतीवचुंबेदिति।ओष्ठाभ्यामेवास्यकर्ष
णं।कुर्वाणेवत्यजेदित्यर्थः।बहिःसंदंशः।चामणोबहिःसंदंशनात्।अभ्यंतर
माह।तस्मिन्नेवाभ्यर्थनया।किंचिदधिकंप्रवेशयेदिति।सापिचाग्रामोष्ठाभ्यां
निष्पीड्यनिष्ठीवेदिति।अंतःसंदंशः।सूत्रं।तस्मिन्निति।बहिःसंदंशेक्रियमा
णेअभ्यर्थनया।याचनया।किंचिदधिकमिति।निःक्रामस्यग्रंथियाचेत्।नाय
कःप्रवेशयेदित्ययंचोदनापक्षः।स्वयमुपक्रमेत।किंचिदधिकंप्रवेश्याग्रंम
णिबंधमोष्ठाभ्यांनिष्पीड्यनिष्ठीवेत्।निरस्येत्।अंतःसंदंशः।निष्क्रांसितस्य

संदंशितात्। कराबलंबितस्योष्ठवद्ग्रहणं चुंबितकं। सूत्रं। ओष्ठवदिति। यथाधरोष्ठ
स्य ओष्ठाभ्यां ग्रहणं। तथा निष्कासितस्येति। चुंबितकं। समग्रग्रहणात्। खंडतस्त्वाजि
ह्वाग्रेण सर्वतो घट्टनमग्रे च बंधनमिति। परिमृष्टकं। सूत्रं। तदिति। चुंबितकं कृत्वा
न्यथा प्रयोगात्। जिह्वाग्रेणांतः परिभ्रमिता सर्वतो घट्टयेत्। स्पृशेत्। अग्रे च व्य
धनं। श्रोतस्थाने च ताडना। जिह्वाग्रेणैव परिमृष्टकं। समंतात्। तथा नूनमेव रागवशा
दर्धप्रविष्टं निर्दयमवपीड्यावपीड्य चुंबेदिति। आम्रचूषितकं। सूत्रं। तथाभूत
मेवेति निःकोशितमेव रागवशात्। इति नायकस्य रागाधिक्यात्। तदर्धप्रविष्ट १४३
कं निर्दयमत्यंतमवपीड्यावपीजेति। जिह्वोष्ठपुटेनाग्रे स्थिरमवपीड्यावपीड्य मु
ञ्चेदत्यंतरागेण वा। एवं तदाम्रस्येव। चूषितकं। पुरुषाभिप्रायमेव बुद्ध्वा प्रत्यास

न्नायां रतिगिलितं गिरेत्। पीडयेच्चेति। जिह्वाव्यापारेण। पिंडवत् निगिरेत्। ओष्ठव्यापारे
ण पीडयेत्। आ समाप्तेरिति शुक्रविसृष्टिं यावत्। संगरः समनाद्धिरणात्। यथार्थं
चात्र स्तननप्रहरणयोः प्रयोगः। इत्यौपरिष्टकं। सूत्रं। यथार्थमिति यथारागार्थोनि
मित्तादिषु मृदुमध्याधिमात्रेण। स्तनस्तथा स्तननप्रहरणयोः प्रयोगः। आलिंगना
दिना मराज्ञोनबद्धा इत्यौपरिष्टकमिति। एवंविषयस्वरूपफलप्रहसनप्रकारैरौप
रिष्टकमुक्तं देशसात्म्यवशात्प्रविषयेष्वस्य वृत्तिरिति दर्शयितुमाह। कुलटास्वै
रिण्यः परिचारिकाः संवाहिकाश्चाप्येतत्प्रयोजयंति। सूत्रं। कुलटा इति या स्वकु
लमविचार्य स्वच्छंदचारिण्यस्ताः स्वैरिण्यः। यास्त्वनन्या एवं वा मुक्तप्रग्राहा ना
यकमुपचरंति ताः परिचारिकाः। याः संवाहनकर्मणा जीवंति ताः संवाहिका

एतत्प्रयोजयंतीति। औपरिष्टकं कारयंतीति। न केवलं रतीया प्रकृतिरित्यपि
शब्दः। तदेतत्तु न कार्यं समयविरोधादसभ्यत्वाच्च पुनरपि ह्यासां वदनसंस
र्गस्स्वयमेवार्त्तिः प्रतिपद्येतेत्याचार्याः। तदेतत्तु न कार्यमिति। प्रयोज्यमान
मपि समवायविरोधादिति। धर्मशास्त्रे प्रतिषिद्धमेव तल्लिंगस्य मुखेषु मेहन
नेति। असभ्यत्वाच्चेति। सद्भिर्गर्हितत्वादसभ्यं तस्मादसभ्यत्वात्। प्रयो
क्तुरथ सभ्यत्वं। दृष्ट एव दोषः। अयं चापर इत्याह। पुनरपि ह्यासामिति। यदि हि
कुलटादीनां मुखे जघनकर्म क्रियते। तदा पुनरपि जघनकर्मकाले रागव १५५
शाद्वदनस्य संसर्गः संस्पर्शोऽस्तीति। आर्त्तिः प्रतिपद्येतेति। दुःखमधिगच्छेत्।
विशालितोष्ठीति स्वयमेवेति। न तत्र नायिकापि वेश्याकामिनो यमदोषः।

अन्यतोऽपि परिहार्यः स्यादिति वात्स्यायनः। सूत्रं। वेश्याकामिन इति। कुलटा
दयो वेश्याविशेषास्तत्कामिनो नायकस्य दोषोऽयमिति। समयविरोधादि
त्ययाद्दोषो न भवतीत्यर्थः। पत्न्यादौ परिष्टकादोषो न मुखेषु मेहनेनेति। न
यान्नाह वसिष्ठः। यत्तु पाणिगृहीतायां मुखे मैथुनमासभ्यत्वमार्त्तिश्चेत्ययं
दोषः परिहार्यः शुश्रूषावक्रमनकरणाक्षकस्यचिद्देशप्रवृत्तेरदोषत्वादयप
रिहार्य इति। पि शब्दात्तदुन्नयमपि देशप्रवृत्त्यादर्शयन्नाह। तस्मात्। आय
स्त्वौपरिष्टकमाचरंति न ता न्निस्सरह सप्रयुज्यंते। प्राच्या। सूत्रं। तस्मादि
ति पतत्रैवं तस्मात्र संसृज्यत इति संबंधः। याश्चेति वेश्यास्तु औपरि
ष्टकमाचरंति। मुखे जघनकर्म कुर्वंतीति। न ता निःसंसृज्यंते। मान्नत्तद्द

बा॰ सू॰ भा॰
१४५

न संसर्ग इति। अन्यास्त्विरदृष्टविषयत्वात्। संसृज्यन्त एव। यथोक्तं। प्राच्यास्त्वं
गात्सर्वेणादेश्याखेन संसृज्यंते। आहिछत्रिका संसृष्टा अपि मुखकर्म तासां प
रिहरंति। सूत्रं। आहिछत्रिका आहिछत्रनवा न संसृज्यंते। संसृष्टास्तु तम
विशेषौपरिष्टकं तासु संभाव्यानइति। संसृष्टा अपि ता एव कथंचिद्रागव
शात् मुखे कर्म चुंबनं निरपेक्ष्या। साकेतकाः संप्रयुज्यंति। सूत्रं। साकेता
का आयोध्यकाः। तेन पेक्षाः। वेत्रवानां संप्रयोगे सुखकर्माणि च शौचाशौ
च विकल्पाभावात्। न तु स्वयं ते औपरिष्टकमाचरंति। नागरकाः। सूत्रं। नागरकाः १४५
पाटलिपुत्राः संप्रयुज्यंते। वदनसंसर्गे। वर्ज्याः। सर्वमविशंकया प्रयोजयंति।
सौरसेना। सूत्रं। सर्वमिति संप्रयोगमौपरिष्टकं। मुखकर्म च अविशंकयेति।

सर्वसुचात्वभिप्रायेणेत्यर्थः। सौरसेनाः कौशाम्ब्या दक्षिणतः कूलेये निवसं
ति। शंकायां हि स्वभार्यास्वपि मानात्श्चत्समेव दर्शयन्नाह। एवं ह्युक्तः काहि
यो पितां शक्तिस शौचमाचारं चरंति। प्रत्ययं वचनं वा श्रद्धातुमर्हति। निसर्गा
देव हि मलिन दृष्टयो भवंति। एतान परित्याज्यास्मात्। आसाम्प्रतितएव शौ
चमन्वेष्टव्यं। एवं ह्याहुः। श्लोकः। वत्साः प्रस्रवणे मेध्याः श्वा मृगग्रहणे शुचिः।
शकुनिः फलपातेषु स्त्रीमुखं रतिसंगमइति। १। एवं हीति। त्रीणां स्वभावं।
शौचमशुचिं दृष्ट्वा विश्लेषणे। आत्मारक्षयी कमनुष्ठानं चरिनो। कुलक्रमां
• गतो। क्षितं प्रत्ययं विश्वासं। वचनं वा। शपथिको। कथं श्रद्धातुमर्हतीति। पारमार्थतः
। प्रत्येकं नैवेत्यर्थः। कुत इत्याह। निसर्गादेवेति। आत्मलाभादेव नान्यस्मात्।

मालिनदृष्टयोमालिनदेवैत्वात् शुद्र्यः। यश्चलोकशास्त्रविरुद्धमप्याचरंति।
नचपरित्याज्या। एवंभूतापि पुरुषार्थहितत्वात्। तस्मात्व्रतविधौस्मृति
तएवाशौचमधेष्टव्यं। लोकेस्मृतेःप्रामाण्यात्ज्ञातास्मृतिमाह। एवंदाक्षि
णात्यस्मृतिकारः। मुखवर्जंसर्वतोमध्येत्युक्तं। प्रस्रवणकालेऽमुखं
शुचिउच्छिष्टंशरीरमपिस्ववत्सोच्छिष्टंत्यजेदित्युक्तं। मृगव्यद्रणफलपात
कालेऽत्रमुखस्यशुचित्वात्। मांसंफलंचशुचितथारतिसंगमेरत्यर्थसंगमेस्त्री
मुखंकृत्वापरिहृतं। अन्यद्धामेधं। अन्यदासर्वशुचिनिधानत्वात्। इत्य १४९
स्मिन्स्मृत्यर्थेसर्वत्रचुंबनप्रसंगइति। सोऽरसेनगतं। दर्शयन्नाह। शिष्ट
विप्रतिपत्तेः। स्मृतिवाक्यस्यच। सावकाशत्वात्। देशस्थितेरात्मनश्चवृत्ति

प्रत्ययानुरूपंप्रवर्त्तेतेतिवात्स्यायनः। सूत्रं। विशिष्टविप्रतिपत्तेरिति। शिष्टानां
प्राच्यादिच्छिन्नागरकाणांविप्रतिपत्तिर्दृश्यते। यथोक्तं। विरुद्धाचविगीताच्चदृ
ष्टार्थादृष्टकारणात्। स्मृतिर्नश्रुतिमूलस्याद्यावैषांसंभवश्रुतिरिति। अत्रो
त्तरमाह। सावकाशत्वादिति। पत्नीमेवाधिकृत्येत्युक्तं। स्त्रीसुखंरतिसंगमइ
ति। योयस्मिन्देशेआचारस्तदनुरूपंप्रवर्त्तेत। देशाचारस्यतत्रत्यानांप्रा
माण्यात्। वृत्तिप्रत्ययानुरूपमिति। यथासौमनस्यं। यथाचविश्वासः। तथा
प्रवृत्तेननशास्त्रेणैवकेवलेनेति। इदंस्त्रीविषयमसाधारणमौपरिष्टकमु
क्तं। स्त्रियाएवकर्तृत्वात्। पुरुषविषयमाह। भवंतिचात्रश्लोकाः। प्रमृष्टकुं
डलाश्चापियुवानःपरिचारकाः। केषांचिदेवतत्कुर्वंतिनराणामौपरिष्टकं। प्र

मृष्टकं उक्ताः इति उज्वलकं उरसेयं यदि इति नेपथ्योपसंहरणं। गृहीतनेपथ्या इत्य
र्थः। युवानः प्राप्तरागत्वात्। कर्तुं कुशलाः चेटरूपाः परिचारकाः। नान्ये दोषा
त्। यथा चोक्तं। आजातस्य श्रवः श्रेष्ठा विश्वास्याः सुखकर्मणि। ये ज्यागृहीत
नेपथ्या नेतरेष्वसुदोषत इति। २। केषांचिदिति। ये मंदरागतवयसो तिव्या
पतायाश्चा स्त्रीश्च सञ्ज वृत्तयः। इदमपुरुयसाधारणं। एकस्यैककर्तृत्वात् द्व
योः कर्तृत्वात् साधारणं यदाह। तथा नागरकाः। केचिदन्योन्यस्य हिते
षिणः कुर्वंति दृढविश्वासाः परस्परपरिग्रहं। ३। लब्धान्तथैति। नागरसामे १५७
त्या परस्परपरिग्रहमिति मम तावत्तु रूपश्चालवातिकरिष्यामीति यु
गपद्यादेहव्यत्यासेन रागात्काक्षमनपेक्ष्यमाणाविति द्विविधं साधारणं।

इत्युपसंहरणं। स्त्रियोपि कुर्वंति। यथोक्तं। अंतःपुरगताः काश्चित्प्रासंगिकाः
स्त्रियः नागोह्यन्योन्यविश्वासात्कुर्वंति मुखचापलं। ४। पुरुषास्तु तथा स्त्रीषु क
र्मेतित। किं कुर्वंति। व्यासस्तस्य तु विज्ञेयो मुखचुंबनवद्विधिः। तथा स्त्रीष्व
पि। यथा। स्त्रियः पुरुषेषु तथा स्त्रीपुरुषाः परिचारिकानायकाश्च। केचिद्भगे
मुखेन कर्म कुर्वंति। किं सेति संभावनायां। तस्य चेति पुरुषकरकिस्य न्यासः। प्र
कारः मुखचुंबनवदिति कन्याचुंबनेनेनिमित्तादिना न्यत्र समादिग्रहणेन
योविधिः सोस्यापि यथा संभवं विज्ञेयः। तत्र परिचारके कर्त्तयिसाधारणं।
नायकेपि तु साधारणमपि संभवति। न तु युगपत्परिपाद्यावा तत्र युग
पत्कथमित्याह। परिवर्त्तितदेहौ च स्त्रीपुंसौ यत्परस्परं युगपत्संप्रयुज्यंते।

ना० क० ना०
वा० स्तू० ना०
१५८

कामः सलिलकाकिलपरिवर्त्तिनदेहाविति। पार्श्वसंपुटे पुमान् स्त्रियाम् वेः शिरो
निधत्ते। स्त्री च पुंस इति युगपत्संप्रयुज्यंते। एकस्मिन्काले मुखेन परस्परोपलं
द्रियग्रहणात्। कोकिलः। स्मृत इति। स्त्रीपुमांश्च काक इव काके मुखेनामेध्य
ग्रहणात्। तो विघ्नेतेयस्मिन् काम इति। पिच्छादिषु दृष्टव्यं। ककनं ककारकः लो
ल्यं। कक लौल्य इति धातुपाठात्। तद्विख्यातयोः स्त्रीपुंसयोः रितीति प्रत्यय
पिच्छादिषु दृष्टव्यं। ककनतो लल्यादन्नेजइति। नरयोः पतोश्च परिवर्त्तिति
देहयोर्व्याख्यातः। तत्रसाधारणयोरसाधारणं मेयः। ततोपि परिचार १५८
कविषयं हि खलसंसनादि पश्यिद्दमिति दर्शयिष्यात्। तस्मादेवनतस्य
त्काचतुरं त्यागिनो नरान् वेश्यावरलेषु रज्यंते तदासहस्तियकादिषु।१।

सूत्रं तस्मादिति। गुणवतो नायकगुणयुक्तान् चतुरान् लोकयात्राकुशलान् त्यागि
नोदान् शूरान् वरान् उग्रान् जनान् पेलान् खलेषु नीचेषु तानेवदर्शयितिदास
हस्तियकादिषु। तिरजातइतिस्वनावाख्यानं। शिष्टधर्मविरणान्नेषु चर
काश्च परचारितमपि प्रकाशयंति। नत्वेतद्ब्राह्मणो विद्वान् मंत्री वा राजपुरुषः
गृहीतप्रत्ययो वापि कारयेद्दोषपरिहृतं। सूत्रं नत्वेतदिति। नैवं वेश्याभिः का
रयेत्। ब्राह्मणो विद्वान् श्रुतिस्मृत्यर्थतत्त्वज्ञः। मंत्री राजपुरुषः प्राधान्येन यो
राज्यं संवाहयति। समासांतोत्रानित्यत्वात्। न भवति। अन्यो वा कश्चिद् गृहीत
प्रत्ययो लोकविश्वास्यः। तासु क्रियमाणं लोके खलु समाख्यातं गौरवं व्यावर्त्तय
ति। अन्यतो मात्सर्य्यहननसंस्पर्शादिदोषोपसन्यन्तदोषस्तु दुर्निवारो नेतरेषाम

बा० छू० ना०
१४८

विवक्षितत्वात् । न तु वक्ष्यास्सत्त्वमुखचुंबनंवद्विधिरिति शास्त्रे निहितत्वात् ।
साधारणस्यापि प्रयोगः प्रसंग इत्याह । न शास्त्रमस्तीत्येतावत् प्रयोगेका
रणं भवेत् । शास्त्रार्थान्व्यापिनो विंद्यात्प्रयोगांस्त्वेकदेशिकान् । न शास्त्रमिति
। अभिधायकं शास्त्रमस्तीति । नैतावत्प्रयोगकारणं यत् शास्त्रार्थव्यापी
ति । आलिंगनादेरर्थस्य रत्योपयिकत्वात् सर्वानेव कामिनो अभिव्याप्य
प्रवृत्तत्वात् । प्रयोगानेकदेशिकान् । कस्यचिदेवार्थस्य शिष्टैः प्रवर्तना
त् । प्रयोगानेकदेशिकान् । कस्यचिदेवार्थस्य शिष्टैः प्रवर्तनात् । अयं चान्या १४८
योन्यत्रापीत्याह । रसवीर्यविपाका हि श्वमांसस्यापि वैद्यके । कीर्तिता
इती किं चित स्यान् । न भक्षणीयं विचक्षणैः । १ । रसवीर्यविपाका हि

श्वमांसस्यापि वैद्यके । कीर्तिता इती किं च तत् स्यात् । न भक्षणीयं विचक्षणैः । १ ।
रसवीर्यविपाका हि श्वमांसस्यापि वैद्यके इति रसो मधुरादिः वीर्यं सामर्थ्यं
विपाकः उपयुक्तस्य परिणतो मधुरादिः श्वमांसस्यापि कीर्तिता इति व्यापि
त्वं । रसादीनां किं भक्षणीयं । विचक्षणैरिति । एकदेशित्वं । यथैवं शिष्टप
रिगृहीतत्वात् इहोपदेशानर्थक्यमित्याह । संत्येव पुरुषाः केचित्संति देशास्त
थाविधाः । संति कालाश्च येष्वेते योगा न स्युर्निरर्थकाः । २ । तादृशा इति
संति येष्वत्र चशब्दस्तेषु निर्दिश्यादेशास्तथाविधाः लाटसिंधुविषादयः ।
कालाश्च परिदृष्टकसात्म्यस्यापायत्वाद् यदाजीवितादयः । प्रयोगा इति मु
खचुंबनवद्विधेयं । तस्माद्देशं च कालं च प्रयोगं शास्त्रमेव चात्मानं चा

वा॰ हू॰ जा॰
१५०

पि संप्रयोगान्युंजीत वा न वा। ९ सूत्रं। तस्मादिति। यतश्चैवं तस्मात्साधार
णस्यासाधारणस्य वा। यथास्वं देशकालौ संवीक्ष्य प्रयोगमुपायं च प्रयुज्यते
। नेति शास्त्रमनिधाय कामान्मार्गं च। करतेऽयुक्तमिति। न चा प्रयुज्यीतो न
यमपि विद्वान् स्वमात्मानं संवीक्ष्य अथवा नायं पुरुषादिति नियमः इत्या
ह। अर्थस्यास्य रहस्यत्वाच्चलत्वान्मनसस्तथा कर्कशादि किं कृतं कुर्या
द्विद्वानित्याह इतरो हीनालस्त्रं अर्थस्येति। अपरिहस्य रहस्य सिन्नत्वात्। चित्त
स्यास्थिरत्वात्। विशेषतो रागसंप्रयुक्तस्य किं कुर्याद्विद्वानिति इतरो वेति क १५०
दा। किं मत्तावस्थायां इतरस्यां वेति। किं कुर्यात्। साधारणमसाधारणं लो
किकं वा संप्रयोगमिति। कृतो हेतोः किं रागादेशात्प्रवृत्ते वेति। कोऽशो मह

तिन वेत्यर्थः। औपरिष्टकं महादशमं प्रकरणं॥ ।द्वितीयेऽधिकरणे नवमो
ध्यायः॥ आदितश्चतुर्दशः। एवमौपरिष्टकांतरमुक्तं। तस्यारंभेऽवसाने च
किं प्रतिपत्तव्यमिति। तदुद्भवं रतावसानिकमुच्यते। यत्र यद्यपि प्रीतिविशे
षा षौ। नंतरं सिवं युक्तं रतावसानिकं च। उहेवा तथाभूतत्वादनुष्ठानक्रमस्येम
स्यति। तथा प्रीतिसंबंधत्वात्। आलिंगनादीनां तदभिधानं तदनंतरं च प्र
कारणे किन्यायेन सर्वविशेषतया रतारंभः। तत्प्रतिबद्धत्वाद्रतावसानिकं।
तत्र ह्ल्कर्म्याधिकृत्याह। नागरकस्सह मित्रजनेन परिचारकैश्च कृतपुष्पोप
हारे संचारितसुरभिधूपे रत्यावासे प्रसाधिते वासगृहे कृतस्नानप्रसा
धना युक्त्यापीतां स्त्रियं सांत्वनैः पुनः पुनः पानेनं चोपक्रमेत्। दक्षिणतश्चा

स्याउपवेशनां।केशहस्तेवस्त्रांतेनीव्यामित्यवलंबनंरत्यर्थंसव्येनबाहुनानुद्धतः
परिष्वंगः।पूर्वप्रकरणसंबाधे।परिहासानुरागेणचोन्निरनुवृत्तिः।मृष्टाश्लीलानां
चवस्तूनांसमस्ययापरिनार्पणे।संवृत्तमनेनविगीतंवादित्रं।कलासुकथा सं
पुनःपानेनोपच्छंदनं।जातानुरागायां।कुसुमानुलेपनतांबूलदानेनच।शेष
जनविसृष्टिः।विजनेच।यथोक्तालिंगनादिभिः।एनामुद्धर्षयित्वा।ततोनीवी
विश्लेषणादि।यथोक्तमुपक्रमेत।अयंरतारंभः।सूत्रं।नागरकवृत्तविधौ
तस्तथाजनेनपादमर्दनादिपरिचारकैः।तांबूलदायकसरकमल्लिका १५१
दिभिःसहोपक्रमेतेतिसंबंधः।पुष्पोपहारः।पुष्पप्रकारः।रत्यावासइति।
रत्यर्थोयत्रावासोबाह्यंवासगृहं।तत्रस्त्रियानीयप्रकल्प्यइत्ययंवासगृह

संस्कारः।स्त्रियाद्विविधः।स्नानेपथ्यग्रहणंचेतिशरीरसंस्कारः।असंसक्तायादर्श
नमपिप्रतिबिद्धं।युक्त्यापीतामितिमनःसंस्कारः।नातिपीतां।विभ्रमकरत्वात्।
पीतमस्याविघ्नतइति।प्रथमंसांत्वनैर्येप्रविवाकौकुशलप्रश्नादिभिः।उपक्रमे
त।पुनःपानेनसरकःपाययतामिति।तत्रदक्षिणेपार्श्वेस्याउपविशेत्।येन
दक्षिणहस्तेनचषकोवामेनचबाहुनापरिष्वंगः।तत्रप्रथमंकेशहस्तादिष्ट
बलंबनंसंस्पर्शने।ततःसव्येनवामेनपरिष्वंगः।अनुद्धतइति।यथानोद्विज
तेएवंप्रकरणसंबद्धैरितिवृत्तिकां।तेनप्रस्तावेनयुक्तैः।स्मरसिसुभगे।यदा
वयोस्तत्रतत्रपरिहासानुरागश्चासीदित्येवंचेन्निरनुवर्तनं।मृष्टाश्लीलानां
चेति।यद्गूढंदुर्बोधंअश्लीलं।ग्राम्यां।लोकप्रतीतं।वस्तुगाथास्कंधकादिषुव

ढुं तस्या नयस्याधिकृतस्तुस्नातायां समस्यया संक्षेपेण परिभाषणं। परिकथनमित्य
र्थः। सनृत्तमनृत्तं वा गीतमिति। याज्ञातस्समक्षं गीतार्थमंगिकादिभिरभिनये
न प्रकाशयीत। आसीनं नृत्यं स्यादितरस्य गीतमेव केवलं वादित्रमिति। ना
गरकं तावत्सांत्विकावीणामादाय तत्रान्यस्यासंभवात्। कलासु संकथा। शेषा
श्चालेख्यादिषु कौशलख्यापनार्थं। एवमावर्ज्य पुनः पानेन छंदतं भोज्याद
नं जातरागायाश्च यथोक्तानुष्ठानेन तांबूलदानसंप्रेषणेन पयाशेषजना
मित्रपरिचारकाय थोक्तैर्विनिरतात्। प्रागुक्तानि यान्विदूषयेत्। उत्कृष्टे १५२
न हर्षेण योजयेत्। यथाशयनीयं प्रतिपद्यते। यत इत्युत्तरकालेशयन
गतायानीवीविश्लेषणे योपक्रमेत्। इतः प्रवृत्ति बाह्यं पुरुषोपसृप्तमिति

रतावसानिकं। रागमिति बध्नवाससुतयोरिवासव्रीडयोः परस्परमपश्यतोः पृथ
क्शौचमनन्याभिगमनं प्रतिनिवृत्य च व्रीडायमानयोरुचितदेशोपविष्टयोस्तां
बूलग्रहणं अच्छोत्कृष्टं चंदनं अन्यद्वानुलेपनं तस्या गात्रे स्वयमेव निदध्यात्। सव्ये
न बाहुना चैनां परिरभ्य चषकहस्तः सान्त्वयन् पाययेत्। जलानुपानं वा खंडखा
द्यकमन्यद्वा प्रकृतिसात्म्ययुक्तं उभावप्युपयुंजीयातां। अच्छरसमयूष
मम्लयवागो भृष्टमांसोपदंशानि पानकानि चूतफलानि मातुलिंगचुक्रकानि श
र्कराणि च यथादेशसात्म्यं च। तत्र मधुरमिदं मृदु विशदमिति विदंशयेत्।
तन्न दुपहरेत्। हर्म्यतलस्थितयोर्वा चंद्रिकासेवनार्थमासनं। तत्र अनुकूला
भिः कथाभिरनुवर्तेत। तदंकगतायाश्चंद्रमसं पश्यन्त्या नक्षत्रपंक्तीर्व्यक्तीकुर

णं। अरुंधतीध्रुवस-र्षःमालादर्शनं चेति रतावसानिकं। सुरतावसानकमि
ति। वक्ष्यत इति शेषः। रागमिति बाह्यरतिमनुवृत्य अस--रिवसि। अपरिचि
तयोर्यथा व्रीडा तद्वदृशव्रीडयोरविनयाचरणात्। एवं परस्परमपसर्पतेतदव
लोकदर्शनात् वैराग्य-- स्यात्। अतः पृथक्पृथक् आचारभूमिगमनं। नैकत्र
शौचभूमौ शौचं कार्यमित्यर्थः। तांबूलस्य ग्रहणं लक्षणं। तदानीं प्रतिनिवृ
त्याचारभूमेरव्रीडायमा-- स्यात्। एकांतेनापरिक्लिष्टत्वात् उचितादे
शात्तदानीं शयनीयमपास्यान्यदेशः। तांबूलस्य ग्रहणं लक्षणं। तदानीमु १५३
-- शीकत्वात् दूरे स्यात्। तत्र स्त्रीणप्रधानः। धूतनात् शरीरस्य ग्रहणं बा
ह्यमाभ्यंतरं च। तत्र बाह्यं ग्रीष्मकाले श्लक्ष्णीकृतं चंदनमन्यद्वा कालोपयिकं

स्वयमित्यनु---- निवेशयेत्। ततश्चात्मन इत्यर्थः। अभ्यंतरं पान-- त
त्रापि परिरभ्याऽऽलिंग्य चषके मधुभाजने सांत्वयन---- शयापयेत्। जला
नुपानं वा। खंडरसाधकं ग्रहणीयत्वात्। अन्यद्वा तिक्तगंधेत्किरादि प्रकृति
सात्म्ययुक्तं वन--युपयं- पाना। अच्छरसकमुपयुंजीयातां। अम्लयवा
गूं मांससिद्धं। ग्रहणीयत्वात्। अहं मांसं नर्जितं तदेवोपदंशीये शालनका
नां चूतफलानि पक्कानि शुष्कमांसं। बलवृंहणत्वात्। मातुलिंगचुक्रुकानी
ति। बीजपूरमीषदयनात् चुक्रं। खंडशः कृतं। शर्करायुक्तं। हृद्यत्वात्। यथादे
शसात्म्यमिति। यस्मिन्देशे येन सात्म्यं तत्रेति भक्ष्यं चेपुपयोगे अनुरा
गव्यापनो थीविधिः। विनस्य विदश्यति। उपलक्षणं चैतत्। इदं दृष्ट्वामि

वा॰सू॰जा॰
१५४

दंत्रछ्यमित्याद्यालाद्यास्वाद्यं पानमपि तत्रदुपहरेत्। हर्म्यतलस्थितयोर्वेति। य
दि वासगृहस्थौ तयोरासने नापश्यंदिकाचउदिता तदा दुपरिसौधस्थितयोरूर्ध्व
योश्चंद्रिकासेवनार्थमासनं। तत्सेवनं च तापापनयार्थं नो। यदि च तापनं तत्रतो
भूक्षयतृणाद्युपस्थितं। तदानीदृष्टानुष्ठेयं तत्रेति हर्म्यतलेसुख विरसत्वात्। का
मस्य तृष्णानंतरं कामजननार्थमिति दत्नुकूलाभिः कथाभिः अनुवर्त्तेत। तदनसं
लीनायास्त्वेति। आसीनयस्यनायकस्यां केन्यस्तदेहायानियत्तां गगनतले
दृष्टिः तत्र चंद्रमसि संनयनानंदजननं। यस्यां गसंगात्म हेत्र पंक्तिवक्रिक १५४
रणं। प्रायशः स्त्रीणां नक्षत्र पंक्तिष्वपरिक्रमात्। इयमरुंधती भगवती
सूचयापयेतां न पश्यति। स षण्मासात् म्रियते। अयं ध्रुवादि विलासः। य

दृष्टनीत दिवसगतं पायमयेति। एतेत्र समस्तषयः पंक्त्या स्थिता इति संद
शयित्। हृदयमप्याधिरुह्य माता। तत्रैतद्भवति चाऽवसानेपि च प्रीतिरूप
चारे रूपलक्षणा। सविस्रंभं कथायोगे रतिं जनयते परा। लक्ष्मीसकाज्ञीउनके
गयिने घटरासकै। रागखोखाइनियने खंडमंडलवाल्हुलैः। आद्ये संदर्श
ने जातायेजावाये मनोरथाः। पुनर्वियोगे दुःखं च तस्य सर्वस्य कीर्त्तिता की
र्त्तितानां च रागेण परिष्वंगैः सुचुंबनैः। ते स्त्रीणां भावैः संयुक्तो यूनां भावो वि
वर्द्धते। तत्रेति आरंभेऽवसाने च उभयत्रापि एतद्वक्ष्यमाणं भवति। अ
वसाने कीत्यपि शब्दात्। आरंभे प्रीतिपीडिया। पुंसस्त्वश्लक्ष्णउपचारे
ष्वगाथादिभिः पनादिभिश्च उपलक्षितेति। अविवर्द्धिनासविस्रंभकथायो

गेरति। सविश्वासाभिः। सविश्वासैश्च योगैरतिं विलक्षितस्त्रुणां पराङ्मुखीं स्त्रीं ज
नयते। कारणस्य तथाविधत्वात्। तत्र विस्रंभयोगमधिकृत्याह। परस्पर-
-तेकरैरिति स्त्रीपुंसयोस्तदंतेसुखकरैः करैरित्याह। आत्मनावानुवर्त्तने
रिति। आत्माभिप्रायेण यानि अनुव-- भिप्रायलिंगनादीन्यनुवर्त्तनानि। ए
भिरितिकृत्वा कृतक्रोधपराङ्मुखैः कृतप्रीतिविलोकनैरिति। अंतराप्रण
यकल-- प्रणयक्रोधेन यानि परिवर्त्तनानि पुनःप्रसादादकृतं प्रीत्या यानि
विलोकनानि तेस्नेहो वर्द्धतिइतिप्रतिपदं योज्यं। ह-- करुणकैरिति। १५५
हल्लीसककरुणनकं येषु गीतेषु तथोक्तं। मंडलेन नर्त्तयस्त्रीणां वृत्तं हल्ली
सकं तत्। मेतातत्र नवेदेव-- स्त्रीणां यथाहरिः। लाटरासकैरन्योन्या

देशीयैः अबलात्। गीतविशेषणमेतत्। रागलोलाइनयनैरिति। रागेन च ष
लानि सवाष्पानि वचनानि येषु गीतकेषु। अनेन रक्तकंठत्वं दर्शयति। चंद्रमंड
लवीक्षणैरिति। मनोहारि वस्तु उपलक्षणं एतेनुवर्त्तनादयो विस्रंभयोगा वि
श्वासेन प्रयुज्यमानत्वात्। विस्रंभकथमधिकृत्याह। आद्य इति। प्रथमे मनो
रथाः-- न नयाम्येनेन वा संगमोस्त्वित्यादयः पुनर्वियोगे संगतयोर्दुःख
मसाख्यं कालं नीतं चेति। पुनर्विस्रंभयोगस्य वर्त्तनामिति। दर्शयति। तैस्तै
रिति। अन्यैरपि विस्रंभयोगैः भावसंयुक्तैः यूनामिति। एकशेषनिर्देशात्।
यूनोर्युवत्याश्च रतारंभावसानिकं। एकोनविंशं प्रकरणं। आरंभ[illegible]साय
नोनयोः रतावयवत्वात्। तद्द्रूहणे यथा रतन्यवस्थं तथा स्वाभाविकादिराग

न्नेदादपि विशिष्यत इति। अतो रतविशेषा उच्यन्ते। रागवदाहार्यरागं कृत्रिम
रागं व्यवहितरागं पोटारतं खलरतं। अयंत्रितरागमिति। रतविशेषाः। सूत्रं।
रागवदित्यादि नास्वाभाविकमाहार्यः कृत्रिमो दर्पजोपि अंगजश्चेति राग
विशेषणं। तद्भेदात् रागवदादयोपि रतविशेषा एषां लक्षणमुपचारमाह।
संदर्शनात्प्रभृत्युभयोरपि प्रवृद्धरागयोः प्रयत्नकृते समागमे प्रवासप्रत्या
गमने वा कलहवियोगयोगे तद्रागवत्। सूत्रं। संदर्शनादिति। प्रथमादर्श
नात्प्रभृति चक्षुः प्रीत्याद्यवस्थाशात्प्रवृद्धरागयोः दूतसंप्रेषणादिप्रय १५९
त्नात्कृते समागमे यद्वृत्तं यच्च प्रवासात्प्रत्यागमने विरहिणोरुत्कंठितयो
र्यश्च प्रणयकलहे प्रशांते प्रसन्नयो रतं तद्रागवत् स्वाभाविकस्य रागस्य

य
अतिशयेन योगात्। तत्रापि प्रायात् वदर्थं च प्रवृत्तेः। सूत्रं। यावदर्थमिति। प्र
वृद्धरागत्वात् न किंचिदुत्क्रमते। केवलं स्वाभिप्रायवशात्तयोर्यावत्प्रवृत्तिर्म
ध्यस्थारागयोरारब्धायां अनुरज्यते। तदाहार्यरागं। सूत्रं। मध्यस्थरागयोरि
ति। इच्छामात्रस्योत्पन्नत्वात् चक्षुः प्रीतिरेव न मनःसंप्रयोगाद्यो बलाद्
त्यतो मध्यस्थो रागः। तयोर्यदारब्धमारंभकेन विधिना अनुरज्यत इति प
श्चाद्रागेण संश्लिष्यते। कारणेन कार्योपचारात्। मिथुनमेव रतमित्युक्तं। आ
हार्यरागं तत्र रागस्योत्पाद्यमानत्वात्। तत्र चातुःषष्टिकैर्योगैः सात्म्यानु
विद्धैः संधुक्ष्य संधुक्ष्य रागं प्रवर्तेत। तत्कार्यहेतोरन्यसक्तयोर्वा कृत्रिमं रागं।
सूत्रं। चातुःषष्टिकैरिति। आलिंगनादिभिर्योगैः सात्म्यानुविद्धैः यस्य योः

सात्यंतदुत्ते रागमिच्छामात्रमात्मनः स्वयाश्च संदीप्य प्र-- तां कायद्दितो रिन्तिः । अ
थ द्विन यप्रितीका राद्धुनरागात् । अन्यत्र सक्तयोर्वेति । अन्यस्मिन्पुंसि स्त्री स
क्ता पुमानप्यन्यस्यां स्त्रियां तयोर्यदनुरोधाद् तत्कृत्रिमरागमुनयत्रापि स्वाभा
विकरागस्यानुत्पत्ते स्तत्र समुच्चयेन योग-- स्वातः प्रवर्तेत् । सूत्रं । समुच्चये
नेति । न विकल्पेन द्वयोर्योगियोरन्यतरयोगे स्वाभाविकरागस्यानुत्पत्ते --
-- येन सर्वनिर्वा । लिंगनादि प्रयोगात् । प्रयोगकाले प्रवर्तेत । तत्रापि शा
स्त्रतः तदुक्त स्थानकाल स्वभावान---- यत् । अन्यत्र सक्तयोरित्यस्य विशे २५७
षमाह । पुरुषस्तु हृदयप्रियामन्यां मनसि निधाय व्यवहरेत् । संप्रयोगा
त्--- यावद् । अतस्तद्व्यवहितरागं । सूत्रं । पुरुष यद्दति । योन्यप्रसक्तोथ

जावितसंतानतस्याः परस्यामपि रागमुत्पद्यत एव स्वाभाविकत्वात् । कथमु
च्यते । यस्तु जावितसं-- सोन्यस्यां न रमते । रागमावात् । य-- तामेव हृदयप्रि
यामिष्टां मनसि सान्नि-- यान्वितां स्मरन्---- प्रयोगात्प्रवृत्तिरत्रिया व्यवहरे
त् । प्रवर्तेत । तदा तद्व्यवहितरागमित्युच्येत । हृदयप्रियया रागे--- हृतला
त् । एवं योषिदपि हृदयप्रियं निधायेति योज्यं । अत्र समुच्चायनयोगादित्ययमे
वोपचारः । स्वाभाविकाहार्यकृत्रिमरागभेदात् । त्रयो नायकनायकाश्च तत्र सद्
द्वासंयोगे त्रीण्येतमुध्यानि विपर्यये षट्सकीर्णानि । तत्र संकीर्णनि वोपचारान्
योजयेत् । एतत्सर्वं समानप्रीतियत्योः स्त्रीपुंसयोः हीनाधिक-- दर्यजाद्द्विशे
षमाह । न्यूनायां तु कुंभदास्यापरिचारिकायां यावदर्थसंप्रयोगस्तयोः रतं ।

स्त्रीं न्यूनयंत्व दास्यामिति। अधमायां कुंभदास्यां परिचारिकायां वान्यूनायां न स
मायां चंद्र पी उत्तवा पत्रलेखायां यावदर्थयावदिति। पोटारतमिति। उभयव्यं
जना पोटा नपुंसकं। तत्रोपचारा नाद्रियते। तस्यमिव उपचाराणां लिंगनादि
वल्गनादर्थेनारंजनीयत्वात्। केवलं दयति। उत्पन्नो रागो यनेयः। तथा वेश्या
या ग्रामीणेन सह यावदर्थं खलरतं तथेति। कथा नायकस्या संदत्र्य संप्रयो
गः। ऽवेश्याया इति। गणिकाया रूपाजीवाजीवायान कुंभदास्यास्त्रनिवेत
मलज्ञमानाया दयद्ग्रामीणेन कर्षकादिना संप्रयोगः। खलरतं ग्रामीण १५८
स्य खलत्वेन विगोपनकस्याद्ग्राम ब्रजे तैमत्यं तयो षिड्गिनागरस्य
तथा ग्रामादियो षिड्गिनागरस्य पत्तनवासिनो दर्यल्लावदर्थं संप्रयोगः।

खलरतं न पोटारतं विपोषनस्यापितत्र संनवात्। तत्र ग्राम्ययोषितः कर्षकादिस्त्रि
यः। ब्रजयोषितो - पः। एतं - योषितः आवषदियः। विश्रंभरागाद्द्वयमाह। उत्प
न्नविस्रंसयोस्तु परस्परानुकूल्या - - त्रितरतं - - - त्यक्तविश्रंभयोर्ग्रंति
। चिरकाल संप्रयोगाज्जात विश्वासयोः परस्परानुकूल्यादि - - - नानुकूल्य
- - - - त्यजेत्। तदनुकूलत्वेन लोकं अयंत्रीतरतं यंत्रणाभावात्। तच्चाचित्र
रतं - षा यि - - नेदाना - - - मिति। बाहुवचनेन दर्शयति। इति रतवि
शेषा विंशति - - - - यं। प्रणयकलहं वक्ष्यामः। यथा जात विश्रंभयोर
- - - नं। तथा प्रणयात्कालहोपीति। प्रणयकल - - - तत्र कलहकार
णमाह। अर्द्धमानप्रणया - - - - - पत्नीनामग्रहणं। तदा श्रय मोक्षा

वा॰सू॰जा॰
१५९

पंवा।गोत्र---तंवा।नमर्षयेत्।नायक-लीकंच।----मानप्रणयायात्वि
त्ति।यथाविश्वासोवर्द्धतेतथातथामृदुमध्याधिमात्रे---षयि--यः।प्राय
शश्चनायकोविप्रियकारीतन्मूलश्चकलहाइ--दृशयित्राहनायकेनेति
।नायका---वियकरणं।वाचाक्रिययावा।तत्रवाचासपत्नीनामग्रहणंत
दाश्रयंइतिअगृहीत्वैवनामसपत्नी--द्वा--णसूचकमालायंगोत्रस
वलितं।तत्राम्नानायकाङ्गनां।नायकस्यलीकमिति।सपत्न्यागृहम--
-नूखा-प्रेक्षणं।संप्रयोगादिकं।नायकस्यापराधंनमर्षयेत्।क्रियया १५९
दिप्रियकरणमेतत्अमर्ष-वानुष्ठाना--त्याह।तत्रसुभृशः।कलहो
रुदितमायासः।शिरोरुहाणामवक्षादनं।प्रहणमासनाछयनाद्दामह्यांप

तनं।माला---णावमात्रोन्मोशय्याचामूत्रं।तत्रेतिसपत्न---हणादि
षुअनुष्ठानंवाचा-यया।तत्रवाचाकलहःसुभृशोतीवमहान्पुनर्नैवंका
र्षीरिति।क्रिययारुदितादि-आयासःशरी---कंपादिकःअवक्षोदनंवि
धूननंप्रहरणेणमात्मनःअन्येनायस्यशिरोरुहाबक्ष-प्रहननंचेत्य---
मह्यमिति।यतःपतितायानदुःखोत्पत्तिर्माल्यंन्नूषणयोरपिनध्वयोर्मोक्षणं
त्यागः।न्मूममाय्यानतेनतेनसहशयनं।शयनायकोपिसापराधत्वात्किंप्रति
पद्यतेत्याह।तत्रयुक्तरूपेणसाम्नायादपतनेनवाप्रसन्नमनास्तामनुनयन्
उपक्रम्यशयनमारोहयेत्।सूत्रं।तत्रेतितस्मिन्अनुष्ट----म्नेति।प्रिय
वचनेनतस्य--पलापर---षात्।पादपतनंनायकविशेषात्।प्रस

नम----ईर्ष्यितं विकारः। मा भूत्तद्द--इति। वामतश्चेमं सुप्तां। अनुनयन् प्रसा
दयन्। उपक्रम्योच्छ्राया------रोहयेत्। प्रसीदे----------मि
ति। तस्य च वचनमुत्तरे योजयंती। विवृद्धक्रोधा सकच--हामस्यास्य मुन्नमय्य
पादेन----------ष्टे वा सकृद्द्विस्त्रिरवहन्यात्। द्वारदेशं गच्छेत्। तत्रोप
विश्याश्रुकरणमित्या। अतिक्रुद्धापि न द्व--------दोषवत्त्वादि---
तत्र युक्तितोऽनुनीयमानप्रसादम----------सकषायैरेव वाक्यैरेण
तुदंतीव प्रसन्नरतिकाङ्क्षिणी नायकेन परिरभ्येत। सूत्रं। तस्य च------ १६०
--मुत्तरेण योजयंती। तत्कालोचितेन विवृद्धक्रोधा पुनः पुनरपराधस्मर
णात्। सकचग्रहमस्यास्य मुखमुन्नमय्य किमुद्धा वानेति। ज्ञात्वं सकृदव

त्यद्विस्त्रिरिति क्रोधवशात्तदानीं शिरसि पादताडनम्। पि न दोषाय सौभाग्यचिह्नत
दिति नागरकस्य दृष्टेस्तत्र च इति द्वारदेशोऽश्रुकरणमश्रुविमोचनं। न भूयो न बहि
र्दोषवत्त्वात्। भूयो गमनस्य कोपव्याजेनान्यत्र गमनाशङ्कोत्पत्तेर्दन्तिकग्रहणं
प्रजार्थं तस्मात्तस्याः प्रतिषिद्धत्वात्। तत्रेति अश्रुकरणे पादताडनं। क्रोधस्यावधि
रिति मन्यमानो नायकः पुनस्तां युक्त्यानुनयेत्। सा तेन युक्तितोऽनुनीयमानापा
दपतनप्रसादनोपायस्यावधिरिति। मन्यमाना प्र---माकांक्षेत। ततः
प्रसन्नो नायकोऽनालिंग्यते। तयापि समणुःषंतैः सासूयैर्वाक्यैरेव नायकं तु
दंतीव व्यथयंती प्रसन्नरतिप्रसन्नात्परतिमाकांक्षमाणा। अन्यथा---परि
रभ्येत तदातिभूमिं गतां कोपान्नायकोऽथ प्रसन्न इति। मनोयं कलयुवत्याः पु

वा०सू०भा०
२६१

र्न्निवाश्च विधिः वेश्याया-- परिगृहीतायाश्च विशेषमाह। स्नानवनलतातुनि
मित्तालोकशोहिय यथाविधावहेव नायकमभिगच्छेद- तत्र पीठमर्दविटविदू
षकैः नायकप्रयुक्तैरुपक्रैरशमितरोषादेतेरेवा-- नीतः सहैवा तद्भवनम
धिगच्छेत्। तत्रैव वसेदिति प्रणयकलहः। सूत्रं। स्नानवनलता। लिनि। निमि
त्तात्प्रवीक्षानकलहितेति। कलहः संजातोयस्याः। प्राकृतकलहेत्यर्थः। वा
चिकममर्षणमेतत्। कायिकमाह- यथाविधेश्चेष्टितैरेवेति। असूया
सूचकैः दुर्नि--------दि--नायमुप---दिति। तस्यास--दोषि २६१
तेत्यर्थः। तत्र तस्मिन् कोपानुष्ठाने नायकप्रयुक्तैस्तस्य---नेनुपश
मितरोषा सभा---रेवानुनीता---द्य तनेन नायकेन बहिः स्त्रीषु या

दृपत्तनस्य प्रतिषिद्धत्वात------स्वगौरवोत्पादनार्थं तत्र---नायकभ
वने तां रात्रिमेतदसिंधुरुणार्थं। एवमित्यधिकरणार्थमुपसंहरति।---
- तत्र श्लोकाः। एवमेतांश्चतु------जितः। विद्वत्संसदि नात्यर्थं कथासु
परिष्वज्यते। श्चतुःषष्टिमालिंगनादिकां वात्स्यायन पांचालेन वरस्त्रीपुंसद्वि
ष्णासु--गच्छति। सौभाग्यमाप्नोति। तस्माच्चतुःषष्टेरालिंगनादीनां ज्ञातव्या
---बाह्यपरिज्ञानेऽपि न केवलं सिद्धिं नाधिगच्छ---पत्रा। यिनात्यर्थं पू
ज्यवन्ते। अस्यास्तु परिज्ञाने अन्य---रेज्ञानेऽपि केवलं सिद्धः। पूज्यश्चा
ग्रणीस्या-------ब्रुवन्नयानि। अर्थतः प्रयोगेन अकथयन्। वि
द्वत्संस---त्रिवर्गप्रतिपत्त्यायेऽधिकृतास्तेविद्वांसस्तत्सन-------

वा०सू०ज०
१९२

-स्य वर्जितो यन विज्ञातेन रनयायत्त्वसंकृतः। सगोष्ठ्यां नरनारीणां कथास्व
यं विजानीयात्। अन्यविज्ञानेच्छा किरणादिशाक्रपरिज्ञानैः। एते पतिचतुःष
ष्ट्यात्मसंस्कृतः। प्रयोगेनार्थतश्चाज्ञानत्वात्। गोष्ठ्यामासनबंधे अन्यशा
स्त्रेनाधिक्रियते। कथासु कामसूत्रस्य अयं विगाहत अग्रणी भवतीत्यर्थः।
ननु चतुःषष्टेरपूज्यत्वात्। कथं ज्ञाना विद्वत्संसदि पूज्यत इति चेदाह। विद्व
द्भिः पूज्यतामेनां खलैरपि सुपुज्यता। पूजितां गणिकासंघैर्नंदिनी को न पू
जयेत्॥२॥ विद्वद्भिरिति त्रिवर्गवेदिभिः स्त्रीसंरक्षणोपायत्वात्। पूजितां ख १९२
लैरपि संपूजितं। वस्तुनस्तथाविधत्वात्। पूजितां गणिकासंघैर्जीविको
पायत्वात्। एवं च कृत्वा नंदिनीत्युच्यत इत्याह। नंदनमिति। नंदनं नंदनः पूजा

सा विद्यते यस्या इति। यथेयं न सुगतार्थसंज्ञा तथान्यापीत्याह। नंदिनी सुभगा
सिद्धा सुभगंकरणीति च। नारीप्रियेति चाचार्यैः शास्त्रे --- कृच्यते। सूत्रां नं
दीनीति। सुभगा सर्वैरिष्टा। निरनुष्ठीयमानत्वात्। सिद्धा विद्येव वशीकरणी सु
भगंकरणी --- सयोः सौभाग्यकारणात्। नारीप्रिया विशेषतः। तत्सुख
करणात्। एतमनेकार्थसाधिकाकत्वान्न पूजयेत्। अतो ज्ञातापि तयोगात्।
पूज्यो विशेषतो नाधिकानामित्याह। कन्याभि --- पद्भिः गणिकाभिस्तु
भावत्। वीक्षते बहुमानेन चतुःषष्ट्या विचक्षणः॥३॥ सूत्रं। अन्याभिरिति पुन
र्भूः परयो --- तद्भूता। सैव विधवा पुनर्भवदिनीति। वरयेति वक्तव्यो। ग
णिकाग्रहणं योषिदपि चतुःषष्टिविचक्षणेति दर्शनार्थभावान इति भा

वेनहेतुनावर्द्धमानेनगौरवेणप्रणयकलहवृद्धा।इति।प्रकरणं।द्वितीयेधिक
रणेदशमोध्यायः।आदित---------- वात्स्यायनी--मसूत्रटीका।
--यमंगलाभिधायांसांप्रयोगिकंद्वितीयमधिकरणंसमाप्तं।---षष्टि
सूत्रात्तद्विचक्षणः---त्रिविधं-वक्ष्यमाणो।येनसमागमंविनासंप्रयुज्य
तइति।तत्समा-----यदुच्यते।समन्तादवार्यंते--नेतितत्रकन्या
याःप्रधानत्वात्कन्यासंप्रयुक्तकउच्यते।तत्रोपाया-----ब्राह्म्यःप्रा
जापत्यआर्षदि----आसुरःपैशाचोराक्षसइति।तत्रपूर्वेचत्वारो २६३
धर्म्याइतितदर्थंवरणसं---प्रकरणमुच्यते।किमर्थमिव----ने
चइतिवेदात्।सवर्णायामनन्यपूर्वायांशास्त्रतोधिगतायांधर्म--त्रासं

संबंधः।यक्षवृद्धेरनुपस्कृतारतिः----णायामितिब्राह्मणादीनांयथास्वं
सवर्णायांअनन्यपूर्वया---मनसाकर्मणावचसाचान्यस्मैयानदत्ता-
-यत्प्रथममयत्नंततदस्यैवेतिस्मृत्यर्थः।शास्त्रतइतिशास्त्रोक्तेन--पूर्वे
णपरिणयनविधिनाधिगतायांस्त्री----र्मःपत्नीप्रयोगाख्या।इ
त्यादिप्रवर्त्तनंचअर्थैर्यौनकलानात्गार्हस्थ्यानुष्ठानाच्चपुत्रादृष्टार्थाःसं
बंधःसहकेनोजनादीलेरुःपक्षवृद्धिरितिःस्वपक्षस्यवृद्धिःपक्षांतरलाभा
त्अनुपस्कृतारतिरकृत्रिमाविश्वासातिशययोगात्।यतश्चैवंतस्मात्कन्या
मभिजनोपेतांमातापितृमंतींत्रिवर्षात्प्रभृतिन्यूनवयसंश्लाघ्याचारेधन
वतिपक्षवतिकुलेसंबंधिप्रियेसंबंधिभिराकुलेप्रसूतां।प्रभूतमातृ

पित्रपरारूपशीललक्षणसंपन्नामन्यूनाधिकाविनष्टदंतनखकणर्केशाह्री
लनीमरोगप्रकृतिशरीरांतथाविधएवश्रुतवान्शीलयेत्।सूत्रे।तस्मात्क
न्याशीलयेदित्यर्थइतिसंबंधः।अशीलितायांचलक्षणासंभवात्तलक्षणशी
लमभिजनतःसनाथतोवयसःकुलाचारतोअनुरागतोरूपतःशीलतो
वालक्षणतःआरोग्यतश्चेति।यथाक्रममाह।अभिजनंकुलंमातापितृ
गतंत्रिवर्षादिति।वर्षत्रयात्प्रभृतिन्यूनवयस्त्वेनैकेनद्वाभ्यांवापिसमव
यसमधिकवयसंवाश्रीयःस्पृहणीयआचारोयस्मिन्कुलेधनधान्या १९५
द्यद्धिसंबंधिप्रियेअनुरागिणिपक्षवतिसंबंधिभिराकुलेप्रभूतमातापि
तृपक्षमित्यनेनाभिसनाथतामिति।दृश्यतिरूपंशरीरस्यशोभनोयोवर्णः

संस्थानंचशीलंसुस्वभावतालक्षणमवैधव्यादिसूचकं।अन्यूनेतितत्स्पष्टयेदंयो
ज्यं।यथासंभवमन्यूनमनधिकमविनष्टंचदंतादियस्याः।------णापि
युक्तामित्यर्थः।कन्यायादंतादीनांप्रधानावयवत्वात्।अरोगिप्रकृतिशरीरामि
ति।स्वभावतोन---शरीरंयस्याइत्यर्थः।तथाविधएवेति।अभिजनादिरूपे
तःअन्यथाह्यगम्यएवस्यात्।विशेषमाहश्रुतवानिति।गृहीतविद्यइत्यर्थः
।शीलयन्मनसिसमादध्यात्शीलसमाधावितिधातुपाठात्।गृहीतेश्वा
कृतिनमात्मानंमन्येत्।नवस्मानेविद्योत्तानृत्यांप्रवृत्तिरितिघोटकमुखः।स
त्रं।गृहीत्वापरणीयकृतेभक्तार्थंनचसमानेविकुस्वाजन्य------
—रणसधानं।घोटमुखग्रहणंअधिकरणप्रावीण्यख्यापनार्थंवरणंहि

।विधांपौरुषेणदे----नानत्रपूर्वमभिधेयत्वात्। तस्यावरणेमा--तरौसंबंधि
नश्च प्रयतेरन्। मित्राणि च गृहीतवाक्य------नि। सूत्रं। तस्या इति शीलि
तायावरणेयात्वनेमातापितारौनायकेनमित्रजमभिधायप्रेरितौ। प्रायतेया
------प्रेरणेनसंबंधिनोयेनायक--संबंधं कृतवंतः मित्राणि वा ना
यकस्यप्रयतेरन्नित्येवगृहीतवाक्यानि। त---तत्कमणीयत्वात् उभय
कुलसंबद्धा--मानसंबंधेपिहिसंबंधेनचातान्यन्येषांवरयितॄणांदोषां
न्प्रत्यक्षानागमिकांश्च श्रावयेयुः कौलान्पौरुषान्। अभिप्र---ईकां २९५
श्चनायकगुणांश्च। विशेषतः। कन्यामातुरनुकुलांश्च द--येत्तियुक्तानद
र्शयेयुः। सूत्रं। नानीतिमि---येषामितिनायकादन्येचवरयितारःवर

ईप्सायामर्दतः---दिकः प्रत्यक्षान् दोषान् विरूपकान् कुंठादीन्----
न्सामुद्रोक्तान् आगमिकानितिपाठांतरं। भाविन इत्यर्थः श्रावयत्रौः तस्याः
पितरावित्यर्थवि। कौलान् कुशलान् शीलसौंडीर्यादीन्। नायकगुणान्पौरु
षेयान् पुरुषकारनिष्पन्नान् शास्त्रकलाग्रहणादीन्। अभिप्रायसंबद्धांकां
श्चेति। पित्रोः कन्यादानाभिप्रायसंवर्द्धयंति। ये विशेषतः। कन्यामातुरनु
कुलानवंतितेबाल्यावयस्यादयः। तदान्वायतियुक्तानीति। वर्त्तमानेनभ
मागतेनचकालेनफलदानान्संयुतान्। दर्शयेयु मित्राणीत्येवादेवमधि
कृत्यात्। दैवचिंतकरूपस्थापस्तु। निराकुननिमित्तग्रहलग्नबलन
क्षत्रदर्शनेनायकस्यनविष्यंतमर्थसंयोगंकल्याणमनुवर्णयेत्तत् सूत्रं।

दैवश्चिंतकरूपश्चेति सांवत्सरिकव्यंजनो नायकप्रहितः शांतायां दिसि रटतः
काकादेः शकुनस्य निमित्तस्य च जातक दैवं च नयग्रहणलग्नादुपचयस्था
नेषु स्थितानां ग्रहः -- दिक्कलग्नस्थानस्वभावैस्तस्यादर्शनलक्षणस्य शंख
-- दैवदर्शनेनच विषयं तमनागतं अर्थसंयोगं सनाथत्वाख्य -- पतनादि
लाभं कल्याणमिति। कल्याणहेतुत्वात्। अर्थानुबंधमित्यर्थः। अपरे पुनर
स्यान्यतो विशिष्टेन कन्यालाभेन कन्यामातरमुन्मादयेयुः। सूत्रं। अपर इ
ति दैवं धनकल्पा अस्य नायकस्य अन्यत इति यतो व्रियते कन्या ततोऽन्य २९९
स्माद्विशिष्टेनेति। अमुष्य सेनापतेरर्थरूपवती सुमहिमा अस्मै कर्तुमिष्य
ते। येनवयं सेनापतिना श्वस्तनेन छत्रसंयोगं --- एनेन कन्यामातर

मुन्मादयेयुः। अनुरंजयेयुः। येनानुरक्ता दुहितरं दद्यात्। दैवनिमित्तशकुनो
पश्रुतीनां च --- कन्यां वरयेद् दद्याच्च। सूत्रं। दैवनिमित्तोपश्रुतीनामि
ति। पूर्वजन्मकृतशुभं वा कर्म दैवं। तस्याभिव्यंजकत्वात् नक्षत्रग्रहादावपि दै
वमुच्यते। अस्यानुकूल्येन षड्द्वादशकादियोगाभावात्। किमियमूढा कल्याण
करीनेति शास्त्रोक्तं निमित्तं शकुनं पृच्छन्ति -- यानि शीघ्र उपश्रुतिग्रहिः
। तेषामनुकूलेन वराय दीयमानामीशोत दद्याच्च कन्यां परं न यदृच्छया
केवल ------------ सूत्रं। केवलमानुषायेति -- मानुषं यस्यां
यदृच्छयां अभिजनसानाथ्यादिकमस्तीति ---- वरयेद्दद्याच्चेत्यर्थः।
घोटकमुखस्य इति परमतम - मतमप्रतिषिद्धत्वात्। वरणकाले कन्यादृष्टा

निमित्तंपश्ये - - - - - - हासुसांरुदतीत्रिकांतांवरणेपरिवर्जयेत्॥ अप्रश
स्तनामधेयांचतत्रांगुलां॥ धिगतांरुषनांघोतांएषता - - - - डाशुच्चिदू
षितां॥ सांकरिकीप्रक्लिनीराकांमित्रास्वनुजां वर्षकरींचर्षवि वर्जयेत्॥ नक्षत्राख्या
नदीनाम्नीवृक्षनाम्नीचगर्हिता॥ लकाररेफोपांताच्चवरणेवर्जिता॥ स्त्रत्रंसुप्ता
मि॥ तेशायनमस्यायुषंस्त्रचयति॥ रुदितंदुःखभागिनी॥ गृहाग्निः क्रमणंगृहत्वा
निगिनांदृष्ट्वावरणकाले - - तांवर्जयेत्॥ अप्रशस्तनामधेयामिति॥ नगिका
वित्रादिकेति - - - - प्रदग्रितिमात्रांकामानंदोषलात्॥ दत्तामि - - न्यस १६७
वमित्यस्य घोत्ताद्यश्चलक्षणसंपन्नामित्यस्यप्रपंचो - - - गार्थः॥ तत्र
घोतांगैकंचिलांप्रतिघ्नीष्टपतांश्च - - - - अर्थहानिकरींपतिघ्नींच्चिवृष

चांपुरुषलक्षानांदुःशीलांविनतांस्कंधदेशावनतांदुःशीलांविकृटांअसंहतोरु - -
- - गनी॥ द्विसुंडां स्त्रहस्वाटांपतिघ्नीं॥ सुविदूषितां॥ पित्रुमृतस्यदत्तोल्कां॥ क्रिययान
प्रशस्तां॥ सांकरिकीपुरुषदूषितांतस्यांपत्नीयोगेनधर्मः॥ राकांजातरजसां॥ रजसा
हृतयोनित्वात्॥ प्रक्लिनीमूकां॥ संव्यवहारबाह्यां॥ मित्रां॥ मित्रत्वेनगृहीतां॥ अगम्यां
स्वनुजां॥ मि॥ ति॥ त्रिवर्षात्प्रभृतिऊनवयस्कामित्यस्यशेषः॥ सुष्टुपश्चात्जातामि
त्यर्थः॥ यथोक्तं॥ वस्तुथादिष्टमेवत्कनिष्ठांसरेवरात्॥ कन्यांपरिणयेद्वस्ता
नेतरांत्रिवयास्त्रया॥ वर्षकरीं॥ स्विद्यत्करच्चरणां॥ पतिघ्नीं॥ नक्षत्राख्यां॥ श्रवण
विशाखाख्यामित्येवमादि॥ नदीनामगंगायमुनेत्यादि॥ वृक्षनाममंजरी॥ प्रि
यंगुरित्यादि॥ लकाररेफोपांताच्चेति॥ लकाररेफौअंतात्पूरसमीपेनाम्नियस्याः

कमल्ल्विमल्ल्वानारूवेति। यस्यां मनश्चक्षुषोर्निबंधस्तास्यांमृद्धिर्नेतराम्यादि
यतेतिएके। सूत्रं मनश्चक्षुषोर्निबंधनमिति केषा-- ता। यस्यामन्निजनादिस
द्भावेपिमनःसंगःचक्षुःप्रीतिश्चोनयमपरमस्तितस्यांपत्न्यांसत्यांसिद्धिःत्रि
वर्गप्राप्तिरित्ययमुत्तमःपक्षःनेतरामिति। यस्यानास्तिनतामाद्रियेतेत्यध
मः। केवलमन्निजनाद्यपेक्षांतरयेत्पूर्वमादरेणेति। विशेषोदोषेषुत्तमनः
श्चक्षुर्निबंधनेप्ययरूसत्रापि। दोषाणगुरुत्वाद्यंवंपरीक्ष्यमिति कन्याप
क्षेवरणनिमि---नमाह। तस्मात्प्रदानसमये कन्यामुदारवेषांस्था १९८
पयेयुः। अपराह्णेचनित्यं। प्रसाधितायाःसखीभिःसहक्र---ववाहादि
षुजनसमवायेषुप्रायत्निकंदर्शनं। ततोऽन्यकेषुचपण्यसधर्मिंत्वा। स

त्वं। तस्मादितियतः सुप्रायथलमिन्नान्कन्यानत्रियते। तस्मात्प्रदानसमय
इति। उपलक्षणं। यत्वाद्वरणकालेपिप्रसाधितास्थापयेत्। कन्यापक्षीयाः
--राह्णिकमिति। प्रदानात्प्रागूर्ध्वपराह्णेनवं धिंस्थापयेयुःइत्येवातमाह
। नित्यमिति। सखीभिःसहक्रीडारश-----------। दिषुवान्यद्र
येषुतद---द्भावेष्विति। जनाःसंभूयद्रवंति। येषुसमिजुद्रुद्रुवइति--
--- कथंपायत-----प्रयत्नसाध्यंपरिचा--। यितत्वात्कौ
तुकेनलोकोयत्नेनपश्यति। यथोऽन्यकेषु-----षु। जनसंद्रावेषु। प्रा
यत्निकंपण्यसधर्मित्वादितिविक्रेतव्यवस्तुकौतुकेनहिलोकोयत्नेनप
श्यतिनदर्शयमा----येत। वरापिदृष्णांचलक्षणमुपचारंचाहावर

णार्थमुपगवांश्च। नरदर्शनाद। प्रदक्षिणवाचश्च सुहृत्संबंधिसंगताः। पुरु
षान् मंगलैः प्रतिगृह्णीयुः। कन्यां चे-मलंकृतामन्यापदेशेन दर्शयेयुः। दैव
परीक्षणं चाऽबाधं स्थापनेयात्। आप्रदाननिश्चयात्। सूत्रं। वरणार्थमि
ति। अहीनागत्वाद। मंगलाचारप्रयुक्तत्वात्। प्रदक्षिणवाच इति। अनु
कूल--त्संबंधिसंगतान् इति। यस्यैणुक्तं। मित्राणि संबंधिनश्चेति। तैः
सहेत्यर्थः। मंगलैर्दध्यक्षतादिभिः प्रतिगृह्णीयात्। कन्यापक्षीयः कन्यापदे
शेनेति। अन्यं कार्यमपदि----त्य दर्शयेत्। दानस्यानिश्चितत्वात्। दै १६९
वं परीक्षणं चेति। यावत्प्रदानं न निश्चीयेत्। तावद्दैवं प्राजापत्यधीन---
परीक्षणं च। मित्रस्वजनैः सह निरूपयाम इति। अबाधं स्थापयेयुः। अन्य

स्नात्यागेषु सीतादृहदृक्षाग्नानेरिण देवताभ्यः पयसा भूमृत्तिकेः कुर्यद्वैप
रीक्षणमिति। स्नानादिषु नियुज्यमाना वरयितारः। संवर्त्तविष्यतीत्युक्त्वा न
तदहरेवाभ्युपगच्छेयुः। स्नानादिषु नियुज्यमानाः। कन्यापक्षीया वरयिता
र इति ये त्वेति ये सर्वामिति स्नानादिकं न विष्यति। प्रजापत्यादनुकूलेन
तदहरावेति। तदिवसं स्नानादिभिः नांगीकुर्युः देशप्रवृत्तिसात्म्याद्वा लज्ज्वां
च ब्राह्मप्राजापत्यार्षदैवानामन्यतमेन विवाहेन शास्त्रतः परिणयेदि
ति। वरणविधानं। सूत्रं। देशप्रवृत्तिसात्म्याद्वेति। यस्मिन्देशे या प्रवृत्तिस्त
दनुकुर्यादित्यर्थः। ब्राह्मप्राजापत्यार्षदैवतानामिति एषां धर्मत्वात्। अन्य
तमेन। तथा चोक्तं। सुहृदाहूय कन्यां तु ब्राह्मे दद्यात्स्वलंकृतां। सत धर्मं चरत्वे

वंप्राजापत्योविधीयते।व--मिथुनंदत्वाविवाहःसचप्रउच्यते।अंतर्वेद्यांतुदे
वःस्यात्इतिचेत्कर्मकुर्वतइति।२।ज्ञात्वतइति।स्वप्रोक्तेनविधिनावरणंसंवि
धानं।त्रयोविंशप्रकरणं।अग्निजनादिभिःशीतितायामपिअग्निश्चितेसंबं
।धिवरणवाला।संबंधनिश्चयउच्यते।भवंतिचात्रश्लोकाः।समस्याद्यासह
क्रीडाविवाहाधिवाह्यसंगतानिच।समानैरेवकार्याणिनोत्तमैर्नापिवानिच
।१।समस्याद्याइति।संभूयक्रीडामादिकृत्वा।संगतानिसंख्यानि।तादृशै
रितिसमानैस्तुल्यजात्यभिजन----त्वात्।तेनसमानधर्मत्वमसंबंधि २७॰
भेदात्।संबंधस्त्रिविधः।तस्यकार्यद्वारेणस्वरूपमाह।कन्यागृहीत्वावर्त्ते
तप्र---चानायकः।तंविद्यादुच्चसंबंधंपरित्यक्तंमनस्विभिः।कन्यामि

मितिगृहीत्वापरिणीयप्रेष्यवत्नृत्यव--------उच्चसंबंधमिति
।अधिकृत्यसंबंधोतः।परित्यक्तंमनस्विभिः।येतुनैवंतेकुर्वत्येवस्वामि--
-राघत्रबांधवैस्तैस्सुरकृतः।अश्लाघ्योहीनसंबंधस्तोपिसद्भिर्विनिंद्यते।स्वा
।मिवदिति।कन्यागृहीत्वाप्यनुवद्धि----यितिमत्वात्बांधवैःस्वसुरश्वा
पकादिभिःप्रेष्यभूतैःपरिवृता।श्लाघ्यइत्यश्लाघनीयस्तदनुरूप----
वान्सद्भिरितिव्यवहारजैःपरस्परसुखास्वादाक्रीडायत्रप्रयुज्यतेविशे
षयंतीत्यन्योन्यसंबंधः।सोविधीयते।सूत्रं।परस्परसुखास्वादेति।वरप
क्षस्यच‘कन्यापक्षस्यचसुखानुभावोयस्यमन्यंतरप्रयुक्तायाक्रीडायांवि
शेषयंतीचान्योन्यंप्रयुज्यते।यस्मिन्संबंधेससंबंधोविधीयतइति

सक्षिक्रियत इत्यर्थः। एवमेतेन विधीयते। इत्यर्थोक्तं तयो---प्रेयानित्याद्युक्त
त्वापि चोच्चसंबंधपश्चाद्बंधुषु सन्नमेतत्। तत्रैव हीनसंबंधं कयसिद्धिविनि
दितं। ठत्वापीति ह्या---मेतत्। तत्रैव हीनसंबंधं कयसिद्धिविनिदितं
---। तिस्रातिषु सन्नमेतदिति। ज्ञातिगृहेष्वर्ययायात्मनस्व-गृह इत्य
र्थः। नन्वेवं त्वेकांतेनैव प्रतिषेधः। संबंधनिश्चयः। चतुर्विंशप्रकरणं। तृ
तीयेऽधिकरणे प्रथमोऽध्यायः। आदितस्त्रिंशः। एवमधिगतायाश्च विश्वासि
तान्प्रयोगाहेति कन्याविस्रंभणमुच्यते। तत्र विवाहानंतरं मंगलाचारमा २७१
त्। संगतयोस्त्रिरात्रमधःशयनं ब्रह्मचर्यं क्षारलवणवर्जमाहारः। तथा
सप्ताहं सतूर्यमंगलस्नानं प्रसाधनं सहभोजनं प्रेक्षा संबंधिनां च पूजन

मिति सार्ववर्णिकं सूत्रं। संगतयोरिति परिणयात्प्राप्तसमागमयोः। त्रिरात्र
मिति रात्रिग्रहणं रात्रिकर्मप्रदर्शनार्थं। अधःशय्यां भूमौ शयनं। नखट्वायां
ब्रह्मचर्यं यावत्। चतुर्थीकर्महोमो न क्रियते। दिवामैथुनस्य प्रतिषिद्धत्वात्। क्षारः पा
णितगुडादिः। लवणं सैंधवादि। तद्वर्ज्यं भोजनं मधुक्षीरघृतसंस्कृतप्रायं तच्च नक्तं
स्यात्। रात्रीकर्मविशेषविहितत्वात्। सप्ताहमिति। यथात्राहं तदूर्ध्वमपराणि स
प्तानीत्यर्थः। सतूर्यग्रहणं दिनकर्मप्रदर्शनार्थं सवाद्यं समंगलं स्नानं च
प्रदर्शनीमंडनं। सहभोजनं चेति। एकस्मिन्स्थाने एकत्रापि सहभोजनं किंतु
त्वा भिन्नस्थाले। क्षारलवणं वर्जनीयं चेदिति। प्रेक्षा संबंधिनां नटादीनां दर्श
नं। पूजनं च गंधमाल्यादिभिः सार्ववर्णिकमिति। चतुर्ष्वपि ब्राह्मणादिवर्णे

बुन्नवंतमविरुद्धत्वात्। एतच्च लोके दशरात्रिकमित्युच्यते। तथा चोक्तं। कन्या
वेश्मनि वसति राजवद्दशरात्रिकं। सत्यार्थं स्वगृहं यावद् लक्षितेव कि--- यो
रीति। विश्रंभणे उपायमाह। तस्मिन्नेतानि शि विजने मृदुभिरुपचारैरुपक्र
मेत्। त्रिरात्रमवचनं हि स्तंभमिव --- पश्यति कन्या। निर्विण्णा परिभवे
च्च तृतीयां प्रकृतिमिवेति वा मन्येतेति यावत्। उपक्रमेत विश्रंभयेत्। न ब्रह्मचर्य
मिति--- वात्स्यायनः उपक्रममाणश्च न प्रसह्यात्। किंचदाचरेत्। कुसु
मसधर्माणो हि योषितः कुसुमारोपक्रमात् तास्त्वनधिगतविश्वासैः प्रस १७२
भमुपक्रम्यमाणाः संप्रयोगद्वे--षिण्यो भवंति। तस्मात्साम्नैवोपचरेत्। यु
क्त्यापि तु यतः प्रसरमुपलभेत--------। तत्रियेनालिंगनेना

चरितस्य नातिकालत्वात्। पूर्वकायेन वोपक्रमेत्। विषह्यत्वात्। दीया----
-ढयौवनायाः पूर्वसंस्तुतायाः बालायाश्च पूर्वयत्नांधकारे त्रंगात्कृतपरिष्वंगा
याश्च वदनेन तां कुलदाने --- मानं च सा तत्रैव वाक्यैः सद्युपायैः प्रीतिया
न्चिते पादपतनैः यद्गृहियादा ब्रीडायुक्तापि योषिदत्यंतक्रुधापि --- ति
वर्तत इति। सार्वत्रिकं तद्धानप्रयोगेन च मृदु विशादमकालत्वं च स्यात्सुंब
नं प्रसिद्धमालापयेत्। तद्वाक्यग्रहणार्थं तावदेनां किंचिदल्पाक्षराभिधे
यमजानंतं निवपृच्छेत्। तत्र निःप्रतिपत्तिमनुद्वेजयेत्। सांत्वनायुक्तं बहुश
यैव पृच्छेत्। तदाप्यवदंतीं न निर्बध्नीयात्। सर्वा एव हि कन्याः पुरुषेण ज्ञ
नं प्रयुज्यमानं विषहंते। न तु लघुहृदयभिश्राम--- दंतीति घोटकमुखः।

निर्बध्यमाना।पि।शिरःकंपेनप्रतिवचना।नियोजयेत्।कलहेनचशिरःकंपयेत्।
इच्छसि--- तच्चति।किंतेहंरुचितानरुचितोवेति।पृष्टा।चिरंस्थित्वा।निर्बध्य
मानातदनुकूल्येनशिरःकंपयेत्।प्रपंच्यमान---संस्तुताचेत्।सखीमनु
कूलामुभयतो।पि।विश्रब्धा।मंतराकृत्वाकथांयोजयेत्।तस्मिन्नधोमुखी।वि
हसेत्।तांचातिवादिनीमपनुदेत्।विवदेच्च।सानुपरिहासार्थमिदमनयो
क्त।मिति।चानुक्तम।पिब्रूयात्।तत्रतामविहसंतीकदाचित्कटाक्षैःप्रेक्षे
तेत्यालापयोजनं।एवंतातपरिचयावाग्निर्वदंतीतत्समीपेसखीया।चित १७३
तांबूलविलेपनंस्रजंनिदध्यात्।उत्तरीयेवास्या।निबध्नीयात्।तदायुक्ता
माच्छुरितकेनतमनुकूलयोरुपरिस्पृशेत्।वार्यमाणश्चतमपिमापरिष्व

क्ततोनैवमाचरिष्यामीति।स्थित्वापरिष्वजेत्।स्वहस्तमानाभिप्रदेशात्।प्रसा
र्यप्रसार्यनिवर्तयेत्।क्रमेणचैनमुत्संगेमारोप्या।धिकमधिकमुपक्रमेत।अ
प्रतिपद्यमानांभीषयेत्।अहंखलुतवदंतपदान्यधरेकरिष्यामि।स्तनपृ
ष्ठेचनखपदमात्मनःपश्चस्वयंकृत्वा।त्वयाकृतमिति।सखीजनस्यतेपुरतः
कथयिष्यामि।सा।त्वंकिमत्रवक्ष्यसीति।बालविभीषिकैर्बालप्रत्याय—
नैश्चशनैरेनांप्रतारयेत्।द्वितीयस्यांतृतीयस्यांचरात्रौ।किंचिदधिकंविश्रंभि
तांहस्तेनयोजयेत्।सर्वांगिकचुंबनमुपक्रमेत।ऊर्वोरुपरिन्यस्तहस्तसं
वाहनक्रियायांसिद्धायांक्रमेणोरुमूलमपिसंवाहयेत्।निवारितेसंवा
हनेकोदोषइत्याकुलयेदेनां।तच्चस्थिरीकुर्यात्।तत्रसिद्धायांगुह्यदेश

।त्रिमद्रनिरसना।वियोजनंनीवा।विश्रंसनंवसनपरिवर्तनं- रुसंवाहनं- -
- - पादेत्रोयुक्तयंत्रां।चरंजयेत्।नत्वेवाकालेप्रनस्यखंडनमनुशीला।चात्मा
नुरागंदर्शयेत्।मनोरथांश्चद्व- - -कमनुवर्णयेत्।आयत्यांचतदानुकू
ल्येनप्रवृत्तिंप्रतिजानीयात्।सपत्नीभ्यश्चसाध्वसमवच्छिंद्यात्।कालेन
चक्रमात्।विमुक्ता।कन्याभावामनुद्वेजयेत्।अनुपक्रमेतेति।कन्याविश्रंभणं।
सूत्रांतस्मिन्निति।दशरात्रकेकन्याद्विविधासंसर्गयोग्याइत्येतच्चापूर्व
स्याविस्रंभनं।रतापेक्षया।द्वितीयायावयःक्रुत्तापक्रमापेक्षया।त्रिरा १७५
मंदसाध्वसत्वात्।विजनेकोष्ठकस्य- - - - - - - - - -रूपचरेदिति।अ
नुद्वेगकरे- पस्याद्रनादिभिः।किमर्थमुपक्रम्यतइत्याह।त्रिरात्रमिति।

ल्लंना- - - श्चेष्टंतत्रनिर्वचनंपश्यंती।निर्विद्येत्।मूकेनया- - नचात्मूढेतिखि
द्येत।परिजनेचेति।निश्चेष्टत्वान्नपुंसक- - -रुबुद्धिंतत्कुर्यात्।अस्मिन्प्रदेस
र्वस्याविशंकयाकरणेप्राप्तेप्रतिषेधमाह।उपक्रमेत्तथानिर्विद्येत- - - -या
संप्रयोगेनानुकूलानभवति।नतुब्रह्मचर्यमतिवर्तेत।अनुकूलायामथकालेप्र
तरखंडनस्याधर्मत्वात्।उपक्रममाण।इत्यादिनामृदुभिरुपचारैरित्यस्यप्र
पंचानप्रसह्य।किंचिदिति।स्पर्शनिमर्दनादिनाभिभूयादित्यर्थः।किमर्थमित्या
ह।कुसुमसधर्माणइति।कुसुमतुल्यायोषितइतिसर्वाएवविशेषः।कन्यास्तु
कुमारोपक्रमाइतिमृदुरुप- स्पर्शनादिक्रमेणयासुअनधिगतविश्वासे
ति।अलब्धविश्वासेस्तुप्रसह्योपक्रमोनदोषाय।संप्रयोगद्वेषिण्य- - -

बा० स्व० भा०
१७५

निष्ठकत्वात्। तस्मात्सन्नेति। मृदुना सर्वोपचारेण -- प्रथमिकोविधिः। तत्राला
त्त्वप्रसरस्योपचारयोगासंभवात्तदुपायमाह। युक्त्येति। कयाचिदर्थयुक्त्यानत्का
लज्जाविन्यायत। प्रसरमिति। तत्संरक्षासत्संभाषणेक्रीडनाद्यात्ममनोवकाशमुप
लब्धेत्। तेनैवसंभाषणेनैकैकीडेनौद्धा। त्वंमनोवकाशमुपलब्धेनेत्। तत्क्रीडनेनबद्धा
रेण तामनुप्रविशेत्। ततोलब्धप्रसरस्यप्रथममुपगूहनेनोपक्रमइत्याह। लब्धे
येणेति। कथंतत्स्त्रियमित्याह। नातिकालत्वादिति। यद्दृत्वानंतरमेवोपनीयते।
तस्यानुद्वेजनकत्वात्। पूर्वकायेनवेति। तस्याध्योनाभेरूर्ध्वभागः तेनप्रथमप्र १७५
ममुपक्रमेत्। विषह्यत्वादिति। तेनोपक्रमः शक्येनसोढुं। नावरकायेनाउद्वेज
नकारत्वात्। दीपालोकेकौतिकस्टत्वन्त्रिनिविगाढयौवनापूर्वसंस्तुतयोर्मिथ

लज्जाभावर्त्तीत्। दीपालोकेकौतिकस्टत्वस्त्वाक्षुर्दयोर्लज्जाधिक्यात्। विगाढयौव
नाकारापन्नस्तुतनलक्षणयोगान्मूढालघुलक्षणत्वात्। वदनेनतांबूलदानमि
ति। स्वेनमुखेनचुंबनख्यातेरभिप्रेतत्वात्। तदप्रतिपद्यमानामिति। तांबूल
मगृह्णंतिसाधनवाक्यैः प्रियाभिधाभिश्शपथैरिति। मच्छरीरेणशप्तासीति
प्रतिपद्यतेस्त्वमेतेहिदिहीति। पादपतनेनवा। अंत्यावस्थायांग्राहयेत्। चे
त्स्त्रियाव्रीडात्याजनक्रोधापनयनेच्छनपादपातनादूर्ध्वमुपायोऽस्तिसार्व
त्रिकमिति। नकन्यायामेवान्यस्यामपिमृद्वितीति। यत्रग्रहणंनास्ति। तस्यो
द्वेजनादविशदंस्पष्टाक्षरंआकाहालमशक्षंशाशब्देनलज्जितास्यात्। तत्र
सिद्धचुंबने -- दूतामालापयेत्। यथाब्रवीति। अत्रोपायमाह। तच्छ्रव

णार्थमिति। आलापश्रवणार्थं यत्किंचिदि---- तं वा। तदानीमस्यामस्या
न्तरान्निधेयं सुकथनीयत्वात्। अजानन्निवेति। अन्यथा विलापयतीजा
नीयात्। तानि ग्रामपतिपतिन्तूर्ण्णी। स्थितां सांत्वनायुक्तां चाटुयुक्तां। निर्बन्धीया
दनेनैव क्रमेण निर्बन्धे विरज्यत इति चेदाह। सर्वएवेति। युज्यमान
मिति। पुनः पुनरुच्यमानं विषत्वे। आविर्भविन्मथत्वात्। लघुरुरम्भिश्रा
मपीति। कतिपयान्तरामनघ--- मपिन-- नो। लज्जापरतंत्रत्वा
त्। अन्योन्यायाः आलापयोजनोपायमाह। निर्बध्यमानेपीति। शिरःकं १७६
------ दजानासीति पृष्ठा जानामीत्यूर्ध्वाधः शिरःश्चालनेन न जानां
मीति तिर्यक् शिरश्चालनेन योजयोर्वाधाष्ठा---- कुसहेलेति। अ

स्यामवदंतराय दि कदाचिदर्थं अकुसहेलेत्वेन्नेहजिज्ञासायामालापयो
जनमाह। उद्धोसिमानेंछसिक--वात्तमि। निकः प्रश्नः। किं तव रुच्चितो लम
रुच्चितो वेति। परिणयात्पूर्वकालिकः प्रश्नः। चिरं स्थिलेति। संकटः प्रश्नोप
दिष्टपूर्वपक्षमाश्रयेयं तदा धाष्ट्र्यं लाघवं चाद्वतरं चेति नेष्टुर्यमिति। निर्ब
ध्यमानानायकेन संकटप्रश्ने किमनु--तीति तस्या निर्बध्यमानाया उत्तय
त्तायणमेव युक्तं। इत्याह दात्तुकस्येति। एवं पक्षोत्तरपक्षातुकस्येन
उत्त---तीपी। शिरः कंपयेदित्यर्थः। प्रपंचमाना। त्विति। अनिश्चितार्थ
प्रकाशनात्वनायकेन वितार्यमाणा विवदेत्। कोपरख--नार्थविरुद्धं वदे
त्। नमे रुच्चितोसि नेच्छामि त्वामिति। संस्तुतान्वेति। यदि पूर्वपरिचितादा

बा०स्कं०भा०
१७७

लाययोजने विधिमाह। सखीमिति। सखीनामधेयानुकूला विश्रब्धा उभयत्र
इति द्वयोरपि विश्रब्धा विदितपूर्ववृत्तांतत्वात्। तामंतरा कृत्वा व्यवधायक
थायोजनं। नायकस्य तु पूर्ववृत्तां कथां योजयेत्। किमर्थमस्याः सूचितो न वे
त्यर्थः। तस्मिन्निति यदेव तस्याः क्रीडायां परिचयोऽभूत्। तत एव प्रवृत्तिरु
चितासीति सख्या कथने क्रियमाणे अधोमुखी लज्जया विहसेदेवमि
ति तादृक्ति ख्यापनार्थं नायिकां तां चेति सखीमतिवादिनीमित्यनुरागा
तिशयं कथयंतीमाधिक्षिपेत्। विवदेत्तु तया सह कलहयेत्। विवदे १७७
त्सा। त्विति सखी अनुमता नायिकया ब्रूयात्। अधुनैव यदि पाणिग्र
हेत्ति साधु भवतीति तत्रेत्यनुत्सुककथने अनवस्थितार्थमिङ्गितं अस्पष्टत्वात्।

ब्रूयात्। मुग्धत्वख्यापनार्थं नायकं च विहसंती कदाचिदंतरांतरा परिचयवशा
त्कटाक्षेणाभिमुखावाघोच्छ्वेता अनुरागातिशयख्यापनार्थं एवमालिंगनतां हृ
लचुंबनालापेयनि परिचयश्च निर्वदंती ग्रहणेति यावच्चितं नायकेन निदध्या
दुस्थापयेत्। तथायुक्तमिति निदधं तां सुंदरी येवा बध्नती माछुरितकेन पू
र्वेतिनस्तनमुकुलयोरिति मुकुलग्रहणमिति स्पर्शानिवृत्त्यर्थं बालत्वा
च्चार्यमाणश्चेति। स्पर्शनि लिप्य व्यवस्थायां परिष्ट --- तिमाह। त्वमपी
ति। आनाभिप्रदेशादिति। नाभिप्रदेशं यावत् प्रसार्य निवर्तयेदिति। वी
ज्ञार्थे हांब्यर्थं तु --- र्थं क्रमेणेति। न सत्सोत्संगमारोपयेत्। आधिकम
धिकमिति। नखदशनपदैः प्रतिपद्यमानामाधिकोपक्रमं जीषयेत्। कथ

मित्याह। अहमित्यात्मनश्चस्त्वयं कृतं दंतपदं नखपदं च कृत्रिमसौ प्रतिपत्स्यसे।
सखीजनो न वोढा दुश्चेष्टि — इत्यत्रेत्येत — लज्जायितं अस्मिन्वचनानु — नेऽ
नाहमेवं करिष्यामीति वाक्प्रत्यायनमर्थोक्तं। अनेनानां प्रस — — — — — —
— — कुर्यादिति। एतत्प्रथमाया — — वो विश्रंभणं। तस्मात्किंचिदधिकं द्विती
यस्यां च हस्तेन योजयेदि — — — जघनेषु हस्तस्पर्शसंबंधिनी कुर्यादिति। ह
स्तेन योजनोपायमाह। सर्वांगिकमिति सललाटनयनादिषु विचुंबना — —
— — कुला सर्वमभ्युपगच्छतीति। हस्तयोजनविधिमाह। कुर्वीरिति। तत्रायं क्र १७८
मः। प्रथमं पूर्वकायस्य संवाहनो — — — — छायाः पूर्वोरुपरिन्यस्तहस्तः ऊ
रुसंवाहयेत। क्रमेणोरुमूलमिति। तत्रेत्यूरुमूले अलब्धप्रसरे चुंबने छुरि

तरैस्त — — यत्पूर्वमभ्युपगतं संवाहनं तच्च अशिरीकुर्यादिति। खेद्यं त्यर्थं तत्रेत्यूरुमू
लसंवाहने सद्यायागुह्यदेशाभिमर्शनं। संवाहनव्यपदेशेन रशनाविप्रयोज
नाद्यपि कुर्यात्। पुनरूरुमूले संवाहनग्रहणं परित्यागार्थं गुह्यस्पर्शहेतु
त्वात्। — तद्वृत्ति गुह्यस्पर्शनादयो व्यापारा अस्येति। नायकस्यान्यायदेशां इति
त्रिरात्रादपगिन्यमयदस्य कर्तव्यमिन्तु — — वडनमधिकृत्येत्यर्थः। युक्तयं
त्रं च तत्रार्थिकाले मा दूषयेद्दिति। आत्मानुरागं च दर्शयेत्। इंगिताकारा
न्यां मनोरथान् पूर्वकालानानुवर्णयेत्। ये येतस्यामधरपानादप्रार्थिंति
ताञ्छायत्यमित्यनागतकालेतदानुकूल्येन प्रवृत्तिं जानीयात्। यदाह। नव
नीतन्मया विधातव्यमिति। सपत्नीभ्यः साध्वसमवच्छिंद्यात्। यद्यधिविन्ना

स्यात्।कालेनचगच्छतामुक्तकन्याभावांयुवतीमनुद्वेजयन्।उपक्रमेत्।तदापाय
मेवक्रमः।सस्फुटःकर्तव्यः।उक्तमुपसंहरन्नाह।भवंतिचात्रश्लोकाः।एवंचि
त्तानुमार्गेणबालामुपायेनप्रसाधयेत्।तथास्यसानुरक्ताचसुविश्रब्धाचजायते
।१।एवमितिचित्तानुमइति।चित्तानिप्रयुंजुब्धांउपायेनेति।युक्त्याप्रसाधयेत्।
विश्वासयेत्।किमेवंस्यादित्याह।तथेति।सुविश्रब्धासत्यानुरक्ता।प्रजापतइ
तियोज्यं।तत्रापिविशेषमाह।नात्यंतमानुलोम्येननचातिप्रातिलोम्यतः।सि
द्धिंगच्छतिकन्यासुतस्मान्मध्येनसाधयेत्।नात्यंतमिति।सिद्धिंसुखं।तत्र १७८
तदनुलोम्येनप्रवृत्तोसएवोत्तरकालमपिमार्गःस्यात्।ततश्चास्यस्वेच्छा
विधातद्विषया।सिद्धिः।प्रातिलोम्येनातप्रवृत्तौतदानीमेवविरुद्धत्वात्।क

थंतद्विषयासिद्धिः।तस्मान्मध्येनोपायेनसाधयेत्।विश्रंभणं।किंफलमित्या
ह।आत्मनःप्रीतिजननंयोषितंमानवर्द्धनं।कन्याविश्रंभणंचेन्नियश्चतासां
प्रिये---आत्मनइति।वर्द्धनमित्युपचारस्यतथाविधत्वात्।कन्यानामि
तिवक्तव्येयोषितद्ग्रहणं।प्रथमसमागमे---प्रयमिदमितिदर्शनार्थं।न
त्वपरिज्ञानफलमाह।प्रियोभवेदिति।अतिलज्जाविनत्येवंयस्तुकन्यामुपेक्ष्य
तेसानग्निप्रायवेदीति।पशुवच्चेत्यनिरूपयति।१।सहसावाप्युपक्रांतकन्या
वित्रम्भविंदता।भयंचित्रासमुद्वेगंनैद्वेषितासद्योद्वेगंचगच्छति।२।साप्रीति
योगमप्राप्यतेनोद्वेगेनदूषिता।पुरुषद्वेषिणीवास्याद्विद्विष्टावाततोन्यगा
३।अतिलज्जान्वि-----------कन्यानोपेक्षणीया।अनेन-रा

त्रं वर्द्धनं।पश्यंती निर्विद्येत।परिजनेच्छत्यस्यप----न्यनन।--प्रासह्य
किंचिद्वाचरेत्।इत्यस्यप्रपंचउपक्रांतेत्युपसर्पितानयंयतोदर्शनियथे
।पेन------संतस्मरणात्।शरीरविधूननं।उद्वेगंभोजनादिष्वोवा
दृत्तिंप्रीतियोगप्रासासक्तान्वितेसु----उद्वेगिनदूषिता।सहसोप
क्रांतत्वात्।पुरुषद्वेषिणी।सर्वान्पुरुषान्द्वेष्टि।सर्वोप्येवंविधइतिद्वि
ष्टाप्रीतियोगमप्राप्तत्वात्।ततश्चार्यैत्यंतमुत्क्रान्यंपुरुषंगच्छतीति।
॥इतिकन्याविश्रंभणंपंचविंशंप्रकरणं॥ ॥कन्यासंप्रयुक्तेतृतीयेऽधि १८०
करणेद्वितीयोध्यायः। आदितःसप्तदशः॥वरणसंविधानपूर्वकमाधि
- यांविश्रंभणमुक्तं।यास्तुव्रियमाणानलभ्यंते।तत्रगंधर्वादयश्चत्वारो

।विकल्पः।तत्राक्षानकारणान्येव--दाहा।धनहीनस्तुगुणयुक्तोपिमध्यमस्थगु
णोहीनापदेशोवासधनोवाप्रातिवेश्योवा।मातृपितृभ्रातृषुचपरंतत्रोवाल
वृत्तिरूपान्वितप्रवेशोवा।कन्यामलभ्यत्वात्नवरयेत्।बाल्यात्प्रभृतिचैना
स्वयमेवानुरंजयेत्।तथायुक्तश्चमातुलकुलानुवर्त्तीदक्षिणापथेवा
लएवमात्राचपित्राचवियुक्तः।परिभूतकल्पोधनोत्कर्षयादृशंन्यांमातुल
दुहितरमन्यस्मैवापूर्वदत्तांसाधयेत्।अन्यामपिबाह्यास्पृहयेत्।बाला
यामेवंसतिधर्माधिगमेसंवननंश्लाघ्यमितिघोटकमुखः।सूत्रं।धनही
नास्त्वितिअभिजनादिगुणयुक्तोपिदरिद्रः।कन्यानलभतेतामध्यस्थगु
णोहीनापदेशोचेति।मध्यस्थाद्रूपशीलादयोगुणाअभिजनःप्रधानं।

तदभावाद्धीनः। व्यपदेश्यः सधनो धात्रेविश्यइति। स्वगृहसमीपवासीसी
मासंबंधेन। कलहादिजनकत्वात्। धनगर्वान्न लभ्यते। मातापित्रोर्भ्रातृषु च
सत्सु परतंत्रोन्यप्रधानः। स धर्मोपि न लभ्यते। बालवृत्तिरुचितप्रवेशो वेति जो
षाडीकत्वाद्दृश्यते। सो निषिद्धगृहप्रवेशोपि परीभावाल्लभ्यते। यदि न
वरयेत्। कथमधिगच्छेदित्याह। बाल्यादिति। अनुरंजयेत्। अनुरक्तादिस्व
यमेव गांधर्वेन पाणिगृहेयेति। यतः स्वयंसंयोगो गांधर्व इति। तस्मादनु
रंजनार्थं बालायामुपक्रमाद्वानेवक प्रकारा उच्यंते। यत्र च देशे प्रायेणे १८१
वंविधावृत्ति। तमधिकृत्याह। तथा युक्तश्चेति। धनहीनत्वादित्युक्तः — —
— यइति। तत्रापि हि मातुलस्य दुहिता परिणीयते। पित्रोर्मृतत्वात्। परिभूत

कल्प्यो मातुलकुलयुक्तः — — — पूर्वदत्तन दत्तां चान्यामपि बालामिति मा
तुलदुहिता न भवति। पित्रोः संबंधं बाल्यां तामपि स्मृत्य येत्। तत्र कर्तुः। कि
यया सुमिष्टितमत्वेनविवाहितत्वात्कर्मत्वं। अनेनान्यस्मिन्नपि देशे बाधि
तयमिति दर्शनीयाति। एवमिति। बाला — प्रवृत्ति सति — मधिगमेवा
लायां धर्मार्थिनाधिगमे संदर्शनालापसहरणे सति संवननं वशीकरण
मनुरंजन — — श्लोके — — — यथादर्शनात्। कथं संवन — — त्। धर्माश्चिगां
धर्वविवाहाय थोक्तं तत्र एवंविधमाश्रित्वार — — — उपक्रमिताद्विशे
बालायुवाचा। तत्र एवमधिकृत्यानुरंजनमाह। तयासत्सु पुष्पावचयं ग्र
थनं गृहकरायोजनं भक्तपाककरणमिति। कर्वितापरिचयस्य वयः

वा०हू०भा०
१८२

स्यः चानुकुर्वीत। आकर्षणक्रीडा पट्टिकाक्रीडा --- धूतकादिधूतानि। मध्यमांगु
लिग्रहणं। यद्द्यूषणकादीनि देश्यानि तद्भात्म्यात्। तद्दासदासे विटेका। धात्रेयि
का --- याचसहानुक्रीडेन। खेदितकानि सतिमिलीनि। कामरश्मिकां गोधूमपुं
जिका अनिक्षताद्रितकां। श्रवणे विश्रिकां अंगुलिताद्रितकां। सखीभिरन्यानि च
देश्यानि। सूत्रं। तपेति छाक्षयाश्रवरयं उव्वाणयाव यग्रंथनं पुष्पा --- हकं।
का हेमयं मृन्मयं वा। लक्ष्यं दुहितृकास्त्राद्दावादिमयीभिः रूपानकरणमिति।
परिचयस्य वयसश्च --- आत्मनः सख्यमधिकं वा परिचयं वा व्यं नास्त्यं १८२
वा वयो न्युधा तदनुरूप भाचरे नोक्तमित्येवां आकर्षकीडा रथावककीडा।
पट्टिकाक्रीडा। पट्टिकाग्रंथनं। पुष्पिधृतं प्रसिद्धं। लुप्तकथं तं प्रसिद्धं। एवं

एवं समयादिमध्यमांगुलिग्रहणमिति। अंगुलिविपर्यासेगोपितमध्यमांगु
लिग्रहणं। षड्भाषाणमिति। यत्र खल्वानि षड्रूपाषाणानि तस्तस्य क्रीडेनाच्छि
पष्टषेन गृह्यंते। आदिशब्दादन्यानि च देश्यानि पंचिकाप्रसृतकादीनि तत्सां
त्म्यादिति। यत्र नायकाया अन्निनि वेश्यस्तद्दासदासचेटिकाभिरिति। तस्या
ये दाश्चाश्चेटिकाश्च ताभिः क्रीडंतीभिः साहानुक्रीडेतात तो लब्धप्रसरत्व
याच दृष्टे दिलकानि चेति। तस्याये दासाश्चेटिकाश्च ताभिः क्रीडंतीभिः सहा
नुक्रीडेन। ततो लब्धप्रसुर्येगव्याया मास्त्वान्याद्दासुनिमीलितिकां यत्रै
कस्या रूपछिन्नेत्रे मीलयति। शेषाः प्रच्छन्ने ध्वात्मानं गोपयंति लातिष्ठति।
ततो सानुन्मीलितचक्षुर्यद्गृह्णाति। तस्य नेत्रानिमीननमिति। आरब्ध

कांडसमुद्गकक्रीडां लवणवीथिकां लवणलूर इति प्रतीतां। अनिलताडितकां च
त्रपन्हवद्धाङ्गुष्ठप्रसार्यवक्रवक्रमणं। गोधूमपुंजिकामिति। गोधूमयत्लएतं त्री
ह्युपलक्ष्यां यत्र बाहुनामेकः प्रत्येकं रूपकानादाय त्रीहिषु हिस्त्वा संमिश्रच
नावतो भागान् करोति। अनतस्तेयथेच्छामेकैकं भागमादाय रूपकमन्विषं
तो तत्र योन लभन्ते सोन्यद्दाति। अंगुलिताडितकामिति। यत्रैकं निमीलिता
नं तैत्रमन्यैर्ललाटे आहात्मकेनाभिहतोसीति प्रश्नः। अन्यानि च देशा-
-किकेकपादिकादीनि हरिकादीनि। एते प्रायशो बालस्योपक्रमाय १८३
नाक्ष्लिष्टेषु प्रायशः स्त्रीनाह। याम्मिति। या --- स्यामस्यामन्ये ततयासह निरं
तरां प्रीतिं कुर्यात्। परिचयांश्च कुर्वीत। धात्रेयिकां चास्याः प्रियहितास्यामधि

कमुपगृह्णीयात्। सा हि प्रीयमाणा विदिताकाराप्यप्रत्यादिष्टां नीतं च तां च यो
जयितुं शक्नुयात्। अनभिहितापीत्यानायकस्य निर्दिताकारापि हि गुणानेवानु
रागात् प्रकाशयेत्। यथा प्रयोज्यानुरज्येत। यत्र यत्र वा कौतुकं प्रयोज्यायास्त
दनुप------- कद्व्याणियान्यपूर्वाणि -- न्यासां विरलसो विद्धि
रत्नानान्यस्यास्तत्र कंदूकमनेकभक्ति-----लातरितमन्यं च दर्शयित्वा
तथा सूत्रदारुगवलगजदंतमयीर्दुहितृकाम धूसिष्टपिष्टमृन्मयीश्च देया
दि भि---थमिस्या महानशस्य च दर्शनं। काष्ठमेढ्रकयोश्च संप्रयुक्तयोश्च
स्त्रीपुंसयोश्च जेडकानां देवकुलगृहाणां मृद्वि----मितानां शुकपरभृ
तमदनसारिकालावककुक्कुटतित्तिरपंजरकाणां च विचित्राकृतिसंयुक्तानां च

जलभाजनाना – – विधानांयंत्राणांबालिकानांपेलोलिकानांअक्षलक्तकमनःशि
लाहरितालहिंगुलकश्यामकादीनांचतथाचंदनकुंकुमयोःपूगफलानांपत्रा
णांकलयुक्तानांचशक्तिविषयेप्रच्छन्नंदानंप्रकाशद्रव्याणांचप्रकाशंयथाच
सर्वाभिप्रायकाशंयथाचसर्वाभिप्रा – – वर्द्धकमेनंमन्येत। तथाप्रयतितव्यं। वी
क्षणेनचप्रच्छन्नमर्पयेत्। तथाकथायोवनं। प्रच्छन्नदानस्यतुकारणमात्मनोगुरुज
नाद्भयंख्यापयेत्। देयस्यचान्येनस्पृहणीयत्वमिति। वर्द्धमानानुरागंचआ
ख्यानकेमनःकुर्वतीमन्वार्थ – – थाभिःचित्तहारिणीभिश्चरंजयेत्। विस्म १८४
येषुप्रसज्यमानामिंद्रजालैःप्रयोगैर्विस्माययेत्। कलासुकौतुकिनीतत्कौ
शलेनगीतप्रियांश्रुतिहरैर्गीतैः। आश्वयुज्यामष्टमीचंद्रकेकौमुद्युत्सवेषु।

यत्रायांग्रहणेगृहाचारेवाविचित्रैरापीडैःकर्णपत्रभंगैः। सिक्थकप्रधानैःवस्त्रांगुली
यकभूषणदानैश्चनश्चेद्दोषकराणिमन्येत। पुरुषाविशेषाभिज्ञतयाधात्रे
यिकास्याःपुरुषप्रवृत्तानचतुःषष्टिकान्योमानुग्राहयेत्। तद्ग्रहणोपदेशेन
चप्रयोज्यायांरतिकौशलमात्मनःप्रकाशयेत्। उदारवेषश्चस्वयमप्रह
तदर्शनःस्यात्। भावंचकुर्वतीमिंगिताकारैःविद्यात्। युवतयोहिसंसृष्ट
मभिरूपदर्शनंमपरिचितदर्शनंचपुरुषंप्रथमंकामयंते। कामयमाना
अपिक्लिनाभियुंजतइतिप्रायोवादःवात्स्यायनःउपकामः। सूत्रंअस्यामिति। ना
यकायाविश्वास्यांनिरंतरामनवच्छिन्नांप्रीतिंकुर्यात्। सापिहिधात्रेयिकाव
त्कार्यंकरिष्यतीतिपरिचयांश्चावबुध्येत। प्रीतिंकिमर्थंयामपिकरोतीति

धात्रेयिकां वल्लकार्ये कैरिघ्नतो। तिपरिचर्यधात्रेयिकं कुशलेत। प्रीतिं धात्रदुहितरं प्रियंत
दान्तसुखकरं हितमायत्यां। अधिकोपग्रहे प्रश्नमाह। सा ह्रीति प्रायमाणा
।लिह्यमाणा ।विदिताकारापीति नायकोनायकामिच्छती।ति। ह्रीनाम्नि प्रायाय
प्रत्यादेशांतीतम्मिति नायकप्रत्याचक्षाणतो चेति नायिकां भयलज्जाव्यप
नयमेन प्रतार्ययोजयित्वं त्राक्कुर्यात्। अनेनेहिता प्रत्याचार्यकमिति सं
योजनेत्वमात्रा — — — वत्वेतनत्। प्रतिनायकेनानुक्तापि सतीयोजयित्वं त्रा
क्कुर्यादिति योज्यं। अविदिताकारापीति। यदापि नायकएना — — — तिनज्ञा १८५
तवतीति। तदापि गुणेनैव प्रकारेणायेत्। अनुरागादिति। नायकविषये धा
त्रेयिकानुरागात्। यत्र यत्र चेति। प्रतारणाप्रकारे तत्तदन प्रविशेत्ति। वि

यसाधयेत्। क्रीडनद्रव्याणिवक्ष्यति। अन्यासामिति कन्यानां विरलशांत्वा बाहु
ल्येन अयत्नेनेति। संपादनसामर्थ्यदर्शनार्थमिति। क्रीडनकद्रव्याण्याह। कंदुकमि
ति। अपूर्वकाद्यांतरीतम्मिति — — — — — — — मार्थमन्यदन्यकृत्तीनां वे — —
यात्। दारुकाष्ठांगबलं श्रेष्ठं दुहितृकापुत्रिकाः। संदर्शयि — — — — श्लेष्ठं
।सिद्धकमाहानसिकस्येति। माहानसिकविषयं कर्ममिहानसिकमिति। उक्तं
।च क्रयलक्षणमुपलक्षणं — — — — — कार्यस्य कर्मणः तदृशा श्लोकेन विधि
नादर्शनार्थं। स्त्रीणां प्रधामविद्यादा संयुक्तयोरिति। एककाष्ठघटितयोः स्त्री
— — — — कयोरविप्रयोगार्थं दर्शनार्थं। अजैडकानां काष्ठमयानामुपल
क्षणार्थत्वात्। गवाश्वादीनां च मृदावंशाविदलैः काष्ठक — — निर्मितानां

क्रष्टमायानासुदेवकुलानांदेवगृहाणांचाभ्रकादिजराणांमृदादिनिर्मिताना
नां।तत्रमदनसारिकापठति।जलभाजनानांशंखशुक्तिखंडानांवीणिकास्व
ल्पवीणापिरोलिकायत्रदुहितृकाः छाद्यंतेपटोलिकायत्रप्रसाधनं–धी
यते।पश्यामवर्णकिं।राजावर्तचूर्णंचित्रकर्मोपयोगिपत्राणितांबूल
स्यकालयुक्ता–मिति।यस्मिन्कालेयेनार्थिनो।तीनस्यदर्शनमित्यर्थः।
शक्तिविषयइति।यस्मिन्प्रछन्नस्स्वयंप्रवेष्टुंसामर्थ्यंतत्रदानंकुंकुमा
दीनामप्रकाश्यत्वात्।प्रकाशद्रव्याणांकंदुकादीनांप्रकाशदानंतिरवे १८५
कल्पनीयत्वात्।सर्वाण्निप्रायेसंवद्धकमिति।सर्वाण्निकाषप्रवर्तकंयजन्म
नईत्वितत्तस्यंपादयतीति।दीयमानंचयथाप्रछन्नमर्थयेत्।किंनिमि

त्तमित्याह।वीक्षणेचेति।दर्शननिमित्तंप्रछन्नेदृश्यमाणान्निःशंकमुपच
यति।तथाकथायोजनमिति।अन्यमुखेनसंबद्धनार्थंचकथांयोजयेत्।प्र
छन्नस्यकुकारणमिपुनर्यंतत्रात्मनोगुरुजनाद्भयंख्यापयेत्।तदपितारोरु
ध्यतइति।अनेनस्पृहणीयश्चमन्योप्येतत्।दृष्टास्पृहयति।ततश्चगृह्णी
यादिति।अन्यथाभिःस्वायंयुक्ताभिःशंकंतला।राजदारिकाकथाविशि
ष्टहारिणीभिरन्याभिरन्याभिरनुरागयुक्ताभिःविस्मयेषुप्रसह्यमाना
मिति।अष्टयेषुप्रसक्तिंयाति।कलासुपत्रछेद्यादिषुगीतप्रियामिति।
कुक्षंमगतिमपिपुनर्गतयत्हणं।प्राधान्यार्थंप्रायेत्यहिगीतप्रियोलो
कः।आश्वयुज्याजागरेअष्टमेचंद्रकेमार्गशीर्षवकुलाष्टम्यांतत्राहिदिन

सुप्तोत्थोऽयं ते चंद्रमसि प्रयुज्यते। – सुप्तामिति। सामान्योपादानेऽपि यत्र कन्या
निर्ज्योत्स्ना मंडलक एकाग्रा स्त्र द्रष्टव्या। सा कान्तिर्न भवति। उत्सवेषु इंद्र
महादेवेषु यात्रायां देवतायाग्रहणे सूर्येचंद्रमसोर्ग्रहणे चारे गृहमाग
तायाश्च पश्चादिति विस्मापयेत्। इतिसंबंधनोऽच्छदोषकराणीति तद्ग्राम
सोऽर्ग्रहाचारे गृहमागतायाश्च पश्चादिति विस्मापयेत्। नेपथ्यात्मनो पा
यं न पश्येत। अन्यपुरुष----निह्नुतयेति। अन्येऽन्यः पुत्र्यो मम वि
शेषं धात्रेयिका जानातीति पुरुषप्रवृत्तामिति। जातसंप्रयोगा मन-- १८७
–। विशेषमेवेति। बहुलणोपदेशेनेति धात्रेयिकोपदेशद्वारेण रतिको
शलमिति। ततज्ञातां अनुपलतदर्शनमिति। तस्योपायतद्वारत्वं तथा

च्छतं तं च दृष्ट्वा भावं कुर्वतीमनुरागं चेतसि जनयंतीमिंगिताकारैः। सिंगैर्विद्या
त्। किमत्यनुयहतदर्शनंस्य – इत्यादि युवतय इति जातयौवना। संसृष्टं जनपरिच
यं अतीक्ष्णदर्शनिसदादृश्यमाणं कामयंत इच्छंति। ना----कृयाचिलक्षा
द्युर्थत्त्वाबालायमुपत्र----॥षड्विंशं प्रकरणं॥ भावं कुर्वतीमिंगिताका
रैः सूचये---नाकारैर्विद्यादित्युक्तं। तेषां सूचनप्रकारानमुच्यते। यदाह।
तानिंगिताकारान्वक्ष्यामः। तत्रेंगितमन्यथावृ---वनयनरागा। तदुभ
यमुक्तमत्र यथायोगं योज्यं। संमुखं न वीक्ष्यते। वीक्षिता व्रीडां दर्शयति। स्वा
मात्मना-----शेन प्रकाशयति। प्रयातं प्रच्छन्नं नायकमिति क्रांतं च
वीक्ष्यते। वीक्षिता व्रीडां दर्शयिता। पृष्ठा च किंचित्सस्मितमव्यक्ताक्षर

मन्नवसितार्थेवमंदंमंदंमधोमुखीकथयति। तत्समीपेचिरस्थानंअभिनंदय
ति। दूरेस्थित्वापश्यत्व – ममिति। मन्यमाना परिजनंसविदनविकारमाभाष
ते। तंचेदंशानमुंचति। यत्किंचि – दृष्ट्वाविहसितंकरोति। तत्र – – मवस्था
नार्थमिनुबध्नाति। बालस्यालिंगनंचुंबनंकरोति। परिचारिकायास्तिलकं
रचयति। परिजनानवष्ट – – स्ताअभ्युलीलादर्शयति। तन्मित्रेषुविश्वसि
ति। वचनंचैषांबहुमन्यतेकरोति। तत्परिचारकैःसहप्रीतिंसंकथा – –
– मितिकरोति। स्वकर्मसुचप्रभविष्णुरियतामियुक्ते। तेषुचनायकसं १८८
कथामन्यस्यकथयत्सुवहितोशृणोति। धात्रेयिकतयाचोदितानायक
स्योदवसितंप्रविशति। तामंतराकृत्वातेनसहद्युतंक्रीडामालापंवायो

जयितुमिच्छति। अनलंकृतादर्शनपथंपरिहरति। कर्णपत्रमंगुलीयकंस्रजंवा
तेनयाचितंसधीरमेवगात्रादवमुच्यसख्याहस्तेददाति। तेनचदत्तंनित्यंधार
यति। अन्यवरसंकथासुविषण्णाभवति। तत्पक्षकैश्चसहनसंसृज्यतइतिसं
मुखंनवीक्ष्यते। लज्जायापराङ्मुखीतंतुनायकंवीक्ष्यतेतो। नायकेनत्वंगादर्श
यति। अधोमुखीभूत्वारुच्यामितिमनोहरमात्मनोलिंगस्तनबाहुमूलादि
अपदेशेनेति। प्रावरणव्याजेनप्रमत्तमनावहितं। प्रच्छन्नमेकाकिनंअ
तिक्रांतंदूरगतंदृष्ट्वायत्किंचिदिति। नायकेनसस्मितमित्यादिनाअनुरागा
नुरखताशाचारख्यायते। तत्समीपइतिनायकसमीपेय – पनमित्यात्मी
यंसवदनविकारमिति। सन्नूनंगकवाहृतंदेशामिति। यत्रास्थितातंपश्य

बा०सू०ना०
१८८

ति। तत्रैव यतिं किंचिद्दृष्ट्वा विहसितं करोति। तिर्यक् पश्यंती तत्र कथामनुबध्नाति।
सुखं प्रोसाद्य बालस्येति। लाडिकस्यत्वांकमारोपि---चुंबनावगूहनं च
संक्रांतकं। परिचारिकायाः स्वस्याः तिलकं रचयति। नायकं पश्यंती। परिज
नानवष्टभ्य---नेक्रीडायास्त्रयालीलास्ताश्चेति। केस्य विरचनांगचलनं
विजृंभिकादिकास्तन्मित्रेषु। विश्वसिति। नायमित्रेषु वचनावं प्रकटयति। व
चनं चैषां बहुमान्यं करोति। तदनुरूपानुष्ठानात्। तत्परिचारकैरिति नायकपरि
चारकैरेतानिति परिचारकान् तेष्विति परिचारकेषु कस्यचिदस्य---थयता १८८
संकथा धात्रेयिकया चोदिता प्रविशा वदति। तदुद्दवसि---मतरांल
न्वतिधात्रेयिकाव्यवधानीकृ---यं केन सहद्युतानी योजयितुमिच्छति। द

इ निपथ----कस्य सधीरमेवाचनार्यं किंग्रहिष्यतीति। संख्यात् स्तइतिल
क्रयानतद्धस्ते ददाति नित्यं धारयति श्लि---तत्परैरिति। अन्यवरपक्षैः
प्रकरणद्वयमुपसंहरन्नाह। नवतश्चात्र श्लोकौ। दृष्ट्वैतान् भावसंयुक्तान
कारा---निचा कन्यायाः संप्रयोगार्थं तास्तान्योगान् विचिंतयेत्। १ दृष्ट्वे
ति एतानिति। आकारान् इंगितानि च लिंगाव परिणामेनयो ज्याभावसंयु
क्तानिति। अनुरागसंगतान्। संप्रयोगार्थमिति। संप्रयोगो गोत्र समागम
लक्षणो---वक्ष्यिचः। योगानिति त्रीन्योगान्। त्रिविधा कन्या। बाला त
रुणी यौढा चेति। यथाक्रममुपक्रममाह। बालक्रीडा---लोकलाभियो
वनेस्थितां वसत्वाचापि संग्राह्या विश्वास्यजनसंश्रयात्। सूत्रं बालक्री

ढाते के रिति। कल-- नुरागिणी निवस्रस्ता प्रौढायस्तस्या विश्वास्यस्तदुपस्थ
त्वात्। स्वीकर्त्तव्या। इंगिताकार सूचनं सप्तविंशप्रकरणे। कन्यासंप्रयुक्तके तृ
तीयेऽधिकरणे तृतीयोऽध्यायः। आदितोऽष्टादशः। शास्त्रकार एव प्रकरणसं
बंधमाह। दर्शितेंगिताकारां कन्यामुपायतोऽभियुंजीत। सूत्रं। दर्शितेंगिता
कारमिति। उपायतोऽभियुंजीत। उपाया एवाभियोगाः अभियुज्यतेऽनेनेति। ल
वासहायस्य स्वल्पेकपुरुषाभियोगा उच्यंते। ससहायस्यापि किंचित्संभवंति।
ते द्विविधा बाह्याश्चाभ्यंतराश्चेति। तत्र पूर्वमभिधित्सयाह। द्यूते क्रीडनकेषु च १९०
विवदमानायाः साकारमस्याः पाणिमवलंबते। सूत्रं। द्यूतादिति विवदमानो
वाक्कलहं कुर्वन् साकारपाणिमवलंबेत। यथावगच्छेदलमनेनोढेति। यथो

क्रमं च। स्पृष्टकादिकमालिंगनविधिमादध्यात्। सूत्रं। स्पृष्टकादिकमिति। स्पृष्ट
कं विद्धकं उद्धृष्टकं पीडीतकमिति। अनुष्ठेयमवसरप्राप्तत्वात्। यथायोगं विद
ध्यात्। यत्र छेद्यं क्रियायां च स्वाभिप्रायसूचकं मिथुनमस्याः प्रदर्शयेत्। सूत्रं। स्वा
भिप्रायसूचकमिति। संप्रयोगसूचकं। हंसादि मिथुनं। एवमन्यदन्यद्वा रूपको
दर्शयेत्। सूत्रं। अन्यदपि यन्मिथुनं भवति तिलकादिकं साकारं विरलशाइति।
सततदर्शनिह्रियाभ्यता संभाव्यते। कौतुकं चायेति। जलक्रीडास्यं तद्दूरतोऽप्सुनि
मग्नः समीपमस्यागत्वा पृष्ट्वा चैनां निमज्जेच्चोन्मज्जेच्च। सूत्रं। दृष्ट्वा चैनामिति नि
मग्न एव -- ज्जेत्। नायकासमीपे नवपत्रिकादिषु च सु विशेषभावनिवे
दनं। सूत्रं। नवपत्रिकादिषु चेति। देशक्रीडा -- शेषभावनिवेदनामि

वा० स्तू० नां०
१९१

तिष्ठवेक्तिनेवस्त्रा।निप्रायस्तूचकेनपत्रछेद्यायादिना।आत्मदुःखस्यअनिर्वे
देनकथनं।सूत्रं।आत्मदुःखस्यचकथनंनजानेविकृतामसत्वेतासिपीडति।
तत्राप्यनिर्विदिनभूयोभूयोःप्रधानकार्यत्वात्।कथनंस्वप्रत्ययस्यचमयुयु
क्तस्यान्यायदेशेना।सूत्रं।देशेनेति।नययुक्तस्यान्यायदेशेनेतितत्तुस्यस्तूप
यासहोपगमः।स्वप्नेमाभूदिति----प्रतिरूपक--नसमाजेवासंमायोप
देशा--त्रान्यायदिष्टस्यदर्शनं।सूत्रं।स्वजनसमाजःस्वजनगोष्टीस---
---नमिति।नायकायाःसमापतत्रेति।प्रेक्षणकादिषुअन्यायदिष्टम १९१
न्यसुपदिस्यस्यदर्शनं।अपाश्रयार्थंचि-----प्यपीडनं।सूत्रं।अयाभ्र
याथमिति।तदंगेस्वांगलापनार्थंतच्चरणेनाततदानकेरकेकामंगुलिंमग्नि

स्तूत्रा-----त्ति।तस्माच्छिद्राद्दुत्तरकालंशानकैरितिक्रियत्यकालकक्षाम
तिक्रम्य।तस्यांगुलिंमग्निस्पृशेत्।पादांगुष्टेनन---णेन्वघट्टयेत्।सू
त्रं।चालयत्।तत्रसिद्धःपदात्यरमधिकमाक्रांहेत्।सूत्रं।तत्रसिद्धोनखाग्र
घट्टनेपदात्यम्रते।ति।खानालक्षानाजघनोरुनितंबादिकंस्पृष्टंसोपानक्रमे
णक्रांहेत्।चांत्यर्थंवा--न्यसेत्।चांत्यर्थंचेतिसत्--तदेवाभ्यसेत्।य
देवष्टवस्तुिपगतं।आतरानाधिंहत्याहापदेशोवेपादांगुष्टांगुलीसंदेशे
नतदंगुलीपीडनं।सूत्रं।पादशौचइति।पादधारणंददात्याउद्व्यस्यसम
पणेतियह्रेवातद्भुतोविकारः।सूत्रं।तद्भुतोविकारइतिष्टग--देकंसा
मर्पयेत्।प्रतिगृह्णीयावाउद्व्यगतोविकारः।कार्यः।सनखस्यशमिर्पयेत्।प्र

।निगृह्णीयादित्यर्थः। आचमनावचोदकेनसेकः। सूत्रं। आचमनांतइति। साह
चर्येणासीनः ख्यातिं कुर्वीत। नखदस्यशब्दादिना तत्कालेक्षमाभावात्। कन्यायाः
समानदेशशय्यायां च ख्यातिं कुर्वीत। तत्रायथार्थमनुद्वेजयतो भावनिवेद
नं। सूत्रं। तत्रेति। आसनेशयनेचपर्यायेणभावनिवेदनं स्यादाकारेण नवाचा
प्रत्याख्यानभयात्। अनुद्वेजयनइति। यथानोद्विजते। यदावाचातदा। विधि
मात्। विविक्ते च किंचिदलीकं कथयितव्यमित्युक्तानिवचनोभावं च तत्रोपल
क्षयेत्। यथापारदारिके वक्ष्यामः। सूत्रं। विविक्ते चेति। किंचिदलीकं कथमिय १९२
मित्येतो बहुकव्यं किं तदिति तयोच्यमानं निर्वचनं ब्रूयादित्यर्थः। तत्रेतिवच
नोपन्यासे भावं सप्रयोगान्निक्षार्थं अस्य लक्षयेत्। कथमित्याह। यथापारदा

रिकमिति। तत्रप्रवृत्ताभावपरीक्षां वक्ष्यति। इंगिताकारैश्च यद्भाववेदनं तदनु
रागमात्रवेदनमिति। विज्ञेनभावस्याभ्यंतरमभियोगमाह। विजितभावस्तुव्या
धिमुपदिश्यैनां भावग्रहणार्थं स्वमुदवसितमानयेत्। सूत्रं। विजितभावाहृवे
ति। व्याधिमपदिश्येति। कृतकं शिरश्चलादिकं। अपदिश्य स्वमुदवसितं स्व
गृहमानयेत्। विश्वास्यया प्रणिहितया आगतायाश्च शिरसः पीडने नियोगः
। पाणिमवलम्ब्यः — — सांकारनयनयोर्ललाटे च निदध्यात्। शिरः पीडने
नियोगः। पाणिमेवलम्ब्य शिरो मे दुःखयति। पीडयत्वनेनेति। सांकूरं निद
ध्यात्। औषध्यापदेशार्थं चास्याः कर्माणि विनिर्दिशेत्। यथाजानाति अस्म
त्कृतेयमस्यावस्थेति। कर्माणि निदर्शयेत्। इदं त्वयैव कर्तव्यं न ह्येतदृतेक

कन्यया अन्येन कार्यमिति गच्छंतीं च पुनरागमनानुबंधाम् एनां विसृजेत्। इदमेव
मिति। रुदितेकन्यया इति। त्वया साधितं सिद्धं भवति। पुनरागमनानुबं
धं पुनरागंतव्यमिति। अस्या च योगस्या त्रिरात्रं त्रिषु च ------ निर्दिशो
त्। अस्य तु योगस्य कि -- साध्यस्य त्रिरात्रं त्रिसंध्यं च प्रयुं। किं प्रयोगः का
र्यः। किमर्थमि ------ दृणदत्ननिार्थमागतायां च गोष्ठीं विवर्द्धयेत्। आ
नीद्रुणदत्ननार्थमिति गोष्ठीं च वर्द्धयेत्। कलानां कथनानां ---- चिरं
ति घ त्ति। अन्या निरपि सहा विश्वासार्थमिनिशामधिक्रमधिकं चानियुंजीत १९३
। तथान्यानिरपि स्त्रीनिः सहा ------ केमर्थमिति चेत्। विश्वासना
र्थं ति। निः कार्यं विश्वासनं च स्वयं वाचा वदेत्। कोदोष इत्याह। दूरगनावोपि

-- सुननिबद्धिः सिध्यतीति घोटकमुखः। सूत्रं। दूरगतनावोपी ति। अत्यर्थ
जातविश्रंभोपिनासिध्यति। बाभ्रवीयो -- पेद्रुणीयत्वात्। कन्यानां घोटक
मुख इति पूजार्थं तन्मतस्या प्रतिषिद्धत्वात्। वध्वानु बद्धसिद्धांमन्येत। तदेवोप
न्यत्वात। सूत्रं। बद्धसिद्धामिति बद्धानिरत्नियोगैः कार्ये सुखीसुपक्रमेत। गांध
र्वेण विस्याना। श्रोत्रियागारादग्नि --- पादिनातत्रापि कालमाह। प्रदोषे
निशितमशिवौ योषितोमदसाध्वसासुरतव्यवसायिन्यो रागवत्यश्च न वं
ति। न च पुरुषं प्रत्याचक्षते। तस्मात्कालं प्रयोजयितव्य इति प्रयोवादः। सू
त्रं। प्रदोष इति रात्रि प्रारंभेनिशिरात्रौ त्रियामलक्षणायां तत्रापि तमसिवं
धकारवेलायां योषिद्ग्रहणं। प्रतार्यसर्वमि। प्रतिपत्त्यर्थं मिदं साध्वसां

केश्चिद्दृश्यमानत्वात्सुखेनव्यवसायिन्यः। संकेतदेशजायिन्योरागवत्यः
संप्रयोगाभिज्ञा विश्वयोन प्रत्याचक्षते। तद्वचनमनुष्ठानेनतत्कालसमत्यंत
संयोगेद्वितीयायोज्या। इतिवांछितकार्येषु। एकपुरुषाभियोगानांत्वसं
भवेगृहीतार्थयाधात्रेयिकयासख्यावातस्याभाविभूतयातमर्थमभिनिर्व
र्त्यासहैनामर्थमानयेत्। विप्रकृष्टत्वात्। स्वयमेकस्याभियोगोनसंभाव
ति। सहायमपेक्षते। गृहीतार्थयेति। नायकोनायिकांसमीपमानयितु
मिच्छतीति। अस्याभाविभूतयेति। नायिकायांप्रभवंत्यासहैनामर्थमानये १९४
त्। विप्रकृष्टत्वात्। स्वयमेकस्याभियोगोनसंभवति। सहायमपेक्षते। गृ
हीतार्थये। ति। नायकोनायिकांसमीपमानयितुमिच्छति। अस्याभाविभूतये

ति। नायिकायांप्रभवंत्यासाहिधात्रेयिकासखीवा। यदाह। तत्करोतितमर्थमभि
निर्वर्त्यानायकसमीपंगच्छावमिति। अन्यव्यपदेशेनेत्यर्थः। अर्कमानयेत्
। संनिवृत्ततोयथोक्तमधुयुंजीत। यथोक्तंधृष्टतेऽलौउनकेषुविवदमानाइत्या
दियथासंभवंयोज्यं। स्वंवापरिचारकमादावेवसखीत्वेनास्याःप्रणिद
ध्यात्। सूत्रं। सखीत्वेनप्रणिदध्यात्निक्षिपेत्। साहिप्रणिहितासहायतां
प्रतिपद्यते। यज्ञेविवाहेयात्रायामुत्सवेव्यसनेवापेक्षणकेथादृष्टेजानतत्रचद
ष्टेंगिताकारांपरीक्षितभावमेकाकिनीमुपक्रमेत्। सूत्रं। यज्ञादयोलोक
स्यव्यग्रहत्वहेतवः। तत्रतत्रेति। अन्योप्येवंप्रकारोयत्रजनोव्यापृयते। प
रीक्षितभावमिति। नेयंशुष्कप्रतिग्राहिणी। द्विधाभूतमानसायत्किंचिद्रतरे

ति।एकाकिनीमुपक्रमोनवेति।–धर्मेणविधिनाउपक्रमेणानतिदृष्टभावायोषि
तोदोषाःकालेच–––मानानव्यावृत्ततइति।वात्स्यायनः॥सूत्रं॥भावाइति।उ
पलब्धभावादेशोनिष्पत्तेकालेचप्रयुमाना––––तइति।यतः दिकालेप्रदो
षादौचप्रयुज्यमानावांछितकार्येणव्यावृत्त्यंतेकार्याल्।एकपुरुषाभियोग
श्च–––––करणं।यथाधनहीनत्वादियुक्तःकन्यामूलेमेच्यत्वात्स्वय
मेवानुरंजयेत्।तत्रकन्यापितथाविधाकेश्चिद––––स्वयमुपावर्त्ततीति
प्रयोज्यस्योपावर्त्तनमुच्यते।उपावर्त्तनमभिमुखीकरणं।कथंनाधियतइत्या १९५
ह।मंदापदेशायु––त्यायकन्याधनहीनाकुलीनापिसमानैरदातव्योमाना
मातृपितृवियुक्ताप्राप्तयौवनाज्ञातिकुलवर्त्तिनीपाणिग्र–––णंस्वयमभि

प्रेता॥सूत्रं॥मंदापदेशेति।हीना।निजनागुणवत्याभिपिसानैरदातव्य–नाबा
धहीनावाकुलीनापि–––नेच्छन्त्या।निजनैर्द्धनित्वान्मातृपितृवियुक्तावाअ
नाथत्वाद्याच्यमानासौप्राप्तयौव––ना।प्रत्येकंयोज्यं।स्वयंलिप्सेत।–नी
स्वयंवरस्यत्रअभ्यनुज्ञातत्वात्।यथोक्तं।त्रीणिवर्षाण्युपासीतैतकुमार्यृतु
मतीसती॥ऊर्ध्वन्तुकालादेतस्माद्विंदेतसदृशंपतिमिति।४।सदृशापतिप्रा
सादुपायमाह।सगुणवंतसकृद्दर्शनीयंबालप्रीत्यायोजयेत्॥सूत्रं॥सेति
गुणवंतंनायकगुणयुक्तंशक्तंयुद्धादिषुसुदर्शनंरूपवंतंबालप्रीत्येतिबा
ल्यावस्थायांक्रीडमानयोःयाप्रीतिस्तयाप्रयोज्या।कन्याभियोजयेत्।सतथा
भियुंजानःसिध्यति।गुणांतरमाह।नवामन्येनमातापित्रोरसमीक्ष्याद्वयो

ज्या। कन्यान्नियोजनस्वयमप्ययमपीमिंद्रियदौर्बल्यामपिप्रवर्त्तन्येतमातापित्रो
रसमीयास्वयमप्ययमिंद्रियदौर्बल्यामयिप्रवर्त्तिष्यतइति। प्रियहितोपचा
रैरभीक्ष्णसंदर्शनेनचतमावर्जयेत्। सूत्रं। जं वेति। मातापित्रोरसमीक्ष्ययेतिमा
तापितृभ्यांममप्रार्थयित्वाइंद्रियदौर्बल्यादिति। इंद्रियाणिनियंतुमसमर्थ
त्वात। यएवंमन्येतमपियोजयेदितिसंबंधः। प्रियहितोपचारैरिति। प्रियाउ
पचारायेतदर्थंसुखंकुर्वंति। हितायआयत्यांआवर्जयेदित्यभिमुखीकुर्या
त्। सूत्रं। माताचेतिनायकायाहितहीवर्तिनोचेन्नच्छन्नकमातासखीभिःसहस १९६
क्तायगमार्थंतदभिमुखीमिति। नायकाभिमुखीमाह्वः पच्छवायंतस्याआयात्म्य
मानत्वात्। अभिमुखीकृतायाउपचारो बहिरभ्यंतरश्च। तत्रएवमिधिक्ष्त

स्यात्। पुष्पगंधकलगंहस्तायाः विजनेविकालेचतदुपस्थानंकलाकौशलंचाकला
कौशलप्रकाशनंकासंबाहनेशिरसःपीडनेवौचित्यदर्शनं। सूत्रं। पुष्पगंधेति।
तदुपस्थानमिति। नायकसमीपगमनं। कलाकौशलख्यापनार्थंगुणवत्वख्या
पनार्थंऔचित्यमित्यवसरनिमित्तं। सहसानप्रतिजानीयाः अनुबध्यमानमनु
कुर्यादित्यर्थः। प्रयोज्यस्यसात्म्यायुक्तांइति। कथायोगौबालायामुपक्रमेषु
यथोक्तमाचरेत्। सूत्रं। सात्म्ययुक्ताइति। प्रयोज्यानुकूलावायपानायकस्य.
यउपक्रमाउक्तास्तेषुयथोक्तसाध्याचरेत्। नचैवांतराअपिपुरुषंस्वयमे
वाभियुंजीत। स्वयमे - - - नाभियुवतिः सद्यः सौभाग्यंजहातीत्याचार्य।
सूत्रं। अंतरापीति। कामपरवशापिनस्वयमभियुंजीत। स - - - ग्यत्। अभिआ

चार्यग्रहणं पूजार्थं।तन्मतस्याप्रतिषिद्धत्वात्।सचेदभियुंजीतप्रतिगृह्णीयात्।
यदाह।----कानांतु अभियोगानामानुलोम्येनग्रहणं।सूत्रं।तत्प्रयुक्ता
नामिति।बाह्यानामभियोगानांअनुलोम्ये----नवीमुखीभवति।आभ्यं
तरमधिकृत्याह।परिष्वक्तापरिष्वक्तानविकृतिंभजेतमाश्लिषदितिउ
द्विग्नेति।---हणमाकारमजानतीनामप्रतिगृह्णीयात्।सूत्रं।आकारमति
नायकस्यभावसूचकमाकारंप्रतिगृह्णीतानप्रत्याचक्षीत।तत्रापिग्रहण
मस्फुटंक्रियाविशेषंचेत्।अजानतीनामेति।धाष्ट्ये--र्थंचिदनग्रह १९७
णेबलात्कारः।--बलात्कारइति।तथाकार्यंयथाचुंबितं।हठाद्वादनंग्र
ह्णातीत्यर्थः।रतिभावनामभ्यर्थनायांसुकृच्छ्रात्पुनः।पुनःगुह्यसंस्पर्शनं।सूत्रं।

रतिभावनामितिआत्मनोत्मनोत्पुत्पन्नांनायकेनयदासाभ्यर्थितानतदास्वगुह्ये
तस्याःपाणिन्यासेनतस्याःपाणिःस्यात्कृष्ट्वानायकगुह्यस्पर्शनं।तत्रापिविशेषमाह।
अभ्यर्थमानाअपि।नातिविवृतास्वयंस्यात्।अन्य--प्रिश्चयकालत्वात्।सू
त्रं।अभ्यर्थमानाअपि।खिति।नातिविवृतास्यात्।भावांगप्रत्यंगदर्शनेननि
श्चितकालंदर्शयन्नाह।यदातुमन्येतानुरक्तोमायेनव्यावर्त्तयिष्यतइति
तदैवेनमभियुंजानंबालभावाद्विमोक्षणायत्वरयेत्।सूत्रं।यदाधिति।
तदानव्यावर्त्तयिष्यतइति।नमांत्यक्ष्यति।अभियुंजानंप्रच्छन्नप्रदेशोबा
लभावोमोक्षायेतिगांधर्वविधिपूर्वकमपूर्वकांकौमारहरणायत्वरयेत्।वि
मुक्तकन्याभावाच्चविश्वासस्येषुप्रकाशयेदितिप्रयोज्यस्योपावर्त्तनं।सूत्रं।वि

श्चात्स्येष्विति। सखीधात्रेयिकादिजनेषु कथयेत्। गांधर्वेण विवाहेनेत्यल्पमूढे
ति प्रयोज्यस्योपावर्त्तते॥ इति एकोनत्रिंशं प्रकरणं। यदा प्रयोज्यमुपवर्त्तमा
ना बह्वो निरपियुज्यंते। तदाभियोगतः कन्यायाः प्रतिपत्तिरुच्यते। अभियोगा
त्। दृष्ट्वा कन्याया अनुष्ठानमित्यर्थः। भवंति चात्र श्लोकाः। कन्याभिमानात्तु यं युज्य
मन्येतास्रयं सुखं अनुकूलं च वश्यं च तस्य कुर्यात्। प्रातमूढमिति। सूत्रं। यमा
श्रयमिति। आश्रियत इत्यलासुखमिति वात्यस्योपभोगसुखस्य कुर्यात्। प्र
तिश्रांतरस्यान्तरमसुखस्य हेतुत्वात्। अनुकूलं तच्चित्तानुविधायिनं वश्यं वस १९८
गतं यथोक्तकारिणं तं तस्य कुर्यात्। प्रतिपत्तं स्वयं च तस्योत्तरमंथत्। अ
नपेक्ष्य गणान् पत्र रूपामो वित्यमेव न्वा। कुर्वंतं धनलोभेन यति सा पत्न्या

केष्वपि। अतत्र युक्तगुणं वश्यं शक्तं बलवदर्पितं। उपायैरभियुंजानं कन्या न
प्रतिलोमयेत्। गुणाढ्य इत्येतियास्मिन् स्वयंवरे अनपेक्ष्य तदभावात्। लोभित्य
मानिजन्यं धनलोभेन धनवानेव केवलं सा यत्र केष्वपि न केवलमसापत्नकेषु
प्रायेण धनिनां बहुदारत्वात्। तत्रेति स्वयंवरे गुणयुक्तगुणमिति स्वल्पगुणं श
क्तं समर्थं बलवदर्थिनमिति एकां ततोर्थिनं न प्रतिलोमसे---याकुर्या
त्। यस्तु धनवान् बहुपत्नीको गुणवानपि न च श्वस्तमभियुंजानं प्रतिलोम
येदिति दर्शयन्नाह। वरं वश्यो दरिद्रोपि निर्गुणोप्यात्मधारणः। गुणयुक्तोपि
नैव बहुसाधारणः पतिः। सूत्रं। वरं वश्य इति। आत्मधा---कुर्द्दं वमा
त्रं। योधारयति। बहुसाधारणो बहूनामेकः। यस्तु धनवान् कृतपरिग्रहो यु

बा॰ स्तु॰ ना॰
१९९

एवानृबध्यः सन्प्रतिक्षं--- वदित्यर्थः। यस्तुनवद्ध्यस्तत्र दोषमाह। प्रायेणेति।
अतएवधनवान्गुणवान् बहून्दारान्प्रतिगृह्णातिविशेषतः। अदवस्यंते
चनिरवग्रहाः निरंकुशाः कारणमाह। बाह्येति। असनाद्युपभोगेन बहिःसु
खाः निर्विछुंनाभ्यंतरेणरताख्येनसुखेनवर्जिता इत्यर्थः। प्रायेणधनिनां
दाराबहवोनिरवग्रहाः। बाह्येस-- भोगेपिनिर्विश्रंभाबहिःसु-- नीचोय
स्त्वन्नियुंजीतपुरुषः पलितापिवा। विदेशगतशीलश्चनससंयोगमर्हमिति।
२। सूत्रं। नाचः अधमजाति--गुणयुक्तोपिपलितोवृद्धः विदेशगतशीलःस १९९
दाप्रवासीयदृच्छयान्नियुक्तोयोदंभद्यूताधिकोपिवा। सपत्नीव--पत्नीन
ससंयोगमर्हति। सूत्रं। यदृच्छयेतियथाकथंचिदंभाधिको दांभिकव्याजव

ञ्चकः। द्यूताधिकोद्यूतप्रसक्तः सपत्नीकश्चसापत्न्यइतिपरणेतन्नार्ययायुक्तः।
तदयत्नेनचयस्तुसपत्नीकोनसाद्यत्यः। साद्यत्योवानसपत्नीकः। तस्यामृतला
त्। वन्ध्यत्वेदन्नियुक्तेससंयोगमर्हत्येवगुणसाम्येनेन्नियोक्तॄणां एकोवर
इतावरः। तत्रापिन्नियोगतरस्मिन्हेगुणरागात्मकोहिसः। सूत्रं। गुणसाम्यइति
यथोक्तगुणानांसाम्येएकोवरइतिप्रियंतइतिवाराः। सबएवान्नियोक्तारः तेषां
वरएकोवरयितावरणसाधुः। वरइश्नायांसाधुकारिणंतस्मिन्नन्नियोक्तारि
त्वविशेषेश्रेष्ठंश्रेष्ठतातस्यानुरागात्मकत्वात्॥ इतिशास्त्रात्यनीयकाम
सूत्रटीकायांजयमंगलान्निधानायांविदग्धांगनाविरहकातरेणगुरुदत्तेंद्र
पादान्निधानेनयसोधरेणैकत्रसूत्रभाषायांअन्नियोगतः कन्यायाः प्रतिपत्ति

लिंगनं प्रकरणं॥ कन्यासंप्रयुक्तके तृतीयेधिकरणे चतुर्थोध्यायः॥ आदितः ए
कोविंशः॥ एवमनुरक्तां स्वयंवरप्रवृत्तां च गांधर्वेण योजयेत्॥ विपरीतामासु
रादिभिरिति विवाहभेदाउच्यंते॥ तत्र गांधर्वेयो प्रायशो दृश्यंते॥ नस्या बहुसहा
याः शंकरमभिप्रेतदेशनयनं या तोन प्रायशस्तस्याः तावत्सहायसाध्यविधिमा
ह॥ साधुर्येण कन्याविवेक्तदर्शनिस्यां आत्मेधात्रेयेका यम्गृह्य प्रियहितान्याम
वगृह्येनामुपसमर्पयेत्॥ सूत्रं॥ प्रसुयेतीति॥ धात्रेयिकां पुरुषप्रवृत्तामित्य
र्थं तदुपगृह्य प्रियहितान्यामुपसमर्पयेत्॥ तस्याः समीपे निसृष्टार्थं प्रेषये २००
त्॥ सा चैनामविदितनामनायकस्य कृत्वा तद्गुणैरनुरंजयेत्॥ सूत्रं॥ सा चे
तिउपसर्पिता अविदितानामेति॥ नायकस्य अविदिता इवेन्कृत्वा कृतप्रयो

गपरिहारार्थं तद्गुणैरिति नायकगुणैः॥ तस्याश्च रुच्या नायकगुणान्नृयिष्टान्
परिवर्णयेत्॥ रुच्यानिष्टान्॥ अन्यंत---पादयेस्त्रीणां च दोषान् अभिप्राय
विरुद्धान्प्रतिपादयेत्॥ सूत्रं॥ अभिप्रायविरुद्धान् यस्याश्चेतसि न वर्त्तंते प्र
---येत्॥ मातापित्रोश्च गुणानभिज्ञतां लुब्धतां च शाद्बृतां च बांधवानां या
श्चान्यानपि समानजातीयान्कुशलाद्याः॥ कन्यास्तद्बुध्या रुच्यं भर्त्ता
रं प्राप्य संप्रयुक्तां नात्सुखं प्रमोदं ते सम॥ ताश्चास्या निदर्शयेत्॥ सूत्रं॥ गुणा
भिज्ञतां लुब्धतां चेति॥ गुणज्ञौ न वापितरौ लुब्धौ च येन गुणवंतं नायकं त्य
क्त्वा अन्यं धनिनं निर्गुणं गवेशायत इति॥ प्रतिपादयेत्॥ शाठतां माया विनां
समानजातीयानिति॥ अनुरूपममेत्येतत्परिहारार्थं स्वबुध्येति निपित्रोरि

छया। प्रमोदंतेस्म इति प्रमुदितवत्यः। कौशिकस्य महर्षेस्तपोविघ्नार्थमिंद्रोप्सर
सं मेनकां — हितवान्। स ऋषिरपि तां दृष्ट्वाय — गर्भक्रमो। ततो मेनका कन्हिमति
दुहितरं प्रसूय त्यक्त्वा च पुनर्दिवं गता। तां च कन्यां शकुंतसंपातमध्यगतां
कण्वमहर्षिः करुणयाश्रममभिमानीय वर्द्धितवान्। यथार्थं च तस्या नाम च
क्रे। शकुंतलेति। सा कालेन रूपयौवन — मृगयाप्रसंगेनागतं राजानं दुःषंतं
दृष्ट्वा स्वयमेव पाणिं ग्राहितवती। आदिशब्दाद्राजदारिका कन्या कानि दर्शयित्वा म
हाकुलेषु वलोनात् पित्रा दत्ता नियतं सापत्नके बाध्यमाना विदिष्टा परिजन २०१
स्य परित्यक्ताः सत्यो दुःखिता दर्शयेत्। आयतिं चास्य वर्णयित्वा सुखमनुग्रहं तमे
कचारितायां नायिकानुरागं च वर्णयित्वा समनोरथायाश्चापायं साध्वसव्रीडं

च्छेत्तुमिरवच्छिंद्यात्। दूतीकृत्यं च कृत्स्नमाचरेत्। लाभमजानंती नाम नायको वशाद्
ग्राहिष्यति। तथा सुपरिगृहीतस्य दिति योजयेत्। प्रतिपन्नामभिप्रेतावकाशप्रवर्त्ति
नी नायकश्चोत्रिया रागोदयीनाकुलक्रमान्नास्तीयथास्मृति कृत्वा च रात्रिः परियेत्
। ततो मातरि पितरि च प्रकाशयेत्। ततोग्निसाक्षिका दिविवाहा निवर्त्तते इति श्रा
चाय सिमयः दूषयित्वा चेनां शनैः स्वजने सुप्रकाशयेत्। तद्बांधवाश्च यथा कुल
स्यागं परिहरंतो दंडभयाच्च तस्मै एवैनां च दद्युः। तथा योजयेत्। सूत्रं। महाकुले
षु च लोभात् पित्रा दत्तां नियं सापत्नके बाध्यंते। ततश्च विदिष्टा परिजनस्याप
रित्यक्ताः सत्यो दुःखिता दर्शयंत इति दर्शयित्वा आश्रयतिमिति। प्रभावमेनं वर्णयि
त्वा सापत्न्यकाभावात् नायकानुरागं च वर्णयेदित्येव समनोरथाया इति श्च

स्त्रैवायमस्या मनोरथः किंतु दोषान्पश्यतीति। उत्पन्नाया अपायमिति। विनाशकं
तश्चित्तश्चितसाधुसंभ्रमं गुरुजनात्। व्रीडां परिजनेषु हेतुन्निरूपायैः दर्शनीरय
नयेत्। दूतीकृत्यं च पारदारिके वक्ष्यमाणं प्रतारणप्रकारं त्वामजानतीनामे
ति। अजानतीमिव बालक्कारेयत्। ब्यतीति। तदानन्तवोदारदोषः। स्वयमनाया
तव पाणिग्रहिणा इति। तथेति। तेन प्रकारेण सुग्रहीतं स्याद्। वचनीयाता
वा --- अमुं चार्थयोजयेत्। प्रतिपन्नामित्यभ्युपगतां योनिषिद्वेतो वका
शोयमैयौ तेसंपातो निरयायस्तत्र व --- त्रियागारादीति। तत्र हि अग्नेः २०२
संस्कृतत्वात्। यथास्मृति कृत्वा गृह्योक्तेन विधिना त्रिः परिणयेदिति कन्या
मग्निं च मयेत्। प्रकाशयेदिति। प्रणिधिभिर्नायथा नायकेनऊढेति। न। नि

न निवर्त्तत इत्यपुन्यरन्येन नोह्यत इति दर्शयति। धर्मविवाहेषु अग्निसंनिधानं का
र्यं दूषयित्वेत्यभिगम्य नोद्वा इति मात्रा ज्ञानैः स्वजने प्रकाशयेत्। तस्यात्मीयकर
णार्थं यदा पितरौ तथाविधामपि प्रयच्छत इति तदा हा तद्धां धवा इति। नायिकाबां
धवाः नायकोपगृहीतेत्यं गं दोषं परिहरंतो यदि तस्मैन प्रतिपाद्यते कुलं दुःखं
ख्यत इति। दंडम्नज्ञाञ्चेति। एवं वा यदीयमानं यदि राजा शृणुयात्। दंडपातये
दिति। तस्मै एवेति नायकायैव तथा योजयेत्। प्रतिविद्धां नायकामनंतरं च प्री
त्युपग्रहैरिति सरक्त वस्त्रादिदानैर्बाह्यानुरागेण चांतरेण च प्रीणीयात्। तर्प
येत्। गांधर्वेणान्वोद्धेतेति। अयं गांधर्वविधिरुक्तः। चिंतेना -- तेः कन्यावता
मांतरत्ताभाधिरूत्वात्। अप्रतिपद्यमानायामंतश्चारिणीं कन्यां कुलप्रम

दां पूर्वसंसृष्टां प्रीयमाणां वोपगृह्य तया सह विषह्यसावकाशमेनामन्यकार्यापि
देशेन चानयेत्। ततः श्रोत्रियागारादिति समानं पूर्वेण सूत्रं। अप्रतिपद्यमा
नायामिति। स्वयं पाणिग्रहणमकुर्वत्यमतस्त्वारिणीं कन्यामुपगृह्य अंतरंगा
कुलप्रमदां कुलस्त्रियं पूर्वसंबंधात्कन्यां पित्रोः स्वाजन्येन प्रीयमाणां नायक
स्योपाधिग्रह्येति द्रव्येण स्वीकृत्य विषह्यमिति गम्यां। अन्यकार्यापदेशेनेति
अन्यं कार्यमपदिश्य मानाययेत्। पूर्णाधिना समानं पूर्वेणेति। अथ्याग्रह
णादिमात्रेण गांधर्वेणात्तुल्यमित्ययमेकः प्रकारः। आसन्ने चास्या विवाहे २०३
अन्येन च वरेण सह तदभिमतान्यवरदोषैरतिनायकात् दाक्षमभिमतो
यो न्यो वरदोषैरनुशयं ग्राहयेत्। ततस्तदनुमतेन प्रातिवेश्यासु परस्त्रीषु

वा प्रसक्तमसुकरेण साहाय्यदानेन प्रियोपग्रहैः वदार्थश्च कालमनुरंजये
त्। तदंते च स्वमभिप्रायं प्रकाशयेत्। प्रायेण हि युवानः समानशीलव्यसन
वयसां च यस्यानामर्थे जीवितमपि परित्यजंति। ततस्तेनेनामन्यकार्यार्थिं
तत्रापि नायिकामानाययेत्। विषह्यमवकाशमिति समानं पूर्वेण। सूत्रं।
तत इति ग्रहीतादनुशयाद्धृतिदनुमतेन मातुरभिप्रायेण तस्या द्रव्येणो
पगृहीतत्वात् प्रातिवेश्यात्नवने इति द्वितीयः। अस्याश्चांतरंगा यिकायाः स
वयसं इत्तिश्च व्यवयसं प्रसक्तमेकांत प्रसक्तं अशुकरेणेति सुखेन कर्तुमश
क्यतां साहाय्यदानं दुःसाध्यं स्त्रीसंपादनं प्रियोपग्रहैरिति सामदानैर्वेत्य
नुरंजनविधिः स्वाभिप्रायं ग्राहयेत्। तद्भगिनीं परिणेतुमिच्छामि। त्वाद्य

बा॰ स्तू॰ नो॰
२०४

देयाकन्येभिति। वयस्यानामिति। मित्राणामर्थैर्जीवितमपित्यजंति। किंमुतभ
गिनीनप्रयच्छंति। ततइतिप्रदानादूर्ध्वंतिनेति चात्रा। अन्यकार्यादिति। अन्यकार्य
मुद्दिश्यव्यक्तोपेपंचमा। तत्रापिनायिकामानयेतितृतीयः। सुसमत्तोपगमात्ये
ज्ञावत्समधिकव्यात्। अष्टमीचंद्रिकादिषुधात्रेयिकांमदनीयमेनांपाययित्वा
यत्किंचिदात्मनः कार्यमुपदिश्यनायकस्य विषयंमानयेत्। सूत्रं। अष्टमीचं
द्रिकासुतत्रदिवसमुपोष्यपूजापुरःसरंरात्रिजागरणं। आचंद्रोदयंअतस्तौ
धात्रेयिकांनायकायसंक्रामदनीयंसुरादिकंपाययित्वा। किंचिदात्मनःकार्य २०४
मिति। अंगुलीयकंतत्रविस्मृत्यागतास्मितत्रगच्छेत्। इत्युपादश्यानयेत्। तत्रै
नांमदात्संज्ञामप्रतिपद्यमानांदूषयित्वेतिसमानंपूर्वेण। सूत्रं। तत्रैतिविष

द्युदेशेसंज्ञांचेतनांदोषयित्वेतिपूर्वेणेति। दूषयित्वाचैनांसनैः स्वजनेषुप्रकाश
येत्। तद्बांधवाश्चेत्यादिनासर्वयोज्यमिति। त्वेकः प्रकारः। सुतांन्वेकचारिणींधा
त्रेयिकांचचोरयित्वासंज्ञामप्रतिपद्यमानांदूषयित्वेतिमानंपूर्वेण। सूत्रं। ए
कचारिणीमित्येकाकिनींचोरयित्वागव्यैषुवेषयित्वा। अंकसुप्तेतिद्वितीयः।
अत्राधर्मत्वादस्याहरणंनास्ति। प्रसह्याहरणाद्यान्तसमधिकमित्याह। ग्रा
मांतरमुद्यानंवागच्छंतींविदित्वासंभृतसहायोनायकस्तद्रक्षिणोवित्रा
स्यहत्वावाकन्यामपहरेदितिवाहयोगः। सूत्रं। ग्रामांतरमिति। असमाद्ग्रा
मादन्यद्ग्रामसंवृत्तसहायइति। सुसंनद्धबहुसहायैः। तद्रक्षिणैःक
न्यारक्षिणोद्वित्रास्यतस्तथात्यक्तापलायंतेहत्वावाघ्नाहरेः कन्यामपह

रैवाहस्वस्तुकिर्णी।अत्रापिअद्धर्मत्वात्नअस्यहरणं।स्वगृहमेवनीत्वादूषण
मिति।नकश्चिद्दृष्टंविवाहयोगाःगांधर्वादीनांविषयः।अष्टानांविवाहानांकिम
पेक्षकस्यप्राधान्यमित्याह।भवंतिचात्रश्लोकाः।पूर्वःपूर्वःप्रधानःस्याद्वि
वाहोधर्मसंस्थितेः।पूर्वाभावेततःकार्योयोयउत्तरउत्तरः।१।धर्मसंस्थेरिति
।धर्मतोव्यवस्थानात्।तत्रपूर्वेधर्मिष्ठत्वारइति।अस्मिन्दृशनिर्गांधर्वान्ति
ब्राह्म्यादयःप्रधानं।तत्रापिकेचित्तरतमभेदेनपूर्वःपूर्वइत्याहुः।गांधर्वो
ह्यासुरात्यदित्येतएकस्मिन्नप्येकद्वावपिधर्म्यौकिंतुयथापूर्वेणतथापर २०५
तःयथावागंधर्वेनितथाआसुरइति।केचिदासुरेपिपैशाचान्तथाअध
र्मत्वात्पैशाचोअधर्म्योपिराक्षसात्प्रधानं।राक्षसस्यसाहसकार्यत्वात्।

कार्योत्तरउत्तरःअन्यगत्याअन्येत्याहुः।गांधर्वमेवप्रधानमित्याह।व्यूढानांहि
विवाहानामनुरागःफलंयतः।मध्यमोपिहिसंयोगात्गांधर्वस्तेनपूजितःसू
त्रं।व्यूढानामितिकृतानामनुरागःफलं।अन्यथातदभावेनिःफलःस्यात्।म
ध्यमोपिहिपश्चिल्येकस्मिन्पक्षेसद्योगइति।शोभनोअनुरागात्मकोयोगोऽ
स्येति।तेनचसद्योगत्वेनगांधर्वइत्युच्यते।एवंचकृत्वास्यप्राधान्यमित्याह।
सुखत्वादूमणीयत्वात्प्रायेणावरणादपि।अनुरागात्मकत्वाच्चगांधर्वःप्रव
रोमतः।१।सुखत्वादिति।सुखहेतुत्वात्।अबहुक्लेशात्प्रायेणेतिप्रायशो
नयत्नसाध्यादित्यर्थः।अवरणात्वरणसंविधानाभावात्॥ ॥इतिश्री
वात्स्यायनीयकामसूत्रटीकायांजयमंगलाभिधानायांविदग्धांगनावि

रहःकान्तरेणगुरुदत्तेनइत्यादिविधानेनयथोक्तेनैकत्रसंहृत्यभार्यायांविवा
हयोगाःएकत्रिंशंप्रकरणंकन्यासंप्रयुक्तकेतृतीयेऽधिकरणेपंचमोऽध्यायः॥ ॥
कन्यासंप्रयुक्तकंतृतीयमधिकरणंसमाप्तं॥ ॥कन्यापुरुषेणसंप्रवृत्तातया
कथंप्रसेवितव्यंइतिभार्याधिकारिकमुच्यते।तच्चकन्यासंप्रयुक्तकशेषत्वा
त्।अन्यथाविशेषाधिकानुष्ठानेनाल्पसंयुक्ताथसंप्रयुक्तकस्यैवास्यात्।भा
र्याचद्विविधा।एकचारिणीसपत्नीकाच।तत्रप्राधान्येनैकचारिणीवृत्तमुच्य
ते।भार्यैकचारिणीगूढविश्रंभादेववत्पतिमानुकूल्येनानुवर्तेत॥सूत्रं। २०६
भार्येति।गूढविश्रंभाद्इतरस्याःकपटव्यवहारसंभावितत्वात्।न्तरितुदेव
तास्त्रीणामितिन्यायात्।आनुकूल्येनचित्ताविरोधेनैवावर्तेतनित्यंतत्रभवि

तोऽर्थःशरीरस्थितिविषयमेतद्वृत्तंसूचयति।तन्मतेनकुटुंबचिंतामात्मनिसं
निवेशयेत्।सूत्रं।तन्मतेनेति।यदातुनायकेनानुज्ञाताकुटुंबचिंतागृहचिंताबा
ह्यवस्तुविषयमेवतत्।वृत्तंसूचयति।आत्मनिसंनिवेशयेत्।आत्माधीनंकु
र्यात्।यथायोगंयोज्या।तत्रगृहप्रतिबद्धत्वाद्वृत्तस्यचिंतामाह।वेश्मचशुचिसुसंमृ
ष्टंस्थानंविरचितविविधकुसुमं।श्लक्ष्णभूमितलंहृद्यदर्शनंउपदनोचरि
तबलिकर्मपूजितदेवायतनंकुर्यात्।सूत्रं।वेश्मवदिति।कुर्यादित्यनेनसंबंधः।
सुसंमृष्टंसुशोधितंस्थानेषुभागेषुविरचितानिविप्रकीर्णानिविविधानिकुसु
मानियस्य।श्लक्ष्णभूमितलमिति।मसृणभूमितलंहृद्यंहृदयप्रियंदर्शनं
यस्यात्रिषवणंत्रिसंध्यमाचरितंकारितंबलिकर्मयत्रदेवतायतनंदेवगृहंत

त्यजितं यस्मिन्। न ह्यतोन्यद्दूतस्त्रीणां चित्तग्राहकमस्तीति गोनर्दीयः। सूत्रं। अतोन्य
दिति। अन्योपवर्णितेभ्यः न चित्तग्राहकं मनोहारीति गोनर्दीय इति पूजार्थमाधि
करणिकेधिकृतत्वात्। तत्र वृत्तद्वयं दर्शयन्नाह। गुरुषु भृत्यवर्गेषु भृत्येषु नायक
भगिनीषु तत्पतिषु च यथार्हं प्रतिपत्तिः। सूत्रं। गुरुष्विति। श्वशुरादिषु नायक
भगिनीषु ननांदृषु तत्पतिषु ननांदृपतिषु यथार्हं प्रतिपत्तिरिति यथा यस्या
ति प्रतिपत्तिः। वाक्कायाभ्यामनुष्ठानात्। परिहृतेषु हरितशाकवप्रानिक्षुस्तंबा
न्जीरकसर्षपाजमोदशतपुष्पातमालगुल्मांश्च कारयेत्। सूत्रं। परिहृतेषु २७
चेति। पवित्रेषु हरितं धान्याकार्द्रकादिशाकं पाक्षं वा दिवा एषां वप्रान्केदा
रान् इक्षुस्तंबान् इक्षुविटपान् जीरकादीन् शतपुष्पापर्यंतान् कारयेत्तान

त्राजमोदा अनेनैव नाम्ना प्रतीताः। तमालगुल्मान् तम्यांश्च सविटपान्। कुब्जकादी
नगुल्मान्। कुब्जकामलकं मल्लिकाजातीकुरंटकनवमल्लीकातगरनंद्यावर्त्त
जपागुल्मानन्यांश्च बहुपुष्पान्बालकोशीरकांश्च वृक्षवाटिकायां च स्थंडिला
नि मनोज्ञानि कारयेत्। सूत्रं। तत्र तगरः पिंडीतगरः। जपा ओड्रपुष्पं बहुपुष्पा
ये निर्भरपुष्पं इति बालकोशीरयोः पातालिका केदारः। स्थंडिलानि भ्रनपट्टिका
नि। मध्ये कूपं वापीं दीर्घिकां वा खानयेत्। सूत्रं। वापी समचतुरस्रा पुष्करिणी।
दीर्घिका मायतनचतुरस्रां खानयेत् वस्तुवशात्। भिक्षुकीश्रमणाक्षपणाकु
लटाकुहकेक्षणिकामूलकारिकाभिः न संसृज्येत। सूत्रं। भिक्षुकी निक्षुण
शाक्या श्रमणा क्षपणा प्रव्रजिका रक्तपट्टिका च। कुलटाया घृष्ट अखंडित

चारित्रा। कुहकं कोद्धकारिका ईक्षणिकी का विप्रश्निका मूलकारिका वशीकरणे
ममूलेनया कर्म करोतीति तां वर्णं संसृज्येत। तन्निर्विकल्पहेतुत्वात्। भोजने च रुचि
तमिदमस्मै द्वेष्यमिदं पथ्यमिदमपथ्यमिति च विद्यात्। सूत्रं। भोजने चेति। भो
जनकाले रुचितानि विद्यात्। स्वरं बहिरुपसृत्य भवनमागच्छतः किं कर्तव्यमि
ति ब्रुवती सज्जा भवनमध्ये अंगनैके। परिचारिकामपनुद्य स्वयं पादौ प्रक्षाल
येत्। परिचारिकामिति। पादप्रक्षालनोद्यतं। अपास्य अपनुद्य। नायकस्य च न
विमुक्तभूषणं विजने संदर्शने तिष्ठेत्। संदर्शनिवृत्तिः अयतो न तिष्ठेत्। कृ
तशरीरसंस्कारान्न दृष्ट्वा वैराग्यमपि स्यात्। अतिव्ययमसद्व्ययं वा कुर्वाणं
रहसि बोधयेत्। सूत्रं। अतिव्ययमुचितव्ययादधिकमसद्व्ययं यदनर्थे

जने प्रतिपाद्यते। रहसि बोधयेत्। लोकमध्ये हि लज्जित एव स्यात्। आवाहे
विवाहे यज्ञगमने सखीभिः सह गोष्ठीं देवताभिगमित्यनुज्ञाता कुर्यात्। सूत्रं।
आवाहे वरगृहे इति। विवाहे कन्यागृहे। गोष्ठी संभूयपानभोजनं। देवताभिगम
नं दृष्टमनुज्ञाता कुर्यात्। अन्यथा स्वैरिणीत्याशंकेत। सर्वक्रीडासु च तदानु
लोम्येन च प्रवृत्तिः। सूत्रं। सर्वक्रीडासु चेति। यक्षरात्र्यादिषु लोकप्रवृत्तासु त
च्चित्तानुविधानेन प्रवृत्तिः। पश्चात्संवेशनं पूर्वमुत्थानं अनवबोधनं च सुप्तस्य
। सूत्रं। पश्चात्संवेशनं शयितस्य नायकस्य पूर्वमुत्थानमनुत्थिता शयकाल
मत्र नियावत् न प्रतिबुध्येत। महानसं सुगुप्तं प्रवेशासंकटसुदर्शनीयं च।
सूत्रं। महानसं सुगुप्तं स्यात्। यथा यथान्य। उपरि कोन दिशा तिदर्शनीयं

षांधिकाराभावात्। नायकापचारेषु किंचित्कलुषिता नात्यर्थं निर्वदेत्। सूत्रं। नाय
कापचारेष्विति। नायकापराधेषु किंचित्कलुषा धीरोदात्तत्वख्यापनार्थं निर्वि
देत्। पुनर्भाकोपारिति। तत्रापि नात्यर्थमित्यूहे ऽसक्रमस्येति। साधिक्षेपं वच
नं त्वेनं मित्रजनमध्यस्थमेकाकिनं वाप्युपालभेत। न च मूलकारिका स्यात्। सू
त्रं। मित्रजनमध्यस्थं यदि कार्यविशेषात्। साधिक्षेपवचनमुपालभेत। न च मूल
कारिका स्यात्। यस्मादुपचारेषु युक्तिमाह। न ह्यतोऽन्यत्र प्रत्ययकारणम
स्तीति गोणर्दीयः। सूत्रं। न ह्यत इति। मूलकर्मणः अस्य प्रत्ययकारणम २०९
विश्वासकारणं गोणर्दीयमतमनुमतं। न प्रतिषिद्धत्वात्। दुर्व्याहृतं दुर्नि
रीक्षितमन्यतो मंत्रणं द्वारदेशावस्थानं निरीक्षणं वा। निष्कुटेषु मंत्रणं वि

विक्तेषु चिरमवस्थानमिति वर्जयेत्। सूत्रं। दुर्व्याहृतं दुर्मंत्रितं दुर्निरीक्षितमस्नि
ग्धवीक्षणं। अन्यतो मंत्रणं तिर्यङ्मुखं स्खलनायेष्णं। एतत्त्रितयं वैराग्यजन
नं। द्वारदेशावस्थानं गृहद्वारे स्थितिः। निरीक्षणं च तदुन्नयत्र साध्यमूह्यं। निः
ष्कुटेष्विति। गृहवाटिकायां निर्गत्य कयाचित्सह यन्मंत्रणं। विविक्तेषु निर्जने
षु गृहप्रदेशेषु चिरमवस्थानं सस्निग्धताजनकं न वेत्। स्वेतदंतपंकदुर्ग
धांश्च बुद्ध्येत। सूत्रं। स्वेदादीन्बुध्येत। अपनयनार्थं दंतपंको दंतमलः। वि
रागकारणमिति। वैराग्यजनकं न वेदितुः। बहुभूषणं विविधकुसुमानुले
पनं विविधांगरागसमुज्ज्वलं। वासश्चेत्याभिगामिको वेषः। घनतनुश्लक्ष्णा
ल्परुकूलतापरिमितमंबरेण सुगंधितानात्केश्वरणमनुलेपनं। तथा शुक्का

।निरनन्या।निपुणाणी।तिवैहारिकोवेषः।सूत्रं।नानावर्णंकालवशात्यद्यद्विराज
तेवर्णतःतदुपादेयमिति।आभिगामिकोनायकाभिगमनप्रयोजनः।तदाहि
बहुभूषणादिभिःकालोपयिकेचनरक्तवाससाप्रसाध्यान्यादेति।प्रसाधि
तामनोहरेति।प्रतनुश्लक्ष्णंअल्पंसूक्ष्मंपरिमितंशोभनतोवर्णंपरिमितंक
र्णयोश्रवायांचनात्युद्धतंवर्णमिति।अंशाभ्यांचेतिवैहारिको।यात्राक्रीडा
विहारप्रयोगः।नायकस्यव्रतमुपवासंचास्वयमपिकरणेनानुवर्त्तेत।सू
त्रं।व्रतंनियमंस्वयमनुकरणेनानुवर्त्तेत।व्रतंनियमंस्वयमनुकरणेख्या २९
पनार्थं।वारितायांचनात्रमन्निबंधनीयेतिवचनात्तदुचसोनिवर्त्तनं।सू
त्रं।वारितानायानायकेनव्रतोक्तासायांनात्रमत्रनिर्बंधनीया।निषेधनी

येति।वाक्येननायकवचसोनिवर्त्तनंनक्तेनाद्यार्थं।मृद्विदलकाष्ठचर्मलोहभां
डानांचकालेसमर्घग्रहणं।सूत्रं।मृद्भांडंघटादि।विदलभांडंपिटकादि।काष्ठ
भांडंपीठपट्टादि।लोहभांडंताम्रादिमयंकालइत्युपयोगकालेतत्रापिसम
र्घंप्राप्यतोत्तथालवणस्नेहयोश्चगंधद्रव्यकटुकभांडौषधानांचदुर्लभानां
चभवनेषुप्रछन्नंनिधानं।सूत्रं।लवणंसैंधवादि।स्नेहाघृतंतैलवणासा
मज्जानः।गंधद्रव्यंतगरादिः।कटुकंठवादिः।औषधंद्विपंचमूलादिः।दु
र्लभायेनतत्रत्याअपिदुःखेनलभ्यंते।प्रछन्नंनिधानं।यत्रतानिभवं
ति।नविनश्यंतिवा।मूलकालुकपालंक्यादमनदमनाम्रकैर्वालुकत्रपुष
वार्ताककूष्मांडालाबूसूरणशुकनासास्वयंगुप्तातिलपर्णिकाग्निमंथल

सुपलांडुप्रभृतीनां सर्वौषधीनां च बीजग्रहणं। काले वापश्च। सूत्रे मूलकादीनां
च बीजग्रहणमिति। एर्वाहिकं कर्कटिका। अलाबुस्तुंबी। सूरणः कंदः। शुकना
सा स्वयंगुप्ता कपिच्छूः। तिलपर्णिका काश्मरी। अग्निमंथो अनेनेव नाम्ना प्र
थितः। पलांडूलशुनानां कारो लोहितः। स्वस्य च सारस्य परेभ्यो नाख्यानं। भर्तु
र्मंत्रितस्य च। सूत्रे सारस्य द्रव्यस्य परेभ्यो नाख्यानं धनायुसायुसतमेका
येदितिवचनात्। भर्तृमंत्रितस्य च नाख्यानं। नाज्ञासीद्भिन्नरहस्येति॥
समानाश्च स्त्रियः। कौशलेनोज्वलतया पाकेन मानेन मनस्वितया उपचा २११
रे भर्तारि क्रियमाणे तिशायीत। आत्मनो बाधितत्वख्यापनार्थं सांवत्सरि
कमायं संख्याय तदनुरूपं व्ययं कुर्यात्। तदनुरूपं आयानुरूपं कालपा

पनार्थं भोजनावशिष्टात् गोरसात् घृतकरणं तथा तैलगुडयोः। कार्पासस्य
च सूत्रकर्तनं सूत्रस्य वानं शिक्यरज्जुपाशवल्कलसंग्रहणं कुट्टनखं
डनावेक्षणमाचाममंडतुषकणकुड्यांगाराणामुपयोजनं। भृत्यवेतन
भरणज्ञानं कृषिपशुपालनचिंता वाहनविधानयोगाः मेषकुक्कुटलाव
कशुकसारिकापरभृतमयूरवानरमृगाणामवेक्षणं दैवसिकायव्ययपिं
डीकरणमिति च विद्यात्। सूत्रे घृतकरणमिति। यज्ञादिषु ब्राह्मणान्
भोजयित्वा यदवशिष्टं तस्माद्घृतकरणं मथितं चापरं भवति। तैलगु
डयोः करणं सर्षपतयादिक्षुपीडना। कर्पासस्य सूत्रकरणं। वाणमाच्छा
दनार्थं शिक्यकस्य भांडागारारोपणार्थं। रज्जवाक्षलोद्धरणार्थं पात्रास्य

पशुबंधनार्थं विलक्षस्य रज्ज्वाद्यर्थं संग्रहणं । कुदनं धान्यानां खंडनं तंडुलानां त
योरवेक्षणं परीक्षणेन आचामस्य मंडस्य पानार्थं चेटिकादिस्वपयोजनं ।
तुषाणामाराधनं क्षेपादिषु कणानां हुडुतंडुलानां कुक्कुटादिषु कुटीनां तंडुल
परागानां गोमेषादिषु अंगाराणां महानसादुत्पन्नानां लोहभांडकरणादि
षु न्यत्याये बहिरंतःकर्मसु अभियुक्ताः तेषां चेतनं भृतिर्मासं भृतिर्वर्षं वा योनि
बंधनरणं प्रतिदिनं व्ययकं तयोर्ज्ञानं देशकालकर्मविशेषेन कृषिपशुपा
लनं वित्तेति । कर्षणवापनरोपणादिप्रत्यवेक्षणं । प्रत्यहायाव्ययस्य २१२
पिंडीकरणं । एकीकरणमिति । विद्यादिति । एतद्भृतकर्णादि । तज्जघ
न्यानां च जीर्णवाससां निचयैर्विविधरागैः शुद्धैर्वा कृतकर्मणां परिचार

काणामनुग्रहो मानार्थेषु च दानमन्यत्र वोपयोगः । सूत्रं । तज्जघन्यानामि
ति । नायकोपभुक्तानां तैः संचितैः । कृतकर्मणामिति ये कर्मकृतां मानार्थेषु चे
ति मान एवार्थो येषां तेषु तैर्दत्तैर्मानिता भवंति । अन्यत्र वेति दीपवर्त्यादि
षु । सुराकुंडीनामासवकुंभानां च स्थापनं तदुपभोगः क्रयविक्रयावाय
व्ययावेक्षणं । सूत्रं । स्थापनमिति प्रच्छन्नं तदुपयोग इति कार्यवशात्श्वशु
रादीनामुपयोजनं क्रयविक्रययोः समर्घमहर्घतया आयव्ययोः अल्पमह
त्त्वतया अवेक्षेत । नायकमित्राणां स्रगनुलेपनधूपताम्बूलदानैः पू
जनं न्यायतः श्वश्रूश्वशुरपरिचर्या तत्पारतंत्र्यमनुत्तरवादिता परिमिता
प्रचंडालापकरणमनुच्चैर्हसितं तत्प्रियाप्रियेषु वृत्तिर्भोगेष्वनु

छेदात्परिजने दाक्षिण्यं नायकस्य। निवेद्यत कस्मैचिद्दानं स्वकर्मसु भृत्यजननिय
मनुमुक्तवेषु चास्य पूजनमित्येकचारिणीवृत्तं। सूत्रं। न्यायत इति गुणजातिव
योपेक्षया पूजनं। स्वकरणार्थपरिचयधर्मार्थं चेति तत्परपक्षतंत्रं तद्वचनानुष्ठा
नात्। अनुत्तरवादिता तयोः प्रत्युक्तं न देयं परिणीता प्रचंडालायाकरणमिति
तयोरयत्नः। स्वल्पं च मृदु च ब्रूयात्। अनुज्ञयेत् हसितस्तसमीपे न स्त्रिया। इति।
ततो निष्टानिष्टेषु प्रियाप्रियो इव वृत्तिः। यथा आत्मनः प्रियाप्रियो न भव।
भोगेषु मत्तस्वपि सम्भुन्नुसेकः। लाघवपरिहारार्थी चेत्तदिकारो न कर्त्तव्यः। प २१३
रिजनलोकस्य सर्वदा दाक्षिण्यमुपसंग्रहार्थं। निवेद्यन कस्मैचिद्दानं सपु
त्राया अपि स्वातंत्र्यपरिहारार्थं स्वकर्म। इति। योयत्र नियुक्तः तत्र तस्य निय

मनं कर्मणां तिपातनार्थं अस्येति भृत्यजनस्य पूजनं यानभोजनादिना। एकचा
रिणीवृत्तं द्वात्रिंशप्रकरणं। एकचारिण्याः संनिहिते नायके वृत्तमुक्तं। प्रोषिते तु त
द्वृत्तं प्रोषच्छूला प्रवासचर्याभिरन्येत प्रवासे मंगलमात्राभरणा देवतोपवासप
रा वार्त्तायां स्थिता गृहानवेक्षेत। सूत्रं। वार्त्तायां स्थितेति। नायकवार्त्तान्वेषणपरे
त्यर्थः। गृहानवेक्षेतेति। नाश्लानकर्मण्यात् शय्यान्वगुरुजनमूले। सूत्रं। गुरुज
नमूल इति। श्वश्रूजनसमीपे शयनमात्मनं शुध्यर्थं तदभिमता कार्यनिष्पत्तिः
। तदभिमतेति गुरुजनाभिमतस्य कार्यस्यानुष्ठानमानुकूल्यख्यापनार्थं नाय
काभिमतानां वा यत्नाभिमर्जुने प्रतिसंस्कारे प्रयत्नः। सूत्रं। अर्जुने प्रयत्न इति
। नायकस्य ये अभिमतान च तेनार्जितास्तेषा नित्यानैमित्तिकेषु कर्मसु चितोद्य

यः। सूत्रं। नित्यं कर्म स्नानपानदानादि नैमित्तिकं कर्म बालकोत्सवादि उचितो व्ययो
यावतोऽर्थः संपद्यते। नायकास्थितो वा। तदारब्धानां च कर्मणां समापने मतिः।
सूत्रं। तदारब्धानामिति। नायकारब्धानां देवकुलोद्यानादिकर्मणां समापनेन
मतिर्येन प्रकारेण निष्पद्यते तथा कार्यमित्यर्थः। ज्ञातिकुलस्यानभिगमनम
न्यत्र व्यसनोत्सवाभ्यां। सूत्रं। ज्ञातिकुलस्येति पितृगृहस्य अनभिगमनं का
रणं विना तद्गमनं हि विनाशकारणं स्त्रीणां कस्यचिद्व्यसने पुत्रसंशोका
दावुत्सवे विवाहादौ पातव्यं। तत्रापि नायकपरिजनाधिष्ठितया नातिकाल २१४
वस्थानं। सूत्रं। तत्रापि व्यसनोत्सवे नायकपरिजनाधिष्ठितया गमनमा
त्मविशुद्ध्यर्थं नातिकालमवस्थानमिति। चिरकालावस्थानं [illegible]रकोयन्नथा

ता। अपरिवर्तितप्रवासवेषिता च। सूत्रं। अपरिवर्तितप्रवासवेषितेति उत्स
वामधिकलेदं वचनं। गुरुजनानुज्ञातानां करणमुपवासानां। सूत्रं। गुरुजना
नुज्ञातानां करणं। स्वातंत्र्यपरिहारार्थं परिचारकैः शुचिभिरात्माधिष्ठिते
रनुगतेन क्रयविक्रयकर्मणा वाणिज्याधर्मेण सारस्याहरणं द्रव्यस्याभि
वर्द्धनं तनुकरणं च शक्त्या व्ययानां। सूत्रं। तनूकरणं चेति। लघूकरणं श
क्त्या व्ययानामिति कार्यविनाशाद्यदि व्ययस्य महत्ता स्यात्। तदाल्पसंसारं कु
र्यादित्यर्थः। आगते च प्रकृतिस्थाया एव प्रथमदर्शनं। सूत्रं। आगते चेति।
प्रवासात्प्रत्यागते नायके प्रकृतिस्थाया इति। प्रवासवेषस्थाया एव प्रथ
मतो दर्शनं स्यात्स्वरूपख्यापनार्थं न पुनरागत इत्यात्मानं प्रसाधयेत्। देव

बा॰ह्रू॰मा॰
२९५

नापूजनमुपहाराणांचाहरणमितिप्रवासचर्या॥ सूत्रं॥ देवतापूजनंसहपरिजने
नउपहारणमुपयाचितकानांआहरणंदानं। देवताभ्यः प्रकरणद्वयमुपसं
हरणार्थमाह। भवतश्चात्रश्लोकौ। सद्वृत्तमनुवर्त्तेतनायकस्यहितैषिणी॥
नकपटेनानुवर्त्तनमितिदर्शनार्थं। अस्मिन्हतेनायिकात्रयमधिकृत्याहाञ्च
लयोर्विदिति। अन्येवेदाञ्चलयोर्विदुच्यते। वृत्तानुवर्त्तनफलमाह। धर्ममर्थं
तथाकामंलभंतेतेनमेवचा। निःसपत्नंचभर्त्तारंनार्यःसद्वृत्तमाश्रिताः॥ सूत्रं
॥धर्ममितिस्थानंप्रतिष्ठानं। निःसपत्नंनिःकंटकं॥ इतिवात्स्यायनीयकाम २९५
सूत्रटीकायांजयमंगलाभिधानायांविदग्धांगनाविरहकातरेणगुरुदत्तें
द्रपदाभिधानेनयशोधरेणैकत्रकृतसूत्रभाष्यटीकायांप्रवासचर्यास्त्रिय

स्त्रिंशांधकरणं॥ ॥इतिभार्याधिकारिकेचतुर्थेऽधिकरणेप्रथमोध्यायः॥ आ
दितःएकत्रिंशः॥ सैवदोर्यासपत्नीभिर्युज्यतेतदाकथंवर्त्तितव्यमिति। स
पत्नीषुज्येष्ठावृत्तमुच्यते। तत्रसापत्न्यकारणमाह। जाड्यदौःशील्यदौर्भाग्ये
भ्यः प्रजानुत्पत्तेश्चाभीक्ष्णंदारिकोत्पत्तेर्नायकचापलाद्वासपत्न्यधिवेदनं
।सूत्रं। जाड्यमितिजाड्यंशाठ्यं। दौःशील्यंचारित्रखंडनात्प्रजानुत्पत्तेर्वंध्यत्वात्
।अभीक्ष्णेनदारिकोत्पत्तेस्तस्मादितएवात्मनाभक्तिशीलवैदग्ध्यख्याप
नेनयथाक्रमंजायादित्रयंपरिहर्त्तुमिच्छेत्। नायकचापलंवैदग्ध्यख्याप
नेनैवप्रजानुत्पत्तौत्रस्वयमेव। सापत्न्येचोदयेत्। प्रजानुत्पत्तौस्वयमे
वान्यथातेनकर्त्तव्यानवसापत्न्येचोदयेत्। कुरुविवाहमिति। दारिको

त्पत्तावयमेवक्रमः। स्त्रीपरिग्रहस्य पुत्रफलत्वात्। अधिविद्यमानान्तु यावच्छ
क्तियागादात्मनोधिकत्वेन स्थितिं कारयेत्। सूत्रं। अधिविद्यमानेति। सापत्नेयु
ज्यमानात् त्वधिविणया यावच्छक्तीति। यावतीयाक्तेस्तदपेक्षया आत्मनः स्थितिं
कारयेत्। अधिकत्वेनेति। सपत्न्याः सकाशादाधिक्येनेत्यर्थः। अधिविणास्तु
किं कुर्यादित्यर्थः। आगतां चैमां भगिनीवदीक्षेत। सूत्रं। नायकविदितमिति। य
था नायको जानाति अन्यथा कारितमिति। प्रादोषिकं प्रदोषभवं संस्कारं अति
यत्नात् निर्ह्णुत्या अपि नस्याः स्नेहख्यापनार्थं परिचारिकया कारयेत्। सोभा २१९
ग्यवैकृतं परदर्पं स्तब्धाव्याहृतं औत्सुक्यं उत्सेकं चित्तविकारं नाद्रियेत। नापेक्षे
त। अत्र चिन्नवचनयात्। अन्तरीति। भवत्ययेप्रमाद्यंतीप्रमादं यांती उपेक्षेत। अन

नैवस्वस्खलितादोषेण दौर्भाग्यं स्यादिति। यत्र मन्येतात्मनीयं स्वयमपि प्रतिप
त्स्यत इति। तत्रैनामादरतो अनुशिष्यात्। सूत्रं। यत्रेति यस्मिन् प्रमादे मन्येत
। नायकसंभोगार्थमियं कृता सपत्नी स्वयमेव प्रतिपत्स्यते प्रमादो मा भूदि
ति। तत्रैनां स्नेहख्यापनार्थमादरतोनुशिष्यात्। पुनर्मा कार्षीरिति नायकसं
स्तवे चरहसि विशेषान्। अधिकान्दर्शयेत्। सूत्रं। नायकसंस्तवे चेति। ना
यकस्य श्रुतिगोचरे सतिरहसि च यत्रान्यो न शृणोति। विशेषानिति कला
विशेषान्। अधिकानिति ये नायकस्य न दर्शिताः तद्दर्शने हि उपालंभे भिद्य
ते॥ तदपत्येषु विशेषः। अपुत्राया सपुत्राया दर्शितिव्यं। परिजनवर्गेधि
कानुकंपा अनुकंपा। सूत्रं। परिजनवर्ग इति। सपत्न्या अधिकानुकंपा। यद्य

सो नायकस्याथनभिमता। मित्रवर्गे च प्रीतिः। सूत्रं। मित्रवर्ग इति तस्या अधि
कारो यो मित्रवर्गः। तस्मिन्प्रीतिः स्वीकारार्थं। आत्मज्ञातिषु नातिसंभ्रमाः। सू
त्रं। आत्मनो ज्ञातिषु नात्यादरो वचनीयतयोरिहारार्थं। वा काभिस्तनाभित्रा
अव्यवहितया संसृजेत। सूत्रं। बह्वीभिस्त्वधिका सपत्नीभिरव्यवहित
येत्यनंतरया कनीयस्या संसृज्येत। विदितशीलत्वात्। यां तु तासु नायको
अधिकां चिकीर्षेत्। कर्तुमिच्छेत्। भूतपूर्वसुभगया इति। नायकस्य प्राज्ञा
तानुनयात्प्रोत्साह्य नामेव सौभाग्यबीजोपन्यासेन च तेव कलहेत। तत २१७
श्चानुकंपेतन। निरेकत्वेनाधिकं। सूत्रं। तत इति उत्तरकालं अनुकंपेत। क
लहितां प्रच्छन्नं समाश्वासयेत्। कलहवर्द्धनार्थं। तां निरेवोलिति। सपत्नी

।भिरन्याभिरेकत्वेनेति एकेन संगधर्मे स्थितावित्यर्थः। एकाभावेऽपि सेव सौभा
ग्यबीजोपन्यासहेतुमधिकां चिकीर्षितो। स्वयमविवदमानां दुर्जनीकुर्यात्
।सूत्रं। नायकस्यायतो दुर्जनीकुर्यात्। येन नायकस्य तस्यागमबुद्धिः स्यात्।
दृष्टो हि बह्वीभिः सकलस्त्वाह्रियमाणः। तत्रापि स्वयमविवदमाना मध्य
स्थासती। सूत्रं। न तत्प्रयोग इति ख्यापनार्थं नायकेन तु कलहितामेनो दौ
र्जन्योपन्यासेन पक्षपातावलंबनोपबृंहितामाश्वासयेत्। सूत्रं। नायकेन
तु कलहितामेनां पक्षपातावलंबनोपबृंहितामिति। तद्गुणोपबृंहिताद्दा
यित प्रत्युत्तरामाश्वासयेत्। कलहं च वर्द्धयेत्। नायकेन सह यत्रस्य तद
र्थत्वात्। छिद्यमानं रूपलब्ध्य कलहं संधुक्षयेत्। यया न मंदीभवति। यदि

नायकस्यामर्षापि सा तु नयइति मन्यत। स्वयमेव संधीयते तेनेति। ज्येष्ठावृत्तं। स्वयं
वा संधीप्रयतेत। यद्यय मे कांतेनास्यां निरनुनयस्तदाऽतिष्ठत्वसमद्विधैव मेना
मवमन्याधमिति। प्रसादयेत्। इति ज्येष्ठावृत्तं चतुस्त्रिंशं प्रकरणं॥ कनिष्ठापि
नायकि यं वक्तंतीति। कनिष्ठावृत्तमुच्यते। कनिष्ठा तु मातृवत्सापत्नीं पश्येत्।
सूत्रं। कनिष्ठा त्विति। मातृवत् मातरवत् ज्येष्ठां ज्ञातिदायमपि तस्या अविदि
तं नोपयुंजीत। अंगापणोपायएषः। आत्मवृत्तांन्त्वादात तदधिष्ठितान् कुर्या
त्। सूत्रं। आत्मवृत्तांतानिति। आत्मनिष्प्रतिपत्तिरूपान् व्यवहारान् तदधिष्ठि
तान् ज्येष्ठास्वीकृतमित्र। अनुज्ञाता पतिमधिशयीत्। तत्र वा तस्यावचनम
न्यस्याः कथयेत्। तदपत्यानि च स्वेभ्योऽधिकानि पश्येत्। सूत्रं। अनुज्ञाता २१८

ज्येष्ठाया धर्मप्राप्तेऽधिशयने पतिमधिशयीत। न वा तस्या वचनमन्यस्याः क
थयेत्। तदपत्यानि च स्वेभ्योऽधिकानि पश्येत्। सूत्रं। अनुज्ञाता ज्येष्ठाया
धर्मप्राप्तेऽधिशयने पतिमधिशयीत। न वा तस्या वचनमन्यत्र। ज्येष्ठान्यज्ये
ष्ठानि च। रहसि पतिमधिकमुपचरेत्। सूत्रं। रहसि शयनेऽधिकमुपचरे
त्। येनाय मन्यान्यस्तस्यामनुरज्येत। आत्मनश्च सपत्नीविकारजं दुःखं
नाचक्षीत। सूत्रं। सपत्नीविकारजं सपत्नीपरिभवजं। नात्मनापरस्या
चक्षीत। स्वयं कथ्यमानं नायको न प्रतीयात्। अन्येन तु कथयेत्। पत्युश्च
सविशेषकं गूढं मानं लिप्सेत। सूत्रं। पत्युः सविशेषकमिति। अन्यतरनायि
नो विशेषिकीं पूजां पत्युः सकाशात् प्रकटं लब्धुमिच्छेत्। अनेन तु रक्ष्युपथ्य

दानेनजीवामातिब्रूयात्।सूत्रं।अनेनेति।सविशेषणमानेनपाशादानेनशं
बलमूतेनजीवामि।तनुश्लाघयारागेणवावदिनचिन्हीन।तन्मानंश्लाघया
विकत्थनेनरागेणचेति।सपत्नीक्रोधेनवहिस्सामान्यजनस्यानाचरित।
दोषमाह।चिरादस्याहिभर्तुरवज्ञांलभते।सूत्रं।चिरादस्याहीतिश्च
वल्लभातिरस्कारः।ज्येष्ठायाश्चनयान्निगूढसंमानार्थिनीस्यादितिगोनर्दी
यः।सूत्रं।ज्येष्ठायाश्चनयादितिअन्यथासविशेषंमानंपश्यंतीकुप्येदन
र्थंवाचिंतयेत्।गोनर्दीयमतमनुमतमतमप्रतिषिद्धत्वात्।दुर्भगाम २२८
नपत्याचज्येष्ठामनुकंपेतनायकेनचाकंपयेत्।संभाषणमितिक्रियता
मिति।आत्मसाधुत्वख्यापनार्थंप्रसह्यत्वेमामेकचारिणीवृत्तमनुति

ष्ठेदितिकनिष्ठावृत्तं।सूत्रं।प्रसह्यत्वेमां।भि।तिना।मितिदुर्भगामनपत्यां।ज्ये
ष्ठां।क्रमज्येष्ठा।कनिष्ठयोर्मध्यवर्त्तिनीनां।इवपिरायेरूयाज्येष्ठाकनिष्ठयाद्वृ
त्तंयोज्यं।इतिकनिष्ठावृत्तंपंचत्रिंशंप्रकरणं॥यथाकन्यानायतियापुनर्भू
रायति।पुनर्भूवृत्तमुच्यते।पुनर्भूर्द्विविधा।क्षतयोनिरक्षतयोनिरक्षत
योनिश्च।तत्राद्या।संस्कारार्हा।कन्यायामेवांतर्भूता।यथोक्तं।पुनरक्षत
योनित्वाद्दुष्टतयायथाविधि।तिद्वितीयायानसंस्कारः।स्वीकारएवकेव
लं।साचलोकेअपरूढकेत्युच्यते।साचैवंविधाशास्त्रअनुज्ञातइवयथा
हवसिष्ठः।मनोदत्ता।वचोदत्ता।याचमंगलछयाचिका।उदकस्पर्शिका
चैवयाचपाणिगृहीतया।का।१।अग्निंपरिगताचैवपुनर्भूःप्रसवाच।

याइति।अत्रस्ववशित्वउक्तंयेनया।प्रसवेतिहृतयोरित्यर्थः।तामेवाधिकृत्य
वृत्तमाह।विधवात्विंद्रियदौर्बल्यादातुराभोगिनंगुणसंपन्नंयापुनर्विंदेत
सापुनर्भूः॥सूत्रं।विधवेति।व्रतनर्तका।इंद्रियदौर्बल्यादिति।इंद्रियाणेनि
र्यस्तंभसमर्थितत्वात्।आतुराकामेनाबाध्यमाना।भोगिनमिति।उपभोग
संपन्नंगुणसंपन्नमिति।नायकगुणैर्युक्तं।यापुनर्विंदेतेद्वितीयंलभेत।
सापुनर्भूर्नार्यत्विनपुनर्भवतीछत्वा।भोगिनंगुणसंपन्नमितिगोनर्दी
यमतमेतद्भविष्यति।यत्तुस्वेच्छयापुनरपिनिःक्रमणंनिर्गुणोय २२०
मिति।तथात्वांकारदेदितिबाभ्रवीया॥सूत्रं।यतस्त्विति।भर्तृगृहात्तरा
स्वेच्छयानिःक्रांतापुनरपियतःपुरुषात्।स्वेच्छयानिःक्रमणंस्यात्।नि

सुतात्।स्त्रीरूपात्मासाइत्यर्थः।एकोपिरश्मिकयति।यःकामात्तसुखपन्नालोयथा
प्रच्छानात्रित्यात्।राजानश्चबहुपात्नीलाविनापिभावयोगादयोजितापद्व्यायाव
दर्थमेकयारात्र्यावद्धोनिरपिगच्छंति।यच्चाष्टप्रीनिवसिकरुद्भवतित्र।प्रायतःप्र
वर्त्तंतिइतिप्राच्योवापचारः।राज्ञेनेति।विनापिभावयोगादिति।अनन्तेसंप्रयोगेछा
अपिअयोजितापद्व्याइतिकृत्यमाबद्धरुतन्त्रिमुखाधानायावदर्थयावन्नौसिवद्धी
निरपिस्त्रोपि सत्लगच्छंति।संप्रयोगमिति।अभिप्रायतोभवनेनेत्यर्थः।अयमंतः
पुरविषयेयोगउक्तः।स्त्रीयोगेणैवपुरुषाणामप्यत्रतत्वदृष्टान्तानांदियोनिषुजा २७०
तिषुस्त्रीप्रतिमासुकेवलमेपमर्दनाद्वाभिप्रायनिवृत्तिव्याख्यानात्स्त्रीयोगेनैवेति।
यथास्त्रीणांक्वचिन्मुखषड्गुद्धित्याद्याभिप्रायनिवृत्तिः।एवंपुरुषाणामपि

ऋत्वादिति। एकोपि द्वौ त्रीन्कुर्यादिति चेदाह। अनेकसाधारणत्वाच्चेति। सपत्नीनां साधा
रणः कथं तृप्तिं कुर्यादित्याह। प्रयोगत एवेति। प्रयोगतः परस्परमिति योगादिति मन्यस्यां
कुर्यादिति तस्यामन्येनेति प्रयोगमाह। धात्रेयिकां सखीं वा पुरुषवद्दृष्टां कृत्वा कृति
संयुक्तैः कंदमूलफलावयवैरात्माभिप्रायं निवर्त्तयेयुः। धात्रेयिकामिति। पुरुषें
द्रियसंस्थानवद्भिः कंदमूलफलावयवैरिति। तत्र कंदाश्चालुककंदकल्यादीनां मू
लतालकेतकीनां शल्कपुष्पाकुक्कुटीकादीनां एतानि संस्थोद्ध्यव्याणीति। अ
वयवग्रहणात्फलेदर्शयति। आत्माभिप्रायमिति। रागभावं निवर्त्तयेयुः। केव
लं अद्भुतं विनोदनं तथाविधकामस्याप्राधान्यत्वात्। पुरुषप्रतिमाश्च व्यक्तलिं
गाश्चाधिशयीरन्। पुरुषप्रतिमाश्चेति पुरुषदेहाश्च व्यक्ताङ्गलिङ्गा जातस्म

दारिकाः परदारयोजना। एतेदेशप्रवत्तिर्दर्शिनराजभिः संप्रवर्त्तितत्वास्समस्तामपि
न विजयते। अनिगृहीतारिषड्वर्गत्वात्। विजयस्य कारणं कामक्रोधलोभमानाद
मदहर्षजेय इति ईश्वरकामितं समस्तचत्वारिंशं प्रकरणं॥ इति पारदारिके पंच
मेधिकरणे पंचमोध्यायः। आदितः सप्तविंशः। इथाईश्वराणां परत्नवनप्रवे
शो नास्ति। तथा तत्पुरिकाणां नागरकाणां चातः पुरप्रवेशादिति। अंतःपुरिकाणां
नागरकाणां चेत्युत्तरयथावंतः पुरिका वृत्तमुच्यते। तत्र पूर्वमधिकृत्याह। नांतः
-------- णयोमात्। पुरुषपरादर्शनविंधात्। पत्युश्चैकत्वादनेकसा २९९
धारणत्वाश्चातृप्तिः। तस्मात्तत्प्रयोगत एव परस---------पुराण
मिति। तस्मादंतःपुरिकाणामित्यर्थः। तासां पतिरन्य एवेति चेदाह। पत्युश्चे

दृद्रति। अपरांतिकानां राजक्रीडार्थं नगरस्त्रियो जनपदस्त्रियश्च संघश एकशश्च
राजकुलं प्रविशंति। सौराष्ट्रकाणामिति। प्रकाशकामितानि लिखिति। देशप्रवृत्तियो
गादिति। योयस्मिन्देशे पूर्वस्समाचारः स्थापितः तद्योगादिति। तत्तश्च दृश्यमा
णान्यपि कामितानि मत्वा जनेनानुविधीयंते। राज्ञामेव तत्राधिकारात्। अत्राह
त्यूढाश्चौपायनिका। उपायनप्रयोजनं वस्त्रादि उपस्थुक्ता राज्ञा संप्रयुक्ता विसृज्यं
ते प्रत्युपत इत्यंध्राणां प्रवृत्तिः। महामात्राणामीश्वरप्रमुखास्तेषामंतःपुराणि स्त्रि
यः। संघश इति संभूय एकश इति एकैकशश्च। सौराष्ट्रकाणामिति। उक्तमनु
क्तं चोपसंहरन्नाह। श्लोकाः अत्र भवतः। एते चान्ये च बहवः प्रयोगाः पारदारि
काः देशे देशे प्रवर्त्तंते पूर्वराजप्रवर्तिताः। एतेनेति। अन्ये चेत्र प्रकाराः। पार

वा॰सू॰जा॰
२६८

तं भ्रातृप्रयुक्तो राजको जघान। काशिराजं जयसेनमश्वाध्यक्ष इति न लेखमिति प्र
विशेत्प्रच्छन्नोपीत्यर्थः। अत्र विवृत्तं दोषं दर्शयति। आभीरं हीति। गूर्जरात्ते कोट्टं नाम
स्थानं तस्य राजानमाभीरनामानं परभवनगतमिति श्रेष्ठिवसुमित्रस्य जायामि
धिगंतुं तद्भवनगतं जघान। प्रकाशास्तु योगा राज्ञः प्रायेण द्रष्टव्याः। यदाह। प्र
काशकामितानि तु देशप्रवृत्तियोगात्। धन्ना जनपदकन्या दशमेऽहनि किंचि
दौपायनिकमुपगृह्य प्रविशत्यंतःपुरं। उक्ता एव विसृज्यंते इति आंध्राणां महा
मात्रेश्वराणामंतःपुराणां च निशि सेवनार्थं राजानमुपगच्छंति। वाल्हयुग्मका २६८
नां रूपवतीर्जनपदयोषितः प्रीत्यर्थं दर्शनं मासं मासार्द्धं वेति वा सूर्यस्यतः
पुरिकाणां वेदनाणां दर्शनीयाः। स्वजायाः प्रीतिदायमेव महामात्रराजन्यो

शयेता इति प्रछन्नयोगः। अन्येन वेति येन केनचित्संसृष्टात्कृतसंसर्गा स्यादिति नाग
रको सिद्धिनाशात्इयंचित्वा दासस्य मुपनीतामिति। प्रकाशविनिष्ठायांवेश्यां विशेषतात्
तां सामान्यस्त्रियं कारयित्वा क्रम ------- ज्ञानसत्त्वा निरंतरमेव मा
नूद्ते - कृतप्रयोग इति प्रणिधिना चारेण संदूष्य संभूतो नैव दोषेण अ ---
- अदुष्टदूषणमधर्माय भवति। एवं चास्य कलत्रा - हानि दोषाय। एतद्योगद्व
यं साजितस्त्रकआस्तु एते राजपुत्रेषु प्रायेणान्तराज्ञः। तस्य मंडले प्रतिष्ठितत्वात्
कदाचित्काःस्युः अन्तःपरस्त्रीवनप्रवेशेन। पिछन्नयोगाः संभवति। यदा तुल्याप्रयो
ज्यां संकेतप्रछन्नः प्रविशति स्वतदानीं चरितं महाजनेऽदृश्यत्तो अनुविधीयते
चेत्यत्राह। नत्वेव ईश्वरः परभवनं प्रविशेत्। आभीरं हि कोटराजं परभवनंग

धिशाकामानां सूचकानामनेषां कार्यविसिनां जाया व्याख्याता। एतयेति उद्धृतानर्थ
भीतजायया वृत्यर्थिनां जीवनार्थिनां महात्राभितप्तानां मातृमात्रैः प्रभवद्भिः पीडि
तानाकक्षाद्विगृहीतानां राजवल्लभव्यवहारैर्बद्धानां न्यायबलाभावास्वभोगेनता
वन्मात्रेण संतुष्टानां अधिकमिच्छतां राजनि प्रीतिकामानां कश्चित्परिभवं ममापा
षीदिति राजजनेषु पंक्तिप्रसिद्धिमिच्छतां राज्ञः प्रसाद्योयमिति। सजातैर्दायादैः सू
चकानां उच्छ्रायकामानां कार्यवशीतानामिति कार्यार्थिनां तया व्याख्याता। अत्रा
पि भिक्षुकी द्रूयादिति योज्यं। एते प्रछन्नयोगा अत्याजितरक्षकासु स्त्रीषु अ २९७
न्येन वा प्रयोज्यां सत्संसृष्टां संगृह्य दास्यमुपनीतामंतःपरप्रवेशायेत्याप्रण
धिना चापतिमत्याः संख्याराजदुष्टकौलैर्दुष्ट इति कलत्राव ग्राहणां तःपुरे प्रवे

यापराप्रयुक्तासाप्येवंविधंकार्यंबुध्वाप्रयोज्या।अंतःपुरिकाकार्यंयोजयति। — —
निसिद्धा।प्रसादचिह्नकागृहीतवाक्यति।सयदात्तान्नराजाकरोति।ममवचनं
शृणोतीत्यात्मनागृहीतवाक्यत — स्वभावतश्चपापशीलेत्युक्तावाभावंदर्श
यति।तामनेनेति।तदानींबुद्धिविकल्पतेनोपायेनकथंममप्रवेशइतिचेद्दत्ता
।अहमेवेति।अनर्थमित्युपलक्षणार्थं।भयंचनिवर्त्तयिष्यति।द्वास्थैरितिप्र
वेशयेत्।पश्चाज्ज्ञातपरिचयास्वयमेवप्रवेक्ष्यतीति।अनयमस्यैवदद्यात्।अन
यंनिविरितवत्योसंप्रहृष्टांनवृद्धिंसंभाषेत।एतयावृत्त्यार्थिनींमहामात्रा
ज्ञितस्थानांबालाधिकृतानांव्यवहारेदुर्बलानांस्वभोगेनासंतुष्टानांराजनी
प्रीतिकामानांराज्यजनेषुपंक्तिमिच्छतांसजातेसवमानानांसनातान्वाचा

व बा० सू० भा०
२९६

विज्ञानविख्याताप्रवीणासोपचारमिति।वस्त्रादिदानपूर्वकमाह्वयेत्।अत्रचप्र
योगद्वयेप्रवेशस्यसंभवात्।अंतःपुरिकाद्वितियाप्रयुक्ताउक्तवामर्थस्थितानी
तस्यवाभार्यांभिक्षुकीब्रूयात्।असावंतःपुरिकाराजनिसिद्धागृहीतवाक्याम
मवचनंशृणोति।स्वभावतश्चकृपाशीला।तामनेनोपायेनाभिगमिष्यामीअ
हमेवतेप्रवेशंकरिष्यामिसाचतवभर्त्तारिमहांतमनर्थंनिवर्त्तयिष्यतीतिइ
तिप्रतिपन्नांद्वास्थैरितिप्रवेशयेत्।अंतःपुरिकाचास्यानयंदद्यात्।अन
यश्रवणाश्चसद्यस्त्रिविष्टाप्रणिहिताराजदासीतिसमानंपूर्वेण।उक्त २९६
तान्तर्थस्थिचित।अथप्रीतिद्यातियत्कार्यंतदुत्पन्नंयस्यभीतस्यचेतियोरा
जकुलाद्भीतस्तस्यजायांभिक्षुकीराजप्रणिहिताब्रूयात्।तास्मिन्प्रयोगेवृत्ती

तत्रप्रणष्टिताराजदासीतिसमानंपूर्वेणअंतःपुरिकायाःप्रयोज्ययासहखवेष्टिका
संप्रेक्षणेनप्रीतिंकुर्यात्।प्रच्छन्नतःशातंरसाधिदेशादर्शनेनियोजयेत्।प्रविष्टां
पूजितांप्रीवर्तीप्रणष्टितांराजदासी।तिसमानंपूर्वेणतत्रेतिप्रविष्टायांप्रयोज्या
यांप्रणष्टिताराजदासीत्यनेनपूर्वोक्तेनसमानं।प्रयोगद्वयेयत्रप्रयोज्यानुप्रवे
श्य --- तदास्येच्चप्रयुक्ता।अंतःपुरिकालीश्वरप्रयुक्तचेटिकासंप्रेषणेन।प्री
तिंकुर्यादात्मनोविश्वासासंभवा -------- योज्यायादर्शसापदेशांच
किंचित्कार्यमपदिश्यतयैवचेष्टादर्शनेपिनियोजयेत्।यथामाधूर्कण्ठ --
--- यस्मिन्नाविज्ञानेप्रयोज्याविख्यातास्यानदर्शनार्थमंतःपुरिकासोपस्वा
रमाकृयेत्।प्रविष्टां।प्रणष्टिताराजदासी।समानंपूर्वेणयस्मिन्नेतिगीततंत्री।

बा॰सू॰गो॰
२९५

यादौशुकंकारणार्थंशकुरवामितिकांक्षेच्चप्रज्ञातेयोजयेत्।रमणीयकयोजनान्यात्
।बहिरितिप्रवालकुट्टिमंमणिभूमिका।स्फटिकाद्याकारात्कुट्टिमांभूमिंवृक्षवाटि
कां।पुष्पफलसमृद्धां।मृद्वीकामंडपंद्राक्षामंडपं।समुद्रगृहप्रासादानितिसदृशान्ति
मध्यगतत्वात्।जालसंचारायेषु।समुद्रगृहेषु।प्रासादेष्वपिप्रवेशनिःकाशनक्षण
एसंचारानियोज्य।यंत्राणिसजीवानिनिर्जीवानिघटितानिअन्यान्यनिचयानिको
ठकानि।क्रीडार्थयेमृगाः।शकुनकाश्चतेसारिका।व्याघ्रपंजराणिव्याघ्राधिष्ठितानि।
कस्यांश्चिदेवक्वचिन्।कौतुकमुत्पद्यतइत्यनेकोपदर्शनं।एकांतइत्युपाहा २९५
चितत्वादेवप्रदेशोपितस्याउचितइति।तत्रप्रणष्टितराजदासीतिसमानंपू
र्वेणअंतःपुरिकायाःप्रयोज्ययासहसखवेष्टिकासंप्रदेशोपितस्याउचितइति।

नस्तांहृत्यात्। अप्रसुप्तां क्रीडायां तत्र राजभवनस्थानानि रमणीयकानि दर्शयिष्या
मीति कालं च योजयेत्। बहिः प्रवालकुट्टिमां तद्दर्शयिष्यामि मणिभूमिकां वृक्षवा
टिकां मृद्वीकामंडपं समुद्रगृहं प्रासादान् गूढभित्तिसंचारांश्चित्रकर्माणि क्रीडामृगा
न् यंत्राणि शकुनकान् व्याघ्रसिंहपंजरादीनि च यानि पुरस्ताद्वर्णितानि स्युः एकां
ते च तद्गतमीश्वरानुरागं श्रावयेत्। संप्रयोगं चातिवर्णयेत्। अमंत्रश्रावं च
प्रतिपत्त्या योजयेत्। तत्रेति अष्टमीचंद्रादिषु प्रणिहिता राज्ञा प्रयुक्ता प्रयोज्या
येति। यामभिगंतुमिच्छेत्। पूर्वसंसृष्टेति। पूर्वमेव ग्राहयित्वा संसर्गङ्गतवती
तामिति प्रयोज्यां राजभवने प्रविष्टां भाषेत। अराजपूर्वकं रमणीयकदर्श
नेन योजयेत्। विलंघनार्थं प्रागेवेति। राजभवनप्रवेशात् स्वभवनस्थां।

वा॰सू॰जा॰
२६४

तस्य भवने अंतःपुरिका अंतःपुरस्त्रियः तत्र या — — नगर — — — यथापरिचयमंतः
पुरिकाणां पृथक् उपभोगावसकान् प्रविश्य कथाभिरासित्वा पूजिता प्रपीता आ
प्रदोषं निष्क्रामयेयुः। तत्रेति क्रीडायां। आयानकांतरेति अंतःपुरिकाभिः सर्वा
भिः सह पेयं पीत्वा तदंते विशेषविधिमात्रा नगरस्त्रिय इति। अत्रापि नगरक
वटद्वारेण सुखस्त्रियश्च भोगावसेकानिति। परिभोगप्रवेशात् कथाभिरासि
त्वेति अंतःपुरिकाभिः सह कथाभिः स्थित्वा पूजिता अंतःपुरिकाभिः प्रपीते
ति। प्रपीतमासंबिध्य तद्दत्तिमत्यर्थे कारः। उपप्रदोषं प्रदोषसमीपे। निः २६४
क्रामंते दिनं राजभवने निवाह्य तत्र प्रणिहिता राजदासी प्रयोज्यायाः पू
र्वसंसृष्टां तत्र संभाषेत रामणीयकदर्शनेन योजयेत्। प्रागेव स्वभव

गवाध्यक्षस्य दधिविक्रयादिभिः कर्त्तनिकाभिः व्रजयोषिद्भिरिति गोपीः। निर्गवाध्य
क्षस्य दधिमथनादिकर्मसु रविधेवानाथा प्रव्रजिताभिः सह सूत्राध्यक्षस्य साहि
ऽधिष्ठाय राजकीयसूत्राणि कर्तयन्ति। ममहिलाः रात्रावटने चोरिताभिनगिरस्ये
ति। नगरे नियुक्तस्य दाण्डपाशिकस्य स्त्री ममहिलाः रात्रावटने चोरिताभिः क्र
यविक्रये पण्याध्यक्षस्येति राजकीयपण्यानि क्रायिकं च नियुक्तस्यैकेन विक्रेत्र
काभिः क्रयविक्रये पण्याध्यक्षस्य संप्रयोगाति सन्नियोज्यं मुख्यानां धिकृत्य प्र
छत्रमात्। अष्टमीचंद्र कौमुदीक वसंतादिषु नगरविटपोषित -- श्वरत्व -
---- काभिः प्रायेण क्रीडा। अष्टमीति कौमुदी कोजागरः। नागरविटो व्याख्या
तो। पत्तनोप -- णार्थं --------- वनइति। यस्या नगरादि न विद्यते।

२६३

व्याणां क्रयविक्रयविनिमयेषु तेषु च कर्मप्रयोगः। ताभिरिति वर्णिनीभिः। सह संप्रयो
गइति वक्ष्यमाणेन संबंधः। अत्रोपायमाह। विष्टकर्मस्विति। सकृत्मात्रेण विनायानि
प्रेरणेन कुट्टनरंधनादीनि कार्यन्ते। तानि विष्टिकर्माणि कोष्ठागारप्रवेशे तत्रत्य कर्म
कर्तुं प्रविष्टाभिर्द्रव्याणां धान्यादीनां कोष्ठागारान्निःक्रामणे तत्र वा प्रवेशे तत्रत्यैः
कैर्मकैर्नुवा प्रवेशे तत्कर्मकर्तुं प्रविष्टाभिः क्रियमाणेन वमंषतिसंस्कारे गृहमंडने
क्षेत्रकर्माणि बीजानां रक्षणोत्पाटन गदो कपासिस्योर्णया श्रतसीशणवल्क
लस्य च नां रागारान् सूत्रकर्त्तनाय दाने सूत्रस्य च कर्तृस्य प्रतिग्रहे स्वीकारे कर्त्त २६३
निकाभिः द्रव्याणामिति धान्यादीनां क्रयविनिमये धेनौ। क्रायिकं च विक्रायिकं
वा प्रतिष्ठाभिः तेषु तेषु चेति। राजकुलप्रवेशे सह तेनुषु तथा व्रजयोषिद्भिः सह

यिनो वा रागवशाद्दाचरितव्ययोगानीति प्रयोगात्। ते द्विविधाः प्रच्छन्नाः प्रका
शाश्च। ईश्वराश्चापि द्विविधाः क्षुद्रमुख्याश्च। तत्र क्षुद्रानधिकृत्य प्रच्छन्नमाह।
ग्रामाधिपतेरायुक्तस्य हलोत्थवृत्तिपुत्रस्य यूनो ग्रामीणयोषितो वचनमात्रसा
ध्यास्ताश्चर्षण्य इत्याचक्षते विटा ग्रामाधिपतेरिति। ग्रामनेतुरायुक्तस्य
अधिष्ठानस्य हलोत्थवृत्तिर्ग्रामिकूटः। तस्य ग्रामीणैः कर्षणहलिकादायतो। त
स्य पुत्रस्य यून इति प्रत्येकं योज्यं। येषामीश्वरत्वाद्वचनमात्रसाध्या नानि
योगमपेक्षंते। किं सर्वा एवेत्याह। याश्चर्षण्य इति संज्ञा इत्यर्थः। ताभिः सह
विष्टिकर्मसु कोष्ठागारप्रवेशे द्रव्याणां निष्क्रमणप्रवेशनयोर्भवनप्रति
संस्कारक्षेत्रकर्मणि कर्पासोर्णातसीशाणवल्कलादाने सूत्रप्रतिग्राहद्र

वा॰सू॰भा॰
२९२

तं गच्छंतमपि यस्यत्यनुप्रतिष्ठतं वा। सूत्रं। सवितारमिति। स वता लोकेषु श्रेष्ठः।
तमुद्यंतं पश्यतीति चरितदर्शिन्यनुद्यंतं च तस्मिंस्तद्वत्तेऽस्मुपाः प्रत्युद्यंत इति
चरितानुविधानं गच्छंतमपि देशांतरं पश्यतीति। चरितदर्शनमनुप्रतिष्ठंते च।
यथास्वं क्रियासु प्रवर्त्तंत इति चरितानुविधानं। तस्मादशक्यत्वात् प्रग्रहणीया
त्वाच्चेति। नातः पृथा ------------ त्वादिति। गृहं प्रविश्य यत्नदारा
जिगमनं तद्दर्शनकामहजनेन दृश्यमाणत्वात् ग्रहणीयत्वाच्चेति इतरोऽपि
जनोऽनुविदध्यादिति शिष्टानां शासनीयं तस्मात्तदर्थनातः किंचिदनुष्ठान २९२
- चरेयुः। निष्फलत्वात् स्वपरिग्रहेष्वपि सुखस्य संभवात्। अवश्यं त्वाचरि
तव्ययोगान्प्रयुंजीरन्। सूत्रं। अवश्यं त्विति अन्य कारणवशात् स्थानांतरया

वक्रास्थितोनविचिंतितः।दूतीपुनस्तामावर्त्तयति।अभिमुखीकवचनकौशलात्।
पटुतायोगादिति।दूतीकर्माणि।षट्चत्वारिंशंप्रकरणं।इतिपारदारिकेपंच
मेधिकरणेचतुर्थोध्यायः।आदितःषट्त्रिंशः।ईश्वराणांपरगृहप्रवेशाभावात्
कामितंनसंभवतिप्रायशस्तत्रकथाविकल्पइति।तदनंतरमीश्वरकामितमु
च्यते।यदाह।नराङ्गांमहामात्राणांवापरभवनप्रवेशोविद्युतो।महाजनेन
हिचरितमेषांदृश्यते।अनुविधीयतेच।सूत्रं।नराङ्गामिति।महाजनेनेति
जनसमूहेनतेषांचरितंदृश्यते।सर्वदातदनुगतत्वात्।यदिदृष्टंतदाको
दोषइत्याह।अनुविधीयतेचेति।यद्यदाचरतिश्रेष्ठस्तत्तदेवेतरोजनइ
तितदेवदृष्टांतेनदर्शयति।सवितारमुद्यंतंत्रयोलोकाःपश्यंतिअनुय

षड्विचित्रतांसंवर्णयेदित्यनेनान्यासामपितत्सखीनामप्यतोनकेवलंनायिकाया
यतस्तास्तस्यैवकथयंति।नायकस्यानुरागंवर्णयेत्।शृणुविचित्रमिदमित्यादि
ना।पुनश्चरति।कौशलंचवर्णयेत्।प्राधानत्वादस्यप्रार्थनांचाधिकस्त्रीनि
श्लाघनीयतयाचास्यप्रच्छन्नंसंयोगंभूतमभूतंवावर्णयेत्।इत्यनेनावष्टंभं
चनायिकाविषयंनिश्चयंतदंकशायनंश्मशानशयनंवायदुक्तं।शक्यमनेन
मरणमप्यनुगंतुंविषयमिति।प्रथमेधिकरणेपटुतादयोगुणाउक्ताः।दूता
नांतेषांपटुताप्रधानमितिदर्शनार्थमाह।असंकल्पितमप्यर्थमुत्सृष्टंदोष २९१
कारणात्।पुनरावर्त्तयत्येवदूतीवचनकौशलात्।श्लो।असंकल्पितमयांति।
दोषकारणादिति।वाऽरत्निकारणान्नायकानयोग्यइत्यर्थः।परित्यक्तं।सर

विशेषा एवमन्येपि यथासंभवमात्रे च द्रष्टव्याः। यथा कूवत्त्रिवायाः पुत्रिकाश्चि
सूर्पाणि पशवः शुकसारिकाः। सर्वेषां गूढभावानां दूतकर्माणि कुर्वत इति। या
ह्लिश्रोत्याक्वाल्याः कार्या इत्याह। भवंति चात्र श्लोकाः। विधवेक्षणिकादासीभि
क्षुकीशिल्पकारिकाः। प्रविशन्त्याशु विश्वासं दूतीकार्यं च विंदति। १। विधवेति।
प्रविशन्ति गृहमिति शेषः। विश्वासं दूतीकर्मत्वात्। विद्वेषं ग्राहयेत्। यत्नो
रमणीयानि च वर्णयेत्। नायकस्यानुरागं च पुनः पुनरिति। कौशलं प्रार्थनां च
धीमि कन्त्री निखहं नं च वर्णयेत्। ४। विद्वेषं ग्राहयेत्यादिति। तस्या रूपादिप्र
शंसामित्रनुज्ञायं ग्राहयेदित्यादिना रमणीयानि च दर्शयन्नायकस्य चरित
मनुलोमं तां च कथयेदित्यनेन चित्रान्सुरतसंयोगान्दर्शयेत्। दूषणानुत्तम।

वा०सू०ना०
२९०

नायिकामूर्धं प्रतिदिनं प्रतिगृह्णुयात्। नित्येति तस्याजातिपरिचयायां गूढलेखविधा
नांश्च वाचयित्वा मानायकोप्याकारयतीति सा प्रतिपद्यते नखदशनपदानि च।
स्वजिकर्णपित्रवानिदर्तितियोज्यं। सा मूकदूती अर्थनां नित्राषनादियं यन्नहारिप्रका
रात्तस्यास्त्वयैव प्रत्युत्तरप्रार्थनां। तस्या नायिकया तथैव प्रत्युत्तरप्रार्थनामि
ति। यदि तया कर्णयात्रांतरयंत्रं गृहीतं किमन्यत्र मृगयसीति। यत्र वाच्याया श्रु
थगोचरस्तत्र किं प्रतिपद्येतेत्याह। एवमपिस्तुतार्थलिंगसंबंधमन्यजनायह
णीयं लौकिकार्थमर्थवावचनमुदासीनयायायावदित्यर्थः। सा चेतं दूतीसर्वप्र २९०
स्तुतेति। नायिकानायकयोयत्पूर्वंप्रस्तुतेन च प्रत्युत्तरप्रार्थना। तस्याः प्रश्नस्य
प्रतिप्रश्नं याचयेदित्यर्थः। तासां विशेषा इति। विसृष्टार्थादीनां स्वयं दूत्यास्यो

रयत्। स्वनायिकया आकारं ग्राहयेत्। चैवं हृष्टकलाकौशलं दर्शयेव प्रकाशयेत्। सा
नायदूतीयत्र हारी प्रकारा तयैव नायदूत्या तस्या नायिकाया आकारग्रहणं प्र
त्युत्तरप्रथनमित्यर्थः। यदि स्वनायिकया न गोचरस्तदा किं प्रतिपद्यतेत्याह। बालां
वा परिचारिकामदोषज्ञामदुष्टेनोपायेन प्रहिणुयात्। तत्र स्रजि कर्णपत्रे वा गूढ
लेखविधानं दशनपदं वा। आभूकदूतीबालानां दूतीकार्यं न तस्य चिह्नं तेनाभिज्ञाना
र्थं संबंधवचनमन्यजनाग्रहणीयं। तस्यामेव तदर्थस्य ग्रहणात्। नखक्षतोल्लिखित
विकल्पकलादृष्टत्वा। लौकिकार्थं च लोकविदितार्थं दूतीप्रस्तुतार्थस्यापि वाच्यकत्वा
दुदासीनायां न कश्चित्प्रतिपाद्ययाऽ एवात् दूतीत्युक्तं। यत्र हारे प्रकारे वक्ष्येति।
परिचारिकां नायको चिन्ताधनदोषज्ञां भूतत्वाद्दिदुष्टेनेति बालिकाऽज्ञा नात्युपायेन

का॰सू॰भा॰
२५९

माच दूतीनां भावयेत्। नत्वप्रतिकूल्य स्थापनार्थं तेनोक्तिर्यथोक्तेन द्वारेण नाय
कमाकारयेत्। आकारं ग्राहयेत्। येनासौ संप्रयोगार्थिनी विद्यात्। सेति नायमू
ढदूती दूतार्थपरिज्ञानादियं त्रपरीक्षितात्वाद् दृष्टत्वात्। तस्यास्तयैव प्रत्युत्तराणि
योजयेत्। तस्याऽइति नायिकाया तावेयेति मूढदूत्या प्रत्युत्तराणि प्रत्यभियो
गात्। यदि नायकाभिज्ञनायको योऽस्य दूतोऽवाख्यातदस्युक्तं च तत्र गोचरे स
ञ्जायां वा। यदि स्वयं दौत्यं न प्रतिपद्येत। तदा स्वनायिकया तामाकारयेदित्याह।
स्वनायिकामूढां प्रयोज्य तया सह विश्वासेन योजयित्वा तयैवाकारयेत्। आत्म २५९
नश्चैवोत्कृष्टं एवं प्रकाशयेत्। सा नायदूती तस्यैवाकारग्रहणं। मूढामुग्धां विहा
हि विकल्पायेति मा गनया योजयेत्। विश्वासेन दत्तनायोजयित्वा तयैवाका

वीयाः। परवाक्याभिधायिनी। निश्चेति। अनुकूलयितुं स्मरवशमाह। मम प्राणाः सं
धार्यन्तामिति। गृहाकारान्निरेति। यथामाननानेति यत्नप्रयुक्तेति। तथोपद
ध्यात्परीक्षिता। तथा च प्रतिपन्नायाः। शौचं प्रतिपत्तव्यायाश्च शौचं ज्ञानमिति य
त्नप्रयुक्तेति। भवति दुष्टानुदुष्टानां युवतिषु सिद्धत्वात्। नायकं समादद् दुष्टदू
षणमाचरेदिति वात्स्यायनः। दुष्टानामिति विनाशकारणानामित्यर्थः। एवं म
न्यते विनाशकारणेषु सत्सु सत्सु वा परीक्षा स्यात्। तत्र पूर्वस्मिन् पक्षे दुष्टानां दूष
णमाचरेत्। अविद्यमानविनाशकारणानामित्यर्थः। अथ को ज्ञास्यतीति साकारं
मंडयेत्। सोऽभिप्रायसेसूचनार्थं कोयमस्मिन्नाश्रयेत्। आत्मनोपि स्वं दर्शयि
तुं च पलोऽयमन्यस्यां सक्तः। किमस्मि येन कृश्यासीति। एवं च प्रतिपद्य यथाह

वा॰ सू॰ भा॰
वा॰ सू॰ भा॰
२५८

र्थयाचरेण युज्यते। द्वितीयाऽभार्थसा स्वयंदूतीति। द्वितीयं नाम लभ्यते तस्या वि
धिमाह। दौत्येनेति दूतक्रियया अन्यया नायिकया प्रहितायाः स्वयमेव नाय
कमभिगच्छता। कामयेश्च स्वयंदूतीति संबंधः। अभिगमोपायोपदेशमाह।
अजानतीनामेति। अद्य स्वप्ने त्वयाहं किंचोपभुक्तेति गोत्रस्खलितं वदेत्। ई
दृशां तदस्मिदीय नाम न्यूनायेन स्वयाभायद्वियतदिति नायं चास्याभिदेता युक्ता
माक्रायायिर्श्चं प्रदायं रूपवती वा स्यात्। तदा पदेशेनेति गोत्रसबालितमुप
दिश्य स्वयमीर्ष्यां दर्शयेत्। सा हि दर्शितकामं दर्शयितेति। नखादिचिह्नितं भाव २५८
सूचनार्थं। किंचिदिति तां बुभुक्षावसरे रागादिकं ददातीति चाठरागख्यापनार्थं
दर्शयादित्याह। नवतरानि कारमणीयेति। सो वासो च ज्ञानार्थमिति वात्र

मात्रं प्र— पत्ता। नियत्रहारी साप्रगाढसद्भावयोः संसृष्टयोश्च देशकालप्रबोधना
र्थसंदेशमानमिति। कार्यस्याच्छिन्नत्वात् तन्मात्रं पत्रेणैव च सा प्रापयतीति पत्र
हारी। इत्यर्थः। कस्मिन्विषय इत्याह सेति प्रगाढसद्भावयोः संप्रयोगं प्रत्यभिमु
खत्वात् संसृष्टयोश्च तत्संसर्गयोश्च द्रष्टव्या। किमर्थमित्याह। देशकालप्रबो
धनार्थमिव्यतरेण युज्यते दोत्येन प्रहिताय स्वयमेव नायकमभिगच्छेत् अ
जानतीनामं — — — — फ्लोगं स्वप्रवाकथयेत् गोत्रसवर्जितं नायिकास्य विं
दत्। तदुपदेशेन किंचिदुदेत् स्वयमीर्ष्यां दर्शयेत् न खेदसगच्छिद्भूतं वा। किं
चिद्द्यात्। न वत्तेरमादेशान्तसंकल्पितेसति। चान्नादिधीनममनङ्गार्यायाका
रमणीयेति। विविक्ते पर्यनुयुञ्ज्यात्। सा स्वयंदूती विशिष्टार्था द्विविधा तत्रैकापरा

बां०हृ०ना०
२५७

परिभाषणमिति। तथा संभाषणोपि नायकः संस्तुतासुसाधन इति। प्रायेणेत्यस्य
ते न तु नायकेनेति। प्रायेण युक्ता विमोसमानशीलत्वात् परस्परसंयोजने वेति।
विसृष्टार्थया यदा कोच क्रमुत्पद्यते। तस्माद्वा संस्तुतयोरपि द्रष्टव्या। न तु प्रा
येणतथाविधस्यार्थस्य कदाचित्कारत्वात्। कार्यैकदेशमभियोगैकदेशं वो
पक्षन्यशेषं संपादयतीति। परिमितार्थ कार्यैकदेशानीति कार्यस्याभियोग
मा
स्यैकादेशमसमापितमन्यतरस्मादुपक्षन्यशेषसमापितं संमापयतीति
परिमितार्थापि परिच्छिन्नोर्थोस्या इति। विषयमाह। सादृष्टपरस्पराकारयोः प्रवि २५७
रलदर्शनयोः सेति। दृष्टपरस्पराकारयोरिति। आकारग्रहणेन दृष्टं परस्प
रं नान्यत्किंचनयोः कार्यशेषणं संभाषणं। प्रविरलदर्शनयोरनियोगशेषं। संदेश

मनीषितमिति। यथोक्तं। अयमेतां दृगमिषुरियमनमिति। स्वबुद्ध्यास्वप्रज्ञा
या कार्यसंपादिनीति। त्रिविधं कार्यं संपादयति। दूती। विसृष्टार्थेति। इदं करणी
यमित्येतावतोर्थस्य तत्र विसृष्टार्थत्वात्। अस्या विषयमाह। सा प्रायेण संस्तु
तसंभाषणयोरिति। कोतरखत्वानुरूपो युक्ता विभो परस्परस्येत्य संस्तुतयो
रपि सेति संभाव्यते इति संभाषइति। संभाषणं। उत्यस्पुरो बद्धस्मितिस्तु
तं। संस्तुतो संभाषणेन च यदि वा संस्तुतं च। संभाषणं च ययोरस्तीति मत्वर्था
। या प्रकारत्वयोः प्रायेण दृश्यतो अन्यतरप्रयुक्ता विषयदुर्गोचरत्वात्।
नायिकया च प्रयुक्तया प्रायेण संस्तुतसंभाषणयोरपि परिचिता येव के
वलां मनुसंभाषणं मनयोरस्ति। यत्र इदमुक्तं। आरोपपरिचयं कथमिति तत्र

२५६

त्वात्। स्त्रीजनेन सुखेन भवति। तेषु तेषु -- येष्विति। येषु येषु जनानां संमर्दः शून्य
ता वा। सुखोपाय इति। यदं वेछति तदेवाभिभवति। तस्या एवेति। नायिकाया नि
ष्क्रम्यतो प्रविश्य तेन च येन। मार्गेण तदुन्नयं वांछितायत्र गेह इति। तदथ विज्ञात
कालमनियतकालं प्रवेशनं। निष्क्रमणं चोपपन्नं युक्तमनुपलभ्यमानत्वाद्
वत्ति। प्रवेशनं निष्क्रमणं वा नित्यं तस्याः सदा संनिहितत्वात्। न सख्यादिषु
देषु। सुखोपायं च विदितमार्गत्वात्। प्रतिविहितदोषत्वाच्च। सामान्येन कर्म
प्रयुक्ता दूतीनेदं प्रदर्शयन्नाह। निसृष्टाप्यपरिमितार्थापि भर्तारी स्वयं २५५
दूती मूढदूती वातदूतीति। दूती विशेषाः नायकस्य नायिकायां वा मनी
षितमात्रमुपलभ्य स्वबुद्ध्या कार्यसंपादनी। निसृष्टार्था त्रिष्ठेति। यथा

यद्रव्यसनोत्सवेष्वभ्युत्थानेत्योरविश्रमेजनयदस्वत्वकारोपणप्रख्यापारेषु
तेषुवकार्यंस्त्विति बान्धवीयात्।सख्यान्निहुकौतुपाणिकालायसानिवनेषुसुखो
पायइति।गोणिकापुत्रः।तस्याएवस्तुगेहेविदितन्निःक्रामप्रवेशौचिंतितात्ययप्र
तीकारंप्रवेशमुपपन्नतरकमविज्ञानकालंतथानिःक्रमणंचनित्यंसुखोपायं
चेतिवात्स्यायनः।देवतान्निगमनेदेवतामभिसृज्यंतुयदुमनंतत्रयात्रायांक
स्यांश्चिद्देवतायाजलावतारणइतियजादाख्यंजनस्यमुत्तोजलमवतारि
ते।नवानलक्ष्यतोस्थानात्स्थानांतरगमनंअभ्युत्सुतेदृश्यमानात्।प्रान्तिवेश्यं
गृहाद्गृहांतरगमनंसंभवति।चोरविभ्रमेचोराःकिलयततीतिअत्रसिध्यति।
— कारापणेजनसंपदंनिवेशायितुंस्वीकारारोपणोत्तरात्पुनस्थापितप्रकार

२५५

नोहराण्युपायनानिकौशलिकानांहृत्कालानितोष्ठितिपायनेषु।यथार्थमिति।य
थाप्रयोजनंच।संप्रयोगसूचकमेवचिह्नंस्यात्।अंकमांकंमंजाक्षिमिति।अंक
मेना।किंतमंजक्षिंनिरुध्यात्।यथाप्रतिबिंबमुत्पद्यते।तत्तदाराधनपरोयंज
नयइतिख्यापनार्थंनानाभिप्रायाकृतीनीति।नानाभिप्रायारतिशोकक्रोध
विस्मयादिभावसूचनाआकृतिःसंस्थानंयेषांलेख्यत्रगतानांमध्येलेख
पत्रंप्रहेष्यचेष्टितं।आपीडाश्चलेखपत्रगतानि।मनोरथाख्यापनं।लि
खितान्वलेखाआनद्धीता।प्रतिप्राभृतंप्रतिकौशिकाकृतयरस्परपरिग्र २५५
हयोरिति।कृतान्योन्यस्वीकारयोर्दूतीप्रत्ययःतथैवतदानीनिर्दिष्टमा
नत्वात्स्वचतुरदेवतान्निगमनेयात्रायां — — कौडायांजलावतरणविवाहे

नासंस्तुतादृष्टाकारयोरयति। ययोर्न परिचायनिचाकारदर्शनं तस्मिन्वि
षये न दूत्याकर्म विषययोर्नास्ति। यत्रेदमुक्तं। कृतपरिचयां दर्शितेंगिताका
रां कन्यामिवोपायेनोपयुंजीत। संसृष्टाकारेतयोरसंस्तुतयोरप्यथवलाकारस्यैव
दूत्यं मित्रत्वात्। यत्रेदमुक्तं। आकारणात्मनो भावं यानारी प्राग्दर्शयेत्। क्षिप्र
मेवाभियोज्या सा प्रथमे त्वेव दर्शने। अ संसृष्टाकारयोरिति। व्यामिश्रना
वल्लात्। तदाकारोपि संसृष्टाश्च इत्येतेन भवति। ततश्च तयोरपि। यत्रेदमुक्तं
धीरायामप्रगल्भायामित्यादि। दूतीप्रत्ययादिति। दूतीसामर्थ्यादसंस्तु
तयोरपि अस्मिन्नर्थे हि नियतया भावेपि दूत्यमस्ति। यत्रेदं वक्ष्यति। को
नु कृतप्रयोजना अयुक्ताविमौ परस्परस्येति। नासामित्यसंस्तुतानां म

२५६

हाकथायोगं च पुनः पुनः कथायोगं पूर्ववृत्तं स्वयमकथयंती लज्जयातयोच्य
मानं दूत्या कथ्यमानं कांक्षति नापि सुखं लभ्यत इति नायकस्य मनोरथे ब्रूते
सहदिवसो न विष्यति। यत्र पादपतानि प्रसाधितायाः अधस्या — — मीति ए
वमादिषु दूत्या कथ्यमानेषु सपरिनिदमिव हसति। दूराक्षवस्य धूर्तस्येति न
चनवदिति। निश्चयेनाभिधत्ते। सिद्धत्वेव तस्य मनोरथ इति। दूतीविषय एव ना
यिकाया आकारेक्षणपते। किं फलमित्याह। दर्शिताकारामिति। नायिकाभि
ज्ञानेरिति। नायकस्य तया सह एवं च आहता नि नैरूपयं त्वयेत। अत्यंतम २५६
नुरक्तं कुर्यात्। असंस्तुतामिति। अपरिचितां। अभिज्ञानासंभवात्। नायक
स्य गुणकथनेनानुरागकथाभिश्चावर्जयेत्। अत्राचार्याणां मतभेदमाह।

वस्थ — व्यमिति पृच्छति। तेन द्वारेण नायकसंबद्धं किंचिदभिधास्यतीति वि
विक्तेर्दर्शयित्वात्मानं रहस्यं किंचिद्ब्रूहि — आख्यानकानि नियुंक्ते। अश्रुति
कथनार्थं नायककथां वा कथयतीति चिंतयंतीत्यभ्यागतमानसा निश्वसित
विजृंभितेन मदनलालसा प्रीतितत्प्रीत्यादीयते। करकमुत्तरीयं वा तदृश्ये
ददाति। दृष्टेषु कार्येषु उत्सवेषु च स्मरति। कथमद्य नायातेति। पुनर्दर्शना
नुबंधमिति पुनर्मया दृष्टव्यासीति। प्रेषयति सानुवादिनीसती। किमिद
मशोभनमयुक्तियुक्तमभिधत्ते इत्यभिन्नायकथामनुबध्नातिना। प्रवर्त
यति दोषाद्ददातीति। शाठो सोन निर्व्याजं व्यवहार इति लोके। चपलश्चने
कस्यां रमत इति तत्संदर्शनमिति। नायकदर्शनं यतस्याः एव प्रवृत्ता। यत्रय

२५२

नान्महावालोपलालयेनशिशुरेव लहल्लयहणादृषा चिंतनमानसेनाई पतिरर्थमि
स्यनामनक्रो अविमारकः इति ततः प्रवृद्धमानयौवनः कदाचिद्राजोद्यानमा
वासितस्य दुहितरं हस्तिन्या व्यापाद्यमानां तां हत्वा रक्षतस्ततो जातानुरक्तां हाख
यमेव पाणिं ग्राहितवती। युक्तानि पारंदारिकयुक्तानि दूषितां व्यवायतां चक्षुष
द्रविद्रुतामिति गीतादिकायां यावानिकायां विज्ञातां सौभाग्यं पुरुषेणाथ
भिलषितमिति श्लाघनीयेति। यावल्लियं श्लाघते प्रच्छन्नं लोकस्याविदितं ए
वंचान्हूतमपि हूतमिव जातं भ्राद्रियते। गृह्यते नावोयेनेति वाक्कायव्यापा २५२
रोत्र गृह्यते। तदेव दर्शयिभ्राता सविहसितमिति। संभाषणे क्रियाविशेष
णमेतत्। उपनिमंत्रयते। इदमासनमास्यतामिति। चेष्टितं भ्रातं रूनम

नायकस्यचित्तस्य: कार्यस्यवणीयत्वंदर्शयिष्यात्। प्रकृत्यासुकुमारइति। अन्य
त्रेपि। अन्यस्यां अपरिक्लिष्टएव: तद्वचनलालस्त्रीणां तपस्विन्यनुकंपायां। यदा
त्वाशाकथमनेनमरणमप्यनुभविष्यंविनश्यतीत्यर्थः। तत्रेति तस्मिन्नभिधीय
मानेसिद्धानप्रत्याख्यातावाचिचकेदृष्ट्वा। चित्रेष्वपिप्रसारंप्रसन्नतां कथांप्र
वर्त्तयेत्। सामान्यांश्च एवंत्वांस्वकथामहल्यागौतमजायतियोक्तं। हितया
देवराजःकामितः। अग्नितोत्रकेनाग्निपरिचरणेवधूर्नियुक्तासाचकुंडादु
ग्धितेनमूर्त्तिमिताअग्निनाकामिताजातगर्भचिंतांश्वशुरःकुलदोषजयाद
ढ्वांतत्याजप्रसूतान्वसलसुतेनसर्वरसेनापतिरपत्यबुध्यासंवर्द्धितवान्।
नतुत्रश्चाजाविकसमूहेनबालवायसात्क्रीडमानःपरस्त्रमदर्शीरया

२५२

दानितानिचिह्नानिस्युः। वाससिचकुंकुमांकमंजलिंदद्यात्। पत्रच्छेद्यानिमानानि
प्रायात्स्नतीनिदर्शयेत्। लेखयत्रगमनिलिचकर्णपात्राण्यापीडश्चतेषुचस्व
यमनोरथाख्यापनंप्रतिप्राभृतदानेनविनानियोजयेत्। एवंकृतपरस्परप
रिग्रहयोश्चदूतीप्रत्ययःसमागमः। चरितंशोभनं। अनुलोमतामानु-म्यंका
मितानिचेतित्रिविधंकामितं। रतस्यांरंभेमध्येवसानेचप्रसक्तसद्भावायांना
यिकायांसत्यामन्यथोक्तदो-करणमपिस्यात्। युक्त्यानयथाकथंचिल्लब्ध
दर्थदूतीकल्पलतांकार्यशरीरंइच्छामितिचरूपाणांप्रकारविचित्रमिदं। पर २५२
न्याभिःकाम्यमानोपितांदृष्ट्वापिचित्रोन्मादमनुभवति। एवंवसुभगदृत्वा
मंत्रिणंअर्थवद्भवति। किमेतित्वंदृष्टासीति। स्योर्हंममेत्याह। इकंगोत्रपुत्रो

संबद्धान् दोषान् ददाति। एवं प्रवृत्तं च तत्रां दर्शनं कथा नियोगं वा स्वयमकथ
नीयं तयोश्चमानमाकांक्षेति। नायकमनोरथेषु च कथ्यमानेषु सपरिभ
वं नाम हसति। न च निर्वदतीति। दूत्येनां दर्शिता-- नायकाभिज्ञानैरुप
बृंहयेत्। असंस्तुतानुगुणकथनैः अनुरागकथाभिश्च वर्जयेत्। नासंस्तु
तासंस----रयोर्दूत्यमस्तीत्याद्दालकिः। असंस्तुतयोरपि संसृष्टा
कारयोरस्तीति बाभ्रवीयाः। संस्तुतयोरप्यसंसृष्टाकारयोरस्तीति गो
णिकापुत्रः। असंस्तुतयोरदृष्टाकारयोरपि दूतीप्रत्ययादिति वात्स्याय
नः। तासां मनोहराण्युपायनानि तांबूलमनुलेपनं स्रजमंगुलीयकं वा
सो वा तेन प्रहितं दर्शयेत्। तेषु च नायकनायकस्य यथार्थं नखदशनप

चा--
२५१

दं चिह्नमिति। वर्णयेत्। तत्रासिसुंतद्वितीयेत् निवासि वक्रे दद्यांच प्रसादमुप
लक्ष्य पुनरपि कथां प्रवर्तयेत्। एवं त्वां चाहिख्यानिसारिकत्वं तत्रादीन्यन्या
न्यपि लौकिकानि च कथयेत्। एवं त्वां चाहितयुक्तानि सदृषं च तुःषष्टिचित्र
तां सौभाग्यं श्लाघनीयतां चास्य प्रच्छन्नं संप्रयोगवृत्तं वा वर्णयेत्। आकारं
चास्य लक्षयेत्। सविहसितं दृष्ट्वा संभाष्यते। आसने चोपनिमंत्रयते। क्वा
सि भुक्तं शयितं क्व तु ते क्व चेष्टितं। किं वा कृतमिति पृच्छति। विविक्ते दर्शयत्या
त्मानं। आख्यानकानि नियुंक्ते। चिंतयंती निश्वसिति। विजृंभते च प्रीतिदायं च २५१
ददाति। इष्टेषूत्सवेषु च स्मरति। पुनर्दर्शनानुबंधं विसृजति। साधुवादिनी
सती किमिदमशोभनमभिधत्से इति मनुबध्नाति। नायकस्य शाठ्यं चापत्न

याइति। अत्र पूर्वविरुद्धतयेनयाः प्रवसेतिरुद्धतयोरित्यर्थः। तामेवाधिकृत्य
वृत्तमाह। विधवात्विंद्रियदौर्बल्यादातुरा भोगिनं गुणसंपन्नं या पुनर्विंदेत
सा पुनर्भूः। सूत्रं। विधवेति। व्रतमनर्तका इंद्रियदौर्बल्यादिति। इंद्रियाणि नि
र्यंतुं असमर्थितत्वात्। आतुरा कामेनाबाध्यमाना। भोगिनमिति। उपभोग
संपन्नं गुणसंपन्नमिति। नायकगुणैर्युक्तं। या पुनर्विंदेते द्वितीयं लभेत।
सा पुनर्भूर्नार्यत्वेन पुनर्भवतीत्यर्थः। भोगिनं गुणसंपन्नमिति गोनर्दी
यमतमेतद्बुध्यति। यत्तत्तु स्वेच्छया पुनरपि निःक्रमणं निर्गुणोय २२०
मिति। तथा त्वां कारेदिति बाभ्रवीया। सूत्रं। यतस्त्विति। भर्तृगृहान्नारी
स्वेच्छया निःक्रांता पुनरपि यतः पुरुषान्तरात् स्वेच्छया निःक्रमणं स्यात् गुणि

गुणोपममिति निःक्रमणोपायः। सौख्यार्थिनी सा किलान्यं पुनर्विंदेत। गुणे
षु सोपभोगेषु सुखसाकल्यं तस्मात्ततो विशेष इति गोनर्दीयः। सूत्रं। सौख्यार्थि
नीति। विषयपरिभोगार्थिनी किलेति वितर्के सुखसाकल्यमिति। गुणसुर
तपरिभोगसुखयोः समवायात्। तत्किमिति। क्रामति। यतश्चैवं तस्मात्त
तो निर्गुणो भोगिनो विशेष्यते गुणवान् भोगी। यास्तु पुनः पुनर्निःक्रामति।
असौ वेश्या विशेषतस्त्ववितिे। आत्मनश्चित्तानुकूल्यादिति वात्स्यायनः। सूत्रं। आ
त्मनश्चित्तानुकूल्यादिति। सत्यपि गुणवति भोगिनि चित्तं चेन्नानुकूलं त
था पिन सुखसाकल्यं। तस्मादयमपरो विशेषः। तनोक्तलक्षणादन्योन्या
दर्शयिति। साबांधवेनीयकादानं पादकोद्यानश्रद्धादानमित्रसुजनादिव्य

यसहिष्णुकर्मनिष्पेता। सूत्रं। सेति विधवा बांधवैः स्वैनयिकालक्रमणाक्षमि
छेत्। तत्रायानकं मद्यगोष्ठ्युद्यानं पुष्पफलोपायिकं भद्रादानं यत्नात्। भद्रयारी
यते। मित्रस्वजना इति। आदिशब्दात् स्वजनं चावल्लभादिना एतेषु कर्त्तव्येषु
यद्युद्दे सहते। कर्म तु ग्रासाच्छादनमात्रमिति। इयमुत्तमप्रकृतेर्लिप्सा। आ
त्मनः सारेण वा अलंकारं तदीयमात्मीयं येदित्यर्थः। प्रीतिदायेष्व नियमः।
सूत्रं। प्रीतिदायेष्विति। प्रीत्या दत्तेष्व नियमो धारणं प्रति। स्वेच्छया च गृह
न्निर्गच्छंती प्रीतिदायादन्यं नायकदत्तं जीयेत। सूत्रं। स्वेच्छया चेति। नायक २२१
दोषात्तेन गृहान्निर्गच्छंतीति प्रीतिदायादन्यनायकदत्तंक्षोलकुरुं जीये
त्। यथेति। सपुनर्विष्णुरिव तस्य भवनमभ्युपयात्। सूत्रं। सेति जिगमि

षुः पुनर्विष्णुरिव स्वामिनैव नायकगृहस्थीकृयदिनं तमपि कालं निजासुक्तिं
कुर्यादित्याह। कुलजासु प्रीत्या वर्त्तेत। सूत्रं। कुलजास्विति। धर्मदासु प्रीत्या
स्नेहेन दाक्षिण्येन प्रैजौ परिजने सर्वत्र सपरिहासं मित्रेषु प्रतिपत्तिः। कलासु
कौशलमधिकस्यवज्ञानं। सूत्रं। परिजने सर्वत्र कुलजानां नायकस्य दाक्षि
ण्येन वर्त्तेत। सपरिहासाः सविकाराः। कलासु कौशलं दर्शनीयं अधिकस्य
नायिकाविदितस्य ज्ञानं दर्शयितव्यं॥ कलहः स्थाने नायकं स्वयमुपालभे
त। सूत्रं। कलहस्थानेष्विति। उपचितविच्छेदा स्वैरिणी संसर्गो दूरागमनं
वासकातिक्रमणं चेतस्याः कलहस्थानानि। तेषु स्वयमुपालभेत। रहसि च
कलयावृत्तः षष्ठ्यनुवर्त्तेत। सपत्नीनां स्वयमुपकुर्यात्। तासामपत्येष्वा

का॰ टी॰ जो॰
का॰ सू॰ जा॰

मरणदानं। तेष्वस्वामीवदुपचारः मंडनकानि वेषान् आदरेण कुर्वीत परिजनेभि
त्रवर्गेचाधिकं विश्राणनं। सूत्रं। स्वहस्ते चेति। नायकेनायागतं कलयेति। आ
लिंगनादिभिः पुरुषोपलक्षणैः सपत्नीनां कुलजाना सुपकुर्यात्। उत्पन्नेषु यो
जनेश्च मरणं मंडनकादि स्वामिवदुपचारः। तेषां कुलसंततिहेतुत्वात्। मंड
नकानि पुष्पानुलेपनादीनि परिजनमित्यात्मीये विश्राणनमिति दानं। स
माया यानको द्यानयात्रा विहारशीलानां च इति पुनर्वृत्तं। सूत्रं। समाजेति।
गोष्ठीशीलता आपानशीलता उद्यानविहारशीलता। इति पुनर्वृत्तं षट् २२२
त्रिंशं प्रकरणं। आसां नारीणां दुर्भगायै काश्चित्संभवन्ति तया कथं वर्तित
व्यमिति दुर्भगावृत्तमुच्यते। दुर्भगापि सापत्नपीडिता या तासामधिकमिव

पत्यावुपचरेत्। तामाश्रयेत्। सूत्रं। दुर्भगा त्विति। सापत्नकपीडितेति दौर्भा
ग्यफलं। तासामिति सपत्नीनां मध्ये या पत्यौ चरेत्। अधिकमिवेति। नायके
नाधिक्येन तया त्वधिका सपत्नी पचितानां सु— मेवाश्रयेत्। प्रकाश्यानि क
लाविज्ञानानि दर्शयेत्। सूत्रं। तामाश्रित्य प्रकाश्यानि कलाविज्ञानानि पत्रच्छे
द्यादिकानि आशानि दर्शयेत्। दौर्भगाद्दूरस्थाणामभावः। सूत्रं। वैदग्ध्यख्या
पनं हि दौर्भाग्यनिवृत्तिकारणं। नायकापत्यानां धात्रेयिकानि कुर्यात्। सूत्रं।
धात्रेयिकानि। अभ्यंजनोद्वर्तनस्नपनादीनि। तन्मित्राणि चोपगृह्य तैर्भक्ति
मात्मनः प्रकाशयेत्। सूत्रं। तन्मित्राणि चेति। नायकमित्राणि। उपगृह्य प्रि
यहिताभ्यां तैरित्युपगृहीतैः भक्तिमात्मनः श्रावयेत्। असाधुख्यापनार्थं।

धर्मकृत्येषु च पुरश्चारिणी स्यात्। व्रतोपवासयोश्च। सूत्रं। धर्मकृत्येषु श्राद्धादि
षु पुरश्चारिणी प्रारंभिका स्यात्। व्रतोपवासयोश्च नायकेन क्रियमाणयोः
पुरश्चारिणी। परिजनते दाक्षिण्यं। न चाधिकमात्मानं पश्येत्। सूत्रं। परिजनेन नाय
कस्य दाक्षिण्यमानुकूल्यं दर्शयितव्यं। नाचाधिकमात्मानं पश्येत्। सपत्नी
न्यः परिजनेभ्यश्च दौर्भाग्यहेतुत्वादिति। बाह्यमेतद्वृत्तं आभ्यंतरमाह। आया
नलक्षामान्येनात्मनोनुरागं प्रत्यानयनं शायनं इति। तच्छाम्येनेति। नायका
नुकूल्येन यथैव नायकोभियुंक्ते तथैवानिर्वर्त्य पित्रात्मनोनुरागमात्तमिं २२३
प्रत्यानयेत्। न चोपालभेत। सूत्रं। न चोपालभेतेति। न चात्र भर्मप्रियेति। वा
मतां च दर्शयेत्। सूत्रं। वामतां प्रतिकूल्यं अंगग्रहणेन दर्शयेत्। छयपाच

कक्षहितः स्यात्। कामं तामावर्त्तयेत्। सूत्रं। ययाहि पत्य कक्षहितः स्यात्। तामा
वर्त्तयेत्। अभिमुखीकुर्यात्। काममित्यभ्युपगमो। अनेनापि प्रकारेण ममाभि
मुखः स्यात्। यां च प्रछन्नां कामयेत्। तामनेन सह संगमयेत्। सूत्रं। यां प्र
छन्नां परस्त्रियं कामयेत्। अनेन दूतीकर्मणा तां संगमयेत्। काममित्येव
गोपयेच्च। परस्मै नाचक्षीत। यथा च पतिव्रतात्वमशाठ्यं नायको मन्येत। त
था प्रतिविदध्यादिति दुर्भगावृत्तं। सूत्रं। प्रतिविदध्यादिति। अनुतिष्ठेत्। ज्याज्य
दोःशीलयोः प्रायेण दौर्भाग्यहेतुत्वात्॥ इति दुर्भगावृत्तं समाप्तं त्रिंशप्रकरणं। यथा
न्याययाधिकारान्यायाधिकारः। तथान्याययां यां नायकस्यापीति ससमी
समासोपि द्रष्टव्यः। अन्यथा नायकेन संगताप्यनुवर्त्तितान संप्रयुज्येत। त

त्रनायकोद्विविधः। राज्यकोजानयदश्च तत्र पूर्वमधिकृत्याआंतःपुरिकमुच्यते। अं
तःपुरिकं च वृत्तं रोपधानोः प्रावाम्मिति चुज्ञानतु च यथा राज्ञो वृत्तं तथांतःपुरि
काणामिति वक्तव्यमित्याह। अंतःपुराणां च वृत्तं नियतेष्वेवं च प्रकरणेषु लक्ष
येत्। सूत्रं। अंतःपुराणां च वृत्तं नियतेष्वेवं च प्रकारणेषु लक्षयेत्। सूत्रं। अं
तःपुराणां चेति। तत्स्त्रीणामेवाभिधानं। एतेष्वेव प्रकरणेषु लक्षयेत्। तत्रा
पि एकचारिणीज्येष्ठादयः संतीति पृथगुक्तं। राजस्तु पृथगुच्यते। माल्यानु
लेपनं वासांसि वासोऽकंचुकीयामहत्तरिकावामहृज्किकाराज्ञो निवेदये २२५
युः। देवीभिः प्रहितमिति। वदादायनिर्माल्यमासां प्रतिप्राभृतकं दद्यात्
अनुरागख्यापनार्थं। अलंकृतश्चालंकृतानि चापराह्णे सर्वाणांतःपुराणि ए

कमध्येन पश्येत्। सूत्रं। अलंकृतश्चेति। गृहीतनेपथ्यो राजा। एकमध्येनेति। ए
कधाम्नाहूय न भावयेत्। तासां यथाकालं यथार्हं च स्थानमानानुवृत्तिः सपरिहासा
कथाश्च। सूत्रं। यथार्हं चेति। यद्यस्याद्तिक्रमवयोपेक्षया स्थानं। नियोगमानः पू
जाभ्यामनुवृत्तिः कार्या। सपरिहासाः सविकाराः कथाः परिणीतास्विदं वृत्तं। तदनं
तरं पुनर्भूस्तथैव पश्येत्। सूत्रं। तदनंतरमिति। परिणीतादर्शनानंतरं पुनर्भू
स्तथैव पश्येत्। एकदेनतथा स्थानमानानुवृत्तिभिश्च। ततो वेश्याभ्यंतरिका
नाटकीयाश्च। सूत्रं। ततो वेश्याभ्यंतरिका अंतःपुरिकानाटकीयाश्च नाटक्करि
ताः। तदनंतरमिति। परिणीतादर्शनानंतरं पुनर्भूस्तथैव पश्येत्। एकमध्ये
न तथा स्थानमानानुवृत्तिभिश्च। ततो वेश्याभ्यंतरिकानाटकीयाश्च। सूत्रं।

ततो वेश्यान्त्यन्तरिका अंतःपुरिका नाटकीयाश्च नाटकहितः। तथैव पक्ष्ये द्वितीये
वा तासां यथोक्तकक्षाणि स्थानानि। सूत्रं तासामिति। पुनर्देवीनां यथोक्त
कक्षाणीति मध्ये देवीनां स्थानं। ततो बहिः कक्षे पुनर्भुवां ततो बहिर्वेश्यानां
। ततोपि नाटकीयानामिति। वासकपाल्यस्तु यस्या वासको यस्याश्चातीतो
यस्याश्च ऋतुस्तत्परिचारकानुगता दिवाशय्योत्थितस्य प्राहुः ताभ्यां प्रहि
तमंगुलीयकांकमनुलेपनमृतुं वासकं च निवेदयेयुः। सूत्रं तोसवास्यामंत
रितनरियुश्च यस्याः प्रत्युपस्थितः। तत्परिकानुगताइतीति तिसृणामपि २२५
देवानां या परिचारिका ताभिरनुगता वासकपाल्यः दिवाशय्योत्थितस्य नु
ज्ञाशायितोत्थितस्य ताभ्यामिति यस्या अतीतो यस्याश्च ऋतुः अंगुलीय

कांकमिति समुद्रितं। अनुलेपनसंबंधिनः ख्यापनार्थं। वासकं क्रमप्राप्तं। अती
तं वा ऋतुं च प्रत्युपस्थितं। तत्र राजा यद्गृह्णीयादिति। यदीयमंगुलीयकं उ
त्सवेषु च सर्वासामनुरूपेण पूजापानकं च संगीतकदर्शनेषु च अंतःपुरचा
रिणीनां बहिर्निःक्रमो बाह्यानां वा प्रवेशोन्यत्र विदितशौचाभ्यः अनुरूपे
ण पूजा कुलवयोनुरूपा आपानकं च ताभिः सह बहिर्निःक्रमः। अप्रवेश
इति। तद्धुपधाशोधत्वात्तु नान्यत्। प्रयोजयंति अपरिक्लिष्टश्च कर्मयो
ग इतिश्चांतःपुरिकं अपरिक्लिष्टश्च कर्मयोग इति। राजोपचारा अकदर्थि
तः स्यादित्यांतरितमष्टात्रिंशं प्रकरणं। अथ राजो बह्व्यः स्त्रियः तथा
जनपदस्यापि संभवंतीति पुरुषस्य बह्वीषु प्रतिपत्तिरुच्यते। तत्रसा

मान्यमाह। भवंति चात्र श्लोकाः। पुरुषस्तु बहून्दारान्समाहृत्य समो भवेत्।
न चावज्ञां चरेदासु व्यलीकानि सहेत वा। सूत्रे। पुरुषस्त्विति। समो तुल्यो नैकत्र
स्नेहेन वर्त्तेत। न चावज्ञां चरेदिति गुणरूपरहितास्वपि निरसंस्कारं न कुर्वीत।
व्यलीकानि यहाराधान सहेत। अन्यथा तं तेषु पुनः कुर्युः। एकस्यां या रतिः क्रीडा
वैकृतं वा शरीरजं। विश्रंभाद्वा --- लं नः युक्तं वासकशय्याया पाठांतरे इत्यन्या
सु न कथयेदिति। स्त्रीणां वैराग्यहेतुत्वात्। न दद्यात्। कलहपरिहारार्थं सा
पत्न्यकारणमिति। सापत्न्यसंबंधिनि सत्यपि निमित्ते तथैव। तेन प्रकारेण २२९
निःसरतयोया लंभमानां युक्तमेवोपेक्षितमिति। दोषैस्तामेव योजयेत्। त
वैवादोषो न तस्या इति प्रत्येकं प्रतिपत्तिमाह। अन्यां रहसि तिश्रीनैरन्यां प्र

त्यक्षपूजनैः बहुमानैस्तथा चान्यामित्येवं रंजयेत् स्त्रियः। सूत्रे। रहसि विश्रंभैः
विश्वासैः यलिकावति प्रत्यक्षपूजनैः यासपत्नीषु पंक्तिमिच्छति। बहुमानैः यथा
मनस्विनी। उद्यानगमने भोगे दाने तज्ज्ञातिपूजने। रहस्ये प्रीतियोगे च त्वेके
कामनुरंजयेत्। सूत्रे। उद्यानगमने यतिलीलाभोगे यथापरिभोगलालसा
तां ज्ञातिपूजने यज्ञातिषु कर्त्तव्यकर्त्तव्यबुद्धिः। रहस्ये रहसि भवे। प्रीति
योगे यथारीति प्रिया। अधिकरणार्थानुष्ठाने फलमाह। युवतिश्च जितक्रोधा
यथाशास्त्रप्रवर्त्तिनी। करोति वश्यं भर्त्तारं सपत्नीश्चाधितिष्ठति। सूत्रे। युव
तिरिति जितक्रोधेति शास्त्रानुष्ठानेकारणं यथाशास्त्रं वर्त्तिनीति। यद्यस्याः
शास्त्रमेकचारिणी दत्तज्येष्ठादिवृत्तं सपत्नीरधितिष्ठति। अतिशीतस्था

तासामितिक्रमसंज्ञा इति पुरुषस्य बह्वीषु प्रतिपत्तिरेकोनचत्वारिंशं प्रकरणं।
इत्यपराजुनिर्जुनवृक्षमल्लराजनारायणमहाराजाधिराजचौलुक्यचूडामणि
श्रीमद्वीसलदेवस्य भारतीभांडागारे श्रीवेश्यायनीयकामसूत्रटीकायां जयमं
गलाभिधानायां भार्याधिकारिके चतुर्थेऽधिकरणे द्वितीयोऽध्यायः। आदितो
द्वात्रिंशः। भार्याधिकारकं चतुर्थमधिकरणं समाप्तं। कन्या पुनर्भूर्नायिकायो
समागमोपायः सविशेष उक्तः। तत्र वेश्यायाः काम एव। परदारेभ्यो अर्थकामा
विति। तत्समागम्योपायद्वारनिर्थकेशीकात्वाद् पारदारमुच्यते। तत्र स्त्रीपुं २२७
सयोः शीलमनवस्थाप्य उत्तरव्यापारासंभवात् पुरुषशीलावस्थापनमु
च्यते। परपरिगृहीतासु कामः प्रतिषिद्ध इति चेदाह। व्याख्यातकरणाः पर

परिगृहीतोपगमाः। सूत्रं। व्याख्यातकरणा इति परपरिग्रहगमनस्य सुखपु
त्रव्यतिरेकेण कारणानि विस्तरद्धूर्वकाणि नायिकाविमर्शे व्याख्यातानीति
स्मरयति। तेषु साध्यत्वमनत्ययमगम्यत्वमायतीं वृत्तिं चादितएव परीक्षेत
। सूत्रं। तो ह्यति। परपरिग्रहेषु सत्स्वपि कारणेषु इदमादितएव परीक्षेतेत्या
ह। साध्यत्वमिति। साधयितुं शक्येति। अनत्ययमत्ययाभावात्। गम्यत्वं कु
ष्टीन्युन्मत्तायत्यभावात्। आयतिं प्रभावं तत्संयोगाद्वृत्तिमात्मनोऽनृत्यभिधा
नात्। सुखमपि गमनकारणं। यदा शरीरोपघातं पश्येदित्याह। यदा तु स्था
नात्स्थानांतरं कामं प्रतिपद्यमानं पश्येत्तदात्मशरीरोपघातत्राणार्थं पर
परिग्रहानभ्युपगच्छेत्। सूत्रं। यदा चेति कांचित्स्त्रियं दृष्ट्वा संप्रयोगेच्छा

लक्षणं कामस्तत्यजा। तं यदा प्रथमां स्थानांतरं अवस्थांतरं प्रतिपद्यमानं गच्छेतं
पश्येदनुमवेत। च प्रतिसंख्यानेन निवर्त्तयितुमीशः स्यात्। तस्य दश स्थानानी
त्यात्। दश तु कामस्य स्थानानीति। दशेति किं कामो हि उन्मादप्रभृति विषया
प्राप्तामनुकूलप्रत्ययवशात्स्वतिरूढमपवर्द्धमानश्च प्राणत्यागं वर्त्तते।
तस्यासाधारणकार्यत्वात् व्यवहारार्थं दश स्थानानि। एवं चार्थे लिङ्गानि
क्रमेणाह। चक्षुःप्रीतिर्मनःसंगः संकल्पोत्पत्तिः निद्राछेदस्तनुता विषयेभ्यो
व्यावृत्तिः लज्जाप्रणाश उन्मादो मूर्छा मरणं चेति तेषां लिंगानि। तत्र चक्षुः २२८
प्रीतिरिति। स्त्रियं दृष्टवतः संयोगेच्छालक्षणात् कामात् अनंतरं दृशो स्नि
ग्धेन वर्त्तता। ततो विषयप्राप्तौ मनःसंगः। तत्र मनसः शक्तिः। तस्मिन् शक्ते सं

कल्पोत्पत्तिः। कथं प्राप्स्यामि। प्राप्य चैवमनुष्ठातव्यमिति। ततः संकल्पयतो
निद्राछेदः। ततो निद्रामलभमानस्य तनुता शरीरकार्श्यं। ततो विषयेभ्यो व्या
वृत्तिः। सर्वथा तद्गतचित्तत्वात्। अन्यान्विषयानुज्ज्वलदुकूलप्रहासान्नोपयाति।
तेभ्यश्च व्यावर्त्तमानस्य लज्जाप्रनाशनं गुरुजन्योपेन लज्जतेत्तदुपलक्षण
त्वान्न बिभेति च घृणेषु लज्जस्य निर्भयस्य चोन्मादः प्रवर्त्तते। ततो मूर्छा निव
त्यस्या संज्ञिका। ततो मरणं प्राणत्यागः। तेषामिति कामस्थानानां प्रतिपत्य
र्थमिते चक्षुःप्रीत्यादयो लिंगानि तत्कार्यत्वात्। तत्राह। इतो लक्षणं दैत
श्च युवत्या शीलं सत्यं शौचं साध्यासाध्यता चंडभूमृदुवेगता च लक्षयेदित्या
चार्याः। तत्रेति तस्मिन् रागवशादगमने शीलादिकमेव प्राधान्य

नलक्ष्ये तावत्प्रवर्त्तत इति। शारीरलक्षणे लक्षणतः शारीरलक्षणं चिह्नानि शीलं चलक्ष्य
माणकं सत्त्वं। यथार्थवादिता। शौचं चारित्रविशुद्धिः। व्यभिचाराराठतिलक्षण
योगानामिंगिताकाराभ्यामेव प्रवृत्तिर्बोद्धव्या योषित इति वात्स्यायनः। सूत्रं।
व्यभिचारादिति। सत्यघ्याद्रतियोगे लक्षणयोगो नावश्यं शीलसत्त्वशौचा
निगम्याता साध्यासाध्यसाध्यासाध्यता चंद्रमृदुवेगता। पुनर्गमियंत्येवा क
थं तर्हि लक्ष्येदित्याह। इंगिताकाराभ्यामिति। बोद्धव्या शीलादियुक्तेत्यर्थः।
तत्रेंगिताकारौ कन्यासंप्रयुक्तके निहितौ। प्रवर्त्तनं प्रवृत्तिरिंगितमित्याह। यं २२९
कंचिदुज्ज्वलं पुरुषं दृष्ट्वा स्त्री नित्यं कामयते तथा पुरुषोऽपि योषितं मुज्ज्वलां
अपेक्ष्यात्र न प्रवर्त्तत इति गोणिकापुत्रः। सूत्रं। यमिति। स्वकीयं परकी

यं वा पुरुषमुज्ज्वलं वर्णविशेषाद्यां कामयते। संजातरागा न वर्त्तते पुरुषोऽपि यो
षितमुज्ज्वलां दृष्ट्वा कामयते अपेक्ष्यात्तु कस्यचित्कार्यस्य प्रवर्त्तते। द्वावपि सं
प्रयुज्येते तदुभयोरप्युज्ज्वलकामित्वं कार्यापेक्षित्वं च शीलं गोणिका -- गृह
णं प्रावाण्यख्यापनार्थं। तत्र स्त्रियं प्रति विशेषः। सूत्रं। तत्रेति तयोस्तुल्यशील
त्वेऽपि विशेषः प्रत्येकं विषउच्यते। न स्त्री धर्ममपेक्षते। कामयत एव कार्यापे
क्ष्यात्तु नाभियुक्ते स्वभावात् पुरुषेणाभियुज्यमानापि चिकीर्षत्यपि व्यावर्त्तते
पुनः पुनरभियुक्ता सिध्यति। पुरुषस्तु धर्मस्थितिमार्यसमयं चापेक्ष्य का
मयमानोऽपि व्यावर्त्तते तथा बुद्ध्याभियुज्यमानेऽपि न सिध्यति॥ निःका
रणमभियुंक्ते अभियुज्यापि पुनर्नाभियुंक्ते। सिद्धायां च माध्यस्थ्यं गच्छति।

बा० छं० ना०
२३०

सुलभामवमन्यते। दुर्लभामाकांक्षतीति प्रायोवादः। सत्रं नखलीति। प्रवृत्तो धर्म
स्यान्नवेति। नापेक्षेत। तमोबहुलत्वामयत एवैनेकार्यापेक्षयानुनान्नियुक्त
एवेतितत्रात्मनि वा दोषदर्शनादिदं दृष्टदोषदर्शित्वं शीलं चिकीर्षत्यपी
तीतेन सहयोगं कर्तुमिच्छत्यपि व्यावर्त्तते। नायका न्नियोगात्कारणापेक्षया
तदन्नियुक्तकामित्वं कारणापेक्षित्वं च शीलं पुनःपुनरन्नियुक्ता सिध्यति।
न्नूयो न्नियुक्तकामित्वं शीलं धर्मोक्लिष्टतिरिति। श्रुतिस्मृतिरहितामदृष्टार्था
आर्यसमयं शिष्टाचारं दृष्टार्थी कामयमानो पि ति। इच्छान्नपि व्यावर्त्तत इ २३०
ति दृष्टादृष्टदोषदर्शित्वं शीलं पुनःपुनरन्नियुक्ता सिध्यति। न्नूयो न्नियुक्त
कामित्वं। धर्मोक्लिष्टतिरिति श्रुतिस्मृतिविहितामदृष्टार्थां। आर्यसमयं शिष्टा

चारं दृष्टार्थकामयमानो याति। इच्छन्नपि व्यावर्त्तत इति दृष्टादृष्टदोषदर्शित्वं शी
लं तथानुद्विग्नेति। धर्मोक्लिष्टत्वापेक्षा आर्यसमयापेक्षा च प्रवर्त्तते। अन्नियुज्य
मानो पि क्लिष्टं न सिध्यति इति। अस्य सर्वोक्तिमेव शीलं कर्तृकर्मनिर्देशात् निः
कारणमिति सुखं कारणांतरं चानपेक्ष्य अन्नियुज्य पुनर्नान्नियुक्तो कारणस्या
सन्निहितत्वात् इदं अरकामित्वं शीलं सिद्धायां च माध्यस्थ्यं गच्छतीति अन्नियु
क्तो न च संप्रयुज्यते इति। अरकामित्वं शीलं सुलभामवमन्यते दुर्लभामासि
ञ्जिकांक्षत इति वाम शीलत्वं तत्र व्यावर्त्तनिकारणं निपत्यमनुरागः। अपत्या
पेक्षया अतिक्रांतवयस्त्वं दुःखाभिभवो चिरप्रोषितानुपलंभः। अयं ह्योपरं मंत्रयत
इति क्रोधः। अपत्ये इति संकल्प्य वर्जनं गमिष्यतीत्यनायति। अन्यत्र प्रस

क्रमितिरिति च। असंवृताकार इत्युद्वेगः। मित्रेषु निर्लज्जभाव इति तेष्वपेक्षाश्च
क्वाभियोगीत्याशंका। तेजस्वीति साध्वसं। चंडवेगः। समर्थ इति न यं मृग्यानाग
रकः कलासु विचक्षण इति व्रीडा। सखिले नोपचरित इति चा। आदिदेशकाल
ज्ञ इति असूया। परिनिर्वलानमित्य बहुमानः। आकारितोपि नाबुध्यत इत्यव
ज्ञा। संक्षोभं चंडवेग इति च लक्षिन्यामन्तोस्य मा भूद्धनिष्टमित्यनुकंपा। आत्मनि
दोषदर्शनात् निर्वेदः। विदितासती स्वजनबहिःकृता न विद्यामीति भयं। पति
तइत्यनादरेदः। पत्या प्रयुक्तः। परिहित इति विमर्श अधमाधिमचिति। स्वतं २३१
तत्रेति। स्त्रीपुरुषशीलावस्थानं। निपुनं। यानि व्यावृत्तिकारणं। वर्तनिमानि ता
नि व्यावर्तनकारणानि। प्रकरणांतर इत्युच्यते। पत्या मनुरागो व्यावृत्तिकारणं।

प्रत्यन्यायामपीष्मायां अपत्यापेक्षेति स्तनंधयं ममापत्यमिति अतिक्रांतवयस्त्वं
परिणतवयोस्त्रक्तो बलात्परपुरुषाणामंगार्पणेनेति दुःखानित्व इति इ
ष्टमरणाद्दुःखान्निर्म्लताजाते छापि व्यावर्तते। विरलानुपलक्षनः नर्तुः सदासं
निहितत्वात्। वियोगं न पश्यति। येन संप्रयुज्यते। अवज्ञयोपमंत्रयते नादरे
णाभियुक्तो इति नयाक्रोधो व्यावृत्तिकारणं। अप्रतक्य दुःखगाह चित्र इति।
तास्मिन् बहुमानात् संकल्पवर्जनं मनो न संकल्पत इत्यर्थः। गमिष्यतीति नाचि
रकालमनेन संप्रयोग इति अनायति न विटकालाभावः कारणमन्यत्र प्र
सक्तमीति रिति वानायतिस्तात्कालिकत्वात्। असंवृताकारः आकारसंवरण
मकुर्वन्निक्षोके मद्भीतिकां करोतीति। परिचित दुद्वेगः। मित्रेण विसृष्टिभावः।

वा॰सू॰टी॰
२३२

नेच्छयदाद्भुतलंकरोतीति। चलेनापेक्षामपि त्वताशुभ्रकान्नियोगिनिः कारणमनियुक्त
इत्याशंक्यातेजस्वीति। साध्वसं प्रमादात्सेवेव जितो नार्थं करिष्यतीति। मृग्या इति
मंदवेगा यं मृग्या चंडवेगे समर्थो वा। अश्व इति। नयं नागरक इति। यो नागरकवृ
त्तावपि धिष्ठितः कलासु च विचक्षणो नागरकादन्यः। द्राविडग्राम्यायाश्चविग्धा
याश्च सखित्वेनेति। मित्रत्वेन मयायुमुपचरितः। पुनः कथमेवं कुर्यामिति
चव्रीडा। अदेशकाल इति। चास्य यादेशकालयोनानियुंक्त इति। भ्ररिनवल्लां
नं। नाचत्वात्। ततश्च सखीजनो न्योवामापरिनं विष्यतीत्यसंगतेति। त २३२
स्मिन्बहुमानकारणं। अभिप्रायं दर्शितो नावबुध्यत इत्यवज्ञा। न विदग्ध
इति हस्तिन्या इति। चंडवेगायाः हस्तिन्याः स्वसो मंदवेग इति चावज्ञा। मन्नोस्य

त्ति। मंनिमन्त्रेन मामधीगच्छतो मा भूदनिष्टं शरीरतोर्थतो वेत्यनुकंपा। आत्मनि
दोषदर्शनात्। इव शरीरे वैरोगादिकां वेगंधादिकं पश्यंत्या। निर्वेदः। विदितास्व
जनस्य विप्रतिपन्नेति तस्माद्द्वलिंरुता जविष्यामीति नयं। पालितो वृद्ध इत्य
नादरः। पत्याप्रयुक्त इति। किं पतिव्रतानेनेति ज्ञातुं नियुक्तः परीक्षित इति वि
मर्शः। धर्माधर्मापेक्षा च कारणं अस्त्येव हि काचित्स्त्री या धर्माधर्मावपे
क्षतो प्रतिविधानमाह। तेषु यदात्मनि लक्षयेत्। तदादित एव परिछिंद्या
त्। सूत्रं तेष्विति व्यावर्त्तनकारणेषु यदात्मनिकारणं लक्षयेत्। मम मंदन
वितेति। तदादित एव परिछिंद्यात्। परित्यजेद्यथा न भवति। उत्पन्नानि
चात्मनि स्त्रियां वा परिछिंद्यादुपायैः परिछिंद्यादुपायैरित्याह। आर्यत्व

वा॰ सू॰ जा॰
२३२

सुक्ता। विरागवर्द्धनादसं… स्यत्युपायप्रदर्शनाद्बहुमानकृतान्यतिपरिचया
त्परिजनकृतान्यतिशौ… ीयाद्वैचित्र्याच्चतत्परिजनजानि प्रणत्यान्नय
युक्तान्याश्वासनादिति। … त्रं चार्यत्वयुक्तानीति। पत्यावनुरागोऽत्र पत्यायत्ता
अतिक्रान्तवयस्त्वात्। दुः… ान्निनवोधमापेक्षा चेत्येतानि स्त्रीगतानि अनार्यत्वे
युक्तानि। अनुरागवर्द्धनात्प… रिच्छिद्याद्यथा तस्या रागो बद्धोऽतेत यथा प्रतिविधे
यं। विरहानुपलम्भेना… मान्नूदनिष्टमात्मनि दोषदर्शनादिति। स्त्रीगता
नीगमिष्यत्यन्यत्र संस… क्रमतिरत्यनायतीति। एतान्यशक्तिजानि उपायप्रद २३२
र्शनात्। प्रत्यर्थिनिगर… ः। काष्ठासु विचक्षणः। सखित्वेनोपपत्त्या प्रयुक्तः
परीक्षन इत्यात्मगतानि … बहुमानकृतानि अतिपरिचयात्कृतेति परिचयेन

स्योपरि मानो विगलति … क्का। नियोगी अदेशकालज्ञः। परिजनस्थानमाकारि
तोनावबुध्यत इति। प्र… त इत्यात्मगतानि नायकपरिजनकृतानि। अतिशौण्डीर्या
दिति परिभोगप्रज्ञात्स… ात् वैचित्र्यमप्यज्ञेति शाल्यकलाप्रकाशनात्। अवज्ञो
यो यमंत्रे ते असंवृत्ताकां … मित्रेषु निःस्पृहभाव इत्यात्मगतानि। तत्परिजनजा
नि नायकापरिजनजा… प्रणत्येति। तत्रैकान्तप्रसक्ततया तेजस्वं चण्डवेगः सम
र्थोऽभिवर्त्तितस्सो मंदवेग … विदितासती स्वजनबहिःकृतत्वाद्विष्यामीति आ
त्मगतानि नययुक्ता… । समाश्वासनादिति। यथानेन भयं तथा प्रतिविधा
नेनेति। इति स्त्रीपुंसशी… लावस्थापनं चत्वारिंशं प्रकरणं। एवं शीलमवधा
र्यत्मानः सिद्धतां पश्ये… । अन्यथा अभियोगासंभावादिति। स्त्रीषु सिद्धास्त्रु

हवाउच्यंते। पुरुषास्त्वमी प्रायेण सिद्धाः। कामसूत्रज्ञः कलासु कुशलो बाल्या
त्प्रभृति संसृष्टः प्रवृद्धयौवनः क्रीडनकर्मादिनागतविश्वासः प्रेषणस्य कर्तो
चितसंभाषणः। प्रियस्य कर्ता अन्यस्य भूतपूर्वो दूतो मर्मज्ञ उत्तमया प्रार्थितः
सख्या प्रच्छन्नसंसृष्टः सुभगाभिख्यातः सह संवर्धितः प्रतिवेश्यः कामशीलः त
थाभूतश्च परिचारको धात्रेयिकापरिग्रहो नववरकः। प्रेक्षणकोद्यानत्याग
शीलो वृष इति ख्यातः प्रतापः साहसिकः। शूर इति विद्यारूपगुणोपभोगैः प
त्युरतिशयवान्महार्हवेषोपचारश्चेति। सूत्रं। पुरुषाः सिद्धा इति। अमी इति २३५
वक्ष्यमाणाः। प्रायेणेति बाहुल्येन। कामसूत्रज्ञः कथाख्यानकुशल इति। ज्ञात
पि कामशीलत्वात्स्त्रीषु सिध्यति। बाल्यात्प्रभृति संसृष्ट इति। यो ह्यन्यस्माद्दू

रादागत्य बाल्यात्प्रभृति संसृज्यते। स प्रवृद्धस्नेहत्वादस्याः सिद्धः प्रवृद्धयौव
न इति स हि वयःसामर्थ्यात्स्त्रीषु सिद्धः। क्रीडनकर्मादिनेति। क्रीडनव्यापारे
ण आदिशब्दात् पत्रच्छेद्यादिना यस्यागतो विश्वासः स तस्याः सिद्धः। प्रे
षणस्य कर्तेति यस्या वचनकारस्तस्याः सिद्धः। उचितसंभाषणो अनियंत्रणा
त्सिद्धः। प्रियस्य कर्तेति यस्याः यदिष्टं संपादयति। स तस्याः सिद्धः। अन्यस्य भूत
पूर्वो दूत इति पूर्वसंस्तुतत्वादस्याः सिद्धः। अस्या अपि मर्मज्ञः स तस्याः सिद्ध इति
योज्यं उत्तमयेति अधिकया यः प्रार्थितः स एतस्याः सिध्यति। सख्या प्रच्छन्नसंसृ
ष्टः प्रच्छन्नं कामितस्तत्परिचर्यायां नायिकयोः सुभगाभिख्यात इति सौभाग्यख्याति
आलापयन् स्त्रीषु सिद्धः सह संवृद्धो यया एकस्मिन् प्रियस तस्याः सिद्धः। प्राति

वेश्मः कामशीलः। सोऽस्या वचनमात्रसाध्यः। तथाभूतस्येति परिचारकेः। काम
शीलः सोऽस्यां सिद्धः। धात्रेयिकापरिग्रहः। धात्रेयिकया परिणीतेन योऽगृहीतः यस्य
रिचयस्याः सिद्धः। नववरक इति यस्मिन् ग्रहेन बोया माता नत्रत्यासु स्त्रीषु
सिद्धः। प्रेक्षोद्यानत्यागशील इति। नटादिप्रेक्षणशीलः। उद्यानक्रीडाशीलः। त्याग
शीलः स्वयोपि काशीलत्वात् स्त्रीषु सिद्धः। वृष इति सिद्धः प्रतोपो व्यवायीति यो
लब्धप्रतापः स स्त्रीषु सिद्ध एवात्ते साहसिक इति नवमृष्यसत्सायः प्रवर्त्त
ते स स्त्रीणां वचनमात्रमपेक्षते। शूर इति ... क्षतोनयत्वात्। परिक्लेयमपे २३५
क्षमाणेचातिष्ठति। पत्युरतिशायीतेति यस्यानन्तरिं ह्येत्यादिभिरतिशेते।
स तस्याः सिद्धः महार्हैर्विशेषोपचारो यस्य स कामशीलत्वात्। स्त्रीषु सिद्धः।

इति स्त्रीषु सिद्धाः पुरुषाः एकचत्वारिंशं प्रकरणं। यथात्मनः सिद्धिं तां पश्येत।
एवं योषितो प्रयत्नसाध्याः द्वारदेशावस्थायिनी प्रासादाद्राजमार्गविलोकिनी स
तरुणप्रातिवेश्यगृहे गोष्ठीयोजिनी प्रततप्रेक्षणी प्रेक्षिता पार्श्वविलोकिनी निः
कारणं सपत्न्याधिविन्ना भर्तृद्वेषिणी च विद्विष्टा वा परिहारहीना निरपत्या ज्ञाति
कुलनित्या विपन्नापत्या गोष्ठीयोजिनी प्रीतियोजना च कुशीलवभार्या मृत
पतिका बाला दरिद्रा बहूपभोगा ज्येष्ठभार्या बहुदेवरका बहुमानिनी न्यूनभ
र्तृका कौशलाभिमानिनी भर्तुर्मौर्ख्येणोद्विग्ना अविशेषतया लोभेन कन्याकाले
यत्नेन वरिता कथंचिदलब्धसंनियुक्ता सा च तदानीं समानशीलबुद्धि
वेधाप्रतिपत्तिसात्म्या प्रकृत्या पक्षपातिनी परुषा तिनी अनपराधे विमानि

तासु व्यङ्गरूपा निःश्वासाधःस्तना प्रोषितपतिकेति ईर्ष्यालुरुष्ट्रकेति चोष्ट्रका च दीर्घसू-
त्रता पुरुषस्य रूपा कुब्जवामनविरूपमनिकारयास्य दुर्गन्धिदेहविरुद्धनायस्थि-
ति। स्त्रीयोषितश्चेति वक्ष्यमाणा अनियोगमात्रसाध्या इति। या अनियोग-
मात्रमपेक्षन्ते नाधिकं अयत्नसाध्या इत्युच्यन्ते। द्वारदेशावस्थायिनीति पुरु-
षदिदृक्षया द्वारदेशेऽवस्थानं शीलं यस्याः सा च पक्षा अनियोगमात्रसाध्या।
प्रसादादिति। प्रसादमारुह्य राजमार्गविलोकिनी राजमार्गविलोकिनी राज-
मार्गे हि पुरुषाणां संनिधानाद्रसतरुणप्रातिवेश्यागृह इति। स तरुणः पु- २३९
मां सोऽत्रेति। प्रातिवेश्यागृहे तत्रत्या निःस्वा निःगोष्ठीयोजिनी सत्त्वापलक्ष्यं
द्योतयति। सततप्रेक्षिणी चेति या सततं प्रेक्षते सा तस्याः साध्या प्रेक्षितेति।

नायकेन पार्श्वविलोकिनी या पार्श्वमवलोकयति। किमन्येन दृष्टास्मीति। सापि
चापलं कथयति। निःकारणमिति। या तदोषदर्शिन्यादिकं विनेति। या पत्याधि-
विन्ना युक्तामनस्विनी परपुरुषमिच्छति भर्तृद्वेषिणी गुणवन्तमपि भर्तारमभि-
लषन्ती विद्विष्टा चेति। भर्त्रा या द्विष्टा द्वेष्यापि चञ्चलापरिहारहीना निःपरिहारा।
परिहार्येषु ... स्वभावत एव व्यभिचारिणी निरपत्या। भर्तुरपत्यमपश्यन्-
ती परानुपैति ज्ञातिकुलनित्या ज्ञातिगृहे सदावस्थिता सा तन्त्र्याद्भिन्नवृत्तिः।
विपन्नापत्या भर्तुर्यद्यप्यपत्यं न तद्विपद्यत इति। परपुरुषापेक्षा पञ्चजाता।
ज्ञाता गोष्ठीयोजिनी। स्वगृहे सखीगृहे वा चापलं सूचयति। प्रीतियोजिनी येन स-
ह प्रीतिं योजयति। तस्य साध्या कुशीलवका नायनिटनर्तकादीनां जायविश्वासा।

याभृतिपत्निका। बालेति। बाला च या विधवा सा तारुण्ये निसह्यमाना शीलखंडय
ति। दरिद्रा बहुपत्नीगणेन तं दातारमभिगच्छति। ज्येष्ठभार्याविद्विष्टे वरा प्रायशो दे
वारोरक्ष्युत्पादिता। बहुमानि न्यूनजर्न्केति। आत्मनि बहुमानो यस्याः न्यून
स्य जनसीन तत्र रमते। कोशलानिमानिनीकिंखासु परिशुना। निमानो यस्याः
सा भर्तुर्मूर्खेति मूर्खत्विनो द्विष्टा। नियतं तत्लुब्धा समन्यास्मिति न्न विशेषतया
भर्तुर्द्विष्टा। विशेषज्ञा लोभेन भर्तुरुद्विग्ना स्वयमलुब्धा न तत्र रमते। कन्यालका
क्षद्दृति। कन्यावस्थायां यत्ला नायकेनि निवृत्ता कथंचिद्दवयोगात्त्वनन लब्धा २३१
सत्यनोनेदेति। अनियुक्ता सा तदानीयदा तल्लेछा सा तस्य साध्या एवं विराग
वत्। समानबुद्धिरिति नायकेनस्तुल्यबुद्ध्या दायाय स्याः सा ध्यातस्तुद्धिवी

तस्य सा

धेषु शीलं स्वभावः मेधा विद्या कलासु ग्रहण शक्तिः प्रतिपत्तिरनुष्ठानं देशसात्म्यं
प्रकृतिसात्म्यं च प्रकृत्यो तिरस्कारादेनयं प्रतिपरूपा तो यस्याः सा तस्य साध्या।
अनपराधइति। दोषं विना भर्त्रा विमानिता परिभूता न तत्र शाम्यते। अन्यमिच्छ
ति। कुल्यरूपाभिरधः कृतेति समानप्रतिपत्तिभिः सपत्नीभिः न्यक्कृता विराग
दन्यामिच्छति। प्रोषितः नवतिका ब्रह्मचर्येण भग्ना कथमन्यात्र इच्छेत्। योनिः का
रणमीहनो तस्य भार्या विटैः विरसपटुतैवष्टुतिः शरीरसंस्कार रहितस्तद्भा
यकिल्लमलब्ला द्विमुखी भवति। चोहो जातिविशेषः तद्भार्याविशिष्या प्रायाज्ञी
बोनपुंसक दीर्घसूत्रा कार्यमपि मृत्युयल्स दातेनारजंते। कापुरुषः पौरुषही
नः। द्वयोरपि भार्या पिरस्ये वक्रजवामनयोर्विरूपायारप्युपदानं वैरूप्यभेद

प्रकर्षणार्थं द्वयोरपि नायकैरुपशोभा। मणिकारो मणीनां संस्कर्त्ता। तद्भार्यासैरे
वलद्दचारिणी। खंडितशीला ग्रामे नार्या। नागरकस्यायतनसाध्यास्थाना। दुर्गंधिः
शरीरे यस्याः दुष्टो गंधः स उद्वेगकरः। रोगा यो दीर्घरोगेण युक्ता। ब्रह्मोव्यसाया
हम्मः। एषां नार्याव्यभिचारिणः। प्रकरणत्रयार्थमुपसंहरन्नाह। श्लोकावत्र भ
वतः। इच्छा स्वभावतो याता क्रियया परिबृंहिता। बुद्ध्या संशोधितोद्वेगा। स्थिरा स्या
दनपायिनी॥ सूत्रं। इच्छेति। स्वभावतो याता कृतिचिदुक्तलं दृष्ट्वा कामयत इति इ
तिक्रियेयेति परिचयाभियोगलक्षणया परिबृंहिता वर्द्धिता। बुद्धिता। बुद्ध्येरि २३८
ति प्रज्ञ्वा संशोधितोद्वेगेति। संप्रयोगोपायं प्रपश्यंती उद्वेगमुक्ता भिःस्यात्।
तदुपायदर्शननिवापनीतोद्वेगा सा चैवंविधा। स्थिरा स्यादनपायिनी त्वालदि। सि

द्विलामात्मनो ज्ञात्वा लिंगान्युन्नीय योषितां। व्यावृत्तिकारणोच्छेदी नरो योषित्सु सि
ध्यति तत्र। सिद्धतामिति। सिद्धमिति ज्ञात्वा। कुमतमस्याः सिद्धेति लिंगानीच्छासू
चकानि। इंगिताकाराणीत्यर्थः। -- यद्वेति ज्ञात्वा व्यावृत्तिकारणं। स्वेदीरागव
र्द्धनादिभिः। योषित्सु सिध्यति। अभियुंजानः फलं लभत इत्यर्थः। इत्ययत्नसा
ध्या योषितो द्वाचत्वारिंशत्प्रकरणं। इति पारदारिके पंचमेऽधिकरणे प्रथमो
ध्यायः। आदितस्त्रयोविंशः। क्रियया परिबृंहितेत्युक्तं तां क्रियां दर्शयितुमाह।
कन्यास्वयमभियोगस्याधोद्दिनायिके कन्यापरयोषित्स्व अभियोगो द्विविधः।
आत्मना दूत्या च। अत्राचार्याणां मतं। यथा कन्या स्वयं केन च प्रयोक्तुं शक्नोति
नादूती। एवं च तास्वेकपुरुषाभियोगा उक्ताः। सूक्ष्मभावा इति। प्रवृत्त्य संया

वा॰ सू॰ भा॰
वा॰ सू॰ भा॰
२३९

गात्परपुरुषं भवति। किमुत भिन्नभावप्रदर्शिनी। प्रकाशनं दूत्यामुभयं संभव
ति। तस्माद्दूत्यैव साध्या इति। सर्वत्रैवाग्निविषय इति यत्र स्वयमभियोक्तुं शक्नो
ति। उपपन्नकारकं। दूतीसाधनात् उपपादकत्वात्तस्य दूतीप्रयोग इति वात्स्या
यनः। तस्येति। स्वयमभियोगस्य उपपादकत्वादिति। यत्र दुःखेनोपपाद्यते त
त्र दूतीप्रयोगः। तत्र प्रायोवादेन दर्शयितुमाह। प्रथमसाहसा अनियंत्रणभावा
श्च स्वयं प्रतार्याः प्रथमेति। प्रथमं साहसं चारित्रखंडनं यासां तासु नायक
न एव समर्थो दूती। अनियंत्रणमनिषिद्धं साहसभाषणं यासां। नायकेन सहा २३९
स्वपि किं दूत्येति। स्वयं प्रतार्या इति स्वयमुपपन्नतरकत्वं प्रदर्शयति। उप
पादकत्वमाह। तद्विपरीतास्तु दूत्येति प्रायोवादः। तद्विपरीता इति बद्धाः

खंडनचारित्रा नियंत्रणसंभाषिण्यः। कृतप्रथमसाहसायां गमनं प्रतिषिद्धं। विषय
स्यासुलभत्वात् शरीरोपघातत्राणार्थमित्युक्तं। स्वयमभियोगस्यानपरिचयं
विनेति परिचयकारणान्युच्यंते। यदाह। स्वयमभियोक्ष्यमाणस्त्वादावेव परि
चयं संदेसं दूती एवकं संदर्शनं च द्विविधमित्याह। तस्याः स्वभाविकं दर्शनं
प्राथमिकं च। स्वाभाविकमात्मनो भवनसंनिकर्षे प्राथमिकं। विवाहयज्ञोत्स
वव्यसनोद्यानगमनादिषु च तस्या इति। भवनसंनिकर्ष इति गृहसमीपे क
चिदागताया दर्शनं स्वाभाविकं। नयत्रकंतं मित्रादीनाय दूतीं तत्समीपे यद्दर्श
नं। विवाहादिषु च तत्प्राथमिकं। गमनप्रयत्नसाध्यत्वात्। तत्र च द्विविधे सं
दर्शने परिचयकारणं द्विविधं बाह्यमाभ्यंतरं च। तत्र पूर्वमधिकृत्याह। सं
कथायामियमिति। अभियोक्ष्यमाणो। अभियोगं करिष्यन् परिचयं कुर्य

बा लू नं०
२५०

दर्शनियस्याः साकारं प्रततप्रेक्षणं केशसंयमनं नखाच्छुरणं। आभरणप्रह्लादनं।
अधरोष्ठविमर्दनं। तास्ताश्च लीलावयस्याभिः सह प्रेक्ष्यमाणा -- शं बंधायप
पदेशेनात्र कथा त्यागोपभोगप्रकाशनं सखुरुत्संग निषस्य स्याभंगविजृं
भणमेकपादक्षेपणं। मंदवाक्यता। तद्वाक्यश्रवणं। तामुद्दिश्य वा केनान्यजने
न वा सह हान्योपदिष्टः। कथां तस्यां स्वयं मनोरथावेदनं अन्यापदेशेनानामे
वोद्दिश्य वा लचुंबनमालिंगनं च। जिह्वया चास्य तांबूलदानं। प्रदेशिन्या चास्य
हनुदेशघट्टनं। तत्तद्यथायोगं यथावकाशं च प्रयोक्तव्यं। तस्याश्चांकगतस्य २५०
बालस्य लालनं। बालक्रीडनकानां याचनं सुहृदां नेन संनिकृष्टत्वात् कथायो
जनं तत्संभाषणे रुमेण च प्रीतिमासाद्य कार्यं तदनुबंधं च गमनागमनप्र

योजनं संश्रवे चास्यास्तामपश्यतो नाम कामसूत्र संकथा प्रस्तोतुं परिचयेत्तस्या
हस्ते न्यासं निक्षेपं च निदध्यात्। तत्प्रतिदिनं प्रतिग्रहणं च एकदेशतो गृह्णीयात्
। सौगंधिकं पूगफलान्वितानामात्मनो द्वारे: सह विश्रंभगोष्ठ्यां विविधताशनेन च
योजयेत्। निदर्शनार्थं विश्वासनार्थं च सुवर्णकारमणिकारकं चैव रंगनिली
कुसुंभरंजनादिषु च कर्मार्थिन्यां सहात्मनो वश्यैरेषां संपादने स्वयं प्रयते
त। तदनुष्ठाननिरतस्य लोकविदितो दीर्घकालं संदर्शनियोगः। तस्मिंश्चान्ये
षामपि कर्मणामनुसंधानं यन कर्मणा द्रव्येण कौशलेन चार्थिनी स्यात्तत
स्य प्रयोगमुत्पत्तिमागममुपायं विज्ञानमात्मायत्तं दर्शयेत्। पूर्ववृत्ते
षु लोकचरितेषु द्रव्यगुणपरीक्षासु तया न्यैश्च सह विवादः। तत्र निर्दिष्टा

तिपत्रिनान्नियतः स्वेनांपार्श्वकिल्वेनयोजयेत्।तयाति विविदमानोऽत्यंतादुकू
मितिब्रूयात्।इतिपरिचयकारणानि।सूत्रं साकारमिति।भावसूचकेनसु
खनयनगतेनाकारेणैनैसह प्ररूढतरेदंकर्तव्यं।केशसंयमनं केशानवसु
च्यबंधनं।नखाच्छुरणं स्वांगेष्वाच्छुरितकं।आननरणप्रह्लादनं।शब्दानं अधरोष्ठ
विमर्दनं।अंगुष्ठसंपुटेनपरिघर्षणं।तांस्तांश्चेति।गुणसंवर्द्धनप्रधानाः क
थाः वयस्ये मित्रे प्रेक्षमाणायामिति नायिकायाः पश्यंत्यातसंबद्धा इति ना
यकासंबद्धाः परायदेशिन्य इति।तानि नायकापदेशिन्यः।त्यागोपभोगप्र २४१
काशनमन्यहृतात्वनेगिलख्यापनार्थं सखुरिति मित्रस्योत्संगे निषण्णस्य
सांगभंगमिति सांगस्फोटनं।विजृंभणं विजृंभिकास्यात्।एकभ्रूक्षेपणं

निषण्णस्येव सा मंदवाक्यता गद्गदवचनता किसु सा किंचित्वक्रा तिनामिति नायिकां
बालेनेति।तत्पार्श्ववर्तिनिगमरूपेणजनेनचान्येन।अन्योपदिष्टेति।तस्मुद्दरा
ठतानस्वयंयथेति एकोबालेनसं-- योद्वितीयो नायिकया तस्यामिति क
थायां क्रियमाणायां स्वयमात्मनोरथावेदनं।अन्यापदेशेनेति।अस्मिनस्मि
घस्यामिति दुर्घटो मनोरथः।स किंन विध्यतीति जानेतामेवेति नायिकां बा
लस्य चुंबनमालिंगनं संक्रांतकं जिह्वया च प्रसारितमायप्रदेशिन्येतित
र्जन्यामनुदेशघट्टनं।कपोलयोरधस्ताल्लक्षनं तामुद्दिश्येति सर्वत्रियोज्यं।
तत्रदिति अन्यदप्येवं विधं यथायोगमिति यद्यस्योपयुज्यते।स्पर्शनिसम
ताडनं वा।यथावकाशमिति यथाप्रदेशाकरूयोरुरसि पृष्ठे वा बालस्य विधे

यं। तस्याश्चोन्नायिकायाः अंकगतस्य क्रोडस्थस्य लालनं भृतात्त्वसा बालक्रीडनका
नायत्तकुशुगुटिकादीनां दानं नेति दानग्रहणसंबंधेन संनिकृष्टत्वात्कथा योजनं
कार्यं। तेन सह प्रीतिमासाद्य संयोज्य कार्यं प्रयोक्तव्यमिति शेषः। तदन---
ति। कार्यानुबंधं मम नागमनस्य योजनं येन। लोके अनेन कार्येणास्य गमना
गमनं नान्यथेति मन्यते। संश्रवे चास्याः कुतो त्र्यसा शृणोतितत्र कामसूत्रं
संकथा। विज्ञानख्यापनार्थं तत्राप्येतामपश्यतानामेति। न किलाहमेनाय
स्यामिति। अन्यथा तां पश्यतः कथयता द्विदिग्धता स्यात्। आभ्यंतरमा २५२
ऋत्याह। प्रसृतरति। प्रवृत्तेन तु सर्वथा त्यक्तेन्यासस्थाप्यो याश्चिरकाल
ग्राह्यः। निक्षेयं यदल्पकालग्राह्यं प्रतिदिनं न्यासः। प्रतिदिनं निक्षेपकांत

रैकदेशात्स्तोकः स्तोकेन ग्रहीयात्। तदेव यथाक्रमं दर्शयति। सौगंधिकसुगंधिद्र
व्याणां समूहः। तद्द्वारेण प्रतिदिनं न्यासं निक्षेपं चायदल्पकालग्राह्यं प्रतिग्रहणं च
दृश्यते। विश्रंभेणगोष्ठ्यां विविक्तासने चेति। तामुपनिमंत्र्य विस्मात्रिः प्रच्छन्नं सपु
पविश्य पानगोष्ठीकृत्वेत्यभिधायस्वदारैः सह तत्र योजयेत्। नित्यदर्शनार्थं वि
श्वासनार्थं चेति प्रतिग्रहणं दर्शनार्थं स्वयं प्रयतेतेति वक्ष्यमाणेन संबंधः। वैकट
कारत्वानां परिशोधकः। नीलारजकः कुसुंभरजकौ प्रतीतौ। आदिशब्दाल्लाक्ष
कांस्यकारादयः। तेकर्मार्थिन्यां सत्यामात्मवश्यैः विधेयैः सुवर्णकारादिभिः त
संपादने सुवर्णादिकर्म संपादनेन तदनुष्ठानमनिरस्य इति सुवर्णादिकर्म स्वयमाध
ष्ठायकारयतः संदर्शनेन नियोगेन प्रच्छन्नयोगः स्यादपि तदीर्घकालं लोकस्यावि

इतोऽन्यथा लोकसंदृष्टा सहसा विकथयतीति । तस्मिन्निति कर्मण्युद्दिश्य
मानेऽसमाप्ते एवान्येषामपि कर्मणामनुसंधानं कर्तव्यं मा भूद्दर्शनविच्छेद इ
ति । येनेति कर्मणा पुलकेनेङ्गिताकारायां निर्भिन्नसद्भावायामिति प्रकटित
संवृतत्वयुक्तां सत्यां समुपजातव्यतिकर इति तदीयानि नायिकायाः स्वयमुपयु
ञ्जीतेङ्गिताकारायां निर्भिन्नसद्भा– यामिति प्रकृतसंवृतभावायां सत्यां समु
पजातव्यतिकर इति तदीयानि नायिकावस्त्राण्युपयुञ्जीत । स्वानि चास्या
-- योजयेत् । तत्रेति परिवर्तनं महार्घं यद्धनमत्यन्तसुरभि उत्तरीयं कुसुम २५३
चात्मीयं स्यात् । स्वीकुर्यादित्यर्थः । अंगुलीयकं च महार्हं स्यात् । तद्दत्वादि
ति नायकहस्तात् । आददीतेति । गृहीतं तत्कृतं गोष्ठीगमनोद्यतस्येति । कर्णेषु

इति किंशुकहस्तकेशालंकारायेति तत्र तु पुष्पयाच ---- इति स्वयं ददन्नाय
कायन्महार्हगन्धं स्पृहणीयं लोकस्य न तदन्यत्स्थानं यदाददीत तदा नखदश
नय ----------- मन्तरा सैन्धसा कौरं क्रियाविशेषणमेतत् । एवं प्र
कारद्वयेऽपि भावः सूचितोऽयं नवाभ्यधिकेऽधिकेः एवं दृष्टैर्भावैः साध्वसवि
च्छेदनं । प्रायेण परयोषितां पुरुषेषु साध्वसं भवति । अंतरान् अधिकृत्याह
। क्रमेण च विविक्तदेशगमनमालिंगनचुंबनं च तां ग्लेषस्य च ग्रहणदाने
पुष्पाणां परिवर्तनं गुह्यदेशाभिमर्शनं चाभियोगाः । सूत्रं क्रमेणेति यदे
कांतेन गतसाध्वसा तदा विविक्तदेशगमनं । यस्मिन् प्रच्छन्ने देशे तिष्ठति तत्र
वालिंगनादयः प्रयोक्तव्याः । गुह्यदेशाभिमर्शनं । कक्षोरुमूलविमर्दनं जघ

न्कउक्षिप्तकेन। अनियोगस्याविषयमाह। यत्रैवैका नियुक्ता स्यात् न तत्रापराम‌भि
युंजीत। यत्र वा शंका उत्पन्नविषया। सूत्रं। यत्र चेतितस्ते अपरामिति द्वितीयां ना
भियुंजीत। प्रियोपग्रहणं चेति। प्रियतरा स्वसुखकारणं तद्वोपग्रहः उप
गृह्यते तेनेति। उपगृह्य स्वीकृत्य उपन्यस्याह। श्लोकाः तत्र नवतः। अन्यत्र दृष्ट
संचारस्तकर्नायित्रनायकः न तद्योषितं कांचिदसुसायामपि धर्षयेत्। य
त्रेति। यस्मिन् गृहे नायिकायां अन्यस्यायोषिति दृष्टसंचारो दृष्टाभिगमः
न तत्र गृहे सुप्तायामपि सुलभामपि धर्षयेत् अधिगच्छेदित्यर्थः। सक्ति-- हि २५५
तां भीतां सशूकां रक्षितां न तर्कयित्वमेधावी जानन् प्रत्ययमात्मनः। सू
त्रं। संकितामनियोक्तारियात स-- निरक्षितां शाल्कितां भीतां मत्युसश्च

शूकां श्वसस्वाधिष्ठितां न तर्कयेत्। यावत्प्रत्ययमिति मन्त्रारात्कयइति। नि
श्चयमगच्छन्नित्यनभियोगे श्चतुश्चत्वारिंशं प्रकरणं॥ ॥इति पारदारिके पं
चमेधिकरणे तृतीयोध्यायः॥ आदितश्चतुर्विंश॥ सत्यथाभियोगे धीराः प्रग
ल्भपरीक्षितायाः स्त्रियः ता भिनिर्भिन्नसद्भावात्तथत्ता सुनविशेषाभियोग
इति भावपरीक्षोच्यते। अभियोजानेयोषितः प्रवृत्तिं चेष्टां परीक्षेत। तयापि
परीक्षितया भावः परीक्षितो भवतीति तत्कार्यत्वात्। अभियोगांश्च प्रतिगृह्णी
यात्। कथं न साधयेत्याह। मंत्रमवरणानींद्रत्येतां साधयेत्। अप्रतिगृह्याभि
योगं सविशेषमलंकृता च पुनर्दृश्येत तथैव तथैव तमभिगच्छेत्। विविक्ते
वलाद् ग्रहणीयां विद्यात्। बहूनपि विषहते अभियोगान् न च चिरेणापि प्रय

छेद्यात्मानं सा सुखप्रतिग्राहिणी परिचयघट्टनसाध्या मनुष्या जाते श्वेतो नित्यला
लात्र नियुक्तापि परिहरति। न च संसृज्यते। न च प्रत्याचष्टे तस्त्रिधात्मनिरगोर
वन्निमानात्। सा तिर्यक्परिचयात्। उत्सुसाध्या मर्मज्ञा दूत्या तां साधयेत्। सा चेद
नियुज्यमाना पारुष्येण प्रत्यादिसेत्। उपेक्ष्य पुरुषयित्वा तु प्रीतियोजिनीं
साधकारणेन स स्पर्शनं सहते। नावबुध्यते नाम द्विधा द्वयमानसा सापत्ये
न शान्त्या च साध्या समीपे शयानायाः सुप्तो नाम करमुपरि न्यसेत्। सापि सु
प्ता नामोपेक्षते। जाग्रती त्वपनुदेत्। भूयो नियोगकांक्षिणी। एतेन यादृस्यो २४५
परियादन्यासो व्याख्यातः। तस्मिन् प्रसृते भूयः सुप्तसंश्लेषणे नियमोप
क्रमेत्। तदसहमानां सूच्छिन्नां द्वितीये ह्नि प्रकृतिवर्त्तिनीम नियोगार्थि

नीं विद्यात्। अदृश्यमाना तु दूत्या साध्या चिरमदृष्टोऽपि प्रकृतिस्थैव संसृज्येत।
उत्तरुणां तां दर्शितकारस्तु यक्रमेत। अनभियुक्तापि कारयति। विविक्ते चात्मानं
दर्शयति। सवेपथु गद्गदं वदति। स्विन्नकरचरणांगुलिः स्विन्नमुखी च भवति। शि
रःपीडनसंवाहनयोश्चात्मानं नियोजयति। ऊरुसंसंवाहिकावैकेन हस्तेन सं
वाहयति। द्वितीयेन बाहुना स्पर्शं विदयती श्लेषयति। विस्मितेव भावा निद्रान्ध
वपरिस्पर्शिव्योरुभ्यां बाहुभ्यामर्पयति तिष्ठति। शिरसि के कदेशात् वर्धि परिपा
तयति। ऊरुमूलसंवाहने नियुक्ता न प्रतिक्षोभमर्हति। तत्रैव हस्तमर्पित्व
स्थितं न्यसेत्। अंगसंदेशेन च पीडितं चिरादपनयति। प्रतिगृह्यैवं नायका
नियोगात् पुनर्द्वितीये ह्नि संवाहनायोपगच्छति। नत्यार्थं संसृज्येत। न च प

रिहरति। विविक्ते नावं द्रक्ष्यसीति। निःकारणं वा गृहमन्यत्र प्रच्छन्नप्रवेशात्॥ सा
गूढत्वात् संनिरुद्धपरिचारकोपभोग्या साचेटाकारिता पि तथैव स्यात्॥ साम
र्षाद्युत्या साध्याप्या वर्त्तमानाद्युतर्कनीया। भाव परीक्षा॥ सूत्रं॥ मंत्रसहाय
वाना मिति। साप्रयोगिकं भावमप्रकाशयंती दूत्या साधयेत्॥ प्रगल्भत्वा
त्॥ अप्रतिगृह्याभियोगं नायकेन क्रियमाणं प्रत्याख्याय पुनरपि क्रियंतो
दिवसान् छित्वा संस्पृश्यमाना नायकेन संसर्गजा तीद्युच्छ्रलमानसां
विंद्यात्॥ परिहरणीयत्वात्॥ किंकयमिदं न वेति तां क्रमेण साधयेत्॥ अत्र २४६
विशेषमाह। अप्रतिगृह्याभियोगमिति। सविशेषमिति। यथा पूर्वमभियुंक्ति
यमाणात्वतः सविशेषम ठता पुनर्नायकेन दृश्यते। तथैवावाभियोज

येन्नायकं विविक्ते स्थितं बलाद् ग्रहणीय हि द्वारक्ष्यां विंद्यात्॥ धीरत्वाद् ग्रहणं चेति
सहते यो यान्क्रियं तेन न चिरेणापीति। बहुनिरपि दिवसैरपि प्रतिग्राहीति। अर्थ
शून्यान्नियोगात् प्रतिगृह्णीयं शीलमस्याः अतिपरीक्षणीयत्वात्॥ परिचय
घट्टनसाध्येति। परिचयापनयनसाध्यात्कथं तद्गमनयनासिध्यतीत्याह। मनस्य
जातेरिति। तद्वितान्निधानं चित्तानित्यत्वादिति। मनसश्चलत्वात्। यतो विच्छि
न्नपरिचये पुनः स्वयं संधत्ते। अभियुक्तापि परिहरत्यभियोगं परिहृत्यापि का
चित्संसर्गक्षा स्यपीत्याह। न च संसृज्यत इति तस्या आत्मन्यभिमानित्वात्। न
च प्रत्याचष्टे नायकामकांतेन तस्मिन्नायके गौरवाभिमानात्॥ सातिपरि
चयात् ठक्कुसाध्या तस्याप्यति धीरायाः अतिपरिचयेन गौरवाभिमानो ठ

उद्बुध्य स्फुरत इति। मयेयायाद्भुत्वा साध्यातद्बुद्धत्वात्। तत्र विशेषमाह। सा चेदि
ति। पार्श्वेण प्रत्यादिशेदिति निष्ठुरवाक्येन प्रत्याचक्षीत। उपेक्षितान्नियुञ्जीत। अ
त्रापि विशेषमाह। पुरुषमपि तावदपीति। पुरुषमुक्तापि प्रीतियोजिनी प्रीति
योजनशीला। साधयेत्। पुनरभियुञ्जीत। तस्या जातविप्रतिपत्तिसारत्वात्। का
रणादिति कृत। अनिमित्तात्संस्पर्शनमभियोगं। सहते न स्पर्शं प्रतिग्राहि
णीत्यर्थः। नावबुध्यते नामेति। नायकाभिप्रायमजानती नेत्रसंस्पर्शं निसृ
तो। सेवेति कृता। द्विधा कृतमानसा परिहरणीयत्वात्। स्यात्तत्त्वेन खांत्यासाध्ये २५१
ति। अविच्छेदनसंस्पर्शस्य सहमानं कार्यमित्यर्थः। समीपे शयाना यान्तराभि
योगेन प्रवृत्तिं परिहृता सुप्ता नामेति। कृतकमपदिश्यापनयति। किमर्थमि

त्याह। अभियोगं हिणीति। अन्यथा किं सुप्तो नेव न्यस्तः। किंत्वभियोगार्थं कृ
तकसुप्तेनेति। संदेहः। एतेनेति हस्तन्यासेन। तस्मिन्निति हस्तन्यासे पादन्यासे
न। प्रसक्ते निबंधत्वेन। प्रवृत्ते सुप्तसंश्लेषणमेवेति कृतकसुप्तामालिंगनमवो
पक्रमेण चुंबनादिकं तदिति संश्लेषणं उच्छितां शायनात्। प्रकृतिवर्तिनीकु
पितामभि। नियोगार्थिनी विद्यात्। दृश्यमाणा पुनरभियुञ्जीतेत्यर्थः। अस्या
अप्रगल्भत्वात्। अदृश्यमाणां तु प्रकृतिवर्तिनी इति साध्यां तद्विषयत्वा
त्। यदा तु तदसहमानोच्छिता चिरं बहून्दिवसान्दृष्टा दृश्यती पुनरपि प्र
कृतिस्था कुपिता संयुज्यते। संसर्गं करोतीति। यद्यप्येवं तथाप्युक्तोपि
तां कृतलक्षणां तामिति। जातावसरां दर्शिताकारामुपक्रमेणाभियुञ्जीत।

तस्या अतिशयेनाप्रगल्भत्वात्। अनन्नियुक्ताप्याकारयति। अन्नियुक्ता तावद्
नावासूचकमाकारं दर्शयति। तत्र च यद्विदति सवेपथुसगद्गदं स्विन्नकर
चरणांगुलिस्विन्नमुखी च नर्त्तति। एकांतेनातिनधावल्लात्। शिरःखंडने सं
वाहने च ऊर्वोरात्मानं नायके नियोजयेति। आतुरेति। आतुरामेकांतेन प्रगल्भ
येदा। एवमवस्थापितिन्ने नायकं दृष्ट्वा दन्नियुक्ता संवाहिका चेति। कदाचिद
प्रगल्भसंवाहनैद्वारेण प्रीतिं दर्शयेति। स्वप्नविदयत इत्यात्मीयं नायकं
स्वापयति। विस्मितजावेति। विस्मयास्त्वलिनेव द्वितीयेन बाहुनाश्लेषयति। २४८
श्लेषं करोति वा। शुत्तितक्रमे उजाभ्यां बाहुभ्यां कृतकनिद्रापरिस्पृष्टश्चापि
ऊरुभ्यां तिष्ठति। अधिकरेत्रामथ्रनागं पातयति। संवाहयंती न प्रतिलोम

यति। न संवाहनं स्यात्तत्रेवेति। ऊरुमूले अविचलने न्यस्यति। तदूरुद्वाभ्यामन
व्यापारयति। मान्नू जाघनपार्श्वसंस्पर्श इति। अंगसंदंशेन चेति। ऊरुद्वयसं
दंशेन नायकेन पीडितं चिरादृपनयति। मान्नूदिष्ठानिघातास्येति। नायका
न्नियोगान्निति। तन्मवस्थायामन्यदावासायकान्नियौनौस्येति। योगाद्दृष्ट्वात
दीयं तादं प्रतिगृह्य पुनः संवाहनायोगच्छति। कार्यस्यानिष्पत्यत्वात्तानात्यर्थ
मिति। कदाचिद्रतिधेय तद्दिदृढनाविव प्रवृत्तिं दर्शयति। नायन्योज्ञास्यति अ
न्यत्र प्रच्छन्नप्रदर्शयित्वा जनसंबाधे गूढं नावं दर्शयति। कथमसौ रूढ इति यो
ग। संभवः तत्र दूतीप्रयोगः। इति दूतीकर्माण्युच्यंते। यदाहादर्शितेंगिताका
राप्रविरलदर्शनामपूर्वं दृष्ट्वेनोपसर्पयेत्। दृश्यंतेंगिताकाराम्मिति इंगि

ताकारैरञ्जयित्वा। कांचिदात्मानं दर्शयित्वा न रञ्जयति निरकार्ययोगात्। तामसञ्जातवि
परिचितां नरञ्जिताकारामित्यर्थः। दूत्योपसर्पयित्वाभिसमीपे दौकयेत्। प्रमृष्टपकृ
ताक्षिप्तोदूत्या। विस्रब्धार्थपरिमितार्थपत्रहारीति। सामान्येन कर्मण्या
ह। सेनां शीलतोऽनुप्रविश्याख्यानकपटैः सुभगंकरणयोगैः लोकवृत्तान्तैः सुकवि
कथाभिः पारदारिककथाभिः तस्याश्च रूपविज्ञानदाक्षिण्यशीलानुप्रशंसाभि
रेतां रंजयेत्। कथमेवंविधया तवायमित्थंभूतः पतिरिति चानुशयं ग्राहये
त्। न तव सुभगे दास्यमपि कर्तुं युक्त इति ब्रूयात्। मन्दवेगता भाषयितुं तां शठता म २४९
त्सरता तां च संभोगशीलता ---- नां च यक्षता मन्यानि च यानि तस्मिन्
सन्ति यस्या असेसति। सद्भावेति यायेन ना ----- रेणोद्घाटयेत्

तेनैवानुप्रवेशयेत्। यदा च सा मृगी तदा नैव स सशतादोषः। ए ---- स्लेनावि
षय उक्तः। सूत्रं। सेति शीलत इति। शीलेनाचारवस्तु प्रविश्य विश्वासार्थं शीलव
ती ---- आख्यानकपटैरिति। यमुपदिश्याख्यानकानि चित्रलिखितानि सु
भगंकरणैर्योगैर्विस्मापनलोककवृत्तान्तैः पुराणनिबंधैः कविकथाभिरिति।
कवि निर्विबद्धा निर्विंदुमतीप्रभृतीभिः। नरतेपारदारिककथाभिः गोनर्दमह्ल
स्यादिदाराणामिंद्रचंद्रादिभिरपहरणकथाभिरनुप्रविश्य दैकयादि
त्याह। तस्या इति नायिकायाः रूपं वर्णसंस्थानं च विज्ञानं शास्त्रकलासु दा
क्षिण्यमनुकूल्यं शीलं सुखभावता तेषां प्रशंसाभिः कथमेवंविधयायथो
क्तगुणा ---- भूतो विरूपादिप्रकारमापन्न अनुशयमिव प्रति सततग्रायेत्।

वा॰स्तू॰ना॰
वा॰स्तू॰ना॰
२५०

न्द्रकमापतितं।यदहमनेनोढेति।सुजनकइत्यामंत्रणं।जनसे।ना॒ऽग्यख्यापनार्थं
दास्यमपि।किंमुतपतिं।इतिलिंगंमंदवेगतांवनाषयेत्।यदिसाचंडवेगा।उपलक्ष
णंचैतत्।स्त्रीषुचंडवेगतां।वर्यदिचिरवेगा।असंभोगशीलतामिति।विषादेनोत्सुम
स्त्रीलतांकदर्यतांमलीनकामतां।अन्यानिचेतिपारुष्यनैर्घृण्यदानिकत्वादीनि।
तस्मिन्यत्यो।अस्यांअन्यासइतिनायिकायाःसमीपेयथान्योनःशृणोति।सति
सद्भावइति।विश्वासेसतिअतिशयेनेनाधेत।येनसातथैवप्रतिपद्यते।येनैवे
तिप्रच्छन्नदीहेतेनतद्दोषेणतेनैवैनामनुप्रवेशयेत्।कथितमेवयथायंदोष २५०
बहुलइति।नैवशशानादोषःकिंत्वश्वलदोषे— च्यः।एतेनैवेत्यनंतरोक्तेन
स्वजातीन्यायेनवर्तते।इवाह।लिनीविषययोगेनदोषः।वृषश्चमश्वंच।किंतु

शशत्वदोषंदू— पसर्पयेदिति।सामान्येनोक्तमत्रगोणिकापुत्रदर्शनमाह।ना
यिकायाएवंतुविश्वास्यतामुपलक्ष्यदूतीत्वेनोपसर्पयेत्।प्रथमसाहसायां
सूक्ष्मभावायांचेतिगोणिकापुत्रःनायिकायाएवलिंति।विश्वस्यतामुपलक्ष्य
दूतीत्वेनोपसर्पयेत्।तस्मिन्विषयइत्याह।प्रथमसाहसायामिति।याप्रथ
मंचारित्रंखंडयित्वासूक्ष्मभावायामस्फुटभावायायतद्गुमतमप्रतिषि
द्धत्वात्।सानायकस्यचरितमनुलोमतांकामितानिचकथयेत्।प्रस्तुतस
द्भावायांवयुत्त्याकार्यशरीरमिद्ठंवदेत्।शृणुविचित्रमिदंसुभगेत्वं।किल
दृश्यामुत्रासाविलंगोत्रपुत्रोनायकश्चित्तोन्मादमनुभवति।प्रकृत्यासुकुमा
रःकदाचिदन्यत्रापरिक्लिष्टपूर्वःतपलीततोधुनाशक्यमनेनमरणमथ

नुनक्त्विमिति। वर्णयेत्। तत्र सिद्धां तद्द्वितीयेत्। निवाचि वक्रे दृष्ट्यां च प्रसादमुप
लक्ष्य पुनरपि कथां प्रवर्तयेत्॥ शृण्वत्यां चाहिल्याविमारकशाकुंतलादीन्यन्या
न्यपि लौकिकानि च कथयेत्॥ शृण्वंत्यां चाहितयुक्तानि सदृषं चतुःषष्टिविज्ञ
तां सौभाग्यं श्लाघनीयतां चास्य प्रच्छन्नं संप्रयोगं भूतं वा वर्णयेत्। आकारं
चास्य लक्षयेत्। सविहसितं दृष्ट्वा संभाषते। आसने चोपनिमंत्रयते। क्वा
सितं क्व शयितं क्व भुक्तं क्व चेष्टितं। किं वा कृतमिति पृच्छति। विविक्ते दर्शयत्या
त्मानं। आख्यानकानि नियुंक्ते। चिंतयंती निश्वसिति। विजृंभते च प्रीतिदायं च २५१
ददाति। इष्टेषूत्सवेषु च स्मरति। पुनर्दर्शनानुबंधं विसृजति। साधुवादिनी
सती किमिदमशोभनमभिधत्स इति कथामनुबध्नाति। नायकस्य शाठ्यचापल

संबद्धांश्च दोषान् ददाति। पूर्वप्रवृत्तं च तत्संदर्शनं कथाभियोगं वा स्वयमकथ
नीयं तयोच्यमानमाकांक्षति। नायकमनोरथेषु च कथ्यमानेषु सपरिभ
वं नाम हसति। न च निर्वदतीति। दूत्येनां दर्शिता -- नायकाभिज्ञानैरुप
बृंहयेत्। असंस्तुतानुगुणकथनैः अनुरागकथाभिश्च वर्जयेत्। नासंस्तु
ता संस ---- रयोर्दूत्यमस्तीत्याद्या। लौकिकाः। असंस्तुतयोरपि संसृष्टा
कारयोरस्तीति बाभ्रवीयाः। संस्तुतयोरप्यसंसृष्टाकारयोरस्तीति गो
णिकापुत्रः। असंस्तुतयोरदृष्टाकारयोरपि दूतीप्रत्ययादिति वात्स्याय
नः। तासां मनोहराण्युपायनानि तांबूलमनुलेपनं स्रजमंगुलीयकं वा
सो वा तेन प्रहितं दर्शयेत्। तेषु च नायकनायकस्य यथार्थं नखदशनप

दानितानिचिह्नानिस्युः।वाससिचरणकुंकुमांकमंजलिंदद्यात्।पत्रच्छेद्यानिनानाभि
प्रायाकृतीनिदर्शयेत्।लेखयंत्रगर्भाणिचकर्णपत्राण्यापीडांश्च।तेषुचस्व
यमनोरथाख्यापनं।प्रतिप्राभृतदानेनचतानियोजयेत्।एवंकृतपरस्परप
रिग्रहयोश्चदूतीप्रत्ययःसमागमः।चरितंशोभनं।अनुलोमनामानु—मेयंका
मितानिचेतित्रिविधंकामितं।रतस्यारंभेमध्येवसानेचप्रसक्तसद्भावायांना
यिकायांसत्यामन्यथोक्तदो—करणमपिस्यात्।युक्त्यानयथाकथंचिल्लब्ध
दर्थंदूतीकल्पस्तत्कार्यशरीरंद्रष्टुमितिचरूपाणांप्रकारविचित्रमिदं।पर २५२
न्याभिःकाम्यमानोऽपितांदृष्ट्वापिचित्रोन्मादमनुभवति।एवंचसुभगंकृत्वा
मंत्रिणंअर्थवद्भवति।किमेतत्त्वंदृष्टासीति।स्योऽहंममेत्यात्।दृष्टोऽगोत्रपुत्रो

नायकस्यचित्सुतःकार्यस्थवलीयस्त्वंदर्शयित्वा।प्रकृत्यासुकुमारइति।अन्य
त्रापिअन्यस्यांअपरिक्लिष्टपूर्वःतद्वचनलालसृणीणांतपस्वीत्यनुकंपायां।यदा
त्वाशाकमनेनमरणमप्यनुजित्वंविनश्यतीत्यर्थः।तत्रेतितस्मिन्नभिधीय
मानेसिद्धानप्रत्याख्यातावाचिचकेदृष्ट्वां।नाज्ञैर्यापिप्रसादंप्रसन्नतांकथांप्र
वर्तयेत्।सामान्यांश्चएवंत्वांस्वकथामत्स्यागोतमनायतियोत्कंठितया
देवराजाकामितः।अग्नितोत्रकेनाग्निपरिचरणेवधूर्नियुक्तासाचक्रंद्रादु
क्लितेनमूर्त्तिमिताअग्निनाकामिताजातगर्भंचितांश्चशूरःकुलदोषनयाद
ढ्वांतत्याजप्रसूतांचसहसुतेनसर्वसेनापतिरपत्यकुमारसंवर्द्धितवान्।
नत्पुत्रश्चाजाविकसमूहेनबालचापलात्क्रीडमानःपरस्त्रमतृणीरपा

नान्महाबालोऽल्लायेनशिशुरेवल्हलयरणाद्दृष्ट्वा चिंतनमानसेनाईषपतिरर्थमि
स्यनामवक्रे।अविमारकइतिततःप्रवृद्धमानयौवनःकदाचिद्राज्ञोऽटव्यांसमा
वासितस्यदुहितरंहस्तिन्याव्यापाद्यमानांतंहत्वारक्षितस्ततोजातानुरुकंठाख
यमेवपाणिंग्राहितवतीयुक्तानिपारंदारिकयुक्तानिदृष्टतांव्यवायतांस्पृष्ट
।हृविस्त्रतामितिगीतादिकायांयाचालिकायांविज्ञातांसौभाग्यंपुरुषेणाथ
।निलषितइतिश्लाघनीयेति।यास्त्रियंश्लाघतेप्रच्छन्नंलोकस्याविदितंए
वंचानृतमपिचानृतमिवजातंश्राद्रियते।रक्ष्यतेनावायेनेतिवाक्यायत्नापा २५३
रोत्ररक्ष्यते।तदेवदर्शयिन्नाह।सविलासितमिति।संजापणक्रियाविशेष
णमेतत्।उपनिमंत्रयते।इदमासनमास्यतामिति।चेष्टितंत्रातंरुनम

वस्थ——व्यमितिपृच्छति।तेनद्वारेणनायकसंबद्धंकिंचिदभिधास्यतीतिवि
विक्तेदर्शयित्वात्मानंरहस्यंकिंचिद्ब्रूह——आख्यानकानिनियुंक्ते।प्रवृत्ति
कथनार्थंनायककथांवाकथ्यतीतिचिंतयंतीत्यभ्यागतमानसानिश्वसित
विजृंभितेरामदनलालसा।प्रीतितत्प्रीत्यादीयते।कटकमुत्तरीयंवा।तदृस्य
ददाति।इष्टेषुकार्येषुउत्सवेषुचस्मरति।कथमद्यनायातेति।पुनर्दर्शना
नुबंधमिति।पुनर्मयाद्रष्टव्यासीति।प्रेषयतिसाधुवादिनीसती।किमिद
मश्लीलमयुक्तियुक्तमभिधत्स।इत्यभिप्रायकथामनुबध्नाति।ना।प्रवर्त
यतिदोषानुद्दिशानीति।शाठोसौननिर्व्याजंव्यवहारतिलोके।चपलश्चने
कस्यांरमतइतितसंदर्शनमिति।नायकदर्शनंयतस्याःएवप्रवृत्तं।यत्रय

दाकथा। नियोगं च पुनः पुनः कथायोगं सर्ववृत्तं स्वयमकथयन्ती। सकृयातयोश्च
मानं दूत्या कथ्यमानं काङ्क्षति – नापि सुखं स्त्रीयत इति नायकस्य मनोरथो ऽपीति
सह दिवसो न विरमति। यत्र पारयतानेः प्रसाधितायाः अधस्या – – मीति ए
वमादिषु दूत्या कथ्यमानेषु सपरिजनमिव हसति। दूराद्दृष्टस्य धूर्तस्येति न
च न वदतीति। निश्चयेनाभिधत्ते। सिद्धत्वेव तस्य मनोरथ इति। दूती विषयेण ना
यिकाया आकारेक्षस्यते। किं फलमित्याह। दर्शिताकारामिति। नायिकाभि
ज्ञानैरिति। नायकस्य तया सह एवं चारत्रानि नैरूपयन्त्येव। अत्यन्तम २५८
नुरक्तं कुर्यात्। असंस्तुतामिति। अपरिचितां। अभिज्ञानासंनतादा नायक
स्य गुणकथनेनानुरागकथाभिश्चावर्जयेत्। अत्रानायणीमतम्नेदमाह।

ना संस्तुता दृष्टाकारयोरयमिति। ययोर्न परिचायनं चाकारदर्शनं तस्मिन्वि
षये न दूत्या कर्म विषययोर्ना। तायत्रेदमुक्तं। कृतपरिचयां दर्शितेङ्गिताका
रां कन्यामिवोपायेनोपयीत। संसृष्टाकारे तयोरसंस्तुतयोरथवलाकारस्येव
दूत्यं मित्रत्वात्। यत्रेदमुक्तं। आकारेणात्मनो भावं या नारी प्राक्प्रदर्शयेत्। क्षिप्र
मेवाभियोज्या सा प्रथमो न ए वदर्शने। थ। असंसृष्टाकारयोरिति। व्याभिश्रना
वत्वात्। तदाकारोऽपि संसृष्टाशुद्धो न भवति। ततश्च तयोरपि। यत्रेदमुक्तं
धीरायामप्रगल्भायामित्यादि। दूतीप्रत्ययादिति। दूती सामर्थ्यादसंस्तु
तयोरपि असिन्दर्यो ऽस्त्रियतयापि अपि दूत्यमस्ति। यत्रेदं वक्ष्यति। कौ
तुकप्रयोजनाश्च। युक्ताविमो परस्परस्येति। नासामित्यसंस्तुतानां म

नोहराण्युपायनानि। कोशलिकानां द्रव्याणि। तेष्विति पायनेषु। यथार्थमिति। य
थाप्रयोजनं च। संप्रयोगसूचकमेव चिह्नं स्यात्। कुंकुमांकमंजलिमिति। कुंकु
मेनांकितमंजलिं निदध्यात्। यथाप्रीति वित्तमुत्पद्यते। तन्न दाराधनपरोऽयंज
न इति ख्यापनार्थं नानाभिप्रायाकृतीनि। नानाभिप्रायाः रतिशोकक्रोध
विस्मयादिभावसूचना आकृति। संस्थानं येषां। लेख्यपत्रगानि। मध्ये लेख
पत्रं प्रहेण्यं चेष्टितं। आपीडश्च लेखपत्रगतं निर्गमनोरथाख्यापनं। लि
खितान् लेखान् गृहीत्वा प्रतिप्राभृतं प्रतिकौशिकाकृतपरस्परपरिग्र २५५
हयोरिति। कृतान्योन्यस्वीकारयोर्दूतीप्रत्ययः तथैव तदानीं निर्द्वियमा
नत्वात् स्वसुर् देवतानिगमने यात्रायां — — क्रीडायां जलावतरणे विवाहे

यज्ञव्यसनोत्सवेष्वग्न्युत्पाते चौरविभ्रमे जनपदस्य चक्रारोपणप्रेक्षाव्यापारेषु
तेषु च कार्यमिति बाभ्रवीयाः। सख्यानि हि क्रीडणिकालायसानि वनेषु सुखो
पाय इति गोणिकापुत्रः। तस्याः एव तु गेहे विदितनिःक्रामप्रवेशे चिन्तितात्ययप्र
तीकारे प्रवेशनमुपपन्नतरकर्मविज्ञानकालं तथा निःक्रमणं च नित्यं सुखोपायं
चेति वात्स्यायनः। देवतानिगमने देवताभिगमने। देवतामभिपूजयितुं यद्गमनं तत्र यात्रायां क
स्याश्चिद्देवताया जलावतरणे इति यजनादावन्यात्रं जनस्य मुहुर्जलसमवतारि
ते। नवान् लब्ध्यते स्थानात् स्थानांतरगमनं अग्न्युत्पाते दह्यमानात् प्रातिवेश्य
गृहाद् गृहांतरगमनं संभवति। चौरविभ्रमे चौराः किल यन्तीति भ्रमे सिध्यति।
— कारोपणे जनसंपर्दे निवेशयितुं स्वीकारारोपणे तरास्यनुष्ठापितप्रकार

त्वात्। स्त्रीजनेन सुखो भवति। तेषु तेषु -- योगेष्विति। येषु येषु जनानां संमर्दः शून्य
ता वा। सुखोपाय इति। यदं वेश्म तत्तदेवाभिभवति। तस्याः एवेति। नायिकाया नि
ष्क्रम्यतो प्रविशतश्च येन मार्गेण तदुभयं बोद्धितां यत्र गेह इति। तदथ विज्ञात
कालमनियतकालं प्रवेशनं। निष्क्रमणं चोपपन्नं युक्तमनुपलक्ष्यमाणत्वाद्भ
वति। प्रवेशनं निष्क्रमणं चानित्यं तस्याः सदा संनिहितत्वात्। न सख्यादिष्व
हेषु। सुखोपायं च विदितमार्गत्वात्। प्रतिविहितदोषता च। सामान्येन कर्म
रुक्षुत्का दूतीनेदं प्रदर्शयितव्यात्। निसृष्टार्था परिमितार्था पत्रहारी स्वयं
दूती मूढदूती वातदूतीति। दूतीविशेषाः नायकस्य नायिकायाश्च मनो
ऽभिमतमात्रमुपलभ्य स्वबुद्ध्या कार्यसंपादनी निसृष्टार्थेति। यथा

मनोऽभिमतमिति। यथोक्तं। अयमेतां नृगमिष्यति यमनामीति। स्वबुद्ध्या स्वप्रज्ञ
या कार्यसंपादिनीति। त्रिविधं कार्यं संपादयति। दूती विसृष्टार्थेति। इदं करणी
यमित्येतावतोऽर्थस्य तत्र विसृष्टार्थत्वात्। अस्या विषयमाह। सा प्रायेण संस्तु
तसंभाषणयोरिति। कोऽतल्लक्षणत्वानुरूपो युक्ताविति परस्परस्येत्यसंस्तुतयो
रपि हेतिसंभाव्येनेति संभाषइति। संभाषणं दृष्टत्वस्फुटो बहुलमिति स्तु
द्व। संस्तुतौ संभाषणौ च यदि वा संस्तुतं च। संभाषणं च ययोरस्तीति मत्वर्था
यात्। अकारत्वयोः प्रायेण इत्यतो अन्यतर प्रयुक्ता विषयादिगोचरत्वात्।
नायिकया च प्रयुक्तया प्रायेण संस्तुतसंभाषणयोरपि परिचितायेवके
वलं मनुसंभाषणं मनयोरस्ति। यत्र इदमुक्तं आदोपरिचयं कथयति। तत्र

परिणायपणमिति। तथा संनायणोपि नायकः संस्तुतत्वसुसाधन इति। प्रायेणेदस्य
तेनानुनायकेनेति। प्रायेण युक्ता विमोसमानशीलत्वात् परस्परसंयोजने वेति।
विसृष्टार्थयायदाकोऽवकमुत्पद्यते। तस्मात्तत्रासंस्तुतयोरपि द्रष्टव्या। ननु प्रा
येण तथाविधस्यार्थस्य कदाचित्कारत्वात् कार्यैकदेशमभियोगैकदेशं चो
पलभ्य शेषं संपादयतीति। परिमितार्थकार्यैकदेशनीति कार्यस्याभियोग
स्यैकदेशमसमापितमन्यतरस्मादुपलभ्य शेषं समापितं संमापयतीति
परिमितार्थपरिच्छिन्नार्थो स्यादिति विषयमाह। सादृष्टपरस्पराकारयोः प्रवि २५७
रलदर्शनियोः सेति। दृष्टपरस्पराकारयोरिति। आकारग्रहणेन दृष्टं परस्प
रं नान्यां किंच तयोः कार्यशेषणं संनायणं। प्रविरलदर्शनियोरभियोगशेषं। संदेश

मात्रं प्र- पतीति। यत्रहारी साप्रगाढसद्भावयोः संसृष्टयोश्च देशकालप्रबोधना
र्थसंदेशमानमिति। कार्यस्याश्लिष्टत्वात् तन्मात्रं पत्रेणेव वचसा प्रापयतीति पत्र
हारी। इत्यर्थः कस्मिन्विषय इत्याह सेति प्रगाढसद्भावयोः संप्रयोगं प्रत्यभिमु
खत्वात्। संसृष्टयोश्च तत्संसर्गयोश्च द्रष्टव्या। किमर्थमित्याह। देशकालप्रबो
धनार्थमित्यन्तरेण युज्यते दौत्येन प्रहिता यः स्वयमेव नायकमभिगच्छेदात्म
जानतीनामं - - - - - फलोगं स्वप्रवाकथयेत्। गोत्रसवर्णितं न्यायविस्यविं
देत्। नष्टापदेशेन किंचिदूरेत्। स्वयमीर्ष्यां दर्शयेत्। नखदसगन्धि द्रुतं वा किं
चिद्दद्यात्। नवतेरमादौ दास्वसंकल्पिते सतीति। चान्यदधीतममनङ्गा यथाका
रमणीयेति। विविक्ते पर्यनुयुंजीत। सा स्वयं दूती विशिष्टार्था द्विविधान्त्रेकापरा

र्थयापरेण युज्यते। द्वितीया त्वाथ सा स्वयंदूतीति। द्वितीयं नाम लक्षयते तस्या वि
धिमाह। दौत्येनेति दूतक्रियया अन्यया नायिकया प्रहितायाः स्वयमेव नाय
कमभिगच्छता कामयेत् सा स्वयंदूतीति संबंधः। अभिगमोपायोपदेशमाह।
अजानतीनामेति। अद्य स्वप्ने त्वयाहं किं सोपयुक्तेति गोत्रस्खलितं वदेत्। ई
र्ष्यांतरस्मिन्दीय नामसूत्ता येन त्वया नायद्धियतद्गति भार्यां चास्या निवेदिता युक्ता
मादाय यथेष्टं प्रदायं रूपवती वा स्यात्। तदनुदेशोनेति गोत्रस्खलितमुप
ादित्य स्वयमीर्ष्यां दर्शयेत्। साक्षिदर्शितकामं दर्शयितेति। नखादिचिह्नितं भाव २५८
सूचनार्थं। कंचिदिति तां प्रत्यवसरे रागादिकं ददातीति चानुरागख्यापनार्थं
दर्शयेदित्याह। नवतरात्रिकारमणीयेति। सो वासो चलानर्थमिति वात्र

वीयाः। परवाक्याभिधायिनी निश्चलं अमुकस्त्वयि रक्तः सततमाह। मम प्राणाः सं
धार्यतामिति। गृहाकाराभिरतेति। यथामाननानातियत्वा प्रयुक्तेति। तथोपद
र्ष्यात्परिहृता। तथा च प्रतिपन्नायाः शौचं प्रतियत्नायाश्च शौचं ज्ञानं तिय
त्वा प्रयुक्तेति। भवति दुष्टानुदुष्टानां युवतिषु सिद्धत्वात्। नायकं समाददुष्टदू
षणमाचरेदिति वात्स्यायनः। दुष्टानामिति विनाशकारणानामित्यर्थः। एवं म
न्यते विनाशकारणेषु सत्सु सत्यु वा परीक्षा स्यात्। तत्र पूर्वस्मिन् पक्षे दुष्टानां दुष
णमाचरेत्। अविद्यमानविनाशकारणानामित्यर्थः। अथ को ज्ञास्यतीति साकार
मंदयेत्। सोऽभिप्रायसंसूचनार्थं कोयमस्मिन् ग्राहयेत्। आत्मनो पार्श्वं दर्शयि
तुं च पत्रोय मन्यस्यां सक्तः किमस्मिन्नेन कृतं आसीनि। एवं च प्रतिपद्य यथाह

माच रहसि तेनां श्रावयेत्। तत्युत्तिकल्पनार्थं तेनोक्तिं ज्ञात्वा यथोक्तेन द्वारेण नाय
कमाकारयेत्। आकारं ग्राहयेत्। येनासौ संप्रयोगार्थिनी विद्यात्। सेति नार्यभि
ढदूती दूतार्थपरिज्ञानादियं तत्र परीक्ष्या। ख्यादृष्टव्या। तस्यास्तयैव प्रत्युत्तराणि
योजयेत्। तस्यादृतिनायिकाया तावैयेति मूढदूत्या प्रत्युत्तराणि प्रत्यभियो
गात्। यदि नायकाभिप्रायं नायको यस्य दूतो व्याख्यात इत्युक्तं च तत्र गोचरे ल
ज्जायां वा। यदि स्वयं दौत्यं न प्रतिपद्येत। तदा स्वभार्ययाता माकारयेदित्याह।
स्वभार्यां वा मूढां प्रयोज्य तया सह विश्वासेन योजयित्वा तयैवाकारयेदात्म २५९
नश्च वैलक्षण्यं प्रकाशयेत्। सा भार्यादूती तयैवाकारणं मूढा मञ्जा विहा
रि विकल्पायेति मागनया योजयती विश्वासेन हेतुना योजयित्वा तयैवाका

रयेत्। स्वभार्यया आकारं ग्राहयेत्। चैव लक्षण्यं कलाकौशलं च तयैव प्रकाशयेत्। सा
भार्यादूतीयत्र द्वारी प्रकारा। तयैव भार्यादूत्या तस्या नायिकाया आकारग्रहणं प्र
त्युत्तरप्रथनमित्यर्थः। यदि स्वभार्यया न गोचरस्तदा किं प्रतिपद्यते इत्याह। बालां
वा परिचारिकमदोषज्ञाम दुष्टेनोपायेन प्रहिणुयात्। तत्र स्रजि कर्णपत्रे वा गूढ
लेखविधानं खदशनपदं वा। आमूकदूती बालानां तन्त्रं कार्यं तस्य चिह्नं तेनाभिज्ञाना
र्थं संबन्धवचनमन्यजनाग्रहणीयं। तस्यामेव तदर्थस्य ग्रहणात्। स्रजोस्त्रंकित
विकल्पकल्पा इत्यन्या। लौकिकार्थं च लोकविदितार्थं द्विप्रस्तुतार्थस्यापि वा नकल्पा
दुदासीनायां न कश्चिच्छितिप्रायया। एवा न दूतीत्युक्तं। यत्र द्वारे प्रकारे वक्ष्येति।
परिचारिका नायकोचिता धनदोषता। सूत्रं त्वस्ति दुष्टेनेति बालक्रीडनाद्युपायेन

नायिकायास्त्वं प्रतिदिनं परिणुयात्। तत्रेति तस्या जातिपरिचयायां गूढलेखविधा
नांस्त्वा वाचयित्वा मां नायकोप्याकारयतीति सा प्रतिपद्यते नखदशनपदानि च
ध्वजिकर्णपत्रवानिदतियोज्यं। सा मूकदूती अर्थनेत्रिभाषणादियं यत्र सहारिप्रका
रा तस्यास्तयैव प्रत्युत्तरप्रार्थनं। तस्या नायिकयास्तथैव प्रत्युत्तरप्रार्थनमि
ति। यदि तयाकर्णयात्रांतरयंत्रं गृहीतं किमन्यत्र मृगयसीति यत्र वाक्यात्र
थगोचरस्तत्र किं प्रतिपद्यते इत्याह। एवं प्रस्तुतार्थलिंगसंबंधमन्यजनायह
णीयं लौकिकार्थं अर्थवावचनमुदासीनयायावदित्यर्थः। सो वतद्दूतीसर्वप्र २९०
स्तुतेति नायिकानायकयोर्यत्स्वं च प्रस्तुतेव प्रत्युत्तरप्रार्थनं। तस्य लिप्रश्नस्य
प्रतिप्रश्नं याचयोरित्यर्थः। तासां विशेषा इति। विसृष्टार्थादीनां स्वयंदूत्यादयो

विशेषा एवमन्येपि यथासंभवमात्रे च द्रष्टव्याः। यथा द्रवन्त्रिकायाः पुत्रिकाश्चित्र
सूत्राणि पश्चात् शुकसारिकाः। सर्वेषां गृहजावानां दूतकर्माणि कुर्वन्तीति। या
लिप्ता हत्याक्काला: कार्यमित्याह। भवंति चात्र श्लोकाः। विधवेक्षणिका दासी भि
क्षुकी शिल्पकारिका। प्रविशत्याशु विश्वासं दूतीकार्यं च विंदति॥१॥ विधवेति
प्रोक्तमात्ति गृहमिति शेषः। विश्वासं दूतीकर्मत्वात्। विद्वेषं ग्राहयेत्। यत्नो
रमणीयानि च वर्णयेत्। नायकस्यानुरागं च पुनः श्चरंति कौशलं प्रार्थनीत्व
धीमिकश्चीन्निरवष्टंनं च वर्णयेत्॥२॥ विद्वेषं ग्राहयेत्यादीति। तस्याद्रूपादिप
त्रांशान्निह्नुत्यायं ग्राहयेदित्यादिना रमणीयानि च दर्शयन्नायकस्य चरित
मनुलोमतां च कथयेदित्यनेन चित्रान् सुरतसंयोगान् दर्शयेत्। दूषणं च

घटितचित्तां संवर्णयेदिति। अनेनान्यासामपि तत्सखीनामयत्नो न केवलं नायिकाया
यतस्तास्तस्यैव कथयन्ति। नायकस्यानुरागं वर्णयेत्। शृणु विचित्रमिदमित्यादि
ना। पुनश्चरति। कौशलं संवर्णयेत्। प्राधानत्वादस्य प्रार्थनां वाधिकत्वान्निं
श्लाघनीयतया वास्य प्रच्छन्नं संयोगं भूतमभूतं वा वर्णयेत्। इत्यनेनावष्टंभं
च नायिकाविषयं निश्चयं तदं कशायनं श्मशानशयनं वा यदुक्तं। शक्यमनेन
मरणमप्यनुगंतुं विस्रब्धमिति। प्रथमेऽधिकरणे पटुतादयो गुणा उक्ताः। दूता
नां तेषां पटुता प्रधानमिति दर्शनार्थमाह। असंकल्पितमप्यर्थमुत्सृष्टं दोष २९१
कारणात्। पुनरावर्तयत्येव दूतीवचनकौशलात्। असंकल्पितमयांति।
दोषकारणादिति। व्यावृत्तिकारणान्नायकानयोग्य इत्यर्थः। परित्यक्तः। सर

वक्रास्थितो न विचिंतितः। दूती पुनस्तामावर्तयति। अभिमुखीकरणे वचनकौशलात्
पटुतायोगादिति दूतीकर्माणि। षड्चत्वारिंशं प्रकरणं। इति पारदारिके पंच
मेऽधिकरणे चतुर्थोऽध्यायः। अदितषड्विंशः। ईश्वराणां परगृहप्रवेशाभावात्
कामितं न संभवति प्रायशस्तत्र कथाविक्रय इति। तदनंतरमीश्वरकामितमु
च्यते। यदाह। नराणां महामात्राणां वा परभवनप्रवेशो विद्युतो। महाजनेन
हि चरितमेषां दृश्यते। अनुविधीयते च। स्त्रयं। नराज्ञामिति। महाजनेनेति
जनसमूहेन तेषां चरितं दृश्यते। सर्वदा तदनुगतत्वात्। यदि दुष्टं तदा को
दोष इत्याह। अनुविधीयते चेति। यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जन इ
ति तदेव दृष्टांतेन दर्शयति। सविताहमुद्यंतं त्रयो लोकाः पश्यंति अनुद्य

तं च गच्छंतमपि यस्यानुप्रतिष्ठंते वा। सूत्रं। सवितारमिति। सविता लोकेषु श्रेष्ठः।
तमुद्यंतं पश्यतीति चरितदर्शनं। अस्तमुद्यंतं च तं स्मिंस्तद्गते सुप्ताः प्रत्युद्यांतं इति
चरितानुविधानं गच्छंतमपि देशांतरं पश्यतीति। चरितदर्शनमनुप्रतिष्ठंते वा।
यथास्वं क्रियासु प्रवर्त्तंत इति चरितानुविधानं। तस्माद्दृश्यत्वात्। ग्रहणीया
त्वाच्चेति। नातः कृथा---------- त्वादिति। गृहं प्रविश्य यत्तदारा
भिगमनं तद्राज्ञां महाजनेन दृश्यमाणत्वादिति ग्रहणीयत्वाच्चेति इतरोपि
जनोनुविदध्यादिति शिष्टानां शासनीयं। तस्मात्तदर्थं नातः किंचिदनुष्ठान २९२
- चरेयुः। निष्पन्नत्वात्स्वपरिग्रहेष्वपि सुखस्य संभवात्। अवश्यं त्वाचरि
तव्ययोगान्प्रयुंजीरन्। सूत्रं। अवश्यं त्विति अन्यकारणवशात्स्थानांतरया

यिनो वा रागवशाद्वाचरितव्ययोगानिति प्रयोगात्तद्विविधाः प्रच्छन्नाः प्रका
शाश्च। ईश्वराश्चापि द्विविधाः क्षुद्रा मुख्याश्च। तत्र क्षुद्रानधिकृत्य प्रच्छन्नमाह।
ग्रामाधिपतेरायुक्तस्य हलोत्थवृत्तिपुत्रस्य यूनो ग्रामीणयोषितो वचनमात्रसा
ध्यास्ताश्चर्षण्य इत्याचक्षते विटाः। ग्रामाधिपतेरिति ग्रामभोक्तुरायुक्तस्य
अधिष्ठानस्य हलोत्थवृत्तिर्ग्रामिकः। तस्य ग्रामीणैः कर्षणं हलिकादायतो न
स्य पुत्रस्य यून इति प्रत्येकं योज्यं। येषामीश्वरत्वाद्वचनमात्रसाध्या नाभि
योगमपेक्षंते। किं सर्वा एवेत्याह। याश्चर्षण्य इति संज्ञा इत्यर्थः। तानिः सह
विष्टिकर्मसु कोष्ठागारप्रवेशे द्रव्याणां निष्क्रमणप्रवेशने तयोर्भवनप्रति
संस्कारहेतुकर्मणि कर्पासणतसीशणकक्कलादाने सूत्रप्रतिग्रहे

ध्याणांक्रयविक्रयविनिमयेषुतेषुचकर्मप्रयोगः।तान्नौरितिवर्धणीभिः।सहसंप्रयो
गइतिवक्ष्यमाणेनसंबंधः।अत्रोपायमाह।विहृतकर्मस्थिति।सक्तमात्रेणविलायानि
प्रेक्षणकदनरंधनादीनिकार्याणि।तानिविशिष्टकर्माणिकोष्टागारप्रवेशेतत्रत्यकर्म
कर्तुप्रविष्टान्निर्द्रव्याणधान्यादीनांकोष्टागारान्निःक्रामणेतत्रवाप्रवेशेतत्रत्य
कैर्मकैर्तुर्वाप्रवेशेतकर्मकर्तुप्रविष्टान्निःक्रियमाणेनवमंप्रतिसंस्कारेगृहमंडने
क्षेत्रकर्मणिबीजानांरक्षणोत्पाटनगदाकर्पासस्योर्णयाअतसीशणवल्क
लस्यचभांडागारान्दृष्ट्वाकर्त्तनायदानेसूत्रस्यचकर्त्तस्यप्रतिग्रहेस्वीकारेकर्त्त २६३
निकाभिःद्रव्याणामितिधान्यादीनांक्रयविनिमयोक्तेति।क्रयेक्रेतुंवविक्रायेतुं
वाप्रतिष्ठाभिःतेषुतेषुचेति।राजकुलप्रवेसहेतुषुतथाव्रजयोषद्भिःसह

गवाध्यक्षस्यदधिविक्षवादिभिःकर्त्तनिकाभिःव्रजयोषिद्भिरितिगोपीभिर्गवाध्य
क्षस्यदधिमथनादिकससुरविधेवानाथाप्रव्रजिताभिःसहसूत्राध्यक्षस्यसाहि
अधिष्ठायराजकीयसूत्राणिकर्तयंति।मर्महिलाद्यत्रावटनेचेरितामिनगरस्ये
ति।नगरेनियुक्तस्यदांडपाशिकस्यस्त्रीमर्महिलाल्।रात्रावटनेचारिताभिःक्र
यविक्रयेपण्याध्यक्षस्येतिराजकीयपण्यानिक्रायेतुंचनियुक्तस्यैकेवविक्रेतृ
स्त्रीभिःक्रयविक्रयेपण्याध्यक्षस्यसंप्रयोगातिसत्रियोज्यमुख्यानांध्वरुत्यप्र
छत्रमाह।अष्टमीचंद्रकौमुदीकवसंतादिषुनगरविटपोषित--श्वरत्नव-
-----कानि।प्रायेणक्रीडा।अष्टमीतिकौमुदीकोजागरः।नागरविदोव्याख्या
तौ।पन्ननोप--णार्थं---------वनइति।यस्यानगरादिनविद्यते।

तस्यभवनेअंतःपुरिकाअंतःपुरस्त्रियः तत्रया --- नगर --- यथापरिचयमंतः
पुरिकाणांपृथग्भोगावसकान्प्रविश्यकथाभिरासित्वापूजिताप्रपीताश्चा
प्रदोषंनिःक्रामयेयुः। तत्रेतिक्रीडायां। आयानकांतद्रुतिः अंतःपुरिकाभिःसर्वा
भिःसहपेयंपीत्वातदंतेविशेषविधिमात्रान्नगरस्त्रियइति। अत्रापिनागरक
वद्दृष्टेनसुखंस्त्रियश्चभोगावसेकानिति। परिभोगप्रवेशाद्कथाभिरासि
त्वेति। अंतःपुरिकाभिःसहकथाभिःस्थित्वा। पूजिताअंतःपुरिकाभिःप्रपीत
इति। प्रपीतमासंविध्यतद्गतिमत्रथेकारः। उपप्रदोषंप्रदोषसमीपे। निः २६४
क्रामंतेदिनंराजभवनेनिवाह्यतत्रप्रणिहिताराजदासीप्रयोज्यायाःपू
र्वसंसृष्टांतांतत्रसंभाषेणारामणीयकदर्शनेनयोजयेत्। प्रागेवस्वभव

नसंप्राह्याद्। अनुसुखांक्रीडायांतवराजभवनस्थानानिरमणीयकानिदर्शयिष्या
मीतिकालेचयोजयेत्। बहिःप्रवालकुट्टिमांतेदर्शयिष्यामि। मणिभूमिकांवृक्षवा
टिकांमृद्वीकामंडपंसमुद्रगृहप्रासादान्गूढभित्तिसंचारान्। चित्रकर्माणिक्रीडामृगा
न्यंत्राणिशकुनकान्व्याघ्रसिंहपंजरादीनिचयानिपुरस्ताद्वर्णितानिरहसिएकां
तेचतद्गतमीश्वरानुरागंश्रावयेत्। संप्रयोगंचाभिवर्णयेत्। अमंत्रश्रावंच
प्रतियत्नायोजयेद्। तत्रेतिअष्टमीचंद्रादिषुप्रणिहिताराज्ञाप्रयुक्ताप्रयोज्या
येति। याभिगंतुमिच्छेत्। पूर्वसंसृष्टेति। एवमविग्रहयित्वासंसर्गकृतवती
तामितिप्रयोज्यांराजभवनेप्रविष्टांभाषेत। अकरालपूर्वकरामणीयकदर्श
नेनयोजयेत्। विघ्नहरणार्थंप्रागेवेति। राजभवनप्रवेशात्स्वभवनस्थांऽ

यादेषुकं कारणार्थं अमुख्यामिति कार्ये च प्रकाशिते योजयेत्। रमणीयकं योजनान्याह
।बहिरिति प्रवालकुट्टिमं मणिभूमिका स्फटिकाद्याकारा तत्कुट्टिमां भूमिं वृक्षवाटि
कां पुष्पफलसमृद्धां मृद्वीकामंडपं द्राक्षामंडपं समुद्गगृहं प्रासादानिति। इदं निर्वि
मध्यगतत्वात्। जालसंचारायेषु समुद्गगृहेषु प्रासादेष्वपि प्रवेशनिःकाशनलक्ष
णसंचारानियोज्या। यंत्राणि सजीवानि निर्जीवानि घटितानि अन्यानि च यानि कौ
तुकानि। क्रीडार्थायि मृगाः शकुनकाश्च। तं सारुव्याघ्रपंजराणि व्याघ्राधिष्ठितानि।
कस्यांश्चिदेव कुचिन्नाकौतुकमुत्पद्यत इत्यनेकोपदर्शनं। एकांत इत्यनुयाहा २९५
चितत्वाद्वा प्रदेशोपि तस्या उचित इति। तत्र प्रणयिता राजदासीति समानं पू
र्वेणांतःपुरिकायाः प्रयोज्यया सह लेखवेष्टिकासंप्रदेशोपि तस्या उचित इति।

तत्र प्रणयिता राजदासीति समानं पूर्वेणांतःपुरिकायाः प्रयोज्यया सह लेखवेष्टिका
संप्रेषणेन प्रीतिं कुर्यात्। प्रच्छन्नं तत्पात्रं तरसा विदेशदर्शने नियोजयेत्। प्रविष्टां
पूजितां प्रीवतीं प्रणयितां राजदासीति समानं पूर्वेण तत्रेति प्रविष्टायां प्रयोज्या
यां प्रणयिता राजदासीत्यनेन पूर्वोक्तेन समानं। प्रयोगद्वयेऽत्र प्रयोज्यानुप्रवे
श्य ---- तदास्ये च प्रयुक्ता। अंतःपुरिकालीश्वर प्रयुक्तचेटिकासंप्रेषणेन प्री
तिं कुर्यादात्मनो विश्वासासंभवा -------- योज्याया दर्शं सापदेशं च
किंचित्कार्यमपदिश्य तयैव चेष्टादर्शनेपि नियोजयेत्। यथामाद्भुष्टु — —
--- यस्मिन्वा विज्ञाने प्रयोज्या विख्याता स्यात्तदर्शनार्थमंतःपुरिकासोपस्था
रमाह्वयेत्। प्रविष्टां प्रणयिता राजदासी। समानं पूर्वेण यस्मिन्वेति गीततंत्री

विज्ञानविख्याताप्रवीणासोपचारमिति। वस्त्रादिदानपूर्वकमाह्वयेत्। अत्र च प्र
योगद्वये प्रवेशस्य संभवात्। अंतःपुरिका द्वितीया प्रयुक्ता उक्तं वामर्थस्य चिन्तानी
तस्य वा भार्यां भिक्षुकी ब्रूयात्। आसावंतःपुरिका राजनिसिद्धा गृहीतवाक्याम
म वचनं शृणोति। स्वभावतश्च कृपाशीला तामनेनोपायेनाभिगमिष्यामीत्य
हमेव ते प्रवेशं करिष्यामि सा च तव नचिरेण महान्तमनर्थं निवर्त्तयिष्यतीं इ
ति प्रतिपन्नां द्वित्रिरिति प्रवेशयेत्। अंतःपुरिका चास्याभयं दद्यात्। अन
यश्रवणाच्च सहर्षस्तद्विष्टा प्रणिहिता राजदासीति समानं पूर्वेण। उक्त २९९
तानर्थस्य चिंता। अर्थप्रतिष्ठानीय कार्यं तदुत्पन्नं यस्य जीतस्य चेति यो रा
जकुलाद्भीतस्तस्य जायां भिक्षुकी राजप्रणिहिता ब्रूयात्। तस्मिन्प्रयोगे न ती

या परा प्रयुक्ता सा ह्येवंविधं कार्यं बुध्वा प्रयोज्यामंतःपुरिकां कायोजयति। — —
निसिद्धा प्रसादचित्या गृहीतवाक्येति। स यदा तदा न राजा करोति। मम वचनं
शृणोतीत्यात्मना गृहीतवाक्यत — स्वभावतः कृपाशीलेत्युक्ता वाभावं दर्श
यति। तामनेनेति। तदानीं बुद्धिविकल्पितेनोपायेन कथं मम प्रवेश इति चेदह
। अहमेवेति। अनर्थमित्युपलक्षणार्थं भयं च निवर्त्तयिष्यति। द्वित्रिरिति प्र
वेशयेत्। पश्चाज्ज्ञातपरिचया स्वयमेव प्रवेक्ष्यति। अभयमस्यैव दद्यात्। अन
यं निविदितवत्यो संप्रहृष्टां नद्धिर्यां संभाषेत। एतया वृत्त्यार्थिनां महामात्रा
भिनतस्थानां बालाद्गृहीतानां व्यवहारे दुर्बलानां स्वभोगेनासंतुष्टानां राजनी
प्रीतिकामानां राज्यजनेषु पंक्तिमिच्छतां सजातेसर्वमानानां सनातान्वाचा

धिशाक्यमानां सूचकानामनेषां कार्यविसिनां जाया व्याख्याता॥ एतयेति उद्धृतानर्थ
नीतजायया वृत्यर्थिनां जीवनार्थिनां महामात्रमितमानां मातृमात्रैः प्रच्छन्नैः पीडि
तानां कक्षाद्विगृहीतानां राजवल्लभव्यवहारैर्दक्षाणां न्यायबलाभावात्स्वजनेन ता
वन्मात्रेण संदुष्टानां अधिकमिच्छतां राजनि प्रीतिकामानां कश्चित्पुरेनवं मम भा
षीदिति राजजनेषु पंक्तिप्रसिद्धिमिच्छतां राज्ञः प्रसाद्योयमिति सजातैर्दायादैः स्व
चकानां उच्छायकामानां कार्यवशितानामिति कार्यार्थिनां तायाव्याख्याता। अत्रा
पि भिक्षुकीक्तृयादिति योज्यं। एते प्रच्छन्नयोगा अत्याजितरक्षकासु स्त्रीषु अ २९७
न्येन वा प्रयोज्यं सह संसृष्टां संगृह्य दास्यमुपनीतामंतःपरप्रवेशयेत्। प्रण
धिना वा पतिमस्याः संख्या राजद्विष्टकोसौ दुष्ट इति कलत्रावग्राहणांतःपुरे प्रवे

शयेत् इति प्रच्छन्नयोगाः। अन्येन वेति येन केनचित्संसृष्टां कृतसंसर्गां स्त्रियं दृष्टेति नाग
रकोसिद्धिनाग्राहयित्वा दास्यमुपनीतामिति। प्रकाशविनिष्ठायावेश्याविशेषताल्
तां सामान्यस्त्रियं कारयित्वाक्रम - - - - - - - दानसहसानिरंतरमेवमा
नूदित - कृतप्रयोग इति प्रणिधिना वा रेण संदूष्य संभृतेनैव दोषेण अ - - -
- अदुष्टदूषणमधर्माय भवति। एवं चास्य कलत्रा - हानदोषाय। एतद्योगद्व
यं साजितरक्षकासु एते राजपुत्रेषु प्रायेण नान्तराज्ञः। तस्य मंत्रलेप्रतिष्ठितत्वात्
कदाचित्काः स्युः स्वपरभवनप्रवेशेनापि छन्नयोगाः संभवति। यदाह तुल्यप्रयो
ज्यां संकेतप्रच्छन्नः प्रविशति स्वतदानीं चरितं महाजने दृश्यते। अनुविधीयते
चेत्यत्राह्यानत्वेव ईश्वरः परभवनं प्रविशेत्। आनीरैहिकोटराजं परभवनं ग

तंचाह प्रयुक्तोराजकोजघाना काश्मीराजंचजयसेनमश्वाध्यक्ष इतिनलेवमितिप्र
विशेत्पुरुष्कन्नोपील्यर्थः। अत्रविवृत्तंदोषंदर्शयति। आभीरंह। ति। गूर्जरातेकोट्टनाम
स्थानंतस्यराजानमाभीरनामानंपरस्त्रवनगतमितिश्रेष्ठिवसुमित्रस्यभार्याम
धिगंतुंतद्भवनगतंजघान। प्रकाशास्तुयोगाराज्ञः प्रायेणद्रष्टव्याः। यदाह। प्र
काशकामितान्विदेशप्रवृत्तियोगात्। ध्रन्नाजनपदकन्यादर्शमेहनिकिञ्चि
दौपायनिकमुपगृह्यप्रविशात्यंतःपुरंयुक्ता एवविसृज्यंते इति। आंध्राणांमहा
मात्रेश्वराणांतःपुराणांचनिशिसेवनार्थंराजानमुपगच्छंति। वाछगुल्मका २६८
नांरूपवतीजनपदयोषितः प्रीत्यर्थदर्शनेमासंमासार्द्धंवतिवासूर्यत्यतः
पुरिकाणांवेदर्भाणांदर्शनीयाः स्वभार्याःप्रीतिदायमेवमहामात्रराजन्यो

ददति। अपरांतिकानाराजकीरार्थंनगरस्त्रियोजनपदस्त्रियश्चसंघशएकसद्य
राजकुसंघविशंति। सौराष्ट्रकाणामिति। प्रकाशकामितानिलिखिति। देशप्रवृत्तियो
गादिति। योयस्मिन्देशेपूर्वस्सभत्याचारःस्थापितःतद्योगादिति। ततश्चदृश्यमा
णान्यपिकामितानिमहाजनेनानुविधीयंते। राज्ञामेवतत्राधिकारात्। प्रत्ताद
त्यूढाऔपायनिकाउपायनप्रयोजनंवस्त्रादिउपलुक्ताराज्ञासंप्रयुक्ताविसृज्यं
तेप्रच्च्यतइत्यंध्राणांप्रवृत्तिः। महामात्राणांईश्वरप्रमुखास्तेषामंतःपुराणिस्त्रि
यः। संघशइतिसंभूयएकशइतिएकैकशश्च। सौराष्ट्रकाणामितिउक्तमनु
क्तंचोपसंहरन्नाह। श्लोकावत्रभवतः। एतेचान्येचवहवःप्रयोगाःपारदारि
काःदेशेदेशेप्रवर्तंतेपूर्वराजप्रवर्त्तिताः। एतेनेति। अन्यंचेत्रप्रकाराः। पार

दारिकाः परदारयोजना। एतैर्देशप्रवर्त्तिभिर्दंडराजभिः संप्रवर्त्तितत्वात्समृद्धीमपि
न विजयते। अनिगृहीतारिषड्वर्गत्वात्। विजयस्यकारणं कामक्रोधलोभमानादि
मदहर्षजिष्ट इति ईश्वरकामितं सप्तचत्वारिंशं प्रकरणं॥ इति पारदारिके पंच
मेधिकरणे पंचमोध्यायः। आदितः सप्तविंशः। इथाईश्वराणां परजनवनप्रवे
शोनास्ति। तथांतःपुरिकाणां नागरकाणां चांतःपुरप्रवेश इति। अंतःपुरिकाणां
नागरकाणां चेत्युक्तं यथावदंतःपुरिकावृत्तमुच्यते। तत्र पूर्वमधिकृत्यात्। नांतः
- - - - - - - णयो मात्। पुरुषपरां दर्शनिविंद्यात्। पत्युश्चैकत्वादनेकसा २९९
धारणत्वाश्चात्तृप्ति। तस्मात्तत्प्रयोगत एव परस - - - - - - - पुराणा
मिति। तस्मादंतःपुरिकाणामित्यर्थः। तासां पतिरल्प एवेति चेदाह। पत्युश्चै

कत्वादिति। एकोपि तृप्तिं कुर्यादिति चेदाह। अनेकसाधारणत्वाच्चेति। सत्यं तासां साधा
रणः कथं तृप्तिं कुर्यात्। प्रयोगत एवेति। प्रयोगतः परस्परमितो योरतिमन्यस्यां
कुर्यात्। तस्यामन्येनेति प्रयोगमाह। धात्रेयिकां सखीं वा पुरुषवदलंकृत्याकृति
संयुक्तैः कंदमूलफलावयवैरात्माभिप्रायं निवर्त्तयेयुः। धात्रेयिकामिति। पुरुषें
द्रियसंस्थानवद्भिः कंदमूलफलावयवैरिति। तत्र कंदानां आलुककंदकस्यादीनाम
लतानां केतकीनां शल्पपुलाबुकर्कटीनाद्दीनां एतानि संस्थौष्ययश्याणीति। अ
वयवग्रहणेफलेदर्शयति। आत्माभिप्रायमिति। रागभावं निवर्त्तयेयुः। केव
लं श्रद्धां विनोदनं तथाविधकामस्याप्राधान्यत्वात्। पुरुषप्रतिमाश्च व्यक्तलिं
गाश्चाधिशयीरन्। पुरुषप्रतिमाश्चेति पुरुषदेहाश्च व्यक्ताभिंगाश्चौजातस्म

सुतात्। स्त्रीरूपान्नासा इत्यर्थः। एकोपि इति शिक्षयति। यः कामात्तः सुरतपरस्त्रीलोयथा
प्रख्यातान्नित्यात्। राजानः सुरतपात्रीणाः। विनापि भावयोगादयोजितासु द्रव्यायात्
दर्थमेकया रात्र्या बह्वीभिरपि गच्छन्ती। यथा च तासु प्रीतिर्न बसिक इत्युद्भवति। अप्रायतः प्र
वर्तन्ते इति प्राच्यो वा प्रचारः। राज्ञेति विनापि भावयोगादिति। अनन्तेसंप्रयोगे छा
अपि स्त्रिया योजिताप द्रव्याइति कः। एमा बहुरुत नित्रिमुसाधानाया वदर्थयावच्चासिवक्षी
भिरपि स्त्रीभिः सह गच्छन्ति। संप्रयोगमिति। अभिप्रायतो भवनेत्यर्थः। अयमन्तः
पुरविषये योग उक्तः। स्त्रीयोगेणैव पुरुषाणामप्यलब्धवृत्तीनां वियोनिषु जा २७०
तिषु स्त्रीप्रतिमासु केवलोपमर्दनाद्वाभिप्रायनिवृत्तिर्व्याख्यातो स्त्रीयोगेनैवेति।
यथा स्त्रीणां क्वचिन्मुरुषबुद्ध्युत्पाद्याभिप्रायनिवृत्तिः। एवं पुरुषाणामपि

केषामित्याह। अलब्धवृत्तीनामिति। ये स्त्रियं न प्राप्नुवन्ति। योनिषु च लोष्टकाष्ठादिषु वि
जातिषु एडकवडवादिषु स्त्रीप्रतिमासु स्त्रीप्रकृतिषु समुखीष्वेणीलिंगासु केवलमु
पमर्दनाच्चेति। सिंहाक्रान्तेन तल्लेन वासाधनस्वर्णमेथनादेव केवलात्। यथोक्तं।
पुंवद्विन्यस्तलक्षणाभ्यामवष्टभ्योत्कटासनः। वाह्वमध्ये विमृद्नीयात् सिंहाक्रान्ते मुर्यावि
धिः। १। अस्थानेषु शुक्रविसृष्टिर्विधर्म इति चेत्। सुप्रभाविप्राप्ति कथं। तत्राप्यायम्ब
न्नविधिना दृष्टिश्चेत् इहापि वितनात्। बहिर्विषयं योगमाह। योषावेषांश्च ना
गरकान् प्रायेणान्तःपुरिकाः परिचारिकाभिः सह प्रवेशयन्ति। तेषामुपावर्तने
धात्रेयिकाश्चाभ्यन्तरसंसृष्टाश्चायतिं दर्शयन्त्यः प्रयतेरन्। सुखप्रवेशितामप
सारभूमिं विशालतां वेश्मनः प्रमादं रक्षिणामनित्यप्रदोषपरिचारमन्तः

पुरं प्रविशतो निर्लेखामिति नागरकाणां उपावर्त्तननि --- करणे प्रयतेरन् । अ
न्यंतरसंसृष्टा इति तासु नागरकाणां यथार्थबुद्धि न बाह्यासु आयतिमिति । आ
गमि ----- वध्यन्ति । अयसारं भूमिं अपक्रमणमा - विशालतामिति । विस्ती
र्णत्वान्न ज्ञायते । क्व किं वर्त्तत इति । प्र - दमसावधानतामनित्यतामिति । राजप
रिजनेन - त्यं संनिहित इति । असद्भूतेनेति । विनाभावेन सुप्रवेशतां जनमि
ति नागरकं । आवर्त्तयिष्युरिति सुखीकुर्युः दोषादिति विनाभावमदुष्टदूषणं ।
आत्मनः सुप्रवेशतायां भावे च जनस्योपकारः द्वितीयं वृत्तमधिकृत्याह । ना २७२
गरकस्तु सुप्राय मर्यंत पुरमपायभूयिष्ठत्वात् । अत्र विशेषमाह । सायसारं
तु प्रमदवनावगाढं विभक्तदीर्घकक्ष्यमल्पप्रमत्तरक्षकं । प्रोषितराजकं कार

णानि समीक्ष्य बहुशः आहूयमाना अर्थबुद्ध्या नाभिरेद्विहितोपायः प्रविशेत् । श
क्तिविषये च प्रतिदिनं निष्क्रमेत् । सायसारमिति । प्रमदवनं क्रीडावनं । तेनावगा
ढं गहनं कक्ष्याः प्रकोष्टकानि । प्रोषितराजकं राज्ञो अन्यत्र गतत्वात् । कारणान्यभिग
मनस्य बहुशः आहूयमानं अर्थितां बुध्वा कक्ष्यापवेशं दृष्ट्वा अनेन मार्गेण मया
प्रवेष्टव्यमिति । ताभिरिति याउपावर्त्तन्ते । विहितोपाय इत्येषं वेषो स्मिन् काले
गृहीतव्य इदमिति शक्तिविषयो वर्तते । येन प्रवेशात् प्रतिदिनं निष्क्रमेद् अशक्ति
स्तु अभिन्न सनिइदमुपावर्त्तन्त्यप्रवृत्तं । यस्तु स्वयमुपावर्त्तते तस्य वृत्तमाह । अ
ध्यानश्च लोकमंतःप्रवेशनात् निश्चय दूतीकल्पं सकलमाचरेत् । राजप्रणधीश्च बु
ध्येत् इत्यात्म संचारे यत्र गृहीताकारायाः प्रयोज्याया दर्शनयोगः तत्रावस्था

नं।तस्मिन्नपरिरक्षिषुपरिचारकोपदेशः।चक्षुरनुबध्नंत्या।मिंगिताकारनिवेदनं।यत्र
संपातःस्यात्।तत्रविचित्रकर्मणिलघुकस्यकथानिगीतवस्तुकानामान्यांकानामं
गुलीयकस्यवानिधानंप्रत्युत्तरंचतयादत्तंप्रयस्येत्।ततःप्रवेशयेत्।बहिरिति
बाह्यायेरक्षिणः।अन्यदेवेति।अमुकसंबंधेनममत्वंभ्राता।भगिनीपतिर्वेतिप्रसज्ये
त्।प्रीतिंकुर्यात्।येनतेषांतन्निवारणेशैथिल्यंस्यात्।विदिर्थयामितिमय्यनु
रक्तइति।विदिताथयांशङ्कांनिरूपयेत्।प्रकाशयेदाकारसंवरणार्थी।एवंचदा
द्यार्थमिद।तद्वागामिति।परिचारिकायाप्रांसेशोकंप्ररूपयेदित्यर्थः।अंतः २७२
प्रवेशिनीभिश्चेति।बाह्याभिरंतःपुरप्रवेशिनीभिःशीलाभिः स्वाभिकरणभूता
भिः।दूतीकल्पंदूतिविधिं।यथोक्तंराजप्रणिधीश्चेति।राजवरानुबुध्येत।आत्म

संरक्षणार्थंयत्रयस्मिन्प्रदेशेदूरस्थायाएवदर्शननियोगः।गृहीताकारायाइति।अन्यथा
सत्यपिदर्शननियोगेवस्थानंनिष्फलमेवस्यात्।तस्मिन्नपिचप्रदेशेस्थितेनरक्षिषुपरि
चारिकाव्यपदेशः।कार्यः।यस्मात्मनःशक्तोतिनिरूपितः।चक्षुरनुबध्नंत्यामिति।
पुनःपुनःपश्यंत्यांप्रयोजा--गिताकारनिवेदनं।भावसूचनार्थंसंयातयति।य
त्रोद्देशेसम्यक्जननं।तद्युक्तस्थेतिप्रयोज्यायुक्तं।सानुरागमात्मानंप्रसक्तेर्निलिख्य
निदर्शयात्।अस्थानमिति।यानिप्रयोज्याविषयमनुरागंसूचयितुं।गीतवस्तुतां
खंडगाथावर्णादीनां।पत्रस्थानां।क्रीडनकानां।पत्रिकाकंदुकादीनां।कृतचिह्नानां
अपानकस्यनखदर्शनपदांकितस्य।अंगुलीयकस्यस्वनामांकितस्य।प्रत्युत्तरंचे
ति।तयान्धयाचारदत्तंप्रकर्षेणयस्येत्।ततइतिव्यक्तोपेपंचमी।त्यक्तंक्रमणं

पुटापुटैरिति मंजूषायां सपिधानायां प्रच्छिन्नस्य योगो। राज्ञ्या यागतेनष्टछायारू
पस्येति। कश्चिद्रूपमेवतिरस्करोति नछायां यो रूपमपि न पश्यते। रात्रिको
मुदीषु चेति सुखरात्रिकासु वादीपिका संबाधे स्त्रीतदीपिकानां समूहे तद्वेषधा
रिणः सुरंगया वात्यातत्पुरोऽछिन्नया प्रवेश विहारो सर्वत्र योज्यो। मंत्रैवतद्भवति तत्रे
ति प्रवेशनिर्हारियोरेतद्रूपमाणकमुपायांतरं च वर्तितानर्तित्वात्र श्लोकौ। द्रव्या
णामपि निर्हारि पालकानां प्रवेशनो शापनको सर्वथैषु चेटिकानां च संक्रमो। एत
त्रेति प्रवेशनिर्हारियोरेतद्रूपमाणकमुपायांतरमाह। द्रव्याणामिति। सारदा २७३
वयिनकानां युग्मादीनां क्रौर्निर्हरे प्रवेशनं चैतन्मध्य वर्त्तिनोप्यप्रवेशनं निःक्र
मणं चेति सर्वत्र योजरात्र्यापानकस्तुत्सवः। चार्थेपि सा चेटिकानां च संक्रमतस्त

तोगमनेव्यत्यासो वश्यनां श्चैवरच्छ्रणं च विपर्ययच्छाद्यानयानगमनो यत्रात श्च प्र
वेशनि। तद्विभ्रमव्यात्यासेति। चकाराद्युग्नानत श्चादीर्घिकालोदयं यात्रां प्रोषितेचैव
राजनि। प्रवेशनं च वेलायोयूनां निःक्रमणं तथा दीर्घिकालोदयमिति। दीर्घकाल
उदयः फलं यस्यां यानपात्रसाध्य सष्ठन भवतीत्यर्थः। ननु यानेवं विधा श्चांतःपुरिका
तान्निमंत्रीनि श्चेतरत्याह। परस्परस्य कार्याणि ज्ञात्वा चांतःपुरालयाः। एककार्यास्थि
तः कुर्युः शेषानाम भिभेदनं। परस्परस्येति। कार्याणि रहस्यानि। अंतःपुराल
या अंतःपुरिका। एककार्यादिति एकस्याय त्कार्यं तत्संभूयास्मान्निर्विघ्नाद्युमि
ति। शेषाणां भेदनं कुर्युर्यथाताऽपि समानधर्माण स्युः किंफलमित्याह।
दूषयिला ततोन्योन्यमेककार्याणि स्थितः। अन्नेद्यु तां गतः सद्योयथेष्टं फलम

श्रुतो॥ दूषयिष्यतीति॥ एककार्यार्थिन इति॥ एकं चारित्रखंडनाख्यं कार्यं परस्परस्या
र्थयतीति॥ योऽन्तःपुरिकासहायः॥ अनेन युक्तानां तो र्मंत्रभेदाभावो दैवलक्षितः॥ इदमंतः
पुरिकावृत्तं॥ प्रच्छन्नमुक्तं प्रकारांतरेणाप्रवृत्त्यायतोह॥ तत्र राजकुलचारिण्य एव लक्ष
ण्यान्पुरुषानंतःपुरं प्रवेशयंति॥ नातिसुरक्षत्वादपरांतिकानां तत्रेति॥
राजकुलचारिण्योया राजकुलचारिण्योया राजकुले चरंतीति स्त्रिया॥ लक्षण्यानि
ति॥ ये रत्नादिलक्षणैः साधवः तद्वा इत्यर्थः॥ नातिसुरक्षत्वादिति माल्यं तस्य रा
जकीया॥ तत्र रक्षा॥ क्षत्रियसंज्ञैरंतःपुरिकै रक्षिभिरेवार्थं साधयंतीति॥ अ २७५
नारकाणां क्षत्रियसंज्ञिकैरिति॥ नान्यैव रक्षिभिः॥ तेषां तत्राभ्यंतरप्रवेशात्॥ अ
र्थमिति॥ संप्रयोगं साधयंति॥ राजकुलचारिण्य एव॥ प्रेष्याभिः सह तद्वेषा

न्नागरकपुत्रान्प्रवेशयंति॥ बाह्यगुल्मकानां प्रेष्याभिरिति दासीभिः तद्वेषानिति
दासीवेषान्॥ प्रवेशयंति राजकुलचर एवेति वर्तते॥ सोरवं पुत्रैरंतःपुरा॥ ए
कामचारैर्जननीवर्जमुपयुज्यंते॥ वैदर्भकाणां स्वैरिति राजपत्न्या कामचारे
रिति अनिषिद्धसंचारैः जननीवर्जमिति॥ सुखामातरं मुक्त्वा उपयुज्यंते॥ अनिग
म्यंते॥ तथा प्रवेशिभिरेव ज्ञातिसंबंधिभिर्नान्यैरुपयुज्यंते॥ वैराजकानामिति॥
स्त्रीराज्यस्त्रीपुरी॥ तत्र नवानी॥ ब्राह्मणैर्मित्रभृत्यैर्दासिचेटैश्च गोडानामित्रभृ
त्यैरिति मित्रैर्भृत्यैश्च दासाश्चेटैरिति॥ दासगृहजाता ततोन्ये चेटा गोडानामि
ति गोडाः कामरूपकाः॥ प्राच्याविशेषाः परिस्पंदाः॥ कर्मकराश्चांतःपुरेष्व
निषिद्धाः अन्येपि तद्रूपाश्च सैंधवानां परिस्पंदा प्रतीहाराः कर्मकराः शायना

बा०सू०नौ०
२७५

च्चमनासरकादिकमातिका अन्येपि तद्रूपाये निषिद्धसंचारा उपयुंज्यत इत्यर्थः।
विभक्तिविपरिणामेनसंबंधः। सैंधवानामिति। सिंधुनामानदः तस्यपश्चिमेन
सिंधुदेशः। तत्रजवानां अर्थेनिरच्छिणो उपगृह्यसाहसिकाः। अर्थेनोपगृह्यस्त
णोऽनुबद्धत्वात्। साहसिका निर्भयानान्येव संकुलाः। प्रविशंति। हेमवतानां सं
हता एकांतेन यहैमवतानामिति। हिमवद्द्रोणीजवानां पुष्पदाननियोगात्।
नगरब्राह्मणा राजविदितमंतःपुराणि गच्छंति। पर्यंतरितश्चैषामाक्षापः। तेन
संप्रसंगेनव्यतिकरो भवतीति। वंगांगकलिंगिकानां नगरब्राह्मणा इतित २७५
त्रैवनगरे ब्राह्मणास्तेपुष्पाणि दत्तुमंतःपुरे गच्छंति। राजविदितमिति। राज
प्रज्ञातं पर्यंतरितं चैषामाक्षापोनतान्निः साध्वाहूयमानाभिरिति। देशाह्वे

ति भेदेनेति। पुष्पादानप्रसंगेन व्यतिकरः संप्रयोगः रामेक्षो हित्वात्पूर्वेणअं
गोमहानद्या पूर्वेण कलिंगश्चोऽविषयाद्दक्षिणेन संहत्यानवद्दशौ केकंयुवानं
प्रच्छादयंति। प्राच्यानां संहत्यानवद्दशौत्यत्रेतिशब्दः प्रकारेए केकंयुवानं व्यवाय
कर्मप्रच्छादयंति। नयथा दृश्यंते। एवं परक्रियः प्रकुर्वंति। एवमितिउक्तेनपार
दारिकविधिना प्रकुर्वंतानिगच्छेत् इत्थंतः पुरिकावृत्तमष्टचत्वारिंशं प्रकर
णां यथा पराक्रियमेभिरुपायैरभिगच्छेत् तथा तद्वारान परोपीति। दाररक्षित
कमुच्यते। दाररक्षाप्रयोजनमस्येति। यदाह। एभ्य एव कारणेभ्यश्च स्वदा
रान्रक्षेत् एभ्योवेति। कारणेभ्यश्चेति। निमित्तेभ्यः तत्रव्यावर्त्तनकारणस्व
नेनतद्दुच्छेदनेनकारणेभ्यो रक्षयेत् तथा सिद्धपुरुषेभ्यः पेश्वद्वारदेशावलो

नारिभिः कारणैरनियोगमात्रसाध्यत्वात्। यानि च परिचयकारणानि अनियोगाद्दूती
कर्माणि ईश्वरकामितोपायाश्चांतःपुरिकावृत्तं च तेभ्यो रक्ष्येत्। तत्रायं प्रथमो र
क्षणोपायो यदुक्तस्थानिवेशनं। यदाह। कामोपधाशुद्धांतरक्षणेतःपुरे स्थापये
दित्याचार्याः। कामोपधाशुद्धा इति कामविषयया परीक्षया शुद्धान् तो हि नयेना
र्थेन चान्यं प्रयोजयेयुः। तस्मात्कामनयार्थेषु शुद्धान् स्थापयेदिति गोणिकापुत्र।
ते हि इति। यद्यपि स्वयं कामोपधाशुद्धा नाभिगच्छंति। तथाप्यन्येन लोभेनना
न्यं प्रयोजयेयुः। तस्य शुद्धसंभवात्। तस्मात्कामनयार्थेषु शुद्धान् स्थापयेदिति। २७६
गोणिकापुत्रः। अद्रोहो धर्मस्तमपि भयाज्जह्यात्। अतो धर्मोपधाशुद्धानि
ति वात्स्यायनः। एवं मन्यते। धर्मोपधाशुद्धो न परदारानभिगच्छति। नार्थलो

भात्। स्वामिद्रोहमाचरति। भयात्धर्ममपि परित्यजेदिति। स्वदारेष्वपि रक्ष
णोपाय इति केचिदिति। अद्य परवाक्याभिधायिनी निरिति। अमुकस्त्वय्यनुरक्तः स एव
महां मम प्राणाः स्वधार्यंतामिति। गूढाकारान्निरीतीति यथा। सा न जानातीति सत्या ह्यु
क्तेति। तथा पदध्यात् पतिस्त्रिया तथाहि। अप्रतिपन्नायाश्शौचं प्रतिपन्नायाश्शौचं ह्ला
नं भवति दुष्टानामिति। विनाकारणानामित्यर्थः। एवं मन्यते। विनाशकारणेषु स
सुखयुवा परिहावासात्। असत्सु वा तत्र पूर्वास्मिन् पक्षे दूत्यानां दूषणमाचरे
त्। उत्तरत्र नेत्याह। नाकस्माद्दुष्टदूषणमाचरेदिति। अविद्यमानविनाशकार
णानामित्यर्थः। अदुष्टशोधः शुद्धिबोधनस्य दोषवत्त्वात्। यथोक्तं। न दूषणम
दुष्टस्य विशेषेणां भसश्चरेत्। कदाचिद्धि प्रकृष्टस्य नाधिगमे तमेषजमिति।

तस्माद्विनाशकारणान्येवेनिरूप्याणि येभ्यो व्यावर्त्तन्ते। नोपदध्यात्। तान्याह। अतिगो
ष्ठीनिरंकुशत्वं भर्तुः। स्वैरता पुरुषैः सह। अनियंत्रणता। प्रवासेवस्थानं विदेशेवासः स्व
स्थानादन्यस्मिन्स्थाने वासः। स्ववृत्त्युपघातः। स्वैरिणीसंसर्गः। पत्युरीर्ष्यालुता चेति
स्त्रीणां विनाशकारणानि। अतिगोष्ठीति स्त्रीभिः सह सदा गोष्ठी भर्तुः। स्वैरता भर्त्रा
स्वातंत्र्येण व्यवहारिता पुरुषैः। किंचित् अनियंत्रणता। नियंत्रणाभावः। प्र
वासेवस्थानं भर्त्तरि प्रोषिते येयदेका किन्या स्थातव्यं। विदेशवासः स्वस्थानादन्य
स्मिन्स्थाने वासः। स्ववृत्त्युपघातः स्वशरीरस्थितिहेतोस्तदुपघातो ग्रासाछादन २११
वैकल्यात्। स्वैरिणीसंसर्गः असतीसंसर्गे। पत्युरीर्ष्यालुतेति। ईर्ष्यातिईर्ष्यासि
भवः। विनाशकारणानि एषु सत्सु परदाराभियोगसंभवात्। अधिकरणार्थ

हर

मुपसंहरन्नाह। भवंति चात्र श्लोकाः। संदृश्य शास्त्रतो योगान् पारदारिकलक्षिता
न्। नजाति छलनं कश्चित्स्वदारान्प्रति शास्त्रवित्॥१॥ संदृश्येति। पारदारिकल
क्षितानि पारदारिकेऽधिकरणे ये प्रोक्ता लक्षितास्तान्। शास्त्रवित्। अन्यथा कथं शा
स्त्रतः पश्येत्। पाक्षिकत्वात्प्रयोगानामुपायानां च दर्शनात्। धर्मार्थयोश्च वैलोम्या
न्नाचरेत्पारदारिकं॥२॥ पाक्षिकत्वादिति। यदान्यकारणानियत्वेन्। अपायानां
च शरीरोपघातादीनां वैलोम्यादिति विपक्षत्वात्। नाचरेत्पारदारिकं। परदार
प्रयोजनप्रयोगं किमर्थं तदधिकरणमुक्तमिति चेदाह। तदेतद्दाररक्षार्थमा
रब्धं श्रेयसे नृणां॥ प्रजानां दूषणायैव न विज्ञेयोऽस्य संविधिः। न हि तदर्थमु
क्तं विधानमित्यर्थः। इति पारदारिकमेकोनपंचाशं प्रकरणं। इति पारदारि

के पंचमेऽधिकरणे षष्ठोऽध्यायः। आदितो द्वाविंशः। इत्यपराजितभुजबलसमस्तरा
जन्यचक्रचूडामणिमहाराजाधिराजश्रीमद्वीसलदेवस्य भारतीभांडा
गारिके श्रीवात्स्यायनीयकामसूत्रटीकायां जयमंगलाभिधानायां पारदारिकं पं
चममधिकरणं।। तिसृभिर्नायिकाभिः सह समागमोपाय उक्तः। वेश्याभिः सह
वक्तव्यं तदर्थं वैशिकमधिकरणमुच्यते। तत्र सहायादिनिरूपणव्यापारस्य पूर्व
कृत्वादुत्तरव्यापारस्येति सहायगम्यागम्यगमनकारणचिन्तोच्यते। पुंवेश्ययो
स्तुल्येऽपि रतिफले वेश्याया एव प्रयोक्तृतया तत्राधिकारो न पुंसः। तस्यातिबहुला। २७८
जीविकायायदाह। वेश्यानां पुरुषाधिगमे रतिर्वृत्तिश्च सर्गादि। वेश्यानामिति।
पुरुषाधिगमे पुरुषप्राप्तौ सत्यां समागम इत्यर्थः। रतिर्विसृष्टिसुखं वृत्तिर्जी

विका। अर्थोपादानात्। सर्गादिति सृष्टेरेवेत्सिसृष्टिर्यत्कामोऽर्थागमः। वेश्यानां
कामार्थिनीत्वाश्च पुंसामिति रतिर्न प्रवर्त्तनं। स्वाभाविकं कृत्रिममर्थार्थि रागाभावा
त्तत्र द्वयोः फलयोर्यदा रतिमभिसंधाय प्रवर्त्तनं तदा स्वाभाविकमुच्यते। तत्र राग
स्य सहजत्वात्। यदा अर्थमभिसंधाय तदा कृत्रिमं रागाभावात्। तदपि स्वाभा
विकवद्रूपयेत्। तदपीति कृत्रिमं स्वाभाविकवद्रूपयेत् प्रकाशयेत्। कान्तानु
वृत्त्या किमर्थमित्याह। कामपरा हि पुंसां विश्वासयोगाल्लुब्धतां च ख्यापयेत्।
तस्याभिदर्शनार्थं कामपराहीति। स्नेहेन मामपि वर्त्तत इति पुंसां विश्वासयोगः।
शक्तियोगेन त्वर्थपरासु कामपरांश्च प्रतिरूपयन्तीनार्थरूपतामपि ख्या
पयेदित्याह। अलुब्धतां चेति तस्याभिदर्शनार्थमिति। स्वाभाविकत्व

स्यप्रदर्शनार्थं एवं च सन्निराक्ताद्विन्नादानामपि स्वाभाविकं सिद्धं भवति। तत्रापि वि
नोपायेनाददीतेत्याह। न चानुपायेनार्थं तु साधयेत्। सूत्रं। न चानुपायनेति। उ
पायान्वक्ष्यति। आयतिसंरक्षणार्थं नित्यमलंकारयोगिनी राजमार्गविलोकिनी
दृश्यमाना न चाति विवृता तिष्ठेत्। सूत्रं। आयतिप्रभावः। नित्यमलंकारयोगि
नीति सदालंकृता स्यात्। अन्यथा आयत्यात्हानिः निरुज्वलत्वात्। राजमार्गवि
लोकिनी स्यात्। येन गम्यैर्दृश्येत। तथापि दृश्यमाना नातिविवृता नातिप्रकटा
स्यात्। पण्यसधर्मत्वादिति। सदालंकृत्वा अतिप्रकटमपि नार्थितं भवति। त २७९
त्र सहायचिंतामाह। येनैर्नायकमावर्जयेत्। अन्याभ्यश्चावच्छिंद्यात्। आत्मन
श्चानर्थं प्रतिकुर्यात्। अर्थं च साधयेत्। न च गम्यैः परिभूयेत। तान् सहायान्

कुर्यात्। तेचारक्षकपुरुषाधर्माधिकरणस्थादैवज्ञाविक्रांताः शूराः समानविद्याः कला
ग्राहिणः पीठमर्दविटविदूषकमालाकारगांधिकसौण्डिकरजकनापितभिक्षुकास्ते
च तेन च कार्ययोगात्। सूत्रं। यैरिति। आवर्जयेत्। अभिमुखीकुर्यात्। अन्याभ्यश्चस्त्रीभ्यो
अविच्छिंद्यात्। संसृष्टमाकर्षयेत्। आत्मनश्चानर्थं राजकुलादन्यस्माद्वा। तत्प्रतिकुर्या
त्। अर्थं च प्रसाधयेत्। न च गम्यैः कामुकैः परिभूयेत यथानाश्रिता। तान् सहायान्
कुर्यात्। अर्थं यथोक्तकार्यसाधनात्। आरक्षकपुरुषा नागरकादायः धर्माधि
करणस्था प्राड्विवेकादयः। उभयेप्यनर्थघातिनो। अर्थसाधकाः दैवज्ञा ज्योतिर्गणकाः
शुभाशुभं कथयंति। तया संयोगे वृद्धिं तेन विद्यतीति गम्यं प्रोत्साह्य च योजयं
ति। विक्रांता ये शरीरपेक्षा साहसिका इत्यर्थः। शूरा दृष्टव्याः। उभये नर्थघ्नाः। ति

अर्थं च साधयंति। समानविद्यास्ते हि विश्यंतोस्यास्त्वर्थं साधयंति। कलाग्राहिणे ये
नायकास्ततः कलांग्रहंति। ते तद्विशालां प्रकाशयंतो गम्यान्योजयंति। पीठमर्दवि
टविदूषका मंत्रिणः संधिविग्रहकाश्च मालाकारगांधिकशौंडिकरजकनापितो
श्च स्वकर्मभिरर्थयंति ततः परजनवनप्रवेशाश्च गम्यं योजयंति। भिक्षुकाश्च तेते कार्य
योगादिति कश्चिदेव किंचित्कार्यं साधयतीति तद्वशादन्येपि स्युः। सहायाः प्रोपि
हिताभ्यामनुवर्त्तनीयाः। नत्वन्निर्गतत्वात्तदन्निगमने स्वार्थमेवैते कुर्युः। न तदी
यमर्थं गम्यचिंतामाह। केवलीप्रीतिरहितो धीयेभ्य इति प्रतियशोथश्चिरात्त २८०
यशश्च प्रयोजनं येभ्यः। अरुद्धाधिगतवित्तः संकर्षवान् शातताप्यः। सुभगमा
नी श्लाघनीकः। पंडके पुंशाद्यार्थी समानस्पर्द्धी स्वभावतस्त्यागी राजनि महामा

त्रे वा सिद्धो दैवप्रमाणो वित्तावमानी गुरूणां शासनातिवर्त्ती सजातानां लक्ष्यभूत
एकपुत्रो लिंगी प्रच्छन्नकामः शूरो वैद्यश्चेति। सूत्रं स्वतंत्र इति। स्वतंत्रो गुरुष्वपरा
यत्तः पूर्वे वयसि वर्त्तमानो नवृद्धः वित्तवान् दरिद्रः। स एवंविधोर्थं ददाति। अप
रोक्षवृत्तिरिति। अपरोक्षाध्यक्षवृत्तिर्यस्या न देशांतरोपवृत्तिर्जीवनं। परोक्षवृ
त्तिस्तु यदा ततः किंचिद्देष्यति तदा दास्यतीति दानं कदर्थिनं स्यात्। अधिकर
णवानध्यक्षः। योर्थाधिकारे धिकृतः सोप्यर्थदः अकृच्छ्राधिगतवित्तयेन क्लेशं
विनान्वायानाधिगतं निधिलाभाद्वा धनमवाप्तं सोकृच्छ्रेण ददाति। संघर्षि
तः स्पर्द्धमानोन्येन गम्येन बहु ददाति। सततायः सौक्षिकोवा कुल्मिकाश्च सु
खेन ददाति। सुभगाभिमानी। योदुर्भगः सुभगमात्मानं मन्यते। स तथाविध

वा॰सू॰भा॰
२८९

मात्मानं।अप्रकटयितुं नायिकामन्यतो वा वर्जयन् बहु ददाति। श्लाघनकः। यश्लाघते तत
स्यैतस्यैनियं तं बहु ददाति। षंडको नपुंसकः। पुंस्त्वार्थी मां लोकः पुमानवैत्विद
ध्यादिति। सयत्कृत्यते। तद्ददाति। समानस्पर्द्धी। द्वितीयः कुलविद्यावित्तवयोभिः स
मानः तयोरन्यतरं यः स्पर्द्धते वेश्यासु द्व्यमनेन त्यागेन समानेन शताश्च धिका
कृता। अहमस्या न्यां काञ्चिदधिकतरां करोमीति सत्र्यधिकमिछत्याखेनापि विषये
न गम्या। संघर्षितोच्छेकस्मिन्विषये द्व्यव्ययः। स्वभावतस्त्यागी स्वोवस्वं ददाति।
राजानं मातृ मात्रं चाभिधायदाप्यः। तीमम सेयं प्रीतेति। दैवप्रमाणः इति। भाग्यदि २८९
येन ह्रीयंते नोपयोगेन संपदिति मन्यमानो बहु ददाति। विनावमानीति। मलसंड
वामित्यवगम्यमानो बहु ददाति। गुरूणां शासनानिवृत्तो इति गुरुवचनमतिक्रम्य
दानत्वस्वभावत्वात्। सिद्धोयमष्टवर्ज्जनः। सयदिस्वयं बहुतो बहुं न ददाति। ८२

यः प्रवर्त्तते सो कायमपि दत्त्वा ददाति। सजातानामिति दायादानां एकस्मिन्गृहत्वाये
वर्त्तमानानां यो सह्यम्भूतः प्रधानभूतः सदातानान्यः। एकपुत्रो बहुप्रयच्छन्नापि न
पित्रभ्यां निवार्यते नान्यत्रयासीदिति। लिंगीप्रव्रजितः। प्रछन्नकामः प्रकटं न का
मयते लोको मा ज्ञासीदिति स कामेन बाध्यमानो बहु ददाति। शूरोयः सत्वयना
वेनोपरिचितो चरितो वित्तवांश्च भवति सहितार्थं विद्युः वेद्यः स्वस्वं ददाति। त
थापि बाधितायाः चिकित्सामेव बहु दानं प्रीतिर्यगुणैवंतो भिगम्याः। यत्रेगुण
वद्धा एव प्रीतिर्यशश्च भवतीति यथोक्तमुभयोरपि गुणा गुणाः वैशिके वक्ष्यामः।
तत्र नायकमाधिकृत्याह। महाकुलीनो विद्वान्सर्वसमयज्ञः कविराख्यानकुश
लो वाग्मी प्रगल्भो विविधशिल्पज्ञो वृद्धदर्शी स्थूललक्ष्यो महोत्साहो दृढभक्ति

रनुत्सूयकः त्यागी।मित्रवत्सलो घटागोष्ठीप्रेक्षणकसमाजसमस्याक्रीडाशीलः निरु
जोऽव्यंगशरीरः प्राणवान् मद्यपो वृषो मैत्रः स्त्रीणां प्रणयिता लालयिता न चासां व
शगः स्वतंत्रवृत्तिरनिरीर्ष्यलुः रनवशंकी।इति नायकगुणाः॥सूत्रं।महाकुलीन इति।
महत्कुलं यस्य तस्यापत्यं।विद्वान् आन्वीक्षिक्यादिपरिज्ञानात्।सर्वसमयज्ञः पा
खंडसमयपरिज्ञानात्।कविः संस्कृतादिकाव्यकरणात्।आख्यानककुशलः कथाख्या
नककुशलः।वाग्मी वक्ता।प्रगल्भः प्रतिभासंपन्नः विविधशिल्पज्ञो लेख्यालेख्यादि
ज्ञः।वृद्धदर्शी वयोज्ञानवृद्धान् सततं पर्युपास्ते।स्थूललक्ष्यो महेच्छः महोत्साहो २८२
यो मोहोत्साहेन युक्तः।महत्त्वं च योगानां महत्त्वयोगात्।यथोक्तं।शौर्यममर्षतीक्ष्णी
घ्रतादाक्ष्यं चोत्साहगुणाः।दृढभक्तिर्नायिकाद्वारा गरिवर्यस्य अनुत्सूयकः रुणावा

त्।त्यागाद्दाता।मित्रवत्सलो मित्रेषु वत्सलं प्रीतिमान्।घटादिशीलो घटादीन् शीलयती
ति।तत्र घटागोष्ठ्यो व्याख्याते।प्रेक्षणकं नटादिदर्शनं।समाजः यानगोष्ठी।समस्या
क्रीडा।समस्याक्रीडा।संभूयक्रीडा।निरुजो नीरोगः।अव्यंगशरीरो यो न हीनांगः।प्रा
णवान् अस्ति प्राणः।अमद्यपः।त्रिषु वर्णेषु संभवात् सामर्थ्या[illegible]र्थे विवर्णः।तत्रापि
ईषदर्थे नञ्यः।ईषन्मद्यप इत्यर्थः।वृषो व्यवायक्षमः।मैत्रः करुणावान्।स्त्रीणां प्र
णयिता।यो उपदेशस्थानेन।स्त्रियः समुदाचारं स्थापयेदिति।लालयिता।तासामे
व शरीरस्थितिवैकल्यं संवरयिता।न चासामिति स्त्रीणां परमो वश्यः।स्वतंत्रवृ
त्तिः कृत्येषु न परायत्तः।अनीर्ष्यालुरीर्ष्यारहितः।अनवशंकी येननुभ्रष्टं निःशंक
रणीयं मारजनत इत्यर्थः।नायकगुणा इति गुणद्वारेण गुणाभिधानमत्र प्रकर

णायत्तत्वात्। गम्यगुणा इति वक्तव्ये नायकग्रहणं सामान्यसंज्ञ
दुक्तमुभयोरपि गुणागुणाः। केचिदेकैकस्याम इति। न चाख्य
कोगुणांतरयोगात्। कन्यासुनन्दपि परदारेष्वपि पञ्चयायथा
म्यश्चेति संज्ञांतरं लभते। रूपलक्षणमाधुर्ययोगिनी गुण
षु प्रीतिसंभोगशीला स्थिरमतिरेकजातीया विशेषार्थिनी
ष्टीकलाप्रियेति। सूत्रं। रूपं वर्णसंस्थानं यशोभनं लक्षणं
धुर्यं प्रियवाक्यत्वं तैर्योगः संबंधस्यास्तीति तद्योगिनी ति
क्ता। न तथार्थेषु। तदीयेषु प्राप्तीसंयोगशीलेति। प्रीतिय
वनर्थे रतिसंभोगशीलेत्यर्थः। स्थिरामिति। कर्त्तव्यामिति

एकजातीयेति। एकप्रकारा न मायाविनी विशेषार्थिनी न यत्र
अकदर्यवृत्तिः। आत्मवृत्त्युपरोधेनार्थसंचयः कदर्यवृत्ति
न कदाचिदित्यात्। नित्यमिति गोष्ठीकलाप्रियेति। गोष्ठी
नायिकाया गुणा इति योज्यं। अत्रापि पूर्ववद्द्वयाः या इति न
धारणतामाह। नायिकायाः पुनर्बुद्धिः शीलमाचारयुक्ति
दूरदर्शित्वमविसंवादिता देशकालज्ञता नागरकता दैन्य
वादक्रोधलोभस्तंभचापलवर्जनं। पूर्वाभिभाषिता काम
ष्वासु चेति साधारणगुणाः बुद्धिप्रज्ञा शीलं स्वभावता अन
ज्यत इति नागरकता वृत्तानुष्ठानं दैन्यं याञ्चा अभिलाषो नि

न्यंपरस्परसंभेदनंपरिवादः।परदोषोदाहरणं।क्रोधः।कोपः।लोभः।तृष्णा।स्तंभोमा
न्येप्रतिपत्तिशीलता।चापलता।माधैर्यं।तेषांवर्जनमितिपरित्यागेनगुणाएवो
क्ताः।दैन्यादयः।पूर्वाभिभाषितायावदेवपरोनसंभाषतेकामतंत्रकौशलंकाम
शास्त्रपरिज्ञानंतदंगविद्यासुनृत्यादिषुचकौशलंअत्रनगुणेदूरेणगुण
सन्निधानं।साधारणादन्यतरत्वादन्यलिंगनिर्देशनिर्गतिगुणासन्निधानेसाधा
रणत्वंनगम्यते।एषांगुणानां।विपर्ययेनायकदोषाः।सूत्रं।गुणविपर्यय
इति।साधारणासाधारणानां।विपर्ययेदोषादेः।कृशेयत्वादयोवेरूप्याद २८४
योदौर्बुध्यादयश्चतपश्चतद्योगान्नायकोप्यनायकइत्युच्यते।शश्वत्पिशुने
षुदोषांतरयोगात्अगम्याइत्यगम्यचिंतामाह।क्षयीरोगीकृमिसकृद्वायसा

साम्यः।प्रियकलत्रःपुरुषवाक्कदर्योनिर्घृणोगुरुजनपरित्यक्तः।तमोदंभशी
लोमूलकर्मणिप्रसक्तोमानायमानयोरनपेक्षोविशेषेणार्थहार्यस्त्रीतिखजि
तइत्यगम्याः।रा।सूत्रं।क्षयीरोगीति।क्षयाराजयक्ष्मरोगश्चाहुः।सामान्येषाच्य
पिलोकद्वेषिणीत्याकुष्ठव्याधीदुष्टव्याधी।द्वयोरपिसंक्रामित्वात्।कृमिसकृदि
तिपुरीषेयस्यइतिमकृत्कोच्यते।सहियास्मिन्ब्रणेपुरीषंमुंचतीतितत्क्रमेः सं
भवति।तद्दुर्गंधसंसर्गाद्योनिगमनेधनसकृमिशुक्लत्वात्।एणजराकारी।वा
यसास्यमिवास्यंयस्यदुर्गंधिमुखमित्यर्थः।सर्वायमुखंजनयति।यथाबक्र
मुखात्मुखोप्यमुखंप्रक्षिपति।तद्वान्निर्विचारंस्त्रीत्वेवयःकामयतेतस्यसपत्का
त्सतामनभिगमनीयस्याता।प्रियकलत्रःस्वदारासक्तलात्ररज्यते।नार्थ्यर्थ

दः।परुषवाक्निष्ठुराभिधायीनितरांदुनोति।नददाति।निर्घृणीचा।कदर्यःयोल्पामा
नंकृत्वाश्वपीडयन्अर्थसंचिनोति।सकथंददाति।निर्घृणोनिर्दयःसोवश्यंवद
दाति।अकार्यमपिकरोति।गुरुजनपरित्यक्तोदुष्टत्वात्।शोभिगतोदोषमपिकुर्या
त्।स्तेनश्चौरोदंभश्रीलोभमाययाव्यवहरन्कथमर्थदः।मूलकर्मणिप्रसक्तोव
शीकरणादौतनतन्नहिवशीकृतयायानान्यत्रप्रवृत्तिः।शरीरखंडयितृरूपंवानु
पेक्षीचणेमानंपरेणक्रियमाणमगुणज्ञतयानापेक्षते।अपमानमपि
नीचप्रकृतित्वात्तस्यसंपकलिंभूमिकापतति।देश्येर------जरा २८५
कृतिरप्यर्थदित्वाद्रियते।सकथमति।लुब्धोददाति।अतिलज्जोयोलोकेव
त्रयासंपर्केनातिलज्जते।सकथंताम---छद्मधन्वायैःकारलेरभिगम

नंतत्रचतामाह।रामोऽनयमर्थसंघर्षैर्वैरिति------क्रोधमोंयिशोऽनुकंपा
सिसुहृद्वाक्यं।प्रियसाद्द्रव्यं।धन्यतारागायनयः।साजात्यंसातत्यं।साहृदे
त्रय-----------णाभिभवंतीत्याचार्याः।अर्थोनिर्थप्रतीघातःप्रीति
रितिवात्स्यायनः।सूत्रं।रागइतिक्वचित्पाठ------------पारावणा
त्।यदिमानकामयसेव्य-ध्वसेमयेतिअर्थन्हिम्या।दिखाल्लःसंघर्षस्यद्वी
यथादेवदत्तायात्र-सनयतितनोहिसमालब्धस्वरूपामूलदेवकामि
तःवैरंक्वचिन्निर्यातियंती।किंचिदाभिगच्छतिजिज्ञासार्थंमिच्छा।विदधोर्यमि
तिश्रूयते।सकिंतथेचेति।पश्चात्श्रयः।यमाश्रित्यकार्यंसाधयति।खेदःप
रिश्रमः।संप्रयोगोपजीविका।तत्रचारुतखेदासहसाक्वचित्प्रवृत्ता।विमर्दनं

सहृतोधर्मःकिंचनविद्वान्दुःस्थमभिगमनात्।यशःकस्यांचित्तिथौकामशास्त्रप्रदाना
त्।अनुकंपायएवमाह।कामयस्वमानोचेद्विषमशीलाभ्रियेऽभिमितितस्मिन्
रूपानवती।सुहृद्वाकंममप्रीतकःसमापातः।तेनसहायश्शायीतव्यमिति।हृ
येगुरुहृच्छानीयोऽयंनिर्गतुंमानयति।सोऽपिस्वजायानिगम्यते।प्रियसादृश्यं
मत्प्रियस्यायंसदृशइति।धन्यतेतिपुण्यवानयं।यतोरूपवान्गुणवांश्चे
तिरागापनयः।श्रुकधातोरुद्धैन्केस्यकंचिद्दम्योपनयनं।साजात्यमिति।
सजातिरयमिति।विप्रतिपत्त्यायाःकस्ययोपित्तोनिगमनकारणमेतत्।सा २८६
त्ववेश्यां।सत्त्वेशकोऽयमिति।आयतिःप्रभावः।प्रभवंतमधिगम्यअभ्यार्ह
शास्त्रकारः।पारगेणनमेतत्।प्रदर्शनंविवास्यात्।तत्रपारगेणनांचिकित्सा

मैत्रीशोकापनयः।कलागमइत्येवमादीनोऽपिसंभवात्।प्रदर्शनेचार्थानर्थप्रतीघा
तः।प्रीतिरितिनावद्गुक्तंवा।संक्षेपेण।सर्वेषामेवैतेषांतत्संभवात्।संप्रयोजिज्ञासाप
रूखेदोधर्मोयशः।सुहृद्वाकंकायानि।कलापागमनइत्यर्थंतन्नेतिनयावैरमनुकं
पाशोकापनयइत्यनर्थप्रतिघातशेषाः।प्रीतिस्नेहइत्यर्थः।द्वारपिप्रीत्यं---
-------त्प्रीत्यानवाद्येन।तस्यप्राधान्यत्वात्।नयादिषुगुरुलाघवंप
रीक्ष्यः।अर्थस्तुत्रिवर्गप्रीत्योयथा------यत्प्रत्युपस्थितेप्रीतिविष
यंत्यक्त्वात्र्यर्थविषयमधिगच्छेदित्यर्थः।अर्थस्यप्राधान्यात्।नत्वन्तिबद्धत्वं
तत्कालिकायां।नयादिषुगुरुलाघवंप्रतीक्ष्य।कोत्रगुरुरर्थप्रतिकरिष्यामीति।
अर्थानर्थप्रतीकारयोस्तुगुरुलाघवंवक्ष्यतीति।इतिसहायगम्यागम्यगमन

कारणचिंतापंचाशं प्रकरणं। एवं सहायादिकं निरूप्य गम्यमभिमुखीकुर्यादि
ति गम्याया वर्तनमुच्यते उपनिमंत्रितापि गम्येन सहसा न प्रतिजानीयात्।
सुलभावमानित्वात्। तत्रोपनिमंत्रितापीति स्वयमुपावर्तितेन नायकेन—
------पि सतीन सहसा प्रतिजानीयात्। क्षणेन--वतमंगीकुर्यादि
त्यर्थः सुलभावमानित्वात्। तथाप्युक्तं। सुलभामवमन्यते दुर्लभामभिका
ङ्क्षति। प्रायो वादः पुनः पुनरुपमंत्र्यमाणस्तु प्रतिजानीयादित्यर्थः तस्यैव तु
तमुपावर्तयितात् तदायं प्रथममुपायं यत्नेषु प्रणिधानमित्यात्। भावजिज्ञा २८७
सार्थं----- णानि। परिचारकमुखात्संवाहकगायनवैहासिकान्
गम्येषु -----वा--लिदध्यात्। तदभी------------कस्य

शौचाशौचे रागापरागौ सक्तासक्तता दानादाना--विद्यात्। संनवविटपुरोगाभी--
------ज्ञासार्थं चेति। परिचारकमुखान् परिचारकमुखान् वैहासिको विदू
षकः। त--नगम्यसेवापरान्। प्रणिदध्यात्। नियुंजीत पीठमर्दादीनित्यादिशास्त्र
द्दिट माखाकारगांधिकः। शौंडिकादयः सहसाय्याः। भावोभिप्रायस्तस्य जिज्ञानकप्र
कारेपि प्राधान्यात् शौचादिना वेष्ट्यायेनायं वेति। जिज्ञासनमिति। हेतेत्यर
ति। नायकस्येति। गम्यसंज्ञकस्य स्वशुचिसमुदाचारात्। शौचं नावंतद्विपरीतम
शौचं यतः कश्चित्स्वयं ममोपरि कष्टं प्रयुंक्ते। प्रयोजयति। नो नयं चेति। राग
संयोगेच्छा तद्विपरीतमय--शक्तताव्यक्ष्यमाणलक्षणं। तद्विपरीतमशक्ता
नां। दानं दातृत्वं तद्विपरीतमदानं। संभाविवेनन्वेति। भावात्ज्ञात्वाप्र--तो।

तेनसंप्रयोगइतिनिश्चयः।विटपुरोगामिति।विटोहिजीर्णनागरकवृत्तः।तेनएवंप्र
णहितेनयोजयेत्प्रयोजितायांविधिमाह।लावककुक्कुटमेषयुद्धशुकसारिका
प्रलापनप्रेक्षणककलापदेशेन।पीठमर्दोनायकंतस्याउद्वासितमानयेत्।सूत्रं।
लावेति।लावकादीनांयुद्धंशुकसारिकादीनांप्रलापनंप्रेक्षणकंनटादर्श
नं।कलागानादिका।तद्व्यपदेशेनेनआनयेत्।उद्वासितंश्वशुरगृहं।नांवातस्यागतस्य
चप्रीतिकौतुकजननंकिंचिद्द्रव्यजातंस्वयमिदमस्वसाधारणमुपभोग्यमिति
प्रीतिदायंदद्यात्।सूत्रं।तांवातस्येति।नायिकांवातस्योद्वासितां।तद्व्यपदेशे २८८
नप्रीतिकौतुकजननमिति।यत्प्रीतिंजनयतितस्मैहितत्वात्कौतुकंचादृष्टपूर्व
त्वात्।द्रव्यजातमितिद्रव्यमेवद्रव्यजातं।स्वयमित्यनुरागख्यापनार्थं।नान्ये

नाऽस्साधारणोपभोग्यमिति।मयैवतएवेदमुपभोगार्हं।नान्यस्येत्युक्त्वाप्रीति --
-------अचरमेतेयथागोष्ठ्यारोनमुपचारंरंजयेत्।सूत्रं।यत्रचेति।का
व्यगोष्ठ्यांकलागोष्ठ्यांवा------रकतांबूलस्रगादिभिःप्रत्यवच्छेदनार्थंवि
धिमाह।गतेचमपिहासप्रत्ययांसोपायतांपरिचारिकामन्तीहंप्रेषयेत्।स
पीठमर्दयोश्चकारणापदेशेनस्वयंचागमनमिति।गम्योपावर्तनं।सूत्रगतं
चेति।सपरिहासप्रलापामिति।सक्रीडप्रकृष्टालापोयस्याःसाहिप्रीतिंवर्द्ध
यति।सोपायनामभिज्ञानार्थंसहदेयं--कयाप्रेषयेत्।तत्रायमन्तर्हितंमंतरा।ना
यकप्रवेशोमाभूदितिसपीतमर्दियाश्चेति।पीठमर्दमंत्री।संप्रयोगस्य--
--ना।कारणापदेशेनगमनं।सहसागमनेहिहेयास्यात्।उक्तमनुक्तंलो

केराह। जवंति चात्र श्लोकाः। तांबूलानि स्रजश्चैव संस्कृतं चानुलेपनं। आगतस्यादरे
त्प्रीत्या कलागोष्ठीश्च योजयेत्। सूत्रं २। तांबूलानीति। संस्कृतमिति सर्वत्र योज्यं।
कलागोष्ठीश्चेति चशब्दात् कालगोष्ठीश्च। द्रव्याणि प्रणयेद्दद्यात् कुर्याच्च परिवर्त्त
नं। संयोगस्यैव चाकूतं निजेनैव प्रयोजयेत्। ३। सूत्रं। द्रव्याणीति। प्रीति----
--- ननानि। परिवर्त्तकमुत्तरीयकादीनां तत्रापि प्रणयेसति अनुत्य--यु
णयायादानं-- रेवस्त्रनिंचकपटंस्रा---------- कृतमपत्निप्रा
यं निजेनैव प्रयोजयेत्। प्रकाशयेत् यश्च कथंचिदागत्यागत्य गच्छति। यत्र २८८
योज्यमानस्तापिव----- च्छकर्थं योजयेदित्यर्थः। प्रीतिदायैरुपन्यासे
रुपचारैश्च केवलैर्गमिनं सहसंस्थ-ड्रंजयेत्। ततः परं। सूत्रं। प्रीतिदायैरि

ति। प्रीत्यर्थं यानि दायं तैरुपन्यासे। पीठमर्दादिकृते। अत्रैव किंतु सुप्यत इति।
केवलैरिति स्रुद्गै रुपचारैः येसंप्रयोगमेव सूचयंति। संसृष्टां संप्रयुक्तां रंजयं
ततः परमिति। अनंतर प्रकरणानुसंधानं॥ इति गम्योपावर्त्तनं। एकपुरुषा
श्रां प्रकरणं इति वैशिके षष्ठेधिकरणे प्रथमोध्यायः। आदितः एकोनत्रिंशः।
उक्तमपि संबंधस्य स्पष्टीकुर्वन्नाह। संयुक्ता नायकेन तद्रंजनार्थमेकचारिणी
वृत्तमनुतिष्ठेत्। सूत्रं। संयुक्तेति। नायकरंजनार्थं एकचारिणीमनुतिष्ठे
त्। यद्येकचारिणी स्यात्। तथा चोक्तं। प्राक् वेश्याचाय कचारिणीति। यदाकने
कचारिणी तदा कांतानुवृत्तं सूच्यते। संप्रयुक्तस्य गम्यस्य कांतत्वात्। तच्च सं
पेहृयेण विस्तरेण च तत्र पूर्वमुद्दाघटितं तद्वीनामात्। रंजयेत् अत्र श्राय्यत

सक्तवच्च विचेष्टतेति। शाक्तमिवात्मानं प्रकाशयेदित्यर्थः। विस्तारोक्तमपि प्रथमं परस्त
त्रास्यात्। व्याधिश्चात्मनः प्रकाशयेत्। मान्द्यकायत्तिनीरित्याह। मातरि चक्रूरशीला
यां अर्थपरायां चायत्तास्यात्। तदभावे भ्रातृकायां। सूत्रं। मातरि चेति। मानुष्यम
प्युपदेशप्रधानपरया अर्थपरया च न वित्तव्यं। तस्यामायत्तास्यात्। न तद्वचनम
तिक्रामेदित्यर्थः। मातृकायामिति। मातृवसानृका कृतकमातेत्यर्थः। सानुगाम्ये
न नातिप्रीयते। सूत्रं। सा खलु ती। सत्याकृतका वा माता नातिप्रीयते नाति
त्यवेत। अयमप्युपदेशः। यदि प्रीयेत कार्यमेव तन्यात्। प्रीयमानाया व्यापार २९०
मात्। प्रसह्य च दुहितरं नयेत्। प्रसह्य चेति। गम्यमभिभूय कार्यवशात् ग
म्यांतरं नयेत्। तत्र तु नायिकायाः संततमरतिर्निर्वेदो व्रीडा भयं च न त्वेव

शासनातिवृत्तिः स्यात्। व्या---------जुगुप्सितमचक्षुष्यमनित्यं ख्याप
येत्। सूत्रं। तत्र तस्मिन् गमने स्मिन् गमने सति नायिकायाः कासंक्लिष्टा-----
ततमिति। अरतिरसुखं रम्येऽपि स्यात्। निर्वेदो निर्विण्णता। व्रीडा कथं मयाद्रष्टव्य
इत्यर्थः। भयं किमपि प्रतिविधास्यतीति। न त्वेव शासनातिवृत्तिः। काममरत्याद
यः स्युः। न पुनर्मातुराज्ञामतिक्रमेदित्यर्थः। व्याधिं चाकृतकं ख्यापयेत्। किं विशि
ष्टमित्याह। एकमिति। अनन्यं ख्यापयेत्। कृतकोऽन्यो यतेऽन्यनिमित्तमाकस्मिकं।
अ--- अजुगुप्सितं। निंदितेन न नाभिगमनीयं स्यात्। अचक्षुष्यं चाक्षुषं। इंद्रियो
परोगलक्षणार्थं चक्षुष्यग्रहणं। अनि--- यिनं शिरोऽर्त्तिमुदरशूलं च। अस्मिन्
ख्यापिते किं फलमित्याह। सति कारणे तदपदेशं च नायिकाभिगमने। सूत्रं। सती

वा॰सू॰भा॰
२९१

तिकारणैंतरान्निगमनेतदपदेशमिति व्याध्यपदेशं।अनन्निगमनेनव्याधिपराख्या
पनार्थविधिमात्।निर्मास्य------प्रेषयेत्।तांहृष्टस्यचनिर्मास्यस्ये
वोन्हतइत्यध्याहार्यः।नायकान्वेटिकामिति।नम---------अनेनापि
सुखंस्थास्यामीत्युक्तातांहृस्तस्योपयुक्तस्य – कृतेवृत्तंचप्रत्यवेपरोन्हेवाकां
तेंतः-----------।।व्याबायेतदुपचारेषुविस्मयःचतुःषष्ट्यांशिष्यत्वं
तदुपदिष्टायोगानामाभीक्ष्णेनानुयोगःतस्मात्प्राद्दृदृसिवृत्तः।मनोरथाना
माख्यानंगुह्यानांविकृतप्रच्छदनंशयनेपराद्दत्तस्यनुपक्षेपणमानुलोम्येंगु २९१
ह्यस्पर्शनेतुसत्यचुंबनमालिंगनंचप्रेक्षणमन्यमनःकल्पराजमार्गेप्रासा
दस्थायात्तत्रविदित्ताया व्रीडाशायनाशः।तद्दृष्टेपाद्दत्रातत्तत्प्रियेत्प्रियता।

तदुम्योतिःस्त्रीषुजिज्ञासाकोपस्थदीर्घःसन्कृतेष्वपिमखदशनचिह्नेषुत्याशंकाअनुरा
गस्यावच्चनमाकारतस्तुदर्शयितामदःस्वप्नव्याधिषुनिर्वचनं।श्लाघ्यतांचनायक
कर्मणांतस्मिन्ब्रुवाणेवाक्यार्थग्रहणंतदवधार्यप्रशंसाविषयेनाषणं।तद्वाक्यं
चोत्तरेणयोजनान्नक्रमश्चितः।कथास्वनुवृत्तिरन्यत्रसव्यानिःश्वासेजृंभितेलख
क्षितेपतितेवानस्यचार्यमिश्रांशीतत्कृतव्यहृतविस्मितेषुजीवेत्युदाहरणं।दो
र्मनस्येव्याधिदोहृदापदेशेगुणतःपरस्यकीर्त्तनंनिंदासमानदोषस्यदत्तस्य
धारणंयथापराधेतकासनेचाखंकारस्याग्रहणमनोजनंच।तद्युक्ताश्वविप्रला
पाः।तेनसहदेशमोक्षंशंसयेत्।राजनिनिःक्रयंचा।सामर्थ्यमायुषस्तदवासौ
तस्यार्थाभिगमनेनिश्चितसिद्धेःशरीरोपचयेवाष्ट्वर्षसंभाषितोपहरान्नित्य

मलंकारयोगः। परिमितोऽन्यथा वा। आहारो गीतेन। नामगोत्रयोर्ग्रहणं। रतान्ते सुर
ञ्जि ललाटे वा करं कुर्वीत। तत्सुखमुपलभ्य निद्रालाभः। उत्संगे चास्योपवेशनं स्व
पनं गमनं वियोगे तस्मात्। पुत्रार्थिनी स्यात्। आयुषो नाधिकमेतस्याः विज्ञात
मर्थं रहसि न ब्रूयात्। व्रतमुपवासं चास्य निवर्तयेत्। मयि दोष इति। अशा
क्यः स्वयमपि च तद्ब्रूयात् स्यात्। विवादे तेनाप्यशक्यमित्यर्थानिर्देशः। तदीय
मात्मीयं वा स्वमविशेषेण पश्येत्। तेन विना गोष्ठ्यादिनामगमनमिति। नि
र्माल्यधारणे श्लाघा उच्छिष्टभोजनं च। कुलजातिशीलविद्यावर्णवित्तदेश २९२
मित्रगुण---------गीतादिषु चोदनम्। मित्रशीलस्य जयन्तीतोऽस
वर्षाण्यनपेक्ष्य तदभिगमनं। स एव मे स्यादित्योदुरीहि---- तदिष्ट

रसज्ञा वल्लीलानुवर्तनं। मूलकर्माभिशंका। तद्विनिगमने जनन्या सह नित्यो विवादः।
बलात्कारेण च यद्यन्यत्र तया नीयेत। तत्र विषमनशनं शस्त्रं शस्त्रमिति च
कामयेत्। प्रत्यायनं च प्रणिधिभिर्नायिकस्य। स्वयं वा मनोवृत्तिग्रहणं। न्वेवार्थे
षु विवादः। विनाशमात्रार्थं किंचिच्चेष्टेतः। प्रवासे शीघ्रस्य -- यशापदानं। प्रोषि
ते मृता। नियमपूजा। नियमश्चालंकारस्य प्रतिषेधः। मंगलं तल्पे च्छंस्मरणं।
मतीतानां गमन -- रुणि कोप शुतीनां नक्षत्रचन्द्रसूर्यताराभ्यः स्पृहणाम ष्ट
स्तुल्य दर्शिविंतस्यगमो मया स्वितिब्रूयात्। उद्वेगो निष्ठेश --- प्रत्याग
ते कामपूजा देवतोपहाराणां करणं सखीभिः पूर्णपात्रस्याहरणं वायस
पूजा वा प्रथमसमागमानंतरं वैतद्वा वायसपूजवर्जनं शाङ्कस्य चानुम

रणंब्रूयात्। तस्यलक्षणं। निसृष्टार्था समानवृत्तिः प्रयोजनकारी। निरर्थको
निरापेक्षोर्थैर्घ्निशाक्तलक्षणात्। तदेवन्निर्दृशनिर्थं दत्तकश्चासमनुक्रम
नुक्रमंच लोकतः। शिक्षयेत् पुरुषप्रवृत्तिं तस्य। सूत्रं। व्यवायइति। मैथुनइतिनः
यव ---------- मैथुनोपचारेषु सरकतां सूक्ष्मादीन्निर्विस्मियोनजुन्दन
स्ृ -- वमितादिति। चतुःषष्ठ्यायांचा। लेकं ------- ब्यं। शिल्पयमाभि
ति। योगानामिति। चतुःषष्टिकानां तेनोपदिष्टानां अयोग्यत्वेन अनुयोगः।
पश्चात्तस्मिन् ------- पुनर्योज्यइत्यर्थः। येनावगिच्छेदस्मत्सुखार्थ २९३
मेवास्मायतइति। तस्मात्मात्रलसिबृत्तिं तथा तस्य सुखं। तथा वा तेवर्त्तते
त्यर्थः। मनोरथानामाख्यानं। रहसीति वर्त्तते। मम मनोरथा एवमासन्।

करालया सह दीर्घरजन्यां सपरिहासः संप्रयोगः स्यात्। गुह्यानामिति कामोत्ज
घनानां यद्वैकृतं वैरूप्यं किंचित्तस्य प्रच्छादनं। सहत्रुनददातीत्यर्थः। मान्द्वैरा
ग्यमक्षमाशायने परावृत्तस्यानुपेक्षणं। स्नेहख्यापनार्थमभिमुखं सायवादि
त्यर्थः। अनुखोन्यं गुह्यस्पर्शनिकक्षांबरांगं च स्पृशं तेन वारयेत्। मान्द्यसंप्रये
ते छां निघात इति। सुप्तस्य चुंबनमालिंगनं च। येन स्नेहात्सुप्तमपि मम नद्
दातीजानीयात्। प्रत्यक्ष एव बहिर्गतं वृत्तमात्। प्रेक्षणमिति। अन्यचित्तं
पश्येत्। किमयसुत्कंठयोद्वेगाच्चान्यमनुष्क इति। राजमार्गे वित्तमानस्य प्रे
क्षणं। तत्रापि प्रासादस्थायाः कन्तारिचेयं षष्ठी। तत्रे निप्रेक्षणे विदिताया
नायकस्य मम पश्यती नित्रीडिता लज्जास्यात्। सैव शालानाशइत्युच्यते।

तदुक्तत्वादस्याश्चरित्रीडां दर्शयितुमाह न कश्चिदेषोऽस्याः यन्मां सकृतं पश्यतीति। आत्मं
संभाव्यते। तद्वैवाहृतिनायकस्त्वेषु कस्मिंश्चिदपि द्वेषणं ख्यापयन्। ताव्धियेतद्वेषो
ऽपि प्रियता। तथा च तदानुकूल्यमाख्यापितं भवति। रम्येरतिरिति। यश्च साच संप्र
योगश्चीलत्वदा रम्ये प्रदेशे अनया भूतिः कार्या। येन तद्भूतस्य संप्रयोगेच्छा भ
वति। स्त्रीषु जिज्ञासाः स्त्रीधन्यासु किमस्य कोऽहोऽस्तीनेति च प्रणिधानेन जि
ज्ञासा कर्तव्या। किमेवं स्यादित्याह। संप्रयोगेच्छा भवति। कोपश्चादीर्घः। यदि
तत्र स्नेहदृश्यतिदा कोपः स्नेहस्य ख्यापनार्थं कर्तव्यः। स च न दीर्घकालं कदा २९४
चिल्लविरागोऽपि स्यात् - - - - - - - - - - नयात वक्तृतानिनमयेत्याशंक्यते।
स्नेहनिबंधदृश्यख्यापनार्थं। अनुरागस्येति। यातरागास्मि - - - - - - म

त्यवत्तैनवक्तव्यं। क्षजायर्थेलारार्थं कामान्तरान्ति। तत्राप्यपरिज्ञानेमदस्त्वप्रव्या
भिषु निर्बंधनं कुर्यात्। तत एकत्वात्कृतकसुप्रायदागत्यव्याभिमयदृशोदाऽसंनेणा
नैवव्याधितास्मीति। श्लाघानामिति श्लाघनीयानां देवकुलसमरागादीनां धर्म
येसोऽर्थनां - - चनं। साधुकृतमिति। तास्मिन्नतिमायके किंचिन्न सुब्रुवाणे
वाक्यार्थग्रहणमिदमन्येनोक्तमिति। न त्ववधीरयेत्। अ - - - - मपि जातव
ज्ञा इत्यात्रां केन तद्भाष्येति। न केवलमर्थग्रहणं। तदुक्तमवधार्य प्रशंसा क
र्तव्या। सुभाषितमुक्तं। कोनाम - - - त्यवामन्निधातुमिति। विषयभाषणं।
शास्त्रस्य शादिषु युक्तिः वक्तव्या कास्मिन्विषये अस्मिन्क - - तिः ज्ञापनार्थात्र
थे - - - - तिष्ठेत्। वाक्यस्यान्येण योजनं। बुद्धिवैदग्ध्याख्यापनार्थं। तत्रा

।विजक्तिर्मा श्वशुरेत्। यदि भेदवानुग्रजातस्तदा तस्य वचनं प्रत्युतावधीर्यमाणे वैरू
प्यं स्यात्। कथ्यास्वनुवृत्तिः। तेन कथ्यमानास्वनुवर्त्तनं। तन्मुखावलोकनं कुर्या
रान्यथास्याद्दैन्यमस्य वर्द्धेतेति मन्येत। ----------- सपत्न्याः सप
त्नीकथायां वचनाननुवृत्तिः ईर्ष्याक्षेपस्था---र्थं निःश्वासे---निश्वसितैर्जृम्भिते
---------- वलिते स्वन्यस्य अर्थस्य विस्मारणे पतितेन च समेत्याद्यवच्छे
द्भूमिनिर्गिपतने तस्य नायकस्य -------------- त्वीटेति। तेषामनि
ष्टसूचकत्वात्। सुतं व्याधितं तदुक्तं विस्मितं यत्किंचित तद्दृष्ट्वाशुलत्वाच्च विस्म २९५
यः कृतः। तत्र जविलक्रदाहरणमुच्चारणं। भेदसूचनार्थं दौर्मनस्यदृष्टिनाय
कसंबंधान्निष्क्रमवणात्। दौर्मनस्ये जाते तत्कारणं पृच्छेत्। न तस्मै कथयेत्। तदु

तदुक्तं प्रख्यापनार्थं किंते व्याधिदोषुद्वारा पदेशो वाससे त्रतु बेलवं व्यपदिशेत्। चिरलुबंधो
मे व्याधिस्त्रतुबधितइति। गुणतः परस्याः कीर्त्तनं। अन्यथाग्न्यासक्केति जानीयात्। सा
मान्यदोषस्येति नायकेनतुल्यदोषस्यान्यस्य न निंदामात्रे तद्द्वारेण मां जुगुप्सा
तइति। यावदेव न जानात्यनया परार्द्धमिति। तावदेव घातिविधानार्थं स्विदाम्यांगे।
पवासादिभिःशरीरपीडा दर्शयितव्या। तद्व्यसनइति। नायकस्य पुत्र भ्रात्रादि
मरणे व्याधौ वाजूरादवुल्यन्त्रेश्च रक्षं कारस्याग्रहणमिति। मंडनप्रतिषेधः। त
थुक्का श्चेति। नायकेनव्याधिर्व्यसनाभ्यां युक्ता कथमयायस्य पतितमेतदिति।
।विप्रलापाः कार्या। तथातदुःखेनाहं दुःखेयमिति। प्रकाशितं भवति। तेनेति
नायकेनसह देशमोक्षं स्वदेशत्यागं तमेव रोचयेत्। माता मे विषमशीला।

बा॰स्मृ॰जा॰
२९९

अबलाप्यमां देशांतरं नयेति। येनात्वंतं प्राप्यानुवृत्तिं विध्यास्येति। राजानि निःशंकि
यं त्वयादि राजप्रतिबद्धा तदानीं राज्ञः सकाशान्मा निःक्रीणाहीति। रोचयेदा
न्यथापलायितां मामयमानाययेत्। सामर्थ्यमायुषः तद्वासविति। यः प्राय
शो न घटते तस्या वार्ष्टो सत्यं समर्थनमायुः येन त्वं घटितः अन्यथा नियतं वि
नष्टास्मीति ब्रूयात्। अर्थाधिगमते इति चिंतीतस्यार्थस्य लाभे अन्निप्रेतसि
द्वावीन्निता यस्य प्राप्तौ शरीरोपचयेवा व्यधाय---------दानीमेव
संजाघेत्यर्थलाभादिति निमित्तं आसाधारिकाया देवतायामयो ययाचिन्नकं २९९
कृतं। ते--------साम्प्रतमागामितस्यैव लिरूपल्नव्यि इति नित्यमलं
कारयोगः। यत्व नित्यमलंकारयोगनी स्यादित्युक्तं। तदुपावर्तनिकालेदृष्ट

व्यं। परिगलितो स्मुवद्धारः न प्राप्तमित्येवाऽसितव्यदोषवत्वात्। प्रायशो वेश्यानां
तत्रापि स्निग्धं नरूक्षप्रायं। भोजनं ज्वराकारि स्यात्। गीते च नामगोत्रयोर्ग्रह
णं सीति प्रस्तुते विष्णुमित्रे - असगोत्र इति प्रष्ट्रिष्यगातव्य इत्यर्थः। अन्यानाम
पट्टशरीरत्वादुपजातायां करंकुबरीत नायकसंबंधिनं स्वहस्तेन गृहीत्वा स्थाप
येदित्यर्थः। तत्सुखमिति। नक्तकरस्पर्शसुखमुपलभ्यानुभूय निद्रालाभः कार्य
ः। यथा मत्करस्पर्शसुखा निद्रां लब्धवतीति मन्यते। उत्संगे चास्येति। यदि न शा
यनीये। तदुत्संगे स्थानायाः स्वकाय वद्बुध्या। उपशोवेशनं स्वपनं च। गमनं वियो
ग इति। तदा सुहृद्भुहं देवतां वा दृष्टं---- तदा मान् कृणाय यनेन वियो
ग इति तन्निमित्तं तत्रापि गमनं कार्यं तस्मादिति नायकात् पुत्रार्थिनास्यात्।

बा०सू०ना०
२९१

----अन्यत्र त्वया न ग्राधि----मिति। आयुषो नाधिक्यमिच्छेत्। तन्मरणे
त्वाग्य इमम मरणं। नद्रकं भवती----स्येति नायकस्य अविज्ञा---र
हसि न मंत्रयेत्। न केचित्सत्सु समान्नृदस्या मद्धतं केनापि मंत्रयत इति मायि दो
षयति। अतो पचासयोरन्नं भकामं मयि दोषस्तु न त्वयानुष्ठेयं। शरीरं तव न रु
मतद्भुविनश्यतो निवर्त्तयितुं स्वयमपि तद्रूपास्यात्। गृहीतप्राप्ता यवासेत्यर्थः।
विवाद इति कस्मिंश्चिद्वस्तुनि केनचिद्विप्रतिपन्नो तेनापरुक्ष्यमिति। निर्देशा
नायकेनाप्येतत्स्नात्तुमशक्यं। किं त्वया यदि शक्नुयात्। स एवेति भावः स्वामिनो २९१
द्रव्यं नायकसंबंधि आस्थापनपालनाभ्यां विशेषेण पसेतो। तेनेति तेन
नायकेन विज्ञागोष्ठ्यादीनामवगमनं। यदि गमनं तेनैव सह तत्र गोष्ठीषु

खोत्निः सत् आदि---द्युा·यद्यपि निमं--मोनमानयसि तु क्रशोषमवश्यं
प्रेषयितव्यमिति कुलशीलेति। उदितोदितं कुलमस्य न तु----दितं वे
-शीमनश्शीलमस्य न विषममिति। प्रकृष्टमालोस्यादौ शिल्पं ना प्रकृष्टमिति।
विशुद्ध्या अश्वजातिः न संकी---नाअस्या आन्वीक्षिकीकादि विद्या न दुर्ग
हीतेति। कनकपिंजरोस्त्ववर्णेनि यांउरिति न्यायेनोपात्तं वित्तमस्या नान्या
येनेति। पूज्योस्य दर्शनात् पूज्येति। गुणवंत्यस्य मित्राणि न दोषवंति। आम्न
नाअस्य गुणा नाये केचिदिति। प्रथमं च योनि द्वितीयं तृतीयामिति। माधुर्यं
वचन सौभाग्यं अस्य न दौर्भाग्यमिति। पूजा स्तुति कर्त्तव्या गीतादिषु चाद
नं। तृतीयमिति। गायस्त्ववादयस्वेति। अविज्ञस्य तद्विज्ञस्य तद्रूअनाम

बा॰ रू॰ ना॰
२९८

ह्रोऽचोद्यमानोमासुप्तसती।तिआशंकते।अजिह्मस्तुमद्विज्ञानंश्लाघतइतिमन्यते
।जयश्रीतती।रात्राबंधकारोनेतेनयंत्रिमंतेशीतंग्रीष्मेउष्णंवर्षासुवर्षः।अ
नापिपेरुतदनिगमनमासन्निख्यापनार्थं।ऊर्ध्वादिदिक्केष्विति।वर्त्तमानदेवाद
न्यलोकेयोदेहः।तस्ययोजनेषुदानादिषुसएवमेध्यादिति।अनेनपुरुषेणज
न्मर्दन्मातरसएववक्ष्यमोमेन्द्रयादिति।वचनमुदाहार्यं।तदिष्टेतिनायक
स्यशृंगारादिषुयइष्टोरासाभावःस्वच्छायिसंचारादिसाधिकादिषुलीला
श्चेष्टा।तासामनुवर्त्तनं।तदनिष्टानामप्रियत्वात्।मूलकर्मान्निसंकेतेतिानि २९८
यतमपिवशीकरणमकलीकतयाप्रयुंक्ते।येनतववविधेयाशीत्याशंका।का
यनिवमत्रंक्वचिदेवप्रवर्त्तेति।ज्ञायनांधनरमैन्निगमइतिनायकमन्निग

च्छंतिमां।किमितिधारयसीतिमात्रासत्वनित्यंऊनकलाहोऽनुरागाख्यापनार्थं
बलात्क-एवेति।हठान्नयतिजनन्यायदत्रगम्येकाया।पिहृयानीयता।नस्त
मेहंतदाहबोक्तिश्वारत्यादयःसंख्येवइदमाधिनमपरं।विषमभक्षणंनरज्ज
यामीतिरज्जुंबध्वाआत्मानंव्यापादयामिति।शास्त्रेणकार्हिंपाठयामिति।आ
ख्यातमृत्युहेतुंकामयेद्वाचयेव।नतुक्रियया।प्रत्यायनंच।प्रणिधेरिति।मा
तुरेवदोषोयदन्यत्रगमनं।तस्याअननीहत्वात्।इतिचरैःपरिबोधनंनंस्वा
त्मनोवृत्तिग्रहणं।विलूपिकाचेश्यानंजीवकायात्।स्त्रिथंसंत्यज्यंअर्थ
तृष्णायामातदैरोस्तेनयोजयंतीति।----ष्विति।कामंतदनिगमनेवि
वादःस्यात्।नायकेनतुयद्येवंतत्साधयंत्या।जनन्यानविवादइत्युक्तदर्थत्वात्।

पुय----ज्ञानमात्रं न किंचित्चेष्टेनेति। असौ नोत्सुमपि यदात्मात्राकार्या
त्कार्येषु शेषव्यापारयितव्येतर्थः----तनायकस्य कार्यवशाद्देशान्तरगम
ने सायदानमिति। अपथ्यदानं मज्जीवितेन सापितोसि। शीघ्रनागच्छतीति। प
रोक्षेऽन्नमाल्यपराधितइति। देशान्तरगमनेन जान्नियमः। शरीरसंस्कारस्या
ननुष्ठानं परोक्षे वृत्तं विप्रलब्धमिति चेन्नातदायजनसमक्षे सफलत्वात्। प्रवा
सचर्यायिमुक्तमपि चैतत्। प्रायशः कुलयोषितः। तदिदं तु वेश्यायाएवे
ति। अलंकारस्य प्रतिषेधोनधारणं। मंगलं त्वपेक्ष्यमिति। प्रोषितस्य मंगल २९९
पेक्ष्याशंखवलयमात्रं धार्यं। स्मरणमतीतानां नायकेन संप्रोक्तानी
ईक्षणिकोपश्रुतीनामिति। ईक्षणिका विप्रश्निका त्यासांगमनं गृहे इत्य

र्थात्। उपश्रुतिर्निशीथे शुभाशुभपरिज्ञानार्थं--मवाक्यग्रहणं। तेनतस्य
रथ्याचत्वरेषु गमनमिति। नक्षत्रादिभिः स्पृहणं इति पुण्यवंतए---यके
वदृश्यंते। हंपुनरपुण्यवती जन्मांनपश्यती। तिदृष्टः स्वप्नदर्शने चेति। सदृ
तंशुभं स्वप्नं दृष्ट्वा प्रत्यूषसि---समक्ष प्रका---त्री स्त्री लीलावदन्यत्तेन सह
समागम एव ममास्त्विति। वचनमुदाहरन्तीयं त्रदृष्ट्वापि कृतकं मदृष्टं स्वप्नं प्र
काशयेत्। यदि देशान्तरस्थस्य नायकस्याभिप्रेतासिद्धिः। तेस्ते रूपलब्धा स्या
त् उद्वेगो स्मनिष्टइति। अशुभसूचके स्वप्नदर्शने सत्युद्वेगः कार्यः। तस्य कि
मप्यनिष्टं वर्ततिइति शांतिककर्म ब्राह्मणानाहूय कार्यं कृतके चानिष्टे वि
धिरस्यमेवा यद्युपलब्धमविष्टं किंचित्प्रत्यागतइति प्रतीयमागतेनाय

केयत्यहेतुमाह। कामपूजा। कामदेवस्य पूजनं। त्वत्प्रसादादयमिति देवतोपहाराणां च
तज्जनसमक्षं प्रतिपन्नानां कारणं निर्यातनं शरणपात्रस्येति दिष्ट्युष्मत्स्वजननं नय
दुक्तीयमा॥ घ्यते। नष्टशरणपात्रं। तस्य सखीजनाहरणं वायसंपूजयेन्मया प्रति
ज्ञातं। संग्रामवायसप्रत्यागमने वक्ष्ये पिंडं दास्यामीति ग्रहणेन तमिदानीमिति नाय
केन सह यः प्रथमः समागमः। तदनंतरमेतत्। कामपूजादिकमनुष्ठेयं। सम्नवा
ह्वाय सह पूजां वर्जं विस्रब्धः संभवात्। प्रत्यक्षे परोक्षे च। वृत्तमाह। शक्तस्य चेति। अनु
मरणं ब्रूयात्। त्वज्जन्ति नु मया जीवितव्यमिति। शक्तो ह्येवं संभावयति नान्यः। क ३००
नः
ब्रुवं शक्त इत्याह। विस्रब्धा चाव इति। सर्वस्मिन् विश्वस्तः समानवृत्तिस्तावत्प्रवृत्तो
निवृत्तो च प्रयोजनकारी। मयि कायाय यत्कार्यं तदुदाहरितमात्रं यः कर्तुं शक्तो। त

-दाशंकोऽनकृतः। स्त्रिदाशंकनो तस्यापि वर्त्तमाना निरपेक्षोऽर्थेषु ज्ञात्वास्येषु तयाप्य
ध्यमानेष्वपि तदिति यदुक्तं वृत्तं निदर्शनार्थं तन्नदशासनादिति। दत्तधक्षमाक्षं दृष्ट्वा
लोकन इति परोधमक्रुशाखाद्वाशीक्षयेदागमयेन् गम्यस्याप्यनवर्त्तमानस्यवे
ष्यास्वरूपप्रतिपत्त्यर्थमाह। भवतोऽत्र श्लोकौ॥ सूक्ष्मत्वादिति लोभात्प्रकृत्याज्ञानत
स्तया। कामलक्षणदुर्ज्ञानं स्त्रीणां तद्भावितैरपि। १। कामयन्ते विरज्यन्ते रंजयन्ति त्यजं
न्ति चा कर्षयन्त्यपि सर्वार्थान् विज्ञायन्ते नैव याचितः। २। सूत्रं। सूक्ष्मत्वादिति। स्त्रीणामि
ति विज्ञानाग्राह्यत्वादिति। चेतोधर्मेणां तीन्द्रियत्वात् वेश्याग्राह्य वाच्यानां ये रिच्छाल
क्षणः कामः तस्य लक्षणस्वरूपं दुर्ज्ञानं किमिदं लाभार्थं किं वा कृत्रिममिति दुः
खेन ज्ञायते कथमित्याह। सूक्ष्मत्वादिति चेतोधर्मेणातीन्द्रियत्वात् क्रियत्वा

तत्क्रिययासुज्ञानमिति चेदाह। अतिलोभादिति। लब्धाहि स्वाभाविकमिव रूपयंतीति। प्र
वृत्त्यान ज्ञायंत इति। कामपुरा सुहृद्विश्वसंति पुमांसः। ततश्च तेषां स्वभावत एव रा
गाचरणसंभावाल्लज्ञानामवप्रादुर्भ-- नज्ञानंतद्भावितैरपि स्वरूपरिज्ञानाभि
युक्तैरपि दुर्जनिं। किमिदं स्वाभाविकं किंवा कृत्रिममिति। तद्द्विधा कृतकं तु काम
लक्षणं दर्शयन्नाह। कामयंत इति। अकृतके कामयंते पुरुषं तदपि न स्थिरमित्या
ह। त्यजंति ते कृतं केलोनवशाद्रंजयंति। तदपि न स्थिरमित्याह। त्यजंति वे
कृतके लंति। किमर्थमित्याह। कर्षयंत्यो यांति सर्वार्थानिष्टद्भां त्योपि त्यजंति। अ
लक्तकवत् निःपीडितसारत्वात् ज्ञायंते नैव किंरूपा इति। योषितो वेश्या इत्यर्थः।
तस्मात्तासु नश्चा किं कुर्यात्। केवलं यावदर्थं प्रतिपद्येरन्नित्युपदेशः। इति कां

तानुवृत्तं द्विपंचाशं प्रकरणं। इति वैशिके षष्ठेऽधिकरणे द्वितीयोऽध्यायः। आदितोष्टं
शः। एवमनुवर्त्तितान् कांताद्वित्तमाददीत। तच्च नानुपायेन साधयेदित्युक्तं। इदा
नीमिवार्थागमोपाया उच्यंते। तत्रादानं द्विविधं स्वाभाविकमितरच्चायदाह। शक्ता
ल्स्वाभाविकं वित्तादानीमेवार्थागमोपाय उच्यंते। तत्रादानं द्विविधं स्वाभावि
कमितरच्चायदाह। शक्तात् स्वाभाविकं वित्तादानेमुपायतश्च। सूत्रं। शक्तादिति।
उक्तलक्षणात् स्वाभाविकं न यत्नमपेक्षते। शक्तस्यार्थेषु निरपेक्षत्वात्। उपायत
श्च यदत्राकांक्षवान्। तत्प्रायश्चिकं। तत्र स्वाभाविकं संकल्पितं समाधिकं वाल
भमानानोपायान् प्रयुंजीतेत्याचार्याः। सूत्रं। तत्र स्वाभाविकं वित्तं लभमानं सं
कल्पितं समाधिकं वेति। संकल्प्यादिति। संकल्प्य एतावद्य पादेयमिति संकल्पी

वा०सू०मा०
३०२

ताश्चमधिकं तत्र नोपायान्प्रयुंजीत सुक्षत्वात् । तेनासंकल्पिते संकल्पिते च प्रयो
गः ॥ विदितमपीति स्थानाधिकत्वेन समाधिकत्वेन वापरिच्छिन्नमप्युपायैः परि
ष्कृतमुपहृतमिति । द्विगुणं दास्यतीति तत्र प्रयोगो युक्तः । यैरुपायैरादीयमाने
प्यर्थे नार्थयिरता मायत्ते तानुपायानाह । अलंकारजन्मनो जयेय स्वर्णार्धमा
क्ष्यद्वयादीनां व्यवहारेषु कालिकमुद्धारार्पणं अर्थं प्रतिनन्दता । तत्समर्थं त
द्वितप्रशंसा बत तच्चाराम देवकुलतडागोद्यानोत्सवप्रीतिदायादुपदेशातः ।
पदन्निगमननिमित्तोरन्दिनिः चौरैर्वाग्निरलंकारपरिमोषात कुग्रच्छेदाल्लाघ ३०२
मारात तद्भवने चार्थनाशः । तथा याचितालंकाराणां च तदन्निगमनार्थम्य
यम्यप्रणाधिवेदिनां तदर्थमृणग्रहणं । जनन्या सह तद्भवस्य व्ययस्य विवादः ।

सुहृत्कार्येष्वनन्निगमननिरासहेतोः तेश्च एवमाहृत गुरवो निहाराः पूर्वमुपनी
ताः पूर्वं श्राविताः स्युदुचितानं क्रियानां विच्छिन्नेरलावज्ञानाया कार्यैविशेष्येषु
कार्यचिद्धमूल्या मात्रया । उपकारं क्रियाकार्यहेतो मित्राणामुपकारिणावाव्य
सनेष्वभ्युपपन्नि गृहकर्मसंख्या पुत्रस्या संजननं दोहदो व्याधिर्मित्रस्य दुःखाय
नयथैमीति अलंकारैकदेशाविक्रयो नायकार्थं तथा शीलितस्य चार्ध कास्यलं ।
उपकरस्य वा वाणिजो विक्रयार्थं दर्शनं प्रतिगुणिकानां लोमातिशयं श्राव
येत् । तत्सुनावै यकस्य मरूमात्मनोप्यधिकं लाभमसद्भूतं वा श्रीरितानां व
र्णयेत् । पूर्वयोगिनां च लाभातिशयेन पुनः संधाने यदमानानामाविःकृत
प्रतिषिद्धः । तस्या दुर्गां च त्यागयोगिनां निरर्थनिमित्यर्थगमोपायः । तत्पुन

रेषलीतिबालयाचितकंअलंकारेविनस्यंतदुकादिनोज्यंअन्नादिष्ठलमकृतंवापे
यंसुरादिवल्लेस्तुर्विधंलवक्षक्षकुंभिरोमजंगंधःकुंकुमादिमाल्यंग्रथितकुसु
मादिआदिग्रहणात्तंबूलफलपुंगपर्युजंजोपस्काराद्येतद्दुवायमितिसंबंधः।
व्यावहारिष्विति।विक्रत्रिषुव्यवस्थितंकालिकमितिकालेनदेयंतद्दुवायमादा
वित्यर्थः।अर्थप्रतिनयेनेतिमूल्यप्रतिदानेनतद्द्रव्यस्यैवप्रतिनयेन।तस्समरु
मित्तिनायकसमंरुं।यतोदृष्टाखयमेवरोचतेमदीयमिति।तत्प्रशंसतइति
ददातिचन्निति।आगाम्यहष्टमयांममव्रतंतत्रानेनप्रयोजनमिति।तदृशोमया २०२
वृक्षोरोपितः।तस्यप्रतिष्ठेति।आम्राणांक्रमकानामयाआरामःकार्यःकृत
स्यवकएवंविधादिककार्यमिति।देवकुलसमुच्छाय्यांउच्छायितस्यवाप्रतिष्ठेति।

तडागपुष्करिण्यादिकंखातयितव्यंखानयितस्यवाप्रतिष्ठेति।उत्सवःपरस्त्रेनवि
तातत्रानेनप्रयोजनमिति।स्निग्धोयमयातः।तस्यप्रीत्याअवश्यंकिंचिद्देयमिति।
तद्यपदेशः।तदभिगमनमिति।नायिकाभिगमननिमित्तः।यस्यस्त्रेतिदंउपालि
गे सहायैःकृतसंचिलेकैःचौरावष्टितसंवित्कैरलंकारमोहःकार्यः।येनेयमग्ध
नमूलमागछंतीदुःखितेतिज्ञाला।अन्यमलंकारंगछतिदशादितिप्रमादादु
ष्ठितेयोश्चदग्धमितिनाशः।प्रकाशःस्तद्वैस्वयमादीयोनेकशाएवुपघाते
दोषालाकुच्छेदादिति।चौरैःसंधिखानादयपरिहृतमितिनाशः।चौरव्यं
जानेवक्रिंगछेदाभाशः।प्रमादादितिममभानुवप्रमादाद्भुतएवद्रव्यना
शः।तथेति।यदाद्रव्यस्यदाहादिनानाशःयाचितालंकाराणांकार्यविशा

दृश्यतोमा।गितानानिश्चिकालं कारणं।तेनस्थापितानांदाना।दिनानान्योप्रकाशि
तेऽवश्यमेवप्रयच्छति।सकार्यंवनमृगयतिप्रणेभिन्निरितिपरिचारमुखो
येनायिनायिकेनप्रणिहितातेश्वयिस्यतिचरनं।नायकस्यायतस्त्वामभिगं
तुमस्याःसरकृतांगुल्यादिनिर्यान्वयउक्तितइतितदर्थमितिनायकमि
भिन्नव्ययार्थमृणग्रहणंतस्मभ्ह्रुमित्यर्थः।जनन्येतिरणं।किमितिशङ्क्या
ति।कथंत्वयाशोधयितव्यमभिदधत्यामात्रासत्तंतदुक्तवस्यनायिकासंबं
धिनःकंतेनात्मीयस्यविवादःकर्तव्यः।कितववत्वत्मेवात्मानमपिविक्री ३०४
यशोधयिष्यामीति।नतथाविधंदृष्ट्वावरुवंददातीत्यर्थः।सुहृत्कार्येष्वि
तिनायकमित्रोसवादिखननिमानंकार्यमाहूयमानानजामिनायकेनग्र

एयमानायाअपिकारणमाह।अनभिहारहेतोरिति।अभिहारमुपायनंतन्ममनास्ती
तितेश्वपूर्वमाहृतारइतिसुहृद्भिरस्माकमप्युत्सवेमहांतोभिहाराएवंयाचितंरिका
र्यंकालेप्रयच्छतियदिनदद्यात्।अवश्यमेवतदानीमनभिगमनंउचितामामि
तिप्रत्यहंशरीरस्थित्यर्थंक्रियमाणानांविच्छेदःकार्यः।येमायमदानीशरीरस्थिति
रथस्यानशेभवतीतिप्रयच्छतीति।नायकार्थंचेति।नायकादर्थयिसिन्कार्यं
तत्कार्येशीख्येषुनिर्दिश्यमितिशेषः।अयसुवर्णःशिल्पिकारणकंबहूभ्यग
यते।तच्चममनास्तियदिलंप्रयच्छति।कारयेयंनोवदाभवतितदाकारयिष्या
मिइतिउपकारक्रियापतिउपकारकारणंकार्यहेतोरिति।इदंतत्कार्यंयदु
पकृतोवैद्यानिषजोपदेशेननायकंदापयंति।महामात्रश्चोपकृतोहठाद्दापका

ममापिमित्राणामिति।नायकसंबंधिनामुपकर्तुरीयेषांनान्येषांव्यसनेषुदैवमा।
नुषेषुव्यभ्युपपत्तिःसाहाय्यंतानिदिव्यसनेष्वभ्युपपन्नातिनायकमभिधायो
मकुर्वंति।गृहकर्मछादनवेष्टनादिकारयितव्यं।श्वश्र्वाःस्वस्याःपुत्रस्योत्संजनं
यस्योत्सवनिकेतिप्रतिपत्तिः।क्रियकालोपलक्षणंचैतत्।अत्रप्रधानंचूडाका
रणादिवाकरणीयं।दोहदाभिलाषोस्मिन्सखाबांधिवश्चाकस्मिकःप्रतिकर्त्त
व्याः।मित्रस्यव्यसुभद्रीयस्यपुत्रादिमरणात्ममप्येतद्दुःखमुत्पन्नंतन्मंचगना
दयनेनव्यमिति।इत्येवगृहकर्मादिव्यपदेश्यमितिशाङ्करोषः।अलंकारेका ३०५
दश।विक्रयइतिस्वस्यालंकारस्यएकदेशमाठ्यतस्समक्षंविक्रयोयेनायंपर
थेमरर्थेविक्रीणितइतिप्रयच्छति।नायिकयामीलितस्येति।रूचितालंकार

स्यभांडेयस्करस्यवामीलितस्यविक्रयार्थंवणिजःकृतसंकेतस्यनायकसमक्षंद
र्शनंकर्त्तव्यं।येनायंनास्यस्याःकिमपियःशीलनमपिविक्रेतुमारब्धेतिप्रयच्छ
ति।भांडसंप्लवेविशिष्टग्रहणमिति।दत्तकसूत्रस्यष्टार्थसूत्रांतरमाह।प्रतिग
णिकानामितिभांडस्यसादृश्यात्।स्वेनभांडेनव्यतिकरेपरिवर्त्तसतिमात्रस्तुन
रेवमिति।प्रतिविशिष्टस्यप्रमाणसंस्थानान्यांततोधिकस्यग्रहणं।वणिजोह
स्तात्क्रयेणनायकसमक्षंक्रयठि।येनायंक्रीत्वाप्रयच्छति।प्रायशश्चवेश्यानां
सामान्यानांकार्येत्वित्वावन्योन्यस्यभांडंयाचितकंभवतीति।प्रतिगणिकाग्रह
णं।अविस्मरणमिति।विस्मरणेहितवदेमयोपहृतमिति।यदितेनाभिहि
तातदानींकिंब्रूयात्।अनुकीर्त्तनंचतद्वैसमक्षंघनोपहृतमत्रतमहर्यवीतिपु

नः प्रयच्छति। प्रणिधिभिरिति चारैः प्रतिगणिकात्मनातुल्यदानमन्यासां लाभा
तिशयः श्रवणं। नायकस्य मदं न बदाबासात् विष्णुमित्रयासञ्च मिदमधिक
मित्यादिनाख्याति प्रतिगणिकासु योलाभः तस्मादप्यधिकमिति योज्यं। अनू
तमनूक्तं वा नायकेन दत्तमदत्तं वा व्रीडितानामिति। लज्जितेव वर्णयेत्। येन
सोपि लज्जितेव वर्णयेत्। येन सोपि लज्जितः प्रयच्छेत्। पूर्वयोगिनामिति। पूर्व
संसृष्टानां विशीर्णानां लाभातिशयेनाधिकेन लाभेन पुनः संधाने यतमाना
नां यत्नं कुर्वतामाविःकृतः प्रकटः प्रतिषेधः कर्त्तव्यः। तथा सोऽस्तुल्यामप्यतुल्ये ३०६
ति प्रयच्छतीति तत्स्पर्द्धिनां चेति नायकस्पर्द्धिनां त्यागयोगितानिदर्शनं प्रणि
धिभिस्त्यागलख्यापनार्थमित्यर्थः। येनायं स्तुत्वावतरेत्। एषामानूदितिप्रय

च्छति। पुनरेष्यतीति। पुनर्गृहमनेनागंतव्यमिति वाक्येन प्रयुक्तेन याचितकं कार्यं। इ
दं देहीति बालवद्वा लज्जां त्यक्त्वा याचितेत्यर्थः। एतेप्यर्थागमोपाया देशकालावस्था
पेक्षया प्रयोक्तव्याः। इत्यर्थागमोपायाः त्रिपञ्चाशं प्रकरणं। शक्त्यादिनादानमुपा
येरुक्तं। विरक्तं तु किं प्रतिपद्यतेति। विरक्तप्रकृतिरुच्यते। तत्र विरक्तस्य लक्ष
णमाह। विरक्तं च नित्यमेव प्रकृतिविक्रियातो विंद्यात्। मुखवर्णाच्च। सूत्रं। विर
क्तं चेति। नित्यमेवेति। सर्वत्र क्रियासु वर्त्तमानं प्रकृतिर्विक्रियते। इति स्वभावा
न्यथात्वेनेत्यर्थः। प्रतनेंगितमन्यथावृत्तिलक्षणं दर्शयतीति। मुखवर्णाच्च विद्यादि
त्येव। मुखरागादित्यर्थः। कश्चिदेव मुखरागो योनिरागं सूचयति। तेनेंगिता
काराभ्यां रक्तवद्विरक्तमपि विद्यादित्युक्तं। तामन्यथावृत्तिमाह। ऊनमतिरिक्तं

बाददातिप्रतिलोमैःसंबध्यतेनायिकायाविपक्षैःसहप्रीतिंकरोतिअपदिश्य।
न्यदागन्तव्यमिति।अन्यत्करोति।सकृत्कृतेपिअज्ञानोपकरणेषुक्तेउचितमपि
नन्विा।प्रत्यहंदीयमानंनददाति।प्रतिज्ञातमिदंमयादेयमिति।विस्मरतिमृग्य
मानेनप्रतिज्ञातमित्यन्यथायोजयतिनैतदिति।स्वपक्षैरन्तिमात्रादिभिःसह
संज्ञयान्नायकतोनवचसा।मामप्रोषीदियमिति।मित्रकार्यमपदिश्यमयावश्यकर्तव्य
मिति।अन्यत्रशेते।नायिकान्तरगृहे।पूर्वसंसृष्टायाश्चनायिकायाःपरिजनेनप
रिचारकेणसहमिथोरहसिकथयति।यत्पूर्ववृत्तंवर्तमाननायिकागतंवात ३०१
स्मिन्विरक्तइत्यनुष्ठानमष्टौ।तस्यासारद्रव्याणिप्रागवबोधादन्यापदेशे
नहस्तेकुर्वीत।प्रागवबोधादिति।यावदसौनजानातिज्ञातोहमनयाविरक्तइ

ति।अन्यथाप्रतिविधानान्तरंचिन्तयेत्।तत्राप्यनापदेशेननायीतियत्किंचिद्व्याजंकृ
त्वेत्यर्थः।तानिवास्याहस्तादुत्तमर्णः।प्रसह्यगृह्णीयात्।विवदमानेनचसहधर्मस्थे
षुव्यवहरेत्।तानिचेत्सारद्रव्याणितस्याइतिनायिकायाःहस्तादुत्तमर्णइ
ति।तस्मादुत्तमर्णोनायककार्यमृणमादायगृहीतद्रव्याणितस्याइतिवतीसत
यात्कृतसंविकः।प्रसह्येतिन्हूयात्।गृह्णीयात्।विवदमानेनेति।मदीयमेतत्त्वं
गृह्णीसीति।विवादंकुर्वतानायकेनचसहधर्मस्थेषुप्राड्विवेकादिषुच।व्यवहा
रेदुत्तमर्णः।यदिशुभंविवदेतासिद्धंकार्यमिति।विरक्तप्रतिपत्तिः।स्वरूपंत्वाप
करणं।विरक्तस्यस्वयमेवनिष्कासितत्वात्ननिःकासनं।यस्तुशक्तत्वात्स्वयं
ननिःकासति।तस्यनिष्कासितैर्लोकैर्निःसनक्रमउच्यते।तत्रायंप्रथमःक्रमो

यदस्यानुपासनं। यदप्राशक्तंपुनर्वोपकारिणमस्यफलेपिव्यलीकेनानुपास्ये
दाशक्तिंलिति। यस्यदतमपिव्यलीकेनापराधेनहेतुनाननुपासयेत्। तस्यश
क्तत्वात्। एवंबहुधाकृतोपकारंयदापरामिच्छति। तदानिष्कासयेदित्यर्थः। अ
सारंतुनिःप्रतिपत्तिकमुपायतोपवाहयेदन्यमवष्टभ्य। असारंतुनिरर्थं। अप
वाहयंयान्निष्कासयेत्। यद्यपितदालेनास्तितथापिजानीष्यतीतिचेदाह। निः
प्रतिपत्तिकमितिनिरनुष्ठानमित्यर्थः। ननुरतिफलत्वात्। कथंनिष्कासयमि
तिचेदाह। अन्यस्माद्दुनयोपपत्तेः। अन्यमवष्टभ्येति। वर्त्तमानादन्यंचास्यचालत्या ३०८
पवाहयेत्। इतियोज्यं। अन्यथाविपक्षास्यात्तेनावासत्यस्युपायप्रयोगेशक्त
स्यानिःकासनाद्दानेचनिष्कासनोपायाः। प्रकरणेरहसिवाख्ठितस्यतत्र एवमि

धिकृत्याह। तदनिष्टसेवा। निंदिताभ्यासश्चोष्ठनिर्भोगः। पादेनभूमेरभिघातः। अ
विज्ञानविषयेष्वसंकथा। तद्विज्ञातस्वविस्मयः। कुत्साचदर्पविघातः। आधिकैः
सहसंवासः। अनपेक्षणं वा। कपटछलग्रहणं। निद्रारहसि आवल्हानं। प्ररतोपचा
रेष्वुद्वेगः। सुरतस्याद्दानं। जघनस्यारक्षणं। रक्तवचनकृतेजुगुप्सा। परिष्वंगेसु
जमेस्यासन्च्याव्यवधानं। स्तब्धतांगानां। श्रांतमुपलभ्यचादनं। अशक्तेत्रासः।
शक्तोअनभिनंदनं। शक्तौव्यत्यासः। निद्रापरत्वंचादिवापिनाकमुपलभ्यमह
जनाभिगमनवाक्यच्छुछलग्रहणं। अनर्माणिहासः। नर्माणि ॥ चान्यमपादि
श्यहसतिवदतितस्मिन्कथयत्येन प्रेक्षणं। ताडनंवाश्रातल्यचापस्यकथाम
न्याःकथाः। तद्व्यलीकानांव्यसनानांचापरिहार्याणामनुकीर्त्तनंममर्णांनवे

वा०सू०जा०
३०९

रिकोपकृपणमागतत्वाद्दर्शनिमयायावनर्मंततमोऽस्त्वेतिपरिग्रहं कस्योक्तोदत्तक
स्य। सूत्रं। तदनिष्टसेवेति। तस्य नायकस्य यदनिष्टं तस्य सेवा कर्त्तव्या येनाय
प्राणिवेयममच्छंदानुवर्त्तिनीसपत्नकारवादन्त्रहृविरक्तेतिव्यावर्त्तते। निंदितंग
र्हितं तृणछेदलोमवामर्दनादि तस्याभ्यासः पुनः पुनः करणं। तदग्रतः येनायं
ममाश्लिष्टं कारं तंतइतिजानाति। ओष्ठनिर्भेगः। तं दृष्ट्वा स्वओष्ठं दन्तोल्लिखीकृत्य
भयं निःकाशयेत्। पादेन भूमेर्निघातो भूमौ पादस्याक्षेपः। तदुभयं नित्य
क्रुद्धताख्यापनार्थं। अस्य संकथेति। यस्मिन्विषये नायकस्य परिज्ञानं नास्ति। ३०९
तस्मिन् तस्य संबंधिनी शोभनमिदं जानातीति संकथा कर्त्तव्या। यथास्यालोक
मध्ये विलक्ष्यं भवति। तद्विज्ञाने स्वविस्मयो विरागख्यापनार्थं कस्मात्कुं त्री

उच्छ्रितमस्य दर्पविघातः। शौर्यादिजनितदर्पस्यापनयनमनं प्रोशाह्य येनायं
विलक्षी भवति। अधिकैः सह संवासो येन तेभ्यो विभिन्नं श्लोकं ते अनयेद्रूणं नद
ष्टा निष्टवस्तु स्ववशाख्यापनार्थं समानदोषाणां निंदा। यथायं तद्वारेण मां कु
त्सयतीति जानाति। सहासिवाच्च स्थानं। संकथा वा। तत्र रतमाधिकृत्याहारतोप
चारेष्विति। रतार्थं सरकतां च पुलादिभिरुपचारेषु उद्वेग इत्यप्रतिग्रहणं। प्र
तिग्रहणे वा नासो मनस्यं। मुखस्यादानं। मुखं चुंबितं न देयं। जघनस्यरक्षणं
स्पृष्टं वा न देयं। नखदशनक्षतेभ्यो जुगुप्सा। क्षतेभ्यो जुगुप्सादिनं जुगुप्साद्यर्थनि
मित्यपादानसंज्ञा। भुजमज्येति। भुजो बाह्वस्य स्वस्कंधयोर्निर्दधाद। ततेषु
जामेकीकृत्य सूचीवत्सूचीतया बाहुवधानां परिष्वंगस्य स्तब्धता गात्राणां क

र्त्तव्यानाकृष्टंदद्यादित्यर्थः।शक्तोवात्याशयतःपंचयोगेप्रतिषेधार्थमिदंव्यत्यस्य
सेत्।निद्रापरत्वंचात्मनःख्यापयं।श्रांतमुपलक्ष्येत्।यदिकथंचिद्रंतुंप्रवृत्तः।
तत्रश्रांतंचोदयेत्।प्रवर्त्तयितुंनपुरुषायितेनसाहाय्यंदद्यात्।तत्रचोदितस्य
।अश्लीलहासःकर्त्तव्यः।पांसुल्यान्निहत्यप्रायंविरक्तोभवति।शाह्वाननिनंदनं।
वैराग्यख्यापनार्थंदिवापीति।अस्त्येवकश्चिल्लाभगर्द्दितोथःप्रतिषिद्धमपिदि
वामैथुनमाचरति।उक्तंच्यांसंप्रयोगेलक्ष्मुपलक्ष्यइंगिताकाराभ्यांमहाजना
भिमननं।रतिगृहान्निर्गत्यतदृष्टाव्याघातार्थंसंकथामाधिकृत्यादावाक्यमि ३१०
तिलक्ष्यग्रहणं।विरूपकमुक्तमिति।अन्तर्मलेतिक्रीडाहितेपिसंकथनेहासोक
स्मात्कर्त्तव्यांयेनायंदिनेवक्रियात्क्रीडयामसुपलसतीतिमन्यते।क्रीडायांप्रसु

तायांवदन्नस्मिन्नायकेहसति।ततोनिधीयमानादृष्टादन्यमर्थमपदिश्यपरिज
नकस्यकटाक्षेणप्रेक्षणंकर्त्तव्यं।ताउनंचसहासहत्वेनयेनायंजानातिनास्मात्कथा
यांरमतइतिआहत्यवेति।तेनक्रीयमाणांकथंकथामपास्यान्याःकथाःकर्त्तव्याः।
तद्वालीकानांनायकपराधानांव्यसनानांचद्यूतादीनामपरिहार्याणामिति।या
न्युत्तयान्यपिपरिहर्त्तुमशक्यानितेषामनुकीर्तनंवैराग्यजननार्थमभणित्वा
नुकीर्त्तनं।येसत्त्वेषुदुःखमात्तेचेटिकोपैन्द्रूपणं।चेटिकामुपन्यस्यसदभि
धापयेत्।अन्तःनिरूयाम्यनिःक्रमणयोग्यतामापादितस्योपायद्वयं।यतःपु
नर्नागच्छतीति।यदाह।आगतेचदर्शनमिति।तद्यान्वेतान्वंतेचावसानेमोक्षः।
स्वयमेवपरित्यागःकर्त्तव्यः।तस्योपायैः।प्रायेवानिवारितत्वात्।परिग्रहक

स्यादिति वेश्याया गम्यस्य यः परिग्रहः तन्निर्धारितावानेव । दत्तकप्रोक्तेन मयापी
तः । तेन हि गणिकानां नियोगात् संक्षेपेणाभिधास्यामीत्युक्तत्वात् । यत्तेषे
कृत्स्नं विशीर्णप्रतिसंधानादिकमपि वात्स्यायनोक्तं । तदहं वक्ष्यामीति मन्यते
यदि परिग्रहः कर्त्तव्यो नेनाधिकरणेन कथ्यते । कथं वैशिकमित्युच्यत इत्याह ।
श्लोकावत्र भवतः । परीक्ष्य गम्यैः संयोगः संयोगस्यानुरंजनं । रक्तादर्थस्य चादा
नमंते मोक्षस्तु वैशिकं सूत्रं । परिक्षिप्ते । सहायगम्यागम्यगमनकारणचिं
तां कृत्वेत्यर्थः । गम्यैः संयोगो गम्योपावर्त्तनं संयुक्तस्यानुरंजनं । कांतानुवृ ३११
त्तेन रक्तादर्थस्य वादानं । तदुपायैरिति । मोक्षः सनिष्कासनक्रमैः । एतत्स
र्वविस्पष्टोचितं । रक्तस्तयोश्छिद्रं चितं तत्रैव वैशिकमिति संज्ञितं । यदाह । कात्यायनः ।

तेषां वेश्याजनोचितमिति सप्रयोजनमस्येति वैशिकं । तस्य वेषस्य प्रयोजनमाह । एव
मेवं तु कल्येन लब्धा वेश्या परिग्रहे नातिसंधीयते गम्यैः करोत्यर्थांश्च पुष्कलान् ।
सूत्रं । एवमिति कल्येनेति वेश्याख्यानं नातिसंधीयते । नातिबाध्यते । करोति पुष्कला
निति । करोत्यनेकानित्यर्थः । इति निःकरनिक्रमाः पंचपंचाशं प्रकरणं । इति केष
ष्टेऽधिकरणे तृतीयोऽध्यायः । आदितएकत्रिंशः । शास्त्रकार एव प्रकरणसंबंधमा
ह । वर्त्तमानं निःपीडितार्थं निसृजन्ती । पूर्वसंसृष्टेन सह संदध्यात् । सूत्रं । वर्त्तमा
नमिति । तस्यां योवर्त्तते समसक्तवन्निःपीडितार्थं उत्सृजन्ती तियदा त्यक्तुकामा
तदा संदध्यात् । एषां संत्यवचा हूयेदन्यच दृष्टिपत्यनुक्तं भवति । विशीर्णेनेति ।
पूर्वसंसृष्टेन नकासितेन । संधिरुक्तेति । विशीर्णप्रतिसंधानमुच्यते । विशीर्ण

स्यात्। उक्तं च दुःसंसृष्टस्य किं संधानेनेति चेदाह। स चेद्वसितार्थो वित्तवान् स्यात्। सा
नुरागश्च ततः संधेयः। सूत्रं। स चेदिति। वित्तवानपि यस्य यदावसितार्थो भवत्यं
दास्यं वा इति सानुरागश्च। अन्यथा विश्वसनार्थं यत्किंचिद्दत्वापि निष्कासितोहमन
येति विरक्तोपकुर्यात्। तत इति तस्मात्कारणात् संधेयः। अन्यथा यदि न संसृ
ष्टः यस्तु संसृष्टः तत्र विधानांतरमाह। अन्यत्र गतस्तर्कयितव्यः। सूत्रं। अन्यत्र गत
इत्यनेन। दुर्बुद्धिर्विशीर्ण इति। तर्कयितव्य इति निरूप्यो वक्ष्यमाणेन न्यायेन
सह सानसंधेयः। स तु कार्ययुक्त्या षड्विधः। सूत्रं। स इत्ययोन्यत्र गतः। कार्य ३१२
युक्तेति षड्विधः संसृष्टस्त्वेकविधः। कार्ययुक्तिमाह। इतः स्वयमपसृतस्त
तोपि स्वयमेवापसृतः। सूत्रं। इत एव स्वदोषेण एवास्मद्यदस्यानायिकालस्वमे
सृतः।

वोपसृत्यान्यत्र गतः। तत्रापि स्वदोषेणायं ततोपि स्वयमेवापसृत इत्ययमेकः। इतस्ततश्च
निष्कासितोपसृतः। सूत्रं। इतः स्वयमपसृत इत्यस्य स्वयमपसृत्य सृत इत्यस्य स्वय
मपसृत्यान्यत्र गतः। सूत्रं। इतः स्वयमपसृत इत्यस्य स्वयमपि सृत्य तत्र स्थितः। इतो नि
ष्कासितापसृतः तत्र स्वयं अपसृतः इतो निष्कासितापसृतः तत्र स्थित इति इतस्त
तश्च स्वयमेवापसृतः। सूत्रं। इतस्ततश्चेति अत्रोभययोर्दोषेणाश्रितस्य दोषः
। यस्मादितो निष्कासितोपसृत इति अन्यमस्य दोषः। तत्र यत्र गतः ततोपि निः
ष्कासित एव। अपसृत इति द्वितीयः। इतः स्वयमपसृत इत्याश्रितस्य दोषः। त
तोपि निर्यासितोपसृत इत्याश्रितस्येति तृतीयः। इतः स्वयमपसृत्य इत्या
श्रितस्य दोषः तत्र स्थित इति नोभयोरपि चेच्चतुर्थः। इतो निष्कासितापसृत इत्या

अयदोषः। ततः स्वयमेवैपसृत इति। आ। अनस्येति पंचमः। इतो निष्कासितः। समु
पसृत्येत्या। अयस्य दोषः। तत्रा। स्थित इति नोनयोरपीति षष्ठः। एषु संधेया संधेया
संधेयतया तस्मात् उपजायते चेदुनयोर्गुणानपेक्षी। चक्षुर्द्विरसंधेयः। सू
त्रं। उपजयति चेदिति। यदि संधानं पीठमर्दादिमुखेनोपजायते भवतीत्यर्थः।
तत्र द्वितीयपक्षाभावात् तार्कियितव्य इति नोक्तं। यदाह। अनयोरिति। तस्याद्य
स्याश्च ताभ्यामनिःकासितत्वात्। सतोपि गुणेनापक्षस्य च स्फुटत्वात् स्वदोषो
मेवापसृतः ससंहितोपि न स्थायी। न च तस्मादर्थेनियोग इत्यैकैः संधेयः। इतस्त
तश्च निःकासितापसृतः। स्थिरबुद्धिः इतस्ततश्च निष्कासित उपजायते। चेदि ३१३
ति वर्त्तमाने। स्थिरबुद्धिः स्वयमनपसृतत्वात्। अत्र पक्षद्वयमप्यस्ति। यदाह।

ससा
सा च दन्यतो बद्धलक्षमानया निःकासितः स्यात्। ...सारोपितयारोपितो ममाम
षड्विदुदास्यतीति संधेयः। स चेदिति। अत्र तर्कयितव्य इति नोक्तं वेदस्फुटेनैव
यद्ध्ययेनैतदर्थसोक्तत्वात्। अन्यत इति। अनक्कद्रम्याद्बद्धलक्षमानया निष्कासि
तस्य सारोपि सद्भावोपि तत्तश्च तयारोपितो जनितरोषितो षोडशमषड्विदुदास्य
तीति ज्ञात्वा तदानीमेव संधेयः। तेव रोषितत्वात्। नास्यामनुशयं बध्नाति। निः
सारतया कदर्यतया वा त्यक्तो न श्रेयान्। निःसारतया निर्द्रव्यतया ससारे च कद
र्यतया वत्यदास्तवतामतयात्यक्तो निष्कासितथा न श्रेयान्। संधानमिष्टापि क्ले
श्यत्वादइतः स्वयमपसृत्य ततो निष्कासितैर्थानैपसृतो। यच्चातिरिक्तमादोच
दद्यात्। प्रतिग्राह्यः। द्रवः स्वयमुपसृतः। ततो निष्कासितो — इत्यत्राप्युपज

येदितिवर्त्तते। अत्रापि यादृशात्स्थानात्कर्षयितव्य इति नोक्तं। अतिरिक्तं पूर्वस्माद्दाना
त्। आदेशनया — र्थसंप्रयोगः। उत्क्रुत्यस्य हि स्वयमपसर्पणे संभवात्प्रति
ग्राह्य संधेयः। अत्र विपर्ययिणा प्रतिग्राह्य इत्यर्थोक्तिर्द्वितीयः पक्षः। इतः स्वय
मपसृत्य तत्र स्थितः। उपजपंस्तत्कर्षयितव्यः। किमुपकर्त्तुं चोपजपतीति। तत्र सं
धेयपक्षमाह। विशेषार्थी चागतः। तत्र विशेषमपश्यन् तदर्थं गंतुकामो मां
जिज्ञासितुकामः स्वयमागत्य सानुरागत्वाद्दास्यतीति तस्यां वा दोषान् दृष्ट्वा मामेवानु
यिष्ठात् गुणानस्तुनापश्यति। स गुणदर्शी भूयिष्ठं दास्यति। बालो वा नित्रद ३२५
ष्टिरिति संधानप्रधानो वा हरिद्रारागो वारात् किंचनकारी। अवेव्य संदध्यात्। वा
विशेषार्थीति। विशेषार्थितया यत्र गतस्तत्र विशेषं सुरतगतं न पश्यन् तस्या

अविदग्धत्वात्। तत इति तस्याः सकाशात्। अस्मिन् सूक्ष्ममागंतुकामो मयि दृष्टवि
शेषत्वात्। मां जिज्ञासयितुकामश्च य इति। तत्रस्थ एव मयि जिज्ञासां कर्त्तुमिच्छन्। मि
यं मा स्वयमपसृतमिच्छतीति नीति सानुरागत्वाद्दास्यतीति दृष्टविशेषत्वात्तस्या वा
दोषान् गुणविपर्ययान् दृष्टवान्। आगंतुकाम इति योज्यं। स स्तुवन् गुणेषु मयि
भूयिष्ठात् प्रभूततमान् गुणान् पश्यति। तद्गुणान् लोकान् दृष्ट्वा स उत्तमय
स्मिन्नपि पक्षे मयि गुणदर्शी भूयिष्ठं प्रभूततमं दास्यति। असंधेयपक्षमाह।
बालो वेति। हरिद्रारागवद्रागो यस्य न चिरस्थायी। मयि विरक्तो यत्र गतस्तत्रापि
विरक्तः सुतरां गंतुकामः। किं दास्यति। यत्किंचनकारीव सोमर्यमपिक्रयति।
इत्येवमेत्य ज्ञात्वा संदध्यात्। प्रथमे पक्षे नवेति नैव संदध्यात्। द्वितीये तु नि

क्कासितापसृतस्ततः स्वयमपसृतमुपजयंस्तर्कयितव्यः। इत्युपकारापकाराभ्यां
अनुरागादर्गतुकामः शक्तस्य निष्कासितत्वात् मद्गुणैर्नाविलोरंजितो यां योन
स्यां नरमतेयेन ततोपि स्वयमेमेवायस्ततः पूर्वसंयोगेच्चेत्यान्यायेनानिष्कासि
ता। समावृीक्षयित्वाइत्यनुरागप्रदर्शनेनानुप्रविश्य वैरनिष्ठां तां यस्तु कामः प्रय
च्छन्न प्रदत्ममनया। हठान्निष्कासित इति। धनमभियोगाद्वृत्तिभ्रंस्यानियोगमेव
कुर्वत्यानया धनं बहूपहृतं। आकृष्टं संप्रयोगश्च कादाचित्कः कृतः। नत्ववं स्नेहोप
यनेन मां विश्वास्य प्रतीयमादास्तु कामः। प्रयच्छन्नप्यत्वमनया हठान्निष्कासितइ ३१५
ति। निर्विद्धु कामोवेति। निःशेषवीविशातिनिर्विशेषः कृतोवर्त्ततो इदानीं धनं संप्रयो
गे तदेवध — — वैशिकर्त्तुकामो नान्यद्रष्टुकामः। मां वर्त्तमानादिति निः कास्ये

नं येन सह वर्त्तते तस्माद्वर्त्तमानाद्रागंतुकामात् गंधाः स्तनमां भेदयंति। मान्द्वद
स्यक्षान्तेन योग इति स्वयं दास्यत्तिवेदात्। तत्नु काम इति। अकल्याणबुद्धिर्वैर
बुद्धिरिति। निर्यातिना स्मृतिप्रायः। अन्यथा बुद्धिरागाद्रष्टुकामः। कालेन तदा
नीमेव तस्य निष्कासनेनायाद्दित्तवैष्ठतत्वात्। संनायितव्य इति। प्रापयितव्यो
न्त्वप्राप्यः। स्वातंत्र्येण लाघवादृ एतेनेत्यनंतरोक्तेन। विशीर्णेनि व्याख्यातः।
यमापितथैव तर्कयित्वा अकल्याण — — संधेयो अन्यथा बुद्धिकालेनस
नायितव्य इति निष्कासितस्तत्रास्थितउपजयंश्चेत्कर्त्तयितव्यः। तेषुपजपत्सु
अस्थितः स्वयमुपजयेत्। सूत्रं। तेष्विति। योन्यत्रगतो येन गताः संधेया। तेषु
पजपत्सु अनुपजपत्सु लाघवात् अन्यत्र स्थित इति। द्विधा वर्त्तमानस्य जः। इ

तदर्द्धेतितत्रापिस्थितोकारणापेक्षयास्वयमुपजपेत्।बहूनिकारणान्याह।व्य
लीकार्थंनिष्कासितोमयासावन्यत्रागतोयत्नादानेतव्यः।इतःप्रवृत्तसंवादोवात
तोनिरमवाप्स्यसिवर्त्तमानस्यचेदर्थंविघातंकरिष्यामि।अथागमकालोवास्या
ल्स्थानवृद्धिरस्यजाता।अस्मिन्ननेनाधिकारेणदारैर्वियुक्तःपरतंत्र्याद्वावृत्तः।पि
त्राभ्रात्रावावियुक्तः।अनेनवाप्रतिबध्यमानेनसंधिंकृत्वानायकंधनिनमवाप्
स्यामीति।विमानितोवानार्ययातमेवतस्यांविक्रमयिष्यामि।अस्यवामित्रंमद्वे
षिणींकामयते।तामुमात्भेदयिष्यामीतिचलश्चित्तयावा।अन्यमेवमापादयि ३९६
ष्यामि।अस्यवामित्रंमद्वेषिणींकामयते।तामनेनाभेदयिष्यामीतिचलचि
त्तयासत्यपरानुरागेतिवसायाः।पूर्वंनिष्कासितंवर्णयित्वा।वर्त्तमानेनवाका

र्याःसंस--द्धिंवावस्याःप्रसात्रिष्क्रान्तेःपूर्वानुरागैरेनंप्रत्याययेयुः।अनिष्क्रा
न्तंचतत्कृतोपकारसंबद्धंस्यादिति।विशीर्णप्रीतिसंधानं।सूत्रं।व्यलीकार्थमि
ति।व्यलीकमपराधोजनन्यस्यामन्निगमनंतन्निमित्तंमयानिष्कासितोनपुन
र्द्दातीतियत्रादानेतव्यः।ततोहिपूर्वेणानयोगात्।इतःप्रवृत्तसंवादोवेतिमामु
द्दिश्ययत्प्रवृत्तसंवादः।इदंदास्यामीति।नतदितियत्रगतः।तस्याःसकाशाद्वेदग
वाप्स्यति।किमन्यस्यादास्यामीति।तदर्थंविघातंकरिष्यति।येनवापेतदर्थोवि
तमानोविलक्षीभूतोनिःक्रामति।अथागमकालोवास्यवर्णिज्ययासेवया
स्थानादिवृद्धिमात्रेणाधिकस्यलाभात्।तत्रवातेनाधिकरणेमत्कृपरक्षादिकं
दारैर्वावियुक्तोममेदानिमवरःप्राप्तः।पारतंत्र्याद्वावृत्तःकमस्थानेष्वगृहे

वास्वतंत्रश्चुतंदास्यं विपन्नाजविनैव। विनक्कोचात्राचापितारिभृतेऽनेनवाप्रतिब
द्धमितितस्य मित्रत्वात्। अनेनसंश्लिष्टत्वात्संक्रमः स्थानीयेन विमानीतोवेतिम
नो विशीर्णः स्वनायर्या संसृष्टः। तांचास्मात् दुमन्न रिवमानितांचानोष्ठांतमेव
संधाय तस्यां विक्रमयिष्यामि विग्रहं करिष्यामि। आक्रोशान्नियतिनायमस्यवा।
विशीर्णस्यवामित्रं सच्छिद्रव्यसंपन्नंम। द्वौ घ्रेणिमपहृत्तुकामां ममसपत्नीवर्त्त
मानांम्हृतश्वत् कामयतेतान्मित्रस्थैव्याधुना विशीर्णेनिष्पादयिष्यामि। येन
साक्षाज्जेननयोध्यतोमाचोपकरिष्यतीनक्षाचिन्नतयावर्ति। इतीन्यत्रगतस्त ३२१
तोप्यन्यत्रागतः नमयोचिन्नक्षाचिन्नतयाक्षाम्बवमापादयिष्यामि। स्वयमुपज
येरित्युक्तं। तस्यस्वरूपमाह। तस्येतिविशीर्णस्यामात्यदौःशील्येन्येति। मा

नलैरस्यादुःशीलाजयार्थपरित्यक्तनिष्कासितः नायिकात्वय्यरक्तैव। केवलंपरिवञ्च
सति। वर्त्तमानेनचगम्येनयः संसर्गसंप्रयोगो नायिकासोकामायाश्च निर्घृत्याश्चोष
धयानवत्। विद्धे परमार्थतः। तोयत्तस्यदर्शनियर्थेपि नातिष्ठतीतिवर्णयेयुः। त
स्याश्चेतिनायिकायाः साभिज्ञानैरितिसाभिज्ञानंचपूर्वानुरागैरितिपूर्वविशीर्णा
यांयेनुरागात्त्रासन्नएनं प्रत्याययेयुः। नायकंबोधयेयुः। येनतथैव प्रतिपद्य
तेतत्कृतापकारसंबद्धमितिनायकेनयः कृतउपकारोऽर्थेनिश्च नर्थप्रतीकार
एवातेनयुक्तंस्यात्। कृतज्ञानास्वचनार्थंस्त्रिष्वन्स्यासंत्रवेविशीर्णप्रतिसंधा
नमुक्तंतस्मिन्न पूर्वविशीर्णेनोपजपति। श्रुतिनसंधानंयुक्तमित्याह। अपूर्व
पूर्वसंसृष्टयो पूर्वसंसृष्टः श्रेयान्। सहिविदितशीलोदृष्टानुरागस्वरूपत्वा

वा०सू०जा०
२२८

रोनवर्तीत्याचार्याः। सूत्रं। अपूर्वपूर्वसंसृष्टयोरिति। विद्याद्विशेष इति संवासेन ज्ञानस्य
भावोद्दिष्टानुरागस्य पूर्वमासक्तत्वात्‌ सधुनयधमख्यासितत्वात्‌ कान्तानुवृत्त्या सु
खेनोपचार्यत इति वात्स्यायनः। सूत्रं। नात्यर्थमर्थद इति। अर्थार्थी संधीयते। सवेत्रय
थावत्‌ किंतनसंहितेन दुःखं च पुनर्विश्वासयितुं तस्यासत्यापि विदितशीलत्वेदृष्टा
नुरागत्वेन च निःकासनोत्पादितवैरूतत्वात्‌ सुखेननानुरज्यत इति। तेनतद्दोषस्या
दृष्टत्वात्‌ -- वानिष्ठारितर्थत्वादत्यर्थमर्थद इत्यर्थः किं। पूर्वाद्विविधः। तत्रत्यो
इतश्च। अन्यवेश्यासंसृष्टोऽसंसृष्टश्चेति। संसृष्टोपि द्विविधो निःकासितोऽनि २२८
ष्कासितश्च। तेषां संधानोपायो गम्योपावर्तने दृष्टव्यः। तत्रापि पुरुषप्रकृततो वि
शेषः। सूत्रं। पुरुषप्रकृतेत इति। पुरुषस्वभावत्वात्‌ कः स्यात्‌ दृष्टत्वेपि दुरुपचरः।

करः यश्च भवति पूर्वसंसृष्टश्च निःपीडितार्थोपि दाता। निष्कासितोपि स्वविश्वास इति
संक्षेपेण संधानं। त्रिविधं कारणं। नायकान्तरस्थं विशीर्णस्थं वर्तमानस्थं चेति। तदेव
इष्टियत्राह। भवंति चात्र श्लोकाः। अन्यां नेदयितुं गम्यादन्यतो गम्यवक्तुस्थितस्य चोपधा
तर्थं पुनः संधानमिष्यते। सूत्रं। अन्यामिति। नेदयितुं विशीर्णत्वान्नदानेन विमानिताम्‌।
यथा तमेव तस्यां विक्रमयिष्यामि। अस्य वामित्रं मदूषिणीं चाकामयत। तदमुना भेद
यिष्यामीत्युक्तं वेदितव्यं। स्थितस्योपधात्तार्थमित्यनेन तदर्थं निघातं करिष्यतीति।
अत उक्तं। अन्यतो गम्यमेवेति। अन्यस्या नायिकातो विशीर्णं नेदयितुमिति भनेना
पि विशेषं विशीर्णस्थं कारणमुक्तं। संप्रयोगार्थी हि न विशीर्णं संधत्ते। नातादृशम
स्य संधानं। यत्र वर्तमानमपेक्षकं विशीर्णं चेत्यनुरक्तं चापेक्ष्यते तद्वत्संप्रयोग इति

गृहीत्वा नस्य संसर्गं स्त्रीलोकानिवर्त्तंतां अतिसक्तः पुमान् यत्र न स्याद्वा दुर्दशातिबाधा
सक्तमप्यनिर्दिष्टे शक्तं परित्यजेत् तथा। अन्यद्वृत्तानुपाते च यस्या इति विशारदस्ततः
पयापयिनं पुनरपि कालेन योजयेत्। न चेत्वाच्छिन्नं संधानान्न च शक्तं परित्यजेत्॥३॥ सू
त्रं। विच्छिन्नेष्वेति। यत्र यस्मिन् संधाने वर्त्तमानो अतिसंसक्तो ऽप्यन्यस्य संयोगाद्भिन्ने
ति। इति। संयुक्तोयं कदाचिदयं करिष्यतीति व्यलीकान्निदानायि कालं कृतानां। अप
राधान्नेहं तो अवधीरयति अतिशक्तत्वादेव -- इति परित्यागनयात्। बहुदरा
ति। असक्तमिति। यो विशीर्णोप्यतिरक्तः अतिरक्तत्वात्। वर्त्तमानं तमसक्तमपि ३१९
इति विशेषा जावात्। वदस्यां नरक्तइति। शक्तं परित्यजेदलक्षणावस्था प्राप्तस्य चिरेणे
ति। अन्यद्वृत्तानुपाते चेति। अपूर्वस्य संबंधिन्यायाते इति अतिविशारदो अत्यर्थ

मर्थदोभातुरनेन संधानमिति। तत्रेति तस्मिन् संधाने एवमिति। एवमसंसृष्टं विशीर्ण
मुपयापितां नारीभिः समान्यापिधानेपि प्रकरणाद्वैश्येन द्रष्टव्या। कालेन योजयेत्
न तदैव संप्रयोजयेत्। अन्यथा तदान्न एव वर्त्तमानेनापि शक्तेन फलवता विश्लेषः स्या
त्। विशीर्णेप्यतिरक्तत्वात्। प्रत्याशया कालांतरमपेक्षत एवायदा हि। न चेदाच्छिन्न
संधानेति। विशीर्णेनि सहेत्यर्थः। न च शक्तं परित्यजेत्। न दान्न एव तस्य सफलत्वात्।
यस्तु तदात्व अन्यस्मात्साभो महानेव संप्रयोगं विना। वत्र किं प्रतिपत्तव्यमित्या
ह। सक्तं तद्वशीनं नारी संनाष्यापयन्यतो व्रजेत्। ततश्चार्थमुपादाय रक्तमेवानुरं
जयेत्। सूत्रं। शक्तं चेति। वसितं यथोक्तकारिणं। अन्यत इति। अन्यमुद्दिश्याध्व्रज
त्। ततश्चेति तत्राप्रव्रजिता रक्तमेवानुरंजयेत्। सूत्रं सक्तं लिंतेति विसिनं। यथो

योक्तकारिणं। अथ लड् इत्यन्यमुद्दिश्य व्रजेत्। ततश्चेति। तत्र प्रव्रजिता शक्तमेवानुरं
जयेत्। कांतमुद्दृत्य। तत्रास्थितत्वात्। नान्यप्रतिसंधिना। प्रोक्तानुष्ठेन निरूप्याभि
त्यात्। आयतिप्रसमीक्ष्यादोषानंधातिं च पुष्कलां सोढुं प्रतिसंदध्यात्। विशी
र्णस्त्री विचरणा। सूत्रं। आयतिमिति। प्रभावं लाभमायत्यां नदाते धातिपुष्क
ली। निर्वर्जितस्यात्मविषयविचरणेति परान्हणे विस्तरणाक्रोशा इति वि
शीर्णप्रतिसंधानं षट्पंचाशं प्रकरणं। इति वैशिके षष्ठेधिकरणे चतुर्थोध्या
यः। आदितो द्वात्रिंशः। त्रिविधा वेश्या एकपरिग्रहा अनेकपरिग्रहा अपरि ३२०
ग्रहा चेति। तत्र पूर्वस्या लाभ उक्तः। द्वितीयायाः वक्ष्यामि। तृतीयाया विनापरि
ग्रहमनेकस्मात् लाभं समानायाः लाभविशेष उच्यते। तत्रापरिग्रहकारणमाह।

गम्यबाहुल्ये च बहु प्रतिदिनं लभमानायानेकं प्रतिगृह्णीयात्। सूत्रं। गम्यबाहुल्य
इति। यदा गम्या बहवस्तेभ्यश्च स्पर्ध्या बहुलवतः प्रतिदिनं चैकैकमभिगच्छंती
तद्दिनेकं प्रतिगृह्णीयात्। स हि प्रतिदिनं च न ददाति। तदेवमनियतो लाभः। स
ततश्च कश्चित्स्वल्पमपि दद्यात्। तद्ग्रहणे चान्ये तावन्मात्रकमेव दद्युरित्यहो दे
शं कालं स्थितिमात्मनो गुणान् सौभाग्यं चान्योभ्योन्यूनातिरिक्ततां चावेक्ष्य रज
न्यामर्थं स्थापयेत्। सूत्रं। देशमिति। देशं संपन्नमितरं वा। कालं यत्र कामउ
द्भूतरागो वा। स्थितिं। देशप्रवृत्तिं यथा अधरकायसेवमानस्यैकगुणः पूर्व
कायमपि द्विगुणः। आत्मनो गुणान् रूपवैदग्ध्यादीन् सतोऽसतो वा तथा सौ
भाग्यमन्यान्य इति मेघाभ्यस्थानमानाभ्यां आत्मनश्च न्यूनत्वं चाधिकं च

वे--तदनुरूपं रजन्या मेथं स्थापयेत्। ह्यमेकं रात्रिं नियतासेति इति तत्र यदा
बस्थापितेनार्थेन गम्य एव दूतसंप्रेष--णायति। सिद्धं कार्यं निवेदितात् गम्ये
दूतांश्च प्रयोजयेत्। अनवस्थितिबद्धांश्च स्वयं प्रहिणुयात्। सूत्रं गम्ये दूतांश्चेति त
त्प्रतिबद्धानन्तु गम्यते गम्यते गम्यप्रतिबद्धान् प्रयोजयेदभिप्रायजिज्ञासार्थं। वि
दिताभिप्रायान् स्वयं च प्रहिणुयात्। सूत्रं प्रेषयेदात्मीयानित्यर्थः। दूतसंप्रेष
णात् गम्यसंप्रयोगं रजन्युपार्जनः। तस्मान्नियमितादधिको योऽनुरागाल्लभ्यते
। स लाभातिशयः। तं चेतदेव लभ्यते तेन द्रव्यमेव। नो चेदत्रात्। द्वित्रिश्चतुरिति लाभा
तिशयग्राहार्थं एकस्यापि गच्छेत्। परिग्रहं चाचरेत्। सूत्रं। लाभातिशयप्रतिग्रा
हार्थमिति। द्वित्रिश्चतुरिति। इति शाश्वतिकयोर्थद्वित्रीन् चतुरो वा नेकस्यापि मूल्यं

गच्छेत्। परिग्रहं चाचरेत्। परिग्रहं कल्यं चेति। तावत्सु दिवसेष्वन्यनिरपेक्षानुरंजनेन
विधिनाचरेदित्यर्थः। इदानीं नियतमनियतं च रजन्यर्थलाभमधिकृत्यार्थितया द्रव्य
स्वरूपतो गम्यतश्च विसंवादात् गम्ययौगपद्येन लाभसाम्ये यद्द्रव्यार्थिनी स्यात्तदा
यिनि विशेषः प्रत्यक्ष इत्याचार्याः। अप्रत्यादेयत्वाद्धि--ण्यं। सूत्रं। लाभसाम्ये इ
ति। यदि बहवो गम्या युगपदुपस्थिताः एको हिरण्यं अपरस्तुल्यमूल्यं लाभं तोये
न द्रव्याणि तीनद्दाभ्यि निगमे लाभविशेषः प्रत्यक्षः तस्यार्थिनी स्यात् इत्याचार्या
ण्यं तन्मूलत्वाद्धिरण्यस्येति वात्स्यायनः। अप्रत्यादेयत्वादिति। हिरण्यमंत्र लो
कप्रतीत्या कपर्दिकाः। तिच्चेदत्र गामो न पुनर्न प्रत्यायं तो वस्त्रादिकं दत्वा किंचित्
प्रत्यादत्ते। सर्वकार्याणामिति। तद्द्रव्यं मंडनमन्यच्च कार्यं सर्वं हिरण्यमूल्यं ते

ना०प्र०प्रा०
वा०हस्त०ना०
३२२

नक्षन्यमानत्वात्। तेनततएवविशेषः। तस्मात्तत्रैवार्थित्वं कर्त्तव्यं। द्रव्यस्वरूपमाह।
सुवर्णरजतताम्रकांस्यलोहभांडोपस्करास्तरणप्रावरणवासोविशेषगंधद्रव्यक
टुकभांडघृततैलधान्यपशुरूपजातीनां पूर्वपूर्वतोविशेषः। पत्तनसात्म्याद्वा
द्रव्यसाम्येमित्रवाक्यादतियातित्वादायतितोगम्यगुणतः प्रीतितश्चविशेषः।
सूत्रं। सुवर्णेति। सुवर्णरजतेघटितेऽघटितेवाताम्रकांस्यलोहेघटितं। भांडोप
स्करं। आस्तरणं तूलिकादि। प्रावरणं कंबलादि। वासोविशेषयोग्यादि। गंधद्र
व्यं चंदनादि। कटुकं मरीचादि। भांडः पटुघटादि। पूर्वः पूर्वतइति। सुद्रष्टपशुजा ३२२
तेषु न्यंततस्तैलादि इत्यादिना विशेषः। धान्यपशवोयत्र प्रबलास्तु वेश्यानां
नप्रशस्यंते। पत्तनसात्म्याद्वेतियद्वा एतन्नतोप्रियं ततो विशेषः। द्रव्यसाम्य

साम्यइतियदाद्वावपितुल्यतः प्रमाणतश्चसंप्रयच्छतः। तत्रमित्रवचनमनुष्ठेयं। य
त्रवातदानीमदीयकायामितिगम्येसतिप्रतिवनिर्गंयिकायानायकस्य नायकाया
मितिगम्यतोविशेषमाह। रागवत्यागिनोस्त्यागिनि विशेषः प्रत्यक्षइत्याचार्याः। सू
त्रं। रागित्यागिनोरिति। रक्तात्यागिनोविशेषः प्रत्यक्षस्तदान्यएवद्रव्यप्राप्तेशक्यो
हिरागिणित्यागः। आधासुंगुलादिरक्तस्यजति। नतुत्यागी। निर्बंधाद्दात तेवा
स्यायनः। रागिणोतिश्चत्यागिनोरक्तेशक्यस्त्यागः। आधाश्चमुपायेनाकृतइ
त्याह। गुब्रापीति। व्यजतिद्रव्यं नददाति। निर्बंधादिति। प्रयासेनापिनरज्यतेत
स्यतेजस्वित्वात्। अक्लुरक्तस्यमत्यजति। तत्रापिधनवधनवदतोद्वितिवि
शेषः। सूत्रं। तत्रापिधनवदधनवोरितिरागित्यागिनोर्योधनवान्सविशे

ष्यतो नेतरो निर्गुणस्त्यागी प्रयोजनशत्रोः प्रयोजनकर्त्तरि विशेषः। प्रत्यक्ष इत्याचा
र्याः। प्रयोजनकर्त्तरीति नायिकाकार्यस्य यः कर्त्ता। तस्मिन्न त्यागिनि विशेषः। प्रत्य
क्षस्तदा तत एव कार्यकारणात्। त्यागी उदास्यतीति प्रत्यक्षः। प्रयोजनकर्त्तसिद्ध
त्वात् कृतिनमात्मानं मन्यते त्यागी। पुनरतीतं नापेक्षत इति वात्स्यायनः। सूत्रं। स
कृत्कृत्वेति। एकवारं कृत्वा कार्यं कृतं तन्मेति कृतमस्याः कार्यं किमपरं करिष्या
मीति। अतीतमिति दत्तमेवास्येन पुनर्ददामीति नापेक्षते त्यागशीलत्वात्। तत्रा
प्यात्यायिकतो विशेषः। तत्रापीति प्रयोजनकर्त्तरि अत्येकत इति। यदा तत्प्रयो ३२२
गेन मवधारितमिति पतति। तदा तत एव विशेषः। कृतज्ञत्यागिनोः त्यागिनि
विशेषः। प्रत्यक्ष इत्याचार्याः। सूत्रं। -- णीत्यकृतज्ञेत्यागिनि विशेषः। प्रत्यक्षो

दृष्टस्तन्निवर्त्तकस्तेतस्त्यागित्वात्। चिरमाराधितोऽपि त्यागी व्यलीकमुपलभ्य प्र
तिगणिकाया मिथ्यादूषितः श्रममतीतं नापेक्षते। सूत्रं। चिरमिति दीर्घकालं। आ
राधितोऽपि कांतानुवृत्त्या व्यलीकं नायिकापराधमुपलभ्य मिथ्यादूषित इति मिथ्ये
वदोषं ग्राहितः। सदैवेयं व्यलीकं करोत इति श्रममतीतमाराधनक्लेशं नापेक्ष
ते। कृत इत्याह। प्रायेण हि तेजस्विनस्त्वृजवो नादृताश्च त्यागिनो भवंति। सूत्रं
। प्रायेणहीति प्रायेण बाहुल्येन त्यागिनां तेजस्वितादयः त्रयो धर्माः संभवं
ति। तत्र तेजस्वितया व्यलीकं नायिपेक्षंते। कृजुतया मिथ्यादोषं ग्राह्यंते। नाद
रात् श्रममपेक्षंते। ततः कथं द्रमारः पूर्वश्रमापेक्षीति। कृतज्ञः पूर्वश्रमापेक्षीन
सहसा विरज्यते। परिश्रम परिहितशीलत्वान्न मिथ्यादूष्यत इति वात्स्या

यनः। सूत्रं। कृतकृत्वाद्देव न सहसा विरज्यते। व्यलीकमुपलभ्यापरीक्षितश्री
लत्वाच्चेति। कृतकृतैव परीक्षणे स्वभावला अमित्थैवदोषं ग्राह्यते। तत्राप्याय
तितो विशेषः। सूत्रं। तत्राप्यायति तद्वत्ति। यत्र प्रभावोस्ति यत्रार्थोपिगमनं दे
ऊः तथा। मित्रवचनमनर्थप्रतीघातो अर्थसंशयश्च। तेषां विशेषमाह। मित्रव
चनार्थागमयोरर्थागमे विशेषः। प्रत्यक्ष इत्याचार्याः मित्रवचनार्थविगमयो
रितिअर्थागमो विशेषः। प्रत्यक्षः। तस्य दृश्यमानत्वात्। सोप्यल्पार्थागमो भवि
ताभिः त्रुसष्टव्याक्येव प्रतिहते कलासितं स्यादिति वात्स्यायनः। अन्यत्र मित्र ३२४
वचनमेव केवलं सूत्रं। सोपि अर्थागमो भवति। न विष्यति प्रतिहते इत्यनु
निष्ट्ते कलुषितं रोषितं स्यात्। ततश्च तल्पति बहुकार्यहानिरेव स्यात्। तत्रा

प्यतियद्दत्ते विशेषः। सूत्रं। अप्रतिपत्तत इतियदा तदानीमुपेक्षितोर्थो पततिर्वदा
वस्य एव विशेषः। मित्र कलुषितं स्यादिति चेदाह। तत्र कार्यसंदर्शनेन मननीय
स्तोभ्यूत न वचनमस्ति इति। ततोनिपातितमर्थं प्रतिगृह्णीयात्। तत्रेति कार्यसंद
र्शनेनेति। जन्ममर्थार्थं। तत्र वापि कार्यं निर्वर्त्य मल्पद्रुपस्थितमतिपतति। तद्वच
नं च स्वः कर्त्तव्यमित्यनुयष्टव्यमुक्ता। अर्थागमानर्थप्रतीघातयोरर्थागमे विशेषः।
।प्रत्यक्ष इत्याचार्याः। सूत्रं। अर्थागमे विशेषप्रत्यक्ष इति दृश्यमानत्वात्। अर्थः
परिमितावच्छेदः। अनर्थः पुनः सकृत्तोसकृत्प्रसृतो न ज्ञायते। क्वावतिष्ठत इ
तिवात्स्यायनः। अर्थ इति परिमितावच्छेद इति। अस्यावच्छेद इयत्ता। सापरिमि
तायस्येत्यर्थः स्यानन्तिशायत्वात्। सकृत्प्रसृत इति अखंडित प्रसरत्वात्। एक

वारप्रवृत्तौ न ज्ञायते क्वावतिष्ठति किं मूलघाते सर्वघाते वेति। अत्र मधुबिंदूपा
ख्यानमुदाहरणं। तत्रापि गुरुलाघवकृतो विशेषः। सूत्रं। गुरुलाघवकृत इति
लाघोरनर्थदिष्टवत्यि गुरुरर्थो विशेष्यते। लघुचेद्गुरुरनर्थ इति एतेनार्थसं
शयादनर्थप्रतीकारो विशेषो व्याख्यातः। एतेनेति। अनंतरोक्तेनष्टवेत्तिरप्ये
ण तस्मादर्थस्यान्न वेति। संशयोन्यस्मादनर्थप्रतीकारः। तदार्थसंशये विशे
षः। प्रत्यक्षः। तत्र संदृश्यितेपि लोकस्य प्रवर्त्तनात् ष --- वल्लेदो धेनिर्थः पुनः
सकृद्प्रवृत्तौ न ज्ञायते। क्वावतिष्ठत इति। अत्रैव विशेषः। न संघोस्नर्थलि। ३२५
प्रतिकर्त्तव्याद्गुरोरर्थसंशये तो विशेष इति व्याख्यातः। एवं द्विविधं रतन्यर्थे
न विशेषतेनयद्गुपरिचिंतयनं स प्रकृष्टो नाम लाभातिशयः। प्रधानार्थनि

साधनात्। अन्तस्तद्वारेण तस्यायतनं दर्शयित्वाह। देवकुलतडागारामाणां करणं
स्थलीनामग्निचैत्यकानां निबंधनं गोसहस्राणां यात्रांतरितं ब्राह्मणेभ्यो दानं देव
तानां च पूजा स्युद्दत्तयवर्त्तनां तद्वसहिस्लोवर्धिनस्य प्रतिग्रहणमित्युत्तमगाणिका
नां लाभातिशयः। सूत्रं। देवकुलेति। विविधा वेश्यागणिका रूपाजीवा कुंभदासी चा
ताः प्रत्येकमुत्तममध्यमाधमभेदात् त्रिविधा तडागं पुष्करिणी स्थलीनामिति निम्न
भुप्रदेशेषु लोकागमनार्थं सेतूनां निबंधनं अग्निचैत्यानामिति स्थानाद्दुहिसाड्डि
गेहान्तिकलासर्वसिंराधत्रीहिरनेषु प्रदेषु राश्रयर्ययात्र ग्नैये सं सज्यंते। पात्रां
तरितमित वेश्यादूव्यस्याप्रतिथियघ्नला ताः चन्या हस्तेन दानं देवताः पूजनानां
प्रवर्त्तनं घटानिबंधने उपहाराणां च नृत्यादीनां तस्यो पत्तां दर्शयित्राह। देव

कलत्रागारसंभारणं करणं। कलादिवत्। समुद्दिश्य सर्वमिति तत्प्रधानोर्थः। तद्वैसहितो
ऽपीति। तस्मिन्प्रधानार्थसाध्ये यदास्तां स्वतंत्रो धनस्य परिग्रहणमयं। अयं प्रकृष्टो रागा
तिशयः उत्तमगणिकानामिति। रूपादिविनिर्यिकागुणकलादितिरत्नरिता उ
त्तमगणिकाः गुणानां च पादाद्यर्द्धाभ्यां मध्यमाधमाः। सा वणिको खकारस्योगोगृह
स्योद्वाहणकरणं। महार्हैर्निर्ज्ञितैः परिचारकैश्च गुरुपरिच्छदस्योज्ज्वलितेति। रू
पाजीवानां सामान्यातिशयः। सर्वाणि करोतीति सर्वेषु अंगेषु योनवतिउदारस्येति। सं
स्थानतः सकेतनश्च महार्हैरिति। सोह्नतानुरजातः परिचारकैरिति। यथास्वं ३२९
कर्मणि परिचरंति। गृह परिच्छदस्येति। गृह संविधानकस्य उज्ज्वलतेत्ययं
प्रधानार्थस्तिद्याय स हि सोढुनिस्य परिग्रहणमिति वर्त्तते। अयं प्रकृष्टो सामा

तिशयः रूपाजीवानामिति। उत्तमानां गणिकाना -- स्वपिगुलेषु रूपाजीवं वासां
रूपस्य प्रधानत्वात् कलास्तु न संति। तत्र रूपस्य गुणानां च पदार्थानां च मध्यमा
धमाः -- यः प्रधानार्थः। सगणिकानामस्त्येव। नित्यं शुक्लमाच्छादनमपरूक्षमन्न
पानं नित्यं सौगंधिकेन च तांबूलेन योगः। -- रण्या नागमसंस्करणमिति। कुं
भदासीनां सामान्यातिशयः। सूत्रं आच्छादनमिति। परिधानीयं प्रावरणीयं च। सदे
वसुत्रु अपरूक्षमित्य कदर्थितत्वात्। शुक्लमुपनयति। सौगंधिकेन सुगंधिमृ
द्धेन। चतुःसमादिना तांबूलेन च नित्यं योगः। एतत्सर्वं गणिकानां रूपाजीवानां चा
स्त्येव। विशेषमाह। सहिरण्यघणमिति। सुवर्णालंकारेण युक्तमित्यर्थः। स्वयं
प्रधानद्रव्य स हि सोढुनिस्येति वर्त्तते। परिग्रहणं अयं च प्रकृष्टो सामान्यातिशः।

बा॰ स्त्र॰ ना॰
बा॰ स्त्र॰ ना॰
३२७

क्तं नदासीनामिति। इत्युत्तमानां वक्तं न ग्रहणं च कर्मापि च स्नेहणार्थं। कर्मकरीणामि
त्यर्थः। आसां चोत्तममध्यमाधमकर्मापि स्नेहेव तथाविधत्वं द्रष्टव्यं। एतेन प्रदेशे
न मध्यमाधमानामिति गणिकारूपाजीवाकुंभदासीनामाज्ञातिशयानीति। प्र
रूढापेक्षं मध्यमाधमा नु योजयेत्। तथा चोक्तं। यद्दास्यात्स्वर्जितं द्रव्यं प्रधाना
र्थस्य साधकं। अवस्थानहि। वस्यानां सखामुत्तमोक्त इति। सूत्रं। इयमवृत्ति
रिति। वेशस्य संप्रपन्नस्य सुनिरूपस्य दुर्निरूपस्य वा विभस्यान्वीयस्य मर्थद्वारे
णयानिर्दिष्टा — इति तान्यूनाधिकावा संभवति। एवं च कुलाकार्यतिरापेक्ष् ३२७
याकश्चित्तुस्वख्यापि। आगोरहागतो। कश्चित्तेन विचिदान्ह लेख्यधतो। कश्चिदायत्तां
। यदाह। गम्यमन्यतो निवारयितुकामा सक्तमन्यस्यामपहर्तुकामा पचान्यां।

वाऽस्नतो वियुयुक्षमाणा गम्यसंसर्गादात्मनस्थानं वृद्धिमायतिमन्ति गम्यतां वम
न्यमाना अनर्थप्रतीकारं वा साहाय्यमेनं कारयितुकामा सक्तस्य व्यलीकार्थिनी दु
र्वापकारमकृतमिव पश्यंति केवलक्रीत्यार्थिना कल्याणबुद्धिरक्ष्यमपेक्षानंग
च्छीयात्। सूत्रं गम्यतामिति। अन्यत इति। अन्यस्या नायिकातः निवारयितुकामा
मान्यत्र हासीदिति अपहर्तुकामा। तद्वेषिण्यां सक्तं त्यक्ष्यामीति आन्तत इति। अ
न्यस्या नायिकातः निवारयितुकामा मान्यत्र ह्रासीदिति अपहर्तुकामा। तद्वे
षिण्यां सक्तं त्यक्ष्यामी मीति आन्तत इति गम्यसंबंधिनो आमात् वियुयुक्षमा
णा वियोक्तुमिच्छती अगम्यसंसर्गादिति। येन गम्येन सह संसर्गः तस्मात् स्थानं
जनसंसदि। विशिष्टदेशावस्थानं मन्यमाना वृद्धिं प्रकृष्टाख्यां आज्ञातिशयं

पतिंप्रजावंतंअभिगम्यतामन्येषानाथिकामभिगमनीयत्वं।अनर्थप्रतिकारेवेतिअन
र्थप्रतिकर्त्तुंसहायमेनंकर्त्तुकामासक्तस्यवेति।यत्तस्यासक्तोअन्योवर्त्तमानःस्वे
नयःपूर्वंकृतउपकारः।सस्वस्थत्वादकृतमिवपश्यंतितस्याअतीतस्यव्यली
कार्थिनी।अपराधंकर्त्तुकामाअस्यामपिगृह्णीयात्।येनायमपराद्धमन्येतिशा
कःस्यजाति।केवलप्रीत्यर्थिनीचेतिप्रीत्यैवाकेवलयाअर्थिनीमार्थैःकल्याण
बुद्धिरित्यविसंवादकाल्अयमनर्थप्रतीकारोकेत्युक्तमत्रविशेषमाह।आय
त्यर्थिनी।विनि।यदाआयातिर्महतीस्यादनर्थश्चनमहान्प्रतिकर्त्तव्यःनदा
नैवप्रतिगृह्णीयात्।प्रत्यक्षमेवन्यतःप्रतिसंख्यास्यामीतिगमिष्यतीतद्गुरे ३२८
योज्यते।नाशयिष्य– तिअंकुशान्तरुत्तराध्य...हो।अस्याग।मिष्यति।दवा

मी।पितावास्थानभ्रंशोवासारविष्यतिलक्षचित्रावास्यतिनैनयमानानदात्मेनतस्मात्स्वा
तमिच्छेत्।सत्रं।तत्प्रत्यक्षमेनं।तत्कालेततोक्षानंगृहीतान्।अन्यतःप्रतिसंख्यास्याम्।मि
तस्याधिकत्वात्त्यागमिष्यति।दारैर्योधितेगतःकृतदारपरिग्रहोवा।कथंदास्यति
।नाशयिष्यत्यनाथांतु।सकायान्त्।नस्यपरवस्यप्रापत्वात्।अंकुशान्तरुत्तिय
मद्द्यत्उत्तराध्यायकृतुपरिकःअस्योद्वीति।गमास्थेकर्माणिअगमिष्यतिनदायम
स्वतंत्रः।कथंदास्यति।स्वमापितावाअंकुशान्तरतस्थानभ्रमशोवेतियस्मिन्स्थाने
अस्याधिपत्यंतस्माद्विच्युति।चलम्चित्रोवाप्रतिज्ञायापिनदास्यति।तदानुति।
तदानीप्रतितानमीश्वरेणप्रतिग्रहलप्स्यते।अधिकरणंस्थानेवाप्राप्स्यतेइ
तिकालोस्यवावाहनोमस्याग।मिष्यामि।स्वक्षत– –वासस्यमस्यपकृतो।कृत

मास्मिन्नूनस्यतिनित्यमविसंवादकोवेवायत्यातिछेल् सूत्रं प्रतितृष्णं सख्यनद्र
ति -- त्यक्तेशेनउपक्षच्चार्थे दास्यति। अधिकरणेमद्रूपाटलादिकं स्थानंयत्रा
पिंधिपत्यं करिष्यति। वृत्तिकामोवैतिसेव -- जीवनकाक्षः। अस्मासत्रोराजकु
लेविलंबस्यवर्त्तमानत्वात्। वाहनंयानपात्रमागमिष्यतिवाणिज्यधर्मेस्थित
त्वात्। छत्रपत्रंवाद्रव्यन्नूतं। स्वराष्ट्रादिस्वस्वमस्यप्रकृतिः। इतमस्मिन्नूनन
स्यति। कृषिवृत्तित्वात्। ततश्चपद्मंसख्यंदास्यति। इतमस्मिन्ननपश्यति।
अजिगमतांनति। फलंकनकत्वात्। नित्यमविसंवादकोवाप्रतिज्ञाया। वन्नयं ३२९
दास्यति। आपत्यामित्यागतनकालेपरिग्रहकथ्यंवाचरेव। तत्रार्थस्यल
प्स्यमानत्वात्। नवंतिचात्रश्लोकाः। इत्यधिगतवृत्तांश्चक्लेशेनाजितवृत्ता

तरजवक्षजननिष्ठुरानिति। योराजदुष्टानिष्ठुराः। क्रूरायेषांनाकरणीयमपिकि
यदित्यर्थः। प्रायशस्तेभ्योनर्थसंनवात्। तेषांतांहिउपादानमित्यर्थः। अनर्थो
वतर्जनियेषांगमनेत्वरयत्नथा। प्रयत्नेनैवताव्रुगत्वासापदेशमुपक्रमेत्। अन
र्थइतियान्त्यक्त्वाअन्यस्मादनर्थोभिगम्यचाम्युदयः। नानुभवप्रयोजनत्वात्। प्रय
त्नेनापितानृत्ह्यप्रुपगम्यसापदेशमुपक्रमतेइति। यत्किंचित्मिश्रीकृत्यामभि
गच्छंतमभिगच्छेदित्यर्थः। वृत्ताद्यभावादात्मनेपदंनभवति। येष्वर्थएवप्रयोजनं
तांनात्। प्रसन्नायेप्रयच्छंतिस्वल्पेपिगणितेवसुस्कृत्रदानमहोत्साहाइतावाद
वेयखेरपिवाये। सूत्रं। प्रसन्नाइति। महानुत्साहोयेषांमिति। महत्वंबोत्साह
स्यत्रोयदिभिः। तेहिनष्टाः स्वल्पेपिवेश्याविषयेप्रभूतंद्रव्यंप्रयच्छंति। तस्मा

त्वानुगच्छेत्। स्वैरपि द्रव्यैरुपचारश्च रुणेः॥ इति लाभविशेषतः सप्तपंचाशं प्रकर
णं॥ इति वैशिके षष्ठेधिकरणे पंचमोध्यायः॥ आदितस्त्रयस्त्रिंशः॥ शास्त्रकारए
व प्रकरणसंबंधमाह। अथ निवार्यमाणानानर्थान्-- मुद्भवंति अनुबंधाः सं
शयश्च॥१॥ सूत्रं॥ अथमिति। लाभविशेषान् अनंतरोक्तान् आचार्यमाणान् सा
धमान्-- अपरिग्रहत्यावेश्याया अनर्थादित्यर्थः॥ दिहसाः अनद्भवंतीति।
अनुलक्षणेनेत्यनेकर्मप्रवचनीयत्वे अर्था- निद्वितीया। अर्थान् साध्य
मानानां लक्ष्मीकृत्यामथनिर्मिषिस्तदेकत्वः उत्पद्यंते सत्र परा अर्था एवोत्प ३३०
द्यंते तदा निरनुबंधार्थः परः॥ परार्थबाधिलानार्थस्तदानिरनुबंधार्थः प
रः॥ अनुबंधाइत्यर्थानर्थयोः॥ संशयाश्च एतयोरेवोत्पद्यंते तस्मात्तेनो

पादानार्थोविवादोस्युक्तः इत्यर्थानुबंधः संशयविचार उत्पद्यंते तत्रार्थः तदनु
बंधाश्चोपादेया एवा न संशयाश्च केषांचित् प्रवृत्ते योजनर्थास्तदनुबंधास्त
संशयाश्च तेषामनुपादेयत्वात् उत्पत्तिकारणान्याह। तेबुद्धिदौर्बल्यादतिरागा
त्यत्यभिमानादतिदंभादत्यार्जवादतिविश्वासादतिक्रोधात्प्रमादात्साहसा
द्दैवयोगाश्चस्युः। सूत्रं॥ तेति अनर्थादयः बुद्धिदौर्बल्यादितिफलासमृद्धतला
भिनिवेशयोगाविकल्पं बुद्धिदौर्बल्यं रागः शक्तिः अभिमानोहंकारः। दंभश्छ
द्म आर्जवं ऋजुता॥ विश्वासो विश्रंभः। क्रोधः कोपः। एते कार्यवशात् युक्तितः प्र
युज्यमानानैव दोषाय। आधिक्यात्तु दोषायेवाइत्यतिशब्दं नाह। प्रमादो
योन्यत्रव्यासंगः। सूत्रं॥ अविमृश्यकारित्वं। एतत्र वधामानुषनिमित्तं दैव

वा०सू०जा०
३२१

योगादिति। दैवमदृष्टं कर्म शुभं चाशुभं संज्ञं च। तेन दैवयोगादित्यर्थः। तेषां फलं
कृतस्य व्ययस्य निःफलत्वं अनापत्तिः। आगमिष्योऽर्थस्य निवर्त्तनं। आप्तस्य निः
क्रमणं पुरुषस्य प्राप्तिः। गम्यता शरीरस्य प्रघातः। केशानां छेदनं पातनमंगा
वैकल्यापत्तिः। तस्मात् आनादित एव परिजिहीर्षेत्। अर्थमूलायिष्टं चापक्षेनेत।
सूत्रं। तेषां वृद्धिदौर्बल्यादीनां। अथवा एषामिति। अनर्थानां सानुबंधानां त
संशयानां च फलमिति परिणामः। अनर्थवेदावित्यादिरेणामहद्रूपेण संशयमा
नत्वात्। अनर्थसंशयानामपि फलं व्ययस्येति गम्यामिगमनाय कृतस्य अ ३२१
नायतिः। प्रभावस्थानिः। रागमिष्यत इति। अ। धिकृतेऽपि व्ययेक्षमाणस्य
निवर्त्तनमिति। बोद्धव्यं। आप्तस्येति। आप्तस्येत्यर्थः। निःक्रमणमन्येन गृह्य

माणत्वात् पुरुषस्येति द्विरुक्तस्य गम्यता परिचेयता। शरीरस्य प्रघाता प्रा
णैर्वियोगः। एषां एणां छेदनं खवनं पातनं वधनाडनं। अंगावैकल्यं करणेनि
सा विच्छेदः। तानृद्धिदौर्बल्यादीन् आदित एव परिहर्तुमिच्छेत्। यावदर्थहे
तूनुपायान्प्रयुंक्ते। अन्यथा ह्यर्थं बाधित्वा अनर्थोऽपि स्यात् कारणानां संनिहित
त्वात्। अर्थः पृथिव्यामिति। अर्थबद्धत्वात्। अनर्थहेतुरुपेक्ष्यते। तत्र ह्यर्थहेतुनामे
वोपायानां व्याकुल्यात् दृष्टानां निरनुबंधात् विचारं प्रेत्य मात। अर्थो धर्मः काम इत्य
र्थत्रिवर्गः। किं अनर्थोऽधर्मो द्वेष इति अनर्थत्रिवर्गः। सूत्रं। अनर्थ इति अर्थाद्विव
गत्यर्थ इति कृत्वा तद्विरुद्धोऽर्थः त्रिवर्गः। ततश्चार्थानर्थानुबंधसंशयविचाराः
इत्यस्मिन्सूत्रे धर्माधर्मयोः कामद्वेषयोः परिसंख्या ह्यर्थः सिद्धः अनेन निरनुबं

वा०सू०जा०
२३२

धपरूउक्तोवेदितव्यः॥ तेषु चर्यमाणेष्वन्यस्यापि निष्पत्तेरनुबंधः॥ तेऽत्यर्थाद्विषु
य--साध्यमानो मानेऽनेनेषु अन्यस्याबाधीति न केवलं साध्यमानस्य अन्यस्यापि इ
ति॥ सजातीयस्य विजातीयस्य वा पंचानामन्या--मस्येति॥ असंप्राप्तौ संदि
ग्धायां स्यात्‌ वा न वेति यो विकल्पः॥ स संशयः॥ एकस्यैव भावाभावाभ्यां सं
शय्यमानत्वात्‌॥ इदं वा स्यादिदं चेति संकीर्णः॥ इदं वा स्यादिदं वेति संकीर्णसंश
यः॥ द्वयोरन्यतरोत्पत्त्यादिकल्पस्य संकीर्यमानत्वात्‌॥ एकस्मिन् क्रियमाणे का
र्यकार्यद्वयोत्पत्तिरूनयतो योगः॥ एकस्मिन्कार्ये इति॥ अर्थादिसाधने क्रिय २३२
माणे द्वयस्येत्यर्थादीनां पञ्चानामन्यतमस्य सजातीयस्य विजातीयस्य वा॥ द्व
यस्योत्पत्तिरूनयतो योग इति उभाभ्यां संबद्धद्वयस्योत्पत्तिः॥ समंतादुत्पत्तिः सम

तादुत्पत्तिः समंततो योग इति समंतादिति॥ एकस्मिन् क्रियमाणे बहूनामर्थादीना
मुत्पत्तिः समंततो योगः॥ अस्य योगद्वयस्य निरनुबंधा परूएवं वर्गोऽर्थोऽनर्थश्च तयोः
स्वरूपतो परिज्ञाने कथमुदाहरणमित्याह॥ विचारितरूपोऽर्थस्त्रिवर्गः॥ सूत्रं॥ विचा
रितरूप इति॥ त्रिवर्गप्रतिपत्तौ निरूपतस्वभाव इत्यर्थः॥ त-रु…लादनर्थोऽपि वि
चारितरूप इत्याह॥ तद्विपरीतरूपोऽनर्थत्रिवर्गः॥ सूत्रं॥ तद्विपरीतो नर्थत्रिवर्ग इ
ति त--नर्थयोस्त्रिवर्गयोरर्थानर्थविल्पबाधित्वात्‌॥ यस्योत्तमस्य संप्राप्तौ
प्रत्यक्षतोऽर्थलाभो यद्ग्रहणाय तं मायति रागमः--नीयतं चान्येषां स्यात्‌ सो
र्थोऽर्थानुबंधः॥ सूत्रं॥ यस्येति उत्तमादिभेदात्त्रिविधो नायको व्याख्यातः॥ तत्र
यः समस्तगुणैर्युक्तस्योत्तमगुणस्याभिगमने प्रत्यक्षयोऽर्थलाभ इति॥ ततए

बप्रत्ययात् तदानीमर्थलाभः ग्रहणीयत्वमिति। लोकग्राह्यत्वं उपादेयत्वं आयतिप्र
भावः आगमत्वात् क्षमीनां प्रार्थनीयत्वं गम्यादीनां सोर्थ इति योसौ तदात्वे लाभः अ
र्थानुबंध इति ग्रहणीयत्वादिभिरर्थैरनुबंधो यस्य अयं सजातीयानुबंधः। लाभ
मात्रे कस्यचिदन्यस्य गमनमर्थो निरनुबंधो यस्य अयं सजातीयानुबंधः। लाभ
मात्रे कस्यचित् कृत्रं। लाभमात्र इति। तदात्वे यो लाभः तन्मात्रमेव निमित्तं कस्यचिदि
ति यो लोके दोषे गुणे वा निविबध्नीति। तस्यान्निगमनमात्रो र्थो निरनुबंधः। ग्रहणी
यत्वमिति। लोकतत्वाधना बाद्। अन्यथा प्रतिग्रहे शक्तादायाति छेदनमात्रस्या ३२३
र्थस्य निःक्रमणं लोकविद्विष्टस्य वानीचस्य वा गमनमायतिघ्नमर्थो निरनुबंधः।
शक्तिकादिति। यः शक्तो निःसारत्वात्। अन्यदीयमर्थमपहृत्य प्रयच्छति। तस्या

र्थस्य प्रतिग्रहे आयतिच्छेदनं प्रजावात्। निः दस्युना सह तिष्ठतीति अर्थस्येति इ
दपि तस्य निष्क्रमणं वात्र दुर्व्यमिति। तावकेन गृह्यमानत्वात्। लोकविद्विष्टस्य वा
चौर्यमकुर्वतोपि नीचस्य वा जातिन्यूनस्य गमनमायतिघ्नमिति प्रजावत्वं इति।
अत्रार्थे निरर्थानुबंधत्वं तदात्वे लाभः स्यादायतिच्छेदानर्थानुबंधत्वात्। अयं विरुद्धानु
बंधः। कदर्यस्येत्येतो कमानिनः ठतघ्नस्य वान्तिसंधानशीलस्य स्वैरं पिवायेत्तथा
राधनमानत निष्फलं सोनर्थो निरनुबंधः। तत्र कदर्यस्येति। आत्मानं तत्वां अपी
डयित्वा यो र्थान् संचिनोति। सुभगमानिन इति। असुभगसन्नात्मानं सुभगं यो
मन्यते — प्रयच्छति। यः सुदुर्भगः सुभगमानी स केवलार्थोगिभ्य उक्तः। कृतघ्नस्य
वा शाठ्यः पूर्वापिकृत्यासवक्रियोज्य — तिसंधानशीलस्य छलेन संधानपरस्य त

थाराधनमिति यथा स्वैरिण्यायेरन्निमम नं निःफलाय यथानुरंजनमयं — निष्फलसो
नर्थ इति यः कृतो यया निरनुबंधः । अथ निरर्थानुबंधः । सूत्रं । तस्यैवेति । कदर्यादि
विशेषमाह । राजवल्लभं जस्येति क्रोधप्रभावाधिकस्येति दोषत्रयमात्राधिक्यं तथै
वराधानमिति । यथा स्वैरिण्यायेरन्निमम नं निःफलाय यथानुरंजनमयं — निष्फलसो
नर्थ इति यः कृतो यया निरनुबंधः । कदर्यादीनामदातृत्वात् निष्कासनं वा दत्तं दो
षकरं तेषां हि निष्कासिता दोषत्रययुक्तत्वात् पारुष्यशरीरप्रघातादीनां नवमिकुर्युः
दृत्यनर्थो निरर्थानुबंधः । अयं सजातीयानुबंधः । एवं धर्मानिपि धर्मकामयोरनुबंधा २३४
नुयोजयेत् । एवमन्यानपि धर्मकामयोरनुबंधानुयोजयेत् । परस्परेण च युक्त्या सं
क्रियेदित्यनुबंधाः । सूत्रं । एवं धर्मकामयोरपीति तत्र ब्राह्मणस्य गृहस्थस्यानुर

क्तस्य मुमुक्षोर्गमनात् प्राणसंरक्षणं कुटुंबसंधारणं गार्हस्थ्यमप्रवर्तनं चाधर्मो
धर्मानुबंधः । काममात्रं चेदधर्मो निरनुबंधः । तत्रैव कृतस्नानभोजनस्य ब्राह्मण
स्य — — — वायात् धातुरूपमूल्यलोधमेश्विधर्मानुबंधः । अनिष्ट्रेतस्य हादिमृग
स्य गमनं कामो वेशानुबंधः रतिश्चानुबंधः । एषु विजातीयविरुद्धाभ्यामनुबंधा
द्वादशापरस्परेयुक्तो तिविरुद्ध इत्यकारोषाणां विजातीयानामन्योन्ययोगादित्य
र्थः । तत्रार्थो धर्माधर्मकामद्वेषैः प्रत्येकमनुबंधश्चतुर्धा । तथा अनर्थोपि धर्माधि
कामद्वेषैः प्रत्येकमनुबंधश्चतुर्विधः । तथा धर्मोपि कायनिर्थधर्मैः प्रत्येकमनुबं
धश्चतुर्बंधः । तथा द्वेषोपि । इत्थं चतुर्विंशतिसंकीर्णानुबंधाः । अद्य संशयमधिकृ
त्याह । परितोपि दास्यति नवेत्यर्थसंशयः । निष्पीडितार्थमफलमुत्सृजंत्या अर्थ

मभ्यर्जमानायाधर्मस्यान्नवेतिधर्मसंशयः।अभिप्रेतमुपलभ्यपरिचारकमन्यंवाक्षु
द्रंदत्वाकामस्यनवेतिकामसंशयः।अत्यंतनिःफलःशक्तिःपरित्यक्तःपितृलोकंया
यात्।तत्राधर्मस्यान्नवेत्यधर्मसंशयः।रागस्यापिविवक्षायामभिप्रेतमर्थमुपल
भ्यविरागस्यान्नवेतिद्वेषसंशयः।इतिशुद्धसंशयाः।आगंतवोऽविदितशीलस्य
वल्लभसंश्रयस्यप्रभविष्णोर्वासमुपस्थितमाराधनमथोनिर्थइतिसंशयः।श्रो
त्रियस्यब्रह्मचारिणोदीक्षितस्यव्रतिनोलिंगिनोवामांदृष्ट्वायातरागस्यमुमुर्षो
।मित्रवाक्यादानृशंस्याच्चगमनंधर्मोऽधर्मइतिसंशयः।लौकिकैर्लोकाद्विवाक्ष ३३५
तप्रत्ययाद्गुणेष्वगुणेष्वानित्यनपेक्षगमनंकामद्वेषइतिसंशयः।संकरेचपर
स्परेणेतिसंकीर्णसंशयाः।परितोषितोपीतायदितदातेनदद्यातिसुरतोप

चारेणपरितोषितोपिदास्यति।तत्राज्ञानशीलत्वाद्दद्यान्नवेत्यर्थसंशयः।उत्सृज्यत्यो
इति।कामुकेष्योगान्निरस्य।अर्थार्जनेवेश्याभ्याधर्मः।तथाहि।यथास्ववृत्तिधर्मइत्या
चार्यः।तत्रार्थमभ्यर्जमानायामित्यपीडितार्थस्याभ्यर्जनमपिकिंधर्मोनवेतिसं
शयः।अभिप्रेतमपिकंचिरंनायकंपरिचारकमात्मीयंक्षुद्रंनिकृष्टंगत्वात्तयोर
नभिप्रेतत्वात्।अज्ञातकामत्वाच्चकामः—नवेतिसंशयः।अनभिगतइति।अ
नैरभिगंतुमिष्टस्तुच्छत्वात्प्रत्यारब्धातः।सहिराजकुलेलब्धप्रभावत्वात्।अन
र्थंकरिष्यतिनवेतिसंशयः।शक्तइति।अनुरक्तोऽभिगंतुमिष्टः।परित्यक्तोनिःफ
लत्वात्।पितृलोकंयायादिति।अवस्थांतरप्राप्तोयमलोकंयायादितिसंभाव्य
ते।अत्रेतिपरित्यागेऽधर्मस्यान्नवेतिसंशयः।रागस्यापिविवक्षायामिति।

बा॰ह॰ना॰
२३६

कामोनन्नविध्यतीतिन विवक्षितं। रोगेणपिड्यमानत्वात्। अन्निष्टेनोपिनास्ति।य
दायस्मा। श्रेत्यस्यादित्यात्। अन्निष्टत्वमनुपपन्नेति। केवलमेववर्तमानायांवि
द्वेषःस्यान्नवेतिसंशयः। श्रुद्धसंशयाइति। एकस्यैवभावाभावाभ्यांसंशयमानत्वा
त्। तथेत्यानंतर्यसंकीर्णनिर्दिश्यते। अद्यानंतरं हिसंकीर्णस्योद्दिष्टत्वात्। इदंवा
स्यादिदंवेति। संकीर्णइति। सचविरुद्धाविरुद्धाभ्यां। तत्रार्थधर्माधिकृत्यात्। आ
गतोरिति। कृतश्चिदागतस्यागमनेऽत्र विदितशीलत्वादर्थेन तथावेत्तिसंशयः।
अत्रप्रत्ययस्यवाऽर्थित्तयासमुपस्थितत्वादर्थः। वध्वजसंश्रयत्वात्। प्रणवि २३६
स्मृतावृणः। अनर्थइतिकारणद्वयस्यनिधानासंशयः। श्रोत्रियास्यातिमहत्स्व
स्यापिक्रियावंतः अत्मनारिणइति। प्रथमाश्रमस्याव्रतिनइति। क्रियंतकालं

गृहीतयाराकादिव्रतस्यालिंगालिंगिनइति। गेतादेः मुमुक्षोरितिमत्तुमिक्षोः कामस्याव
स्थांतरप्राप्तत्वात्। मित्रवाक्यत्वादिति। श्रोत्रियादीनांमित्रस्यान्यर्थनावचनात्। आ
नृशंस्यात्। कारुण्यात्। अन्निगमनेधर्मोत्रधर्मइतिमांसूत्रायत्यागइति। धर्मनिय
मत्वंश्चः स्मृष्यइत्याधर्मः। तदुभयमपिकस्मान्नभवतीतिचेन्नान्यतरस्यावलीयस
त्पादनात्। अकृतप्रत्ययादिति। अकृतनिश्चयात्। लोकात्। किमयंगुणवान्नवेति।
स्वयमनपरो। निश्चित्यकेवलंलोकप्रमादात्। गुणवानित्यनिगमनादनिगम
नादनिशरणे किलतः कामोद्वेषोवेतिसंशयः। इतिविरुद्धसंकीर्णलियः। विरु
द्धमधिकृत्याबयत्रपरस्यानिगमनेत्यर्थः। शक्ताद्यसंदर्यतिः। सउभयतोर्थः।
यत्रेतिय। स्मिन्नुभयतोलोयोकेपरस्येत्यपूर्वस्यान्नरत्राप्यधिकृतंवेदितव्यं।

बा॰रू॰भा॰
३३१

अनिगमनेत्यर्थः। परस्मादेव शंकाश्चेत्वनुरक्तादनिगमनो संतुष्यतीति सर्वद्धमानाद
र्थः। समाच्छदनेनास्यासंप्रयोग इति स्यादुयादशाति। स इत्युनयतोयोगः उनया
तार्थो नाम अन्यत्र परस्मिन्क्रियमाणे कार्यद्वयस्योक्तेः। त्यक्तनयतोयोग इति। मू
लस्तत्रार्थो योज्यः। यत्र स्वारन्वयेन निःफलमनिगमनं। शंकाश्चामशाङ्क्ति प्रत्या
दानं। सउन्नयतोनर्थः। यस्मिन्ननयोतोयोगेस्वेन व्ययेनानिगमनं परस्योतिवर्त्त
तेनिःफलमित्यर्थः। शक्ताश्चानुरक्तादनिगमनं विन्नक्ते परिणामेन योज्यात्र म
शादिति। कदाचिदर्थयुक्तात्क्रुद्धादविन्नप्रत्यादानमिति। तेनैव दत्तं प्रलीयमा ३३१
दीयमानमर्थं तेनिःक्रमणात्। सउन्नयातोनर्थः उन्नयतोनर्थो नाम उन्नयतो
गम्यस्यानिन्नविषयत्वात्। निरनुबंधपक्षे तन्न विः संशयत्रास्तिचेत्याह। यत्रा

निगमने थोनिविष्यतिनवेत्याशंकाशाक्तोपि संतुष्यद्दास्यति न वेति स उन्नयतोर्थ
संशयः। सूत्रंप्यत्रेति यस्मिन्नुन्नयतो योगे अनिगमन इति परस्य नाविष्यतीत्या
शंकान निश्चयः। शक्तश्चानिगमने संतुष्यत्सिप्रदुयाद्दास्यति न वेति स उन्नयतोर्थ
संशयो नाम। यत्रानिगमने व्ययवानिति पूर्वो विरुद्धः क्रोधापदशार्थं करिष्यति न
वेति संशयः। सूत्रं। यत्रेत्युन्नयतोयोगे व्ययवतीति व्ययरूला परस्यापि गमनं
यतः पूर्वइति पूर्वसंसृष्टः विरुद्धपरस्यैव क्रोधादिति। स्वेन व्ययेनायमनयानि
गम्यत इति तद्वारेण क्रोधान्ममोपकारं करिष्यतीति न वेति संशयः। शक्तयो वया
श्रितोदत्तं प्रत्यादास्यति न वेति। स उन्नयतोनर्थसंशय इति उद्धांसिके उन्नयतो
योगः। शक्तश्च द्वाक्षयाच्चिदर्थयुक्तयामश्रितो मम नोदत्तं प्रत्यादास्यति न वेति

बा॰ सू॰ जा॰
२-८

संशयः। स उभयतोयोगोऽनर्थसंशयो नाम बाभ्रवीयास्तु यत्राभिगमनेऽर्थोऽनभिगम
नेऽन्यश्चानर्थः स उभयतोऽर्थः। यत्राभिगमने च निष्क्रमो व्ययोऽनभिगमने चानि
प्रतीकारोऽनर्थः। स उभयतोऽनर्थः। यत्राभिगमने नित्यं यो दास्यति न वेति संशयो
नाभिगमने शक्तो दास्यति न वेति स उभयतोऽनर्थसंशयः। एतेषामेव व्यतिरेके
नान्यतोऽर्थोऽन्यतोऽनर्थसंशयोऽन्यतोऽनर्थोऽन्यतरतोऽर्थोऽनर्थसंशयः। इति षट्
संकीर्णयोगाः। बाभ्रवीयास्तु उभयतो योऽवाप्यन्ते। तत्र यत्रेत्युभयतोयोगेऽभि
गमेऽर्थश्चाशक्यादित्यनभिगतान्न शक्यादित्यर्थः। यः क्रोधशीलो नाभिगत एव प्र २२८
यच्छति। यथोक्तं। प्राक्क्राक्षं। वसि-रीसनाथा प्रत्याता प्रजेत्। इति एवंविधि
नरं तन्निम्नन्यतराभिगमने अन्यतरस्मादर्थः। इयत्वकत्वाभिगमने उभ

यस्मादर्थो न तत्र स एवात्र मूलसूत्रार्थः। यत्रेत्युभयतोयोगेऽभिगमन इति प
रस्यानिष्कलो व्यय इति। अनर्थाभिगमने चाशक्यादित्यनुवर्तते। यः परानभिग
मनेन शक्तो जातामर्शः तस्मात्प्रतीकारोऽनर्थो यदि तु न प्रत्यादानं स उभयतोऽनर्थो
नाम। यत्रेत्युभयतोयोगेऽभिगमने परस्यानिष्टव्यय इति। नाव्यय इति। अनभिग
मने शक्त इति। विनाऽनभिगमने दास्यति न वेति। तस्य वासित्वं नानिश्चितं स उभ
यतोसंशयो नाम। यत्रेत्युभयतोयोगेऽभिगमने परस्य पूर्वं विरुद्धः। प्राप्स्यते म
यातद्वारेणायमापयकरिष्यति न वेति संशयः। अनभिगमने वशक्त इति वर्त
ते। क्रोधादनर्थं करिष्यति न वेति संशयः। अभिगमने तु पराधेऽनभिगमने
तदीयामर्शस्य अनिश्चितत्वात्। उभयतोऽनर्थसंशयो नाम। एतच्चलास्त्र उभ

बा॰ हू॰ ला॰
३३९

यतोयोगास्तत्रनिहृयेपिष्टद्वउक्ताः।संकीर्णमाह।एतेषांव्यतिरेकइति।सजातीयं
त्वलक्षणेषाणांपरस्परसंकीर्णेषिटूसंकीर्णयोगा।यदाह।अन्यतइति।यत्रपर
स्यान्निगमनेर्थइति।एकतोयोर्थःशंकाद्यमत्रितिताल्।विन्नप्रत्यादानमिंतिअन्य
तोनर्थोयं।उभयतोयोगोअर्थनिर्थरूपः।अन्यतोर्थइतिदुर्बल।शंकःसंके
हर्षाद्वास्यातिानवेत्यन्यतोर्थसंशयः।अयमर्थार्थसंशयरूपः।यत्रपरस्यत्वेव्य
येनानिःफलमन्निगमनमित्यन्यतोनर्थः।शंकःसंहर्षाद्वास्यत्तिअनवेतिअ
न्यतोनर्थसंशयरूपः।अन्यतोर्थइतिदुर्बल।शंकोमात्रितिंदत्तंप्रत्यादास्य ३३९
त्तिनवेति।अन्यतोनर्थसंशयः।अयमर्थसंशयरूपः।एवंवात्रव्यदत्तनिपि
योज्या।तेषुसहायैःसहविमृश्ययतोर्थःप्रेय्येष्टोअर्थसंश्रयोगुरुनर्थप्रश

वाततःप्रवर्त्तेता।सूत्रं।तोष्वितिःदत्तनिहृयेपिकुडुपुसंकीर्णेषुचसहायैःसुबुद्धिःप
न्नइतियंगम्यमाश्रित्यअर्थन्द्यूयिहइत्यर्थबहुलोयोर्थसंशयोनेतरःगुरुनेर
र्थप्रशमोवा।यतःअर्थाद्विमहतोअनर्थस्यप्रतिकार्यस्यगुरुत्वात्।ततइति
तंस--रूत्यप्रवर्त्तेता।अनवेयैत्यर्थयुक्तोदाहरण।यदाह।वत्रपरस्याद्विय
त्वात्अन्निगमनेधर्मःशंकाद्यानुरागात्।यत्रसुमुर्षोःसउभयतोधर्मः।य
त्रब्रह्मचारिणोऽन्निगमनेअधर्मःशंकाद्व्रतलोपादनिष्टतःसउभयतोध
र्मः।यत्र—चारिन्निगमनेअधर्मःशंका।परस्यनिद्रूपत्वान्निगमनेधर्मोग्निनमी
त्याशंक्याह।शंकास्थूनिर्व्वीर्डितार्थत्वादप्रयच्छतोधर्मोनिवेति।शंकश्चव्रत
लोपादिप्सतोधर्मोनिवेति।सउभयतोधर्मसंशयइति।यत्रपरस्यान्निवेतस्या

।निगमने कामः शंकाश्चाभिप्रेतान स उभयतः कामः। यत्र परस्याभिप्रेतस्य विरागः
शंकाश्चानभिप्रेतान् स उभयतो कामः। यत्र परस्यानभिप्रेतस्य विरागः शंकाश्चा
नभिप्रेतान् स उभयतो द्वेषः। यत्र यस्यानभिप्रेतस्य विरागः शंकाश्चानभिप्रेता
न् स उभयतो द्वेषः। यत्र परस्या विदितशीलस्य गमने कामो भविष्यतीत्यासं
शा शंकाश्च निकृष्टत्वात् कामो न वेति स उभयतः कामसंशयः। यत्र परस्याभि
गमने रागो यन्नयनं विवक्षायां विरागः स्यात् न वेति संशयः शंकाश्च तथैव वि
रागः स्यान्न वेति स उभयतोत्र संशयः। इत्यौद्दालकिरष्टाउभयत्र योगाः। तथै ३४०
व गमनाभ्यां बाभ्रवीयनेषु दाहरेत्। संक्लिश्येच्च। धर्मकामाव्यतौ रेवं प्रकारे
रेकैकशः। संक्लिश्येच्च। परस्परेण व्यतिषंजयेच्च। इत्युभयतो योगाः। संक्लि

श्च। परस्परेण व्यतिषंजयेच्च। इत्युभयतो योगाः। संक्लिश्येच्च परस्परेणेति। सजाती
यास्त्यक्ता तथान्यतो धर्मश्चान्यतो धर्मेण। धर्मसंशयो नाधर्मसंशयेन। संकीर्ण
।स्त्रिविधः। तथान्यतो धर्माधर्मत्यामन्यतो धर्मसंशयो वा। अन्यतो धर्मसंशये
।स्त्रिविधः। तथान्यतो धर्माधर्मन्यामन्यतो धर्मसंशयो वा। अन्यतो धर्मसंशये
नसंकीर्णस्त्रियः इति षट्संकीर्णाः औद्दालकिबाभ्रव्यस्य च। एवमन्यतः कामो
अन्यतो द्वेषेन कामसंशयेन च संकीर्णस्त्रिविधः। तथान्यतो द्वेषोन्यतः काम
संशयान्यामन्यतः कामसंशयश्च। अन्यतो द्वेषसंशयेन द्विसंकीर्णस्त्रियः। ष
ऊौद्दालकिबाभ्रव्यस्य। चइत्यायिसंशये विमृश्यतो धर्मं न्यायिष्टः। कामन्न
यिष्टः नसंशयगुरुधर्मद्वेषप्रशमश्च। ततः प्रवर्तेत उभयतो धर्मद्विषः नसं
शयश्चेति योज्यं। व्यतिषंजयेच्चेति। अयदीनां विरुद्धत्वं। त्यक्त्वाशेषारूप

बा० स्ट० नो०
३४१

रस्परतः संश्लेषयेदित्यर्थः। तत्रान्यतोधर्माधर्मकामद्वेषैः तत्संशयैश्च संयोजितोऽष्ट
प्रकारः। तथानर्थोऽनर्थसंशयोऽर्थानर्थसंशयश्च समुदायेन द्वात्रिंशद्भवति।
एवमन्यतोधर्मोऽन्यतोऽर्थानर्थकामद्वेषैस्तत्संशयैश्च संयोजितोऽष्टप्रकारः।
तथाधर्मोऽधर्मसंशयश्चेति द्वात्रिंशत्। एवमन्यतः कामोऽन्यतोऽनर्थानर्थधर्मा
धर्मैस्तत्संशयैश्च योजितोऽष्टप्रकारः। तथा द्वेषकामसंशयो द्वेषसंशयश्चेति द्वा
त्रिंशतः। समुदायेन षण्णवतिः। विपर्ययेणैतावंत एव। औद्दालिकेयास्तिषंगसं
योगानां च द्वानवतशतं। एवं बाभ्रवीयस्य तेषामपि सहायैर्विमृश्येत्यादियोज्यं ३४१
उक्ताउभयतोयोगास्त्रिविधाश्च शुद्धाः संकीर्णाश्च व्यतिषक्ताश्च समंततोयो
गं दर्शयितुं विशेषमाह। संभूय च विटाः परिगृह्णंतो कामसौख्यगोष्ठीपरि

ग्रहः सा तेषामितस्ततः संसृज्यमाना प्रत्येकं संहर्षमर्थान्निवर्तयेत्। अन्नसं
ताडिषुव मेदमममुंचामनोरथं संपादयिष्यति। तस्यागमयिष्यतीत्युहि
तेतिमात्रवाच्यत्। तेषां संघर्षजं निगमनेकार्याणि कुर्यात्। एकतोऽर्थः सर्व
तोऽर्थः सर्वतोऽनर्थः एकतोऽनर्थः उभयतोऽर्थः उभयतोऽनर्थ इति समंततो
योगाः। सूत्रं। संभूयेति एकीभूय ऋाव विश्वासत्वात्परिगृह्णंतो वित्तकं विटाः शा
पशयवर्द्धसमाचारत्वात् सा गोष्ठीपरिग्रह उच्यते योबहुभिरेकस्याः परिग्र
हः तेनानेकपरिग्रहतायाः समंततोयोगइति तामेवाधिकृत्याह। अनेकपरिहा
रात्। तेषामितस्ततः इत्यनेन कदाचिदेकेन द्वाभ्यां बहुभिर्वा संसृज्यमाना संख्य
कयतीस सहर्षमिति परस्परस्पर्धया तेषां संसृज्यमाना प्रत्येकमेकेकशोऽन्म

थीन्निवर्त्तयितारस्य। किारणमाह। अशनसनकादिष्विति। तेषु सर्वेषु विटा। सर्वेषु विटानां
कामदौर्बल्यं जायते। मनोरथमित्यभिप्रेतं वाचयेत्। सा हि निरतोऽर्थत्वात् दोशा
न्या व्यवस्थापयितुं संहर्षज इति स्यादुज्जनितेकार्यलिंगितिखो नानान्याह। एकतो
र्थमितियावद्भिः परिगृहीता। तेषामन्यतमस्यैकस्य द्वयोरन्यतरस्य शेषाविसर्ज
स्यादिति। न वस्माद्देकतोर्थस्तरूपे सर्वतइति सर्वेभ्योर्थ एकतोनर्थ सर्वतोनर्थ य
दोनोस्यादिति। उभयतोर्थ सर्वतोर्थमुभयतोनर्थं सर्वतोनर्थमिति। यदाऽर्द्ध
स्यादिति तदाऽर्द्धतोर्थमर्द्धतोनर्थमिति। समंततो योगाः त्रिविधाविन्नाः। अनि ३५२
न्नविषयत्वादनुबंधो नास्ति। संशयस्तु विद्यत इत्याह। अर्थसंशयमनर्थसंशा
यं पूर्ववद्योजयेत्। संक्षिप्तेन तथा धर्मका[illegible]वपि। इत्यनुबंधार्थानर्थसंशय

विचाराः। एवं विदितिए कतोर्थः सर्वतोनर्थसंशय इति तृतीयः। एकतोनर्थः सर्व
तोर्थसंशये त्यक्त्वर्थः। एकतोनर्थः सर्वतोनर्थसंशय इति पंचमः। एकतोर्थः
सर्वतोनर्थ इति षष्ठः। इति संकीर्णः षट् इति शुद्धाश्चत्वारः। एवं स्वजातीयत्यक्ता
संकीर्णाः षट्सूत्रे। ध्यतिसंचयश्चेति। अर्थादीनां शुद्धसंकीर्णभिन्नानां व्यतिषं
गे सद्भानक्रमस्तंभवति। एवमुभयतो इति च योजयेत्। संकर्षजं निर्गमनेका
र्याण्येत्यान्युक्तानि। यदा त्व संहर्षजमभिगमनं तदा तेषामेकाभिप्रायत्वात्
द्वादश समंततो योगाः। सर्वतोर्थः सर्वतोनर्थः। सर्वतोनर्थः। सर्वतोधर्मः स
र्वतोऽधर्मः। सर्वतः कामः सर्वतो द्वेषः। त एवं संशयिताः षडित्युक्ता अ
र्थानर्थानुबंधसंशयविचाराः। प्रवेशप्रयोजनमिदमधिकरणं। द्वेषस्य

कारणस्यशेषंनूतमाह।कुंभदासीपरिचारकाकुलटा।स्वैरिणीनटी।शिल्पका
रिकाप्रकाशविनष्टारूपाजीवागणिकाचेतिवेश्याविशेषाः।सूत्रं।कुंभदासीति।
कुंभग्रहणंनिकृष्टकर्मोपलक्षणं।लोकेसामान्यत्वेनयत्प्रसिद्धाःकुंभदासीग
णिकारूपाजीवाचेति।शेषाणामपिसामान्यत्वात्तत्रैवांतर्भावः।परिचारिका
याःस्वामिनंपरिचरति।तस्याश्चौपनिषदिकेविधिंवक्ष्यति।कुलटयापतिभ
यात्गृहांतरंगत्वाप्रछन्नमन्येनसंप्रयुज्यते।स्वैरिणीयापतिंतिरस्कृत्य
स्वगृहेन्यगृहेवासंप्रयुज्यते।नटीरंगयोषित्।शिल्पकारिकारजकतंतु ३४२
वायभार्याप्रकाशविनष्टायाजीवतिमृतेवापत्यौसंग्रहणधर्मेणगृहीताका
मचारंप्रवर्तते।एताःषट्रूपाजीवायामेवांतर्भवंति।विशेषःसंपद्यते।स

वसीचानुरूप्येणगम्याः।सहायास्तदुपरंजनमर्थागमोपायाः।निष्कासनंविशी
र्णप्रतिसंधानंलाभविशेषाःअनुबंधार्थानर्थसंशयविचारः॥ ॥इत्यरा
र्जुनभुजबलमल्लराजनारायणमहाराजाधिराजचौलुक्यचूडामणिश्रीम
द्वीसलदेवस्यभांडागारेश्रीवात्स्यायनीयकामसूत्रटीकायांजयमंगला
भिधानायांवैशिकंषष्ठमधिकरणंसमाप्तं। ॥श्रीरस्तु॥ ॥कल्याणम
स्तु॥ ॥शुभंभवतु॥ संवत् १९३३ना शाके ७९८ना चैत्रवदि १० रवौये
ग्रंथसमाप्तः॥आश्विनसुद ५ रवौयप्रारंभकीधोनेचैत्रवद १० रवौयेसंपूर्णं
श्रीनवानगरमध्ये। जामश्री७विभाजीराज्ये। कारभारीप्रभुनारायणराश्रोहस्ता।
श्लोक ५५२२॥ तेमांथी पंक्तिमांमुकेल अक्षरनाआग्रश्लोक ५१॥ बादबाकी ५४७१
प्रा० कोरी २ नीकोरी ५५॥ तथाकागलया २॥॥ प्र० २ कोरी ५१ नीकोरी २२॥ जुल्लेकोरी
१५७ तेनारुपैया १५॥ घो० ३१५

No 25.